

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿADEMԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԼՐԱԲԵՐ
ՀԱՍՏՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ВЕСТНИК
ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК

HERALD
OF SOCIAL SCIENCES

1(664)
ՀՈՒՆՎԱՐ-ԱՊՐԻԼ
ЯНВАРЬ-АПРЕЛЬ
JANUARY-APRIL

ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅԻ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 1940 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
ЖУРНАЛ ВЫХОДИТ 3 РАЗА В ГОД, ИЗДАЕТСЯ С НОЯБРЯ 1940 ГОДА
JOURNAL IS PUBLISHED 3 TIMES IN A YEAR, SINCE NOVEMBER 1940

Գլխավոր խմբագիր՝ **ՊԱՎԵԼ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ**
Խմբագրի տեղակալ՝ **ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ**
Պատասխանատու քարտուղար՝ **ԳԱՅԱՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Խմբագրական խորհուրդ

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ, ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՎԱԳՅԱՆ, ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ,
ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ, ԱԼԲԵՏ ԽԱՌԱՊԵՏՅԱՆ, ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ,
ՌՈՒԲԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, ՎԱՀԵ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ,
ԳԱԳԻԿ ՂԱԶԻՆՅԱՆ, ԱՇՈՏ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ, ԳԵՎՈՐԳ ՊՈՂՈՍՅԱՆ,
ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՏՅԱՆ, ՅՈՒՐԻ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ

Главный редактор – **ПАВЕЛ АВЕТИСЯН**

Заместитель редактора – **АРСЕН БОБОХЯН**

Ответственный секретарь – **ГАЯНЭ АРУТЮНЯН**

Редакционная коллегия

ԱՐՑՐՈՒՆ ԱՎԱԿՅԱՆ, ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ, ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԿՅԱՆ, ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ,
ԳԱԳԻԿ ԿԱԶԻՆՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ, ԱՇՈՏ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ,
ՎԱՀԵ ՕՎԱԿԻՄՅԱՆ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՕՂԱՆԵՍՅԱՆ, ԳԵՎՈՐԳ ՊՈՂՈՍՅԱՆ,
ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՓՐԱՏՅԱՆ, ՅՈՒՐԻ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ, ԱЛЬԲԵՐՏ ԽԱՐԱՏՅԱՆ

Editor-in-chief **PAVEL AVETISYAN**

Vice-editor **ARSEN BOBOKHYAN**

Responsible secretary **GAYANE HARUTYUNYAN**

Editorial Board

ARARAT AGHASYAN, ARTSRUN AVAGYAN, HAMLET GEVORGYAN, VARDAN DEVRIKYAN,
ALBERT KHARATYAN, VIKTOR KATVALYAN, RUBEN KARAPETYAN,
VACHE HOVAKIMYAN, NIKOLAY HOVHANNISYAN, GAGIK GHAZINYAN, ASHOT MELKONYAN,
GEVORG POGHOSYAN, RUBEN SAFRASTYAN, YURI SUVARYAN

©Հայրեն հասարակական գիտությունների

©Вестник общественных наук

©Herald of Social Sciences

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Քնարիկ Ավագյան – Սիրիայի հայ համայնքի կրած մարդկային և նյութական վնասները (2012-2018 թթ.).....	12
Նարեկ Շարաֆյան – Սումգայիթի հայերի զանգվածային ջարդերի հետևանքները և մեղավորների դատապարտումը.....	30

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

Սվետլանա Պողոսյան – Կինը կառավարման համակարգում հայ իրականության համատեքստում.....	42
---	----

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կաղեն Խաչատրյան, Քրիստինե Նիկողոսյան – ԲՈՒՀ-կազմակերպություն համագործակցության ինստիտուցիոնալ խնդիրները <<ում.....	57
Գառնիկ Գևորգյան – Տնտեսական ինքնիշխանության էռլեյոնը և հիմնական հայեցակետերը. տնտեսական ինքնիշխանություն և ազատականություն.....	73

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Սվետլանա Արզումանյան – Արվեստի սահմանների խնդրի շուրջ. «արվեստի աշխարհ» հայեցակարգը.....	88
Խանդուրդի Մյատին (Թուրքմենստան, Աշխաբադ) – «Հոգևորություն» հասկացության կառուցվածքը և բաղադրիչները.....	103

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Արամ Գասպարյան, Անուշ Թամրազյան – Սուֆիական միաբանություններն Ալժիրում. պայքար իշխանության համար.....	116
--	-----

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Լալիկ Խաչատրյան, Լիլիթ Խաչատրյան – Գոյականի թվի քերականական կարգի արտահայտությունը հին հայերենում.....	130
Անուշավան Զաքարյան – Ռուս գրական թիշ հայտնի գործիչները Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության մասին (1913-1920 թթ.).....	146

Մոհամմադ Մալեք Մոհամմադի (Իրան, Սպահան) – Միջին հայերենը արևելյան լեզուների խաչմերուկում.....	155
Նելլի Գալստյան – Եղբայր և ազգային ինքնության թեման Փիրեր Բա- լաբյանի և Հովհաննես Փիլիկյանի պոեզիայում.....	174

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Անահիտ Բեքարյան – Շեքսպիրը համաշխարհային մշակույթի հայելում. «ՀԱՍ արվեստի ինստիտուտի շեքսպիրյան գրադարանը.....	186
Յարութիւն Խաչատրուեան (Ֆրանսիա, Փարիզ) – Մոմիկի խաչքարի երկրաչափական համամասնությունների քննություն.....	202

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Զորջ Ա. Սահիդ-Ջամիթ (Մալթա, Վալետա) – Մալթայի կղզիների ժո- ղովրդական ճարտարապետությունը. Էթնիկ գիրնայի և հիբրիդային խործիթի օրինակները.....	223
Էմմա Պետրոսյան – Արգանդենե՝ Կոմմագենե թագավորության հայ աստվածուիի.....	244
Թամար Հայրապետյան – Հակամարտության ու հաշտարարության մշակույթը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում (Կոնֆլիկտ, ազրեսիա, հանդուրժողականություն).....	265

ԼՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սուրեն Հովհաննիսյան, Արման Սաֆարյան – Հոգևոր մշակույթի ձևերի կոնվերգենցիայի մասին. «Վիկիխոսվայական կինոարվեստի» հար- ցերը և ԶԼՄ-ներում կոնվերգենցիայի դրսևորումների ըմբռնումը.....	288
---	-----

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ստեփան Ղարիբջանյան – Գիտնականների կենսագրությունները փաս- տաթղթերում.....	304
---	-----

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արմեն Կարապետյան – Մարիամ Հովսեփյան, Հայ գաղթականների և որբերի հիմնախնդիրները Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթում (1918-1923 թթ.).....	314
--	-----

ԳԻՏԱԿԱՆ ԼՐԱՏՈՒ

Մարտին Հարությունյան – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի կազմակերպած գիտական միջոցառումները.....	318
---	-----

ՄԵՐ ՀՈԲԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

Աննա Ասատրյան – Աելիտա Դոլովսանյան. տաղանդավոր գիտնականը և մանկավարժը.....	320
Ալբերտ Խառատյան – Վաչե Հովակիմյան. ակադեմիական գրահրատարակության վաստակաշատ կազմակերպիչը.....	329

ԽՈՍՔ ՀԻՇԱՏԱԿԻ

Գրականության տաղանդաշատ տեսաբանը և ազնվարյուն մտավորականը.....	334
Անվանի տնտեսագետը և մտավորականը.....	339

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ПОЛИТОЛОГИЯ

Кнарик Авакян – Человеческий и материальный ущерб, нанесенный армянской общине Сирии (2012-2018 гг.).....	12
Нарек Шарафян – Последствия массовых погромов армян в Сумгаите и осуждение виновных.....	30

СОЦИОЛОГИЯ

Светлана Погосян – Женщина в системе управления в контексте армянской действительности.....	42
--	----

ЭКОНОМИКА

Карлен Хачатрян, Кристине Никогосян – Институциональные вопросы партнерства ВУЗ-организация в РА.....	57
Гарник Геворгян – Сущность и основные аспекты экономического суверенитета: экономический суверенитет и либерализм.....	73

ФИЛОСОФИЯ И ПРАВО

Светлана Арзуманян – К вопросу о границах искусства: концепция «мир искусства».....	88
Хандурды Мятиев (Туркменистан, Ашхабад) – Структура и составляющие понятия «духовность».....	103

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Арам Гаспарян, Ануш Тамразян – Суфийские ордены в Алжире: борьба за власть.....	116
--	-----

ФИЛОЛОГИЯ

Лалик Хачатрян, Лилит Хачатрян – Выражение грамматической категории числа существительного в древнеармянском языке.....	130
Анушаван Закарян – Малоизвестные русские литературные деятели об Армянском вопросе и Геноциде армян (1913-1920 гг.).....	146
Мохаммад Малек Мохаммади (Иран, Исфаган) – Среднеармянский на перекрестке восточных языков.....	155

Нелли Галстян – Тема Геноцида и национальной идентичности в поэзии Питера Балакяна и Ованеса Пиликяна.....	174
--	-----

КУЛЬТУРА И ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Анаит Бекарян – Шекспир в зеркале мировой культуры: шекспировская библиотека Института искусств НАН РА.....	186
Арутюн Хачатуров (Франция, Париж) – Исследование геометрических пропорций хачкара Момика.....	202

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Джордж А. Сайд-Замит (Мальта, Валлетта) – Народная архитектура маль- тийских островов: образцы этнической гирны и гибридной хижины.....	223
Эмма Петросян – Аргандене – армянская богиня царства Коммагене.....	244
Тамар Айрапетян – Культура конфликта и примирения в героическом эпосе «Сасунские уdalьцы» (конфликт, агрессия, толерантность).....	265

ЖУРНАЛИСТИКА

Сурен Оганесян, Арман Сафарян – О конвергенции в формах духов- ной культуры: вопросы «философского киноискусства» и осмысление проявлений конвергенции в СМИ.....	288
--	-----

ПУБЛИКАЦИИ

Степан Гариджанян – Биографии ученых в документах.....	304
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Армен Карапетян – Мариам Овсепян , Проблемы армянских беженцев и сирот на страницах ежедневной константинопольской газеты «Чаката- март» (1918-1923 гг.).....	314
--	-----

НАУЧНАЯ ХРОНИКА

Мартын Арутюнян – Научные мероприятия, организованные Институтом искусств НАН РА.....	318
---	-----

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

Анна Асатрян – Аэлита Долуханян: талантливый ученый и педагог.....	320
Альберт Харатян – Ваче Овакимян – заслуженный организатор академического издательства.....	329

СЛОВО ПАМЯТИ

Талантливый теоретик литературы и истинный интеллигент.....	334
Видный экономист и интеллигент.....	339

CONTENT

HISTORY AND POLITICAL SCIENCE

Knarik Avagyan – The Human and Material Damage Applied to the Armenian Community of Syria (2012-2018).....	12
Narek Sharafyan – The Consequences of the Massacres of Armenians in Sumgait and the Condemnation of the Guilty.....	30

SOCIOLOGY

Svetlana Poghosyan – Woman in Management System: the Case of Armenian Reality.....	42
---	----

ECONOMICS

Karlen Khachatryan, Kristine Nikoghosyan – Institutional Issues of University-Organization Partnership in RA.....	57
Garnik Gevorgyan – The Essence and the Main Aspects of Economic Sovereignty: Economic Sovereignty and Liberalism.....	73

PHILOSOPHY AND LAW

Svetlana Arzumanyan – On the Issues of the Borders of Art: the Concept of the "Artworld".....	88
Handurdy Myatiev (Turkmenistan, Ashgabat) – The Structure and Elements of the Concept of "Spirituality".....	103

ORIENTAL STUDIES

Aram Gasparyan, Anush Tamrazyan – The Sufi Orders in Algeria: Struggle for Power.....	116
--	-----

PHILOLOGY

Lalik Khachatryan, Lilit Khachatryan – The Expression of Grammatical Category of Number of Noun in Old Armenian.....	130
Anushavan Zakaryan – Underknown Russian Literary Figures on the Armenian Question and the Armenian Genocide (1913-1920).....	146
Mohammad Malek Mohammadi (Iran, Isfahan) – Middle Armenian at the Crossroad of Oriental Languages.....	155

Nelly Galstyan – Theme of Genocide and National Identity in Poetry of Peter Balakyan and Hovhannes Pilikyan.....	174
---	-----

CULTURE AND ART HISTORY

Anahit Bekaryan – Shakespeare in the Mirror of World Culture: Shakespearean Library at the Institute of Arts NAS RA.....	186
Haroutioun Khatchadourian (France, Paris) – Study of the Geometric Proportions of Momik's Xač'k'ar.....	202

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

George A. Said-Zammit (Malta, Valletta) – The Vernacular Evidence of the Maltese Islands: the Case of the Ethnic <i>Girna</i> and the <i>Hybrid Hovel</i>	223
Emma Petrosyan – Argandene: An Armenian Goddess of the Kingdom Kommgene.....	244
Tamar Hayrapetyan – The Culture of Conflict and Reconciliation in the Epic «Daredevils of Sasoun» (Conflict, Aggression, Tolerance).....	265

JOURNALISM

Suren Hovhannisyan, Arman Safaryan – On Convergence in the Forms of Spiritual Culture: Issues of "Philosophical Cinematography" and Comprehension of Mass Media Convergence.....	288
---	-----

PUBLICATIONS

Stepan Gharibjaanyan – The Biographies of Scientists in Documents.....	304
---	-----

LITERARY REVIEWS

Armen Karapetyan – Mariam Hovsepyan, The Problems of Armenian Immigrants and Orphans in the "Chakatamat" Newspaper of Constantinople (1918-1923).....	314
--	-----

SCIENTIFIC CHRONICLE

Martin Harutyunyan – Scientific Events organized by the Institute of Arts of NAS RA.....	318
---	-----

OUR JUBILEES

Anna Asatryan – Aelita Dolukhanyan: The talanted Scientist and Pedagogue.....	320
Albert Kharatyan – Vache Hovakimyan - The well-deserved Organizer of the academic Publishing.....	329

A WORD OF MEMORY

The talented Theorist of Literature and the honest Intellectual.....	334
The famous Economist and the Intellectual.....	339

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

**ՍԻՐԻԱՅԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿՐԱԾ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԵՎ
ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՎՆԱՍՆԵՐԸ (2012-2018 ԹՁ.)**

Քնարիկ Ավագյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4

Էլ. հասցե՝ lira777@yahoo.com

Հոդվածը ներկայացվել է 30.06.2021, գրախոսվել է 18.02.2022, ընդունվել է
տպագրության 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-12

ՀՏԴ: 93(=919.81)(569.1) + 947.925 + 32

Ներածություն

Սիրիայում 2011 թ. մարտի 15-ից սանձազերծված պատերազմական թեժ գործողությունների ողջ ընթացքում և հետագայում հայերը տեղի բնակչության, ինչպես նաև ասորիների և այլէթնիկ, մասնավորապես քրիստոնյա խմբերի¹ նման, լինելով սիրիական հյուրընկալ երկրի հավատարիմ քաղաքացիներ, կրել են թե՛ մարդկային և թե՛ նյութական անասելի կորուստներ:

Զինյաները նպատակադրված թիրախավորել են մասնավորապես սիրիահայ համայնքի հոգևոր, կրթական ու մշակութային կենտրոնները: Ավերվել են «տասնամյակներ շարունակ սեփական բազուկներով և բազում զրիոնական ներկայությունների գնով կառուցված»² համայնքային գրեթե բոլոր կառույցները՝ եկեղեցիները, գերեզմանատները, դպրոցները, համայնքային և մշակութային օջախներն ու ակումբները: Ավերածությունների ու ոչնչաց-

¹ First Kessab Refugees Arrive in Armenia 2014, Asbarez, April 3. DeCaro, Joseph. Syrian Islamists Kill 80 Christians, Displace Thousands More. 2014, March 31, <<http://www.worthynews.com>>. Balkhian, Sarkis. 45 Days in Hell 2014, Asbarez, June 18.

² Համաժողովներ. ՀՀ դեսպան Արշակ Փոլադյանի գեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, Էջ 1-2, <<http://www.mindiaspora.am>>:

ման է ենթարկվել նաև Սիրիայի հայերի անձնական ունեցվածքը՝ տները, արտերը, գործատեղիները և այլն³:

Հայերի կրած մարդկային կորուստները (զոհեր, առևանգվածներ, համայնքի նոսրացում)

Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ 2011-2017 թթ. Սիրիայի պատերազմի հետևանքով զոհվել է ավելի քան 225 հայ, այդ թվում՝ կանայք, երեխաներ, ծերեր: Հայ համայնքն ունեցել է հարյուրավոր վիրավորներ և հաշմանդամ դարձածներ⁴: 2017 թ. սեպտեմբերի դրույթամբ առևանգվել է 109 հայեպահայ, որոնցից 103-ը ազատ է արձակվել փրկագնի դիմաց, իսկ 7-ը համարվել է անհետ կորած⁵:

Պատերազմի հետևանքով Սիրիայի հայ համայնքը կրճատվել է 2/3-ով⁶: 2017 թ. տվյալներով՝ Հայեպահ հեռացել է հայ բնակչության 2/3-ը, Դամակոսից՝ գրեթե կեսը⁷: Գրեթե ամբողջովին հայաթափվել են Դեյր-Էզ-Զորի, Ռաքքայի շրջանները, Ղնեմիե, Յաղութի գյուղերը: 2014 թ. ի վեր հայերը սկսել են լքել նաև Թել Արման, Ղերիք և այլ բնակավայրեր: Թեժ մարտերի հետևանքով հայերի զգայի արտահոսք է եղել նաև Հասաքե նահանգից, փոքրաթիվ հայ ընտանիքներ հեռացել են Հոմս քաղաքից՝ հաստատվելով սիրիական ափամերձ շրջաններում⁸:

Պատերազմի սկզբում համեմատաբար ավելի անվտանգ էին Սիրիայի ծովափնյա շրջանները՝ Թարթուար, Բանիանը, Լաթարիան, Քեսարի և այլն, որտեղ և ժամանակավոր բնակություն է հաստատել Հայեպահ, Երկրի արևելյան նահանգներից և հակամարտության այլ շրջաններում:

³ Սիրիահայ համայնքի կրած մարդկային և նյութական վնասների մասին տեղեկություններն առավելապես քաղել ենք Ժամանակի պարբերական մամուլից, ինչպես նաև Սիրիայում << դիվանագիտական ներկայացուցչության հաղորդումներից »:

⁴ Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլադյանի գեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 1, <<http://www.mindiaspora.am>>:

⁵ Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլադյանի գեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 2, <<http://www.mindiaspora.am>>:

⁶ The Survival of Syria's Armenian Community 2014, Asbarez, September 24. 168 Hours: Two Third of Armenian Population Left Syria 2015, May 21, <<http://www.panorama.am>>.

⁷ Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլադյանի գեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 2, 3, <<http://www.mindiaspora.am>>:

⁸ Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլադյանի գեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 3, 4, <<http://www.mindiaspora.am>>:

որց ժամանած հայությունը: Դրա շնորհիվ կրկնապատկվել է տեղի հայության քանակը՝ չճշտված տվյալներով հասնելով մինչև 8000-ի⁹:

Արդեն 2014 թ. մարտի 21-ին, երբ Քեսարը զինյալ հարձակման է ենթարկվել, բնական է, որ հայերը սկսել են հեռանալ նաև երբեմնի հայաշատ այդ վայրից. շուրջ 670 հայ ընտանիք հեռացել է դեպի հարակից Պասիտ, Լաթաքիա (2000 հայ) կամ Թարթուս քաղաքներ՝ ապավինելով միջազգային (Կարմիր խաչ և Կարմիր մահիկ) ու տեղական կազմակերպությունների աջակցությանը: Գրեթե ամբողջությամբ հայաթափված տարածքում մնացել են հեռանալու անկարող անձինք, իհմնականում՝ մեծահասակներ, որոնք շարունակել են մնալ իրենց տներում, մյուսները պատսպարվել են եկեղեցու սրահներում կամ դպրոցի դասասենյակներում՝ մատնվելով անորոշության¹⁰: Երեք ամիս անց՝ հունիսի 15-ին, Քեսարն ազատագրվելուց հետո, հայերից շատերն այլևս չեն վերադարձել, այլ մնացել են Լաթաքիայում կամ անցել այլ վայրեր¹¹: Շատերն ապաստան են գտել նաև Լիբանանում, առավելապես Բեյրութ մայրաքաղաքում և հայկական Այնձար գյուղավանում¹²:

Ընդհանուր առմամբ, բազմահազար սիրիահայեր արտագաղթել են ու հանգրվանել աշխարհի տարբեր երկրներում՝ Լիբանանում, Հորդանանում, Միացյալ Արաբական Էմիրություններում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Շվեյցարիայում, Գերմանիայում, Ավստրալիայում և այլուր: Սիրիահայերի զգալի հատվածն ապաստան է գտել նաև հայրենիքում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում (Արցախ): Ընդ որում, հայրենիք ժամանածների թիվը գերազանցել է, առանձին վերցրած, տարբեր երկրներ մեկնած սիրիահայերի թվին¹³:

⁹ Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլադյանի գեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 4, <<http://www.mindiaspora.am>>:

¹⁰ Armenian Homes in Kessab Looted 2014, Occupied, Asbarez, March 25. Kassabtzis in Diaspora Remember Their Quaint Town in Syria 2015, March 21, <<http://gulfnews.com>>.

¹¹ Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլադյանի գեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 4, <<http://www.mindiaspora.am>>:

¹² Syrian Civil War Comes to Armenian Community 2014, April 3, <<http://www.santafe newmexican.com>>. Ալրույսան Գյաննե 2014, Քեսար, 17 հունիսի, <<https://www.armenianow.com>>:

¹³ 17.000 սիրիահայեր ապաստան են գտել Հայաստանում 2016, մարտի 26, <<http://armedia.am>>:

Ընդհանուր առմամբ, 2018 թ. պաշտոնական տվյալներով, սիրիական պատերազմի հետևանքով Հայաստան է եկել 22000 սիրիահայ¹⁴:

Եկեղեցիներ

2017 թ. տվյալներով՝ Սիրիայում պատերազմը սկսվելուց ի վեր ոմբակոծվել, պայթեցվել, ավերվել, պղծվել են գրեթե բոլոր հայկական եկեղեցիները (շոշք մեկ տասնյակից ավելի): Հարկ է նշել, որ իսլամիստ ահաբեկիչները հատուկ նպատակարդումով թիրախավորել են հայկական քրիստոնեական հոգևոր հաստատությունները և դրանցից առավել նշանակալիցները պայթեցրել հայ ազգի համար պատմական, ազգային ու կրոնական կարևորություն ունեցող հիշարժան կամ տոնական օրերին: Այսպես, 2012 թ. Թել Ապիատում ավերակների է վերածվել Սբ Խաչ հայկական եկեղեցին¹⁵: 2012 թ. օգոստոսի 10-ին (համընկել է հայոց պահանջատիրությունը խորհրդանշող՝ 1920 թ. Սկրի պայմանագիրը կնքելու օրվա հետ) թեժ ոմբակոծությունների հետևանքով զգալիորեն տուժել էր Հալեպի Ազգային առաջնորդարանը: Բարեբախտաբար, Առաջնորդարանի դիվանատունն իր վարչական և ծառայողական անձնակազմով նախօրոք տեղափոխվել էր Սովեյմանիե թաղամասում գտնվող «Սիմոն Վրացյան» կենտրոն: Առաջնորդարանի շենքում պահվող արխիվներն ու ձեռագրերը նոյնպես փոխադրվել էին ավելի ապահով վայր¹⁶: 2013 թ. սեպտեմբերի 28-ին ահաբեկիչները սկզբում տապալել են Ռաքքայի հայկական կաթողիկե Նահատակաց եկեղեցու գմբեթի խաչը և տեղում իսլամիստների սկ դրոշն ամրացրել, ապա ոմբակոծել են եկեղեցին¹⁷:

2014 թ. Քեսարում իիմնովին թալանվել, պղծվել, ավերվել ու հրկիցվել են հայկական բոլոր եկեղեցիները¹⁸: Քեսարի տարածք ահաբեկիչների

¹⁴ Human Dimension Implementation Meeting 2018, September 28, p. 1, <<https://www.osce.org>>. Armenians Embrace Syrians Fleeing War – and Their Food 2019, November 28, <<https://www.curiositymag.com>>.

¹⁵ Raqqa Armenian Church Cross Replaced with Islamic State Flag 2017, October 26, <<http://www.panarmenian.net>>. Four Armenian Churches in Syria Destroyed by ISIS. 2015, December 15, <<http://www.yerakouyn.com>>.

¹⁶ Բերինյ Հայոց թեմը նոր մարտահրակրներու եւ յանձնառութիւններու դիմաց 2019, 14:

¹⁷ Armenian Catholic Church of the Martyrs 2013, November 2, <<https://world.wng.org>>. Raqqa Armenian Church Cross Replaced with Islamic State Flag 2017, October 26, <<http://www.panarmenian.net>>.

¹⁸ Kassabtzis in Diaspora Remember Their Quaint Town in Syria 2015, March 21, <<http://gulfnews.com>>.

Ներխուժման առաջին իսկ օրը՝ 2014 թ. մարտի 21-ին, պղծվել ու թալանվել է Գարատուրան շրջանի Սբ Աստվածածին Հայ առաքելական եկեղեցին: 2014 թ. մարտի 23-ին պղծվել ու հրկիզվել են Քեսարի Հայ ավետարանական Սբ Երրորդություն եկեղեցին և գրադարանը, ապա՝ Սբ Միքայել հայկական կաթոլիկ եկեղեցին¹⁹: Զգայի վնաս է հասցվել Գարատուրանի, Էքիզոլուքի (Հայ ավետարանական Սբ Էմանուել եկեղեցի) և Քեորքյունեի Հայ ավետարանական եկեղեցիներին²⁰:

Քեսարի ազատագրումից շատ չանցած՝ 2014 թ. սեպտեմբերի 21-ին, իսլամիստ ահաբեկիչները Դեյր-էզ-Զորում (Ալ-Դաշիթի թաղամաս) ականապատել և հեռակառավորվող սարքով հիմնահատակ պայթեցրել են Հայոց ցեղասպանության 1,5 մլն նահատակների հիշատակին կառուցված խորհրդանշական Սրբոց նահատակաց հայկական եկեղեցին²¹: Այն լուրջ վնասներ էր կրել տակավին 2012 թ. նոյեմբերի ոմբակոծման հետևանքով: Թանգարանի և հուշարձանի ստորին մասը, որտեղ պահվում էին Հայոց ցեղասպանության զրիերի մասունքները²², ևս ավերվել է²³: Նշենք, որ Դեյր-էզ-Զորի Սրբոց նահատակաց հայկական եկեղեցին կառուցվել է

¹⁹ Մանճիկեան Կարո Վ. 2017, Քեսասպ եւ քեսապղը 28 Մարտ, <<http://www.arfd.am>>: Sherlock, Ruth. Kessab Churches Burned and Graves Destroyed 2015, January 4, <<http://www.telegraph.co.uk>>. Kessab Families Return to Assess Damage, Plan Return. “Asbarez,” 2014, June 16. Syrian Armenians: Terrorists Burnt All Armenian Churches in Kessab 2014, June 17, <<https://news.am>>. Mesropyan: Majority of Armenians are Back in Kessab 2014, June 17, <<http://www.panorama.am>>. Սկրտյան Գայանե 2014, Քեսար 17 հոնիսի, <<https://www.armenianow.com>>:

²⁰ Ապաճեան-ՋիլԱրոշեան Լուիին, Ազարիկեան-Պամաքսեան Սեւան, Ջիլ Արոշեան-Պոլիկեան Մարինա, Հայլաճեան Սեւանայ 2019, 78, 84:

²¹ MacEoin, Denis. The Destruction of the Middle East 2014, December 27, <<https://www.gatestoneinstitute.org>>. SUՀԵԾ-ը Պայթեցուցած է Տէր Զօրի հայկական եկեղեցին, 2014, 21 սեպտեմբեր, <<http://www.yerakouyn.com>>: Սիարեկիչները պայթեցրել են Դեյր Զօրի հայկական եկեղեցին 2014, 22 սեպտեմբերի, <<http://civilnet.am>>:

²² Հարկ է նշել, որ իսլամիստ ահաբեկիչների պայթեցուած Դեյր-էզ-Զորի Սրբոց նահատակաց հայկական եկեղեցուած պահվող մասունքները, որոնք, բարեբախտաբար, ժամանակին հանձնվել էին Հայոց ցեղասպանության թանգարանին, հետագայում փոխանցվել են Արցախի Հանրապետության՝ ցեղասպանության 100-ամյա միջոցառումների շրջանակում Ստեփանակերտում կառուցվելիք զանգակատուն-հուշարձանի հիմքում տեղադրելու համար: Relics from Deir ez-Zor to Be Preserved in Stepanakert 2015, Asbarez, March 13.

²³ Der Zor Genocide Memorial Church, Museum Severely Damaged 2012, November 10, <<http://www.armenianweekly.com>>. Armenian Genocide Memorial Church, Museum in Syria Severely Damaged 2012, November 12, <<http://www.armradio.am>>.

1989-1990 թթ., օձվել՝ մեկ տարի անց: Եկեղեցուն կից Հայոց ցեղասպանության հսկա հուշահամալիրն ու թանգարանը նույնպես ավերվել են: Չնայած որ Դեյր-Էզ-Զորում արդեն հայեր չեն մնացել, իսկ Սիրիայի հայերը, ընդհանուր առմամբ, աջակցում էին երկրի դեմոկրատացման ջանքերին և իրենց հեռու էին պահում ռազմական գործողություններից²⁴, այդուհանդերձ, իսլամիստները պայթեցման օրն իսկ պատահական չեն ընտրել՝ Հայաստանի Երրորդ հանրապետության անկախության օրը:

Պարբերաբար հրթիռակոնքվել է և մասնակի ավերվել Դամասկոսի Բար Թումա թաղամասում գտնվող Հայ առաքելական և Կաթողիկե առաջնորդարանները²⁵: Ռազմական գործողությունների ընթացքում ավերվել են նաև հայկական համայնքապատկան հետևյալ հոգևոր շինությունները՝ Հայոց ցեղասպանության նահատակների հիշատակին կառուցված Մարկարեի մատուռը, Ռաս-ով-Այնի Եկեղեցին, Ռաքքայի Հայ առաքելական Եկեղեցին վերածվել է մզկիթի, մասնակի ավերվել և գինյալների տիրապետության տակ է անցել Հռմսի Սր Մեսրոպ Հայ առաքելական Եկեղեցին, Քեսարի Հայ առաքելական և կաթողիկե Եկեղեցիները մասսամբ այրվել են, իսկ Հայ ավետարանական Եկեղեցին և կից գործող մշակութային կենտրոնը հրկիզվել են ամբողջությամբ, Ղնեմիե և Յաղութի գյուղերի Եկեղեցիները կիսաքանդ վիճակում են: Ղնեմիեի միակ հայկական Սր Գևորգ Եկեղեցու արտաքին քարերն ու զանգակը գողացել են, գմբեթի խաչն անհետացրել, հարակից սրահն ու երիցատոնը ավերակների վերածել²⁶:

Այդուհանդերձ, Հալեպում, Դեյր-Էզ-Զորում, Քեսարում և այլուր ազգային Եկեղեցիների և շինությունների ավերումից հետո իսկ, համայնքային կառուցների պատասխանատունների որոշմամբ, այժմ արդեն Դամասկոսում 2015 թ. ապրիլի 26-ին կատարվել է Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարեիցին նվիրված հուշակոթողի հիմնարկեքը: Այն տեղի է ունեցել Սիրիայի նախագահ Բաշար ալ-Ասադի հովանավորությամբ, տեղի քրիս-

²⁴ ISIS Destroys Armenian Genocide Memorial Church in Der Zor 2014, Armenian Weekly, September 21. SUՀԵԾ-ը պայթեցուցած է Տէր Զօրի հայկական Եկեղեցին 2014, 21 սեպտեմբեր, <<http://www.yerakoun.com>>: The Survival of Syria's Armenian Community 2014, Asbarez, September 24.

²⁵ Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլայյանի գեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 2-3, <<http://www.mindiaspora.am>>:

²⁶ Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլայյանի գեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 3, 4, <<http://www.mindiaspora.am>>: Ապաճեան-ԶիլԱբոշեան Լուսին, Ազարիկեան-Պամաքսգեան Սեւան, ԶիլԱբոշեան-Պողիկեան Մարինա, Հայլաճեան Սեւանայ 2019, 79:

տոնյա հարանվանական Եկեղեցիների ղեկավարների, ինչպես նաև պայլամենտի մի շարք անդամների, նախարարների, կառավարիչների և մահմեդական մտավորականների մասնակցությամբ: Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցը մի շարք միջոցառումներով և արարողություններով նշվել է նաև ավերակված Հայեպուա²⁷: Ի պատասխան՝ հենց նույն օրը՝ 2015 թ. ապրիլի 26-ին, Հայեպում պայթեցվել է պատմակրոնական արժեք ու նշանակություն ունեցող հնագույն Սրբ Քառասնից մանկանց Մայր Եկեղեցին (XV դ.), որը նաև Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության Բերիո թեմի Առաջնորդանիստ Եկեղեցին էր: Իրանի հայերի կառուցված այդ Եկեղեցու հիմնադրման 500-ամյակը նշվել էր 2000 թ. հենց նույն ապրիլի 26-ին՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո Արամ Ա կաթողիկոսի հանդիսապետությամբ²⁸:

2015 թ. հունվարի 9-ին Ռաքքայում հրթիռակոծվել և ամբողջությամբ ավերվել է Սրբ Ռիտա Թիլել (St. Rita Tilel) հայկական կաթողիկե Մայր տաճարը՝ կից Առաջնորդարանով²⁹: Ոմբահարվել են նաև Նոր Գյուղի Սրբ Երրորդություն (Ջվարթանց) և Սուվեյմանիեի Սրբ Փրկիչ (Սրբ Վառվառա) Եկեղեցիները և այն: 2016 թ. հունվարի 17-ին հրթիռակոծման հետևանքով փոլ է Եկեղեցի Հայեպի Հայ ավետարանական Էմանուել Եկեղեցու պատմական շինության կղմինդրածածկ առաստաղը՝ պատճառելով զգայի վնաս³⁰: Հայեպում լուս տեսնող Բերիո հայոց թեմի ազգային առաջնորդարանի պաշտոնաթերթ «Գանձասար. Բացառիկ»-ի 2019 թ. հաղորդած տվյալների համաձայն՝ թեմի 19 Եկեղեցիներից վնասվել էր 9-ը, 7 մատուռներից՝ 2-ը³¹:

Ինչպես տեսնում ենք, հայկական հոգևոր կենտրոնների ոմբակոծումների օրերն ու տարեթվերը պատահական չեն ընտրվել. դրանք իրականացվել են համայնքի և հայ ժողովրդի համար կրոնական ու աշխարհիկ առումով նշանակալից ազգային ու պատմական հիշարժան տարեթվերին (Սրբ Ծնունդ, Զատիկ, Հայոց ցեղասպանության հիշատակում, ՀՀ անկա-

²⁷ Aleppo Armenians Commemorate Genocide Centennial 2015, Asbarez, April 28.

²⁸ Aleppo's Oldest Armenian Church Bombed 2015, April 29, <<http://www.agos.com.tr>>.

²⁹ Barsoumian, Nanore. Armenian Catholic Cathedral in Aleppo Bombed Hours Before Mass 2015, Armenian Weekly, January 10. Raqqa Armenian Church Cross Replaced with Islamic State Flag 2017, October 26, <<http://www.panarmenian.net>>. Three Armenian Churches in Syria Destroyed by ISIS 2015, December 14, <<https://www.youtube.com>>.

³⁰ Ապաճեան-ՉիլԱբոշեան Լուսին, Ազարիկեան-Պամաքսեան Սեւան, ՉիլԱբոշեան-Պողիկեան Մարինա, Հայաճեան Սեւանայ 2019, 83, 85:

³¹ Բերիոյ Հայոց թեմը նոր մարտահրաւերներու եւ յանձնառութիւններու դիմաց 2019, 11-12:

խության օր, պատմական հիշարժան տարեթվեր և այլն): Հետևաբար, ահարեկիչներն ու նրանց հովանավորները, լավ տեղեկացված լինելով հայերի մասին և թիրախավորելով նաև նրանց, նպատակ են հետապնդել տարածաշրջանը մաքրել ինչպես բնիկ, հնագույն, նույնապես և մասնավորապես քրիստոնեական քաղաքակրթական ժառանգությունից ու նրանց կրողներից, տվյալ դեպքում՝ հայերից: Այդ հանգամանքը ևս վկայում է, որ սիրիական պատերազմը քաղաքացիական լինելուց ավելի և առավել աշխարհակալական նկրտումներ ուներ և հատուկ թիրախավորել էր նաև քրիստոնյա հայ համայնքը և նրա ազգային կառուցները:

Գերեզմանատներ

Սիրիայում պատերազմի սկզբից թիրախավորվել են նաև հայկական գերեզմանատները ինչպես Հայեպում, այնպես էլ Դեր-Էզ-Զորում, Յակուբիեում³² և այլուր: 2014 թ. գարնանն իսլամիստ ահարեկիչները քեսաբի հայկական գերեզմանատներում ավերածություններն իրականացրել են հատված առ հատված³³:

Հարկ է նշել, որ 2013-2016 թթ. Հայեպում թաղումներն իրականացվել են պետության կողմից ժամանակավորապես տրամադրված Հայեպալ-Զեդիիե (Նոր Հայեպ) թաղամասի քրիստոնեական գերեզմանատանը՝ «Քարմելիթ» վանքին կից: Իսկ Հայեպի ազատագրումից հետո պետական և քրիստոնեական միջհամայնքային ծրագրով աստիճանաբար տեղի է ունեցել աճյունների տեղափոխում Ազգային գերեզմանատուն³⁴:

Կրթամշակութային հաստատություններ

Հակառակ Հայեպի հայկական թաղամասերի (Նոր Գյուղ և այլն) ծանր ռմբակոծումներին ու զոհերին՝ համայնքային կյանքը Սիրիայում շարունակել է ընթանալ պատերազմական պայմաններում: Այսպես, 2015 թ.

³² Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլայյանի գեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 3, 4, <<http://www.mindiaspora.am>>:

³³ Kessab Families Return to Assess Damage, Plan Return 2014, Asbarez, June 16. Syrian Armenians: Terrorists Burnt All Armenian Churches in Kessab 2014, June 17, <<https://news.am>>. Mesropyan: Majority of Armenians are Back in Kessab 2014, June 17, <<http://www.panorama.am>>. Մկրտչյան Գայանե 2014, Քեսաբ, 17 հունիսի, <<https://www.armenianow.com>>; Sherlock, Ruth. Kessab Churches Burned and Graves Destroyed 2015, January 4, <<http://www.telegraph.co.uk>>.

³⁴ Բերիոյ Հայոց թեմը նոր մարտահրակներու եւ յանձնառութիւններու դիմաց 2019, 16:

հոկտեմբերի տվյալներով, Սիրիայում գործել են հայկական 15 դպրոց, նաև որոշ եկեղեցիներ: Տեղերում գործել են սիրիահայերի շտաբ օգնության կառույցները, << դիվանագիտական մարմինները և հոգևոր կառույցները³⁵:

Պատերազմի ընթացքում ոմբակոծվել, ավերվել կամ փակվել են բազմաթիվ հայկական դպրոցներ Սիրիայում, ականապայթյունների զոհ են դարձել տասնյակ աշակերտներ: 2017 թ. տվյալներով վնասվել է Հայեապում գործող 11 վարժարան և դպրոց: Ռմբակոծվել են «Մեսրոպյան» վարժարանը, «Քարեն Եփիկ» ճեմարանը, «Սահակեան» և «Զվարթնոց» վարժարանները և այլ դպրոցներ: Իսկ Հոմսի «Սահակյան» վարժարանը մասնակի ավերվել ու անցել է գինյալների տիրապետության տակ³⁶:

Շազմական գործողությունների ընթացքում Շամասկոսում նորաբաց հայկական միացյալ համայիրն իր կրթական, մշակութային և ժամանցի հաստատություններով կրու է ավելի քան 1 մլն դոլարի վնաս (այսպես, պայթունի հետևանքով վնասվել է տեղի Թեքեյան մշակութային կենտրոնը): Քաղաքի Բար Թումա թաղամասում գտնվող Հայ առաքելական և Կաթողիկե առաջնորդարաններին կից գործող դպրոցները պարբերաբար հրթիռակոծվել են՝ ենթարկվելով մասնակի ավերածությունների³⁷:

Հիշյալ ժամանակահատվածում դպրոց էր հաճախում 3500 աշակերտ՝ նախկինում եղած քառապատիկի փոխարեն, ընդ որում, մեծ մասը դպրոցի մերձակայքերում բնակվող երեխաներն էին: Թեև պետական կրթարաններում քննություններն ընթացել են սովորականի պես, սակայն հայկական ազգային վարժարաններում սովորող աշակերտների ընտանիքների ընդհանուր թվի ընդամենը 20%-ն է կարողացել հոգալ իր երեխայի ուսման ծախսը, մնացածնը հոգացել է Ազգային մարմինը³⁸:

Հայեապի Նոր Գյուղ թաղամասում գտնվող Քարեն Եփիկ ազգային ճեմարանը 2012 թ. կեսերից անապահով տարածքում լինելու պատճառով

³⁵ Սուրիահայերը Շուէտի մէջ կրցան եկեղեցի ունենալ. Հրանոյշ Յակոբեան 2015, 30 հոկտեմբեր, <<http://www.ragmamoul.net>>:

³⁶ Սուրիահայ գաղութը տոկուն եւ զօրաւոր արմատներու վրայ հիմնուած ու կազմուած գաղութ է, Հայունիք շաբաթաթերթ 2015, 2 դեկտեմբեր: Ապաճեան-ԶիլԱբրոշեան Լուսին, Ազարիկեան-Պամաքսեան Սեւան, ԶիլԱբրոշեան-Պողիկեան Մարինա, Հալլանեան Սեւանայ 2019, 82: Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլայյանի գեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 2-3, <<http://www.mindiaspora.am>>:

³⁷ Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլայյանի գեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 2-3, <<http://www.mindiaspora.am>>:

³⁸ Սուրիահայ գաղութը տոկուն եւ զօրաւոր արմատներու վրայ հիմնուած ու կազմուած գաղութ է, Հայունիք շաբաթաթերթ 2015, 2 դեկտեմբեր:

աշակերտությանը նախ տեղափոխել էին «Սիմոն Վրացյան» կենտրոնի, ապա ազգային «Կյուլպենկեան» վարժարանի (Սովեյմանիե թաղամաս) տարածք: Հայեաի Ժիել թաղամասում գործող Կիլիկյան ճեմարանի երեք մասնաշենքերը 2012 թ. ավերվել էին, և դպրոցը հարկադրված էր գործել Ազիզիե թաղամասում գտնվող «Նոր Սերունդ» մշակութային միության կենտրոնում՝ երկու հերթով. առավոտյան նախակրթարանի, ցերեկը՝ երկրորդական դասարանի աշակերտների համար: Իսկ մանկապարտեզի սաներին սկզբում տրամադրվել է Սովեյմանիե թաղամասում գտնվող Ուժքայի հայրենակցական միության կենտրոնը, ապա՝ Վիլաներ թաղամասում գտնվող Ազգային մշակութային միության ակումբի կենտրոնը³⁹:

2013 թ. մայիսի 14-ին, ապա՝ սեպտեմբերի 12-ին հրթիռակոծվել է Հայեաի Հայ ավետարանական Բեթել երկրորդական վարժարանը⁴⁰: 2014 թ. մարտ-ապրիլին ավերվել ու հրկվել են Քեսարի հայկական դպրոցները⁴¹:

2015 թ. տարեվերջի տվյալներով՝ Հայեաում գործել է միայն մեկ միացյալ ազգային դպրոց, այն է՝ Սովեյմանիե թաղամասում տեղակայված ազգային «Կիլպենկեան» կրթօջախում: Ազիզիե թաղամասում գործել են ՀԲԸՄ «Լազար Նաճարեան» երկրորդական և «Կիլիկեան», Վիլաներում՝ «Կրթասիրաց», ինչպես նաև ալ-Աշրաֆիե թաղամասում Կաթողիկե «Միսիթարեան» և Աւետարանական համայնքների դպրոցները⁴²:

Ընդհանուր առմամբ, 2013-2017 թթ. ընկած ժամանակահատվածում ռատում ավանդակրթական տարեշշրջանների դասընթացներն իրականացվել են շենքային միացյալ պայմաններում: Այսպես, Հայեաում գործել են 1 ազգային մանկապարտեզ, սկզբում՝ 4, ավելի ուշ՝ 1 ազգային նախակրթարան և ազգային Քարեն Եփիկե ճեմարանի միջնակարգ և երկրորդական բաժինները: Իսկ արդեն 2017-2018 թթ. ազգային Քարեն Եփիկե ճեմարանի վերանորոգության աշխատանքների հետ կապված՝ ազգային «Կյուլպենկեան» վար-

³⁹ Ապաճեան-ԶիլԱրոշեան Լուսին, Ազարիկեան-Պամաքսգեան Սեւան, ԶիլԱրոշեան-Պոյիկեան Մարինա, Հայլաճեան Սեւանայ 2019, 80, 81:

⁴⁰ Ապաճեան-ԶիլԱրոշեան Լուսին, Ազարիկեան-Պամաքսգեան Սեւան, ԶիլԱրոշեան-Պոյիկեան Մարինա, Հայլաճեան Սեւանայ 2019, 83:

⁴¹ Kessab Families Return to Assess Damage, Plan Return 2014, Asbarez, June 16. Syrian Armenians: Terrorists Burnt All Armenian Churches in Kessab 2014, June 17, <<https://news.am>>. Mesropyan: Majority of Armenians are Back in Kessab 2014, June 17, <<http://www.panorama.am>>. Մկրտչյան Գայանե 2014, Քեսար, 17 հունիսի, <<https://www.armenianow.com>>:

⁴² Սուրիահայ գաղութը տոկուն եւ զօրաւոր արմատներու վրայ հիմնուած ու կազմուած գաղութ է, Հայրենիք շաբաթաթերթ 2015, 2 դեկտեմբեր:

ժարանում են գործել Ազգային մանկապարտեզը և Ազգային միացյալ վարժարանը⁴³:

Ազգային այլ հաստատություններ

Սիրիայի պատերազմի հետևանքով զգայի վնաս են կրել հայ համայնքի ազգային մյուս հաստատությունները ևս: Այսպես, հրթիռակոծության հետևանքով Ազգային կենտրոնական գրադարանի մի մասն անցել է փլատակների տակ: Ի դեպ, հարուստ գրադարանում պահվում էին ավելի քան 10000 հայերեն և օտարալեզու գրքեր: Պատերազմի դժնդակ տարիներին, այնուամենայնիվ, ապահովվել է Բերիո Հայոց թեմի Ազգային առաջնորդարանի «Գանձասար» շաբաթաթերթի լուսընծայումը: Ազգային առաջնորդարանի շրջակայքի վնասվելու հետևանքով «Օշական» գրատունը տեղափոխվել է ազգային «Կյուպենկեան» վարժարանի կառուցի կողքին գտնվող ազգապատկան խանութը⁴⁴:

Սիրիահայ ազգային իշխանության և Սիրիահայ օգնության խաչի (ՍՕԻՆ) հովանու ներքո գործող Հալեպի ազգային պատսպարանը, որը ընտանեկան շերմությունից և նյութական բարեկեցիկ պայմաններից զուրկ երեխաների խնամքի կենտրոն էր, 2012 թ. սեպտեմբերին Նոր Գյուղի հրթիռակոծման հետևանքով զգայի ավերածությունների էր Ենթարկվել⁴⁵:

Հալեպի հայկական ծերանոցը, «Կյուպենկեան» ծննդատունը, ինչպես նաև թերաճ երեխաների «Արևիկ» կենտրոնը հաճախակի հրթիռակոծվել են: Պատերազմի տարիներին ծերանոցը փոխադրվել է ծննդատան շենք, իսկ «Արևիկ» կենտրոնը 2013-ից տեղափոխվել է ազգային «Կյուպենկեան» վարժարանի տարածք⁴⁶:

⁴³ Բերիոյ Հայոց թեմը նոր մարտահրաւրներու եւ յանձնառութիւններու դիմաց 2019, 17:

⁴⁴ Բերիոյ Հայոց թեմը նոր մարտահրաւրներու եւ յանձնառութիւններու դիմաց 2019, 15:

⁴⁵ Համառոտ ակնարկ ՍՕ Խաչի տագնապներուն եւ Վերականգնումի ջանքերուն 2019, 20: Ապաճեան-ԶիլԱբրոշեան Լուսին, Ազարիկեան-Պամաքսզեան Սեւան, ԶիլԱբրոշեան-Պողիկեան Մարինա, Հալլաճեան Սեւանայ 2019, 77:

⁴⁶ Բերիոյ Հայոց թեմը նոր մարտահրաւրներու եւ յանձնառութիւններու դիմաց 2019, 19:

2013 թ. հրթիռակոծվել են նաև Հալեպի Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միության (<ՄԸՄ>) բասկետբոլի, ֆուտբոլի և թենիսի մարզասրահներն ու մարզադաշտերը⁴⁷:

2014 թ. գարնանն ահաբեկիչներն ավերել ու հրկիցել են Քեսարի համայնքային կենտրոնները: Ոչնչացվել են Քեսարի հնագիտական, կրոնական հուշարձանները, 150 տարվա մշակութային կենտրոնը, հնատօն իրերը⁴⁸ և այլն:

Պատերազմի օրերին Սիրիահայ օգնության խաչի Դարմանատունը ևս տեղափոխվել էր Հալեպի Նոր Գյուղ հայկական թաղամասի ազգապատկան «Կիլիկիա» մասնաշենք: ՍՕԻՆ-ի ընկերաբժշկական կենտրոնի շինուալիչը 2014 թ. հունիսի 1-ին, ապա 2016 թ. փետրվարի 14-ին, ուժեղ հրթիռակոծվելով, դարձել է անգործածելի. անձնակազմը փոխադրվել է ազգային «Սահակեան» վարժարանի ներքնասրահ, իսկ կենտրոնում պահպող ՍՕԻՆ-ի արիստվոր տեղափոխվել է ապահով վայր: ՍՕԻՆ-ի Կազմուման կայանը (Քեսար) ևս ենթարկվել է պատերազմի ավերածություններին⁴⁹:

Հայերի կրած նյութական վնասները (բնակարանային ֆոնդ, սեփականություն, արտադրություն)

Սիրիայի պատերազմը, համայնքայինից բացի, նաև հսկայական նյութական վնաս է հասցել անհատապես հայ համայնքի ներկայացուցիչներին: Այսպես, տակավին 2014 թ. սեպտեմբերի տվյալներով, ավերվել են 1700 տուն և ազգային կառույց⁵⁰:

Սիրիայում << դեսպան Արշակ Փոլաղյանի հաղորդած տվյալների համաձայն, գրեթե իմնահատակ ավերվել է Հալեպի հայաբնակ Նոր Գյուղ-Մեյդան թաղամասի բնակչություն՝ շուրջ 1000 բնակարանով: Վնասվել են «Սիս», «Կիլիկիա», «Օշական», «Արցախ», «Նահրի» ազգային բնակարանային համայիրները: Թալանվել և ավերվել են քաղաքի, ինչպես

⁴⁷ Ապաճեան-ԶիլԱրոշեան Լուսին, Ազարիկեան-Պամաքսզեան Սեւան, ԶիլԱրոշեան-Պողիկեան Մարինա, Հալլաճեան Սեւանայ 2019, 79:

⁴⁸ Kessab Families Return to Assess Damage, Plan Return 2014, Asbarez, June 16. Syrian Armenians: Terrorists Burnt All Armenian Churches in Kessab 2014, June 17, <<https://news.am>>. Mesropyan: Majority of Armenians are Back in Kessab 2014, June 17, <<http://www.panorama.am>>. Մկրտչյան Գայանե 2014, Քեսար, 17 հունիսի, <<https://www.armenia-now.com>>: Residents Return to Kassab 2014, Horizon Weekly, June 24.

⁴⁹ Համառոտ ակնարկ ՍՕ Խաչի տագնապաններուն եւ վերականգնումի ջանքերուն, 2019, 21, 22, 26: Ապաճեան-ԶիլԱրոշեան Լուսին, Ազարիկեան-Պամաքսզեան Սեւան, ԶիլԱրոշեան-Պողիկեան Մարինա, Հալլաճեան Սեւանայ 2019, 78:

⁵⁰ The Survival of Syria's Armenian Community 2014, Asbarez, September 24.

նաև Ռամուսե, Շեյխ Նաջար, Արկուր շրջանների հայապատկան խանութները, ֆաբրիկաները, գործարանները (շուրջ 1000 գործատեղի): Թալանվել, ավերվել և զինյալների տիրապետության տակ են անցել հայապատկան գործարանների, պահեստների զգալի մասը Դամասկոսում, տները, խանութները, գործատեղիները Քեսարում⁵¹:

Երեք օրում Քեսարի շրջանն ամբողջությամբ անցել է ահարեկիչների ձեռքը: Ավերվել է նաև հայաբնակ ամառանցային Քեսար քաղաքը: Իսլամիստ ահարեկիչները Քեսար են մոտք գործել սահմանակից Թուրքիայից 2014 թ. մարտի 21-ին՝ Մայրերի օրը: Քաղաքը սկսել են ոմբակոծել առավոտյան, ապա, տնից տուն անցնելով, օրեր շարունակ ավերել, թալանել, պղծել, հրկիցել են հայերի ունեցվածքը, սպանել պատահածներին, ինչպես նաև գրավել են հայերի տներն ու տեղավորվել այնտեղ: Ահարեկիչներն առանձնացրել են կանանց տղամարդկանցից և տարել անհայտ ուղղությամբ⁵²: Քեսարի առևտրական հրապարակը կրակի է տրվել, իսկ դարավոր պատմություն ունեցող շենքերը վերածվել են մոխրակույտերի: Թալանվել ու ավերվել են հայերի տները, հրկիցվել են այգիները⁵³: Ականատեսների վկայությամբ՝ «քաղաքն ամայացավ մի քանի ժամվա ընթացքում», «դարերն անհետացան ամիսների ընթացքում», «դարերի ժառանգությունը սրբվեց մեկ տարի չեղած»⁵⁴:

Եզրակացություններ

Սիրիայում 2011 թ. մարտից սկիզբ առած և տակավին մինչև օրս երկրի առանձին վայրերում շարունակվող պատերազմի ընթացքում ամ-

⁵¹ Հայէպի ազատագրումը զինեալ գրոհայիններէն մեծ խանդավառութիւն ու հոգեկան անդրորութիւն ստեղծեց բոլորին մէջ 2016, 16 Դեկտեմբեր, <<http://www.arfd.am>>: Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլադյանի զեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, էջ 2, 4, <<http://www.mindiaspora.am>>:

⁵² Armenian Homes in Kessab Looted, Occupied 2014, Asbarez, March 25. Kassabtzis in Diaspora Remember Their Quaint Town in Syria 2015, March 21, <<http://gulfnews.com>>.

⁵³ Sherlock, Ruth. Kessab Churches Burned and Graves Destroyed 2015, January 4, <<http://www.telegraph.co.uk>>. Kessab Families Return to Assess Damage, Plan Return 2014, Asbarez, June 16. Syrian Armenians: Terrorists Burnt All Armenian Churches in Kessab 2014, June 17, <<https://news.am>>. Mesropyan: Majority of Armenians are Back in Kessab 2014, June 17, <<http://www.panorama.am>>. Մկրտչյան Գայանե 2014, Քեսար, 17 հունիսի, <<https://www.armenianow.com>>:

⁵⁴ Kassabtzis in Diaspora Remember Their Quaint Town in Syria 2015, March 21, <<http://gulfnews.com>>. MacEoin, Denis. The Destruction of the Middle East 2014, December 27, <<https://www.gatestoneinstitute.org>>.

բողջովին ավերվել ու հրկիզվել են հայաշատ գյուղեր ու քաղաքներ, այդ թվում՝ Հալեպը, Դամասկոսը, հայաբնակ Քեսարը, թալանվել, պղծվել ու հրկիզվել են հայկական Եկեղեցիները, դպրոցները, ազգապատկան շինուալունները, բնակելի տները, երկրի ողջ բնակչության հետ բնաջնջման կիզակետում է հայտնվել նաև տեղի հայությունը՝ առանց խտրության։ Պատերազմի պատճառով սկսված արտագաղթի, ինչպես նաև տված զոհերի հետևանքով հայ համայնքը շեշտակի նոսրացել է. 80000 հայից մնացել է շուրջ 10000-ը⁵⁵:

Հանրային ու գիտական տարբեր մակարդակներում Սիրիային պատուհասածը բնորոշվել է «սիրիական ճգնաժամ»⁵⁶ եզրույթով։ Եվ քանի որ հակամարտության հենց սկզբից պատճառված մարդկային տառապանքներն ու զրկանքները հավասարաշափ տարածվել են նաև տեղի հայ համայնքի վրա, որը հայտնվել է միջազգային ահարեւկան ուժերի նշանառության տակ, ուստի հավասարապես շրջանառության մեջ են դրվել նաև «սուրիահայ ճգնաժամ», «սուրիահայ տագնապ»⁵⁷ և նմանատիպ այլ եզրույթներ։ Հանգամանք, որը վկայում է այն մասին, որ Սիրիայի ճգնաժամը նաև հայ համայնքի ճգնաժամն էր։

Գրականություն

Ահարեւկիչները պայթեցրել են Դեյր Զորի հայկական Եկեղեցին 2014, 22 սեպտեմբերի, <<http://civilnet.am>> (Ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020):

Ապաճեան-ԶիլԱբրոշեան Լուսին, Ազարիկեան-Պամաքսգեան Սեւան, ԶիլԱբրշեան-Պողիկեան Մարինա, Հալլաճեան Սեւանայ 2019, Վերականգնումի աշխատանքներու համայնապատկեր, Գանձասար. բացառիկ, Հալէպ, 218 էջ (Ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020):

Բերիոյ Հայոց թեմը նոր մարտահրաւերներու եւ յանձնառութիւններու դիմաց 2019, Գանձասար. բացառիկ, Հալէպ, 218 էջ։

Հալէպի ազատագրումը զինեալ գրոհայիններէն մեծ խանդավառութիւն ու հոգեկան անդրբրութիւն ստեղծեց բոլորին մէջ 2016, 16 դեկտեմբեր, <<http://www.arfd.am>> (Ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020):

⁵⁵ Սիմավորյան, Հովյան, Վերանյան 2017, 153:

⁵⁶ Սիմավորյան, Հովյան, Վերանյան 2017, 153:

⁵⁷ Բերիոյ Հայոց թեմը նոր մարտահրաւերներու եւ յանձնառութիւններու դիմաց 2019, 19:

Համաժողովներ. << դեսպան Արշակ Փոլադյանի զեկույցը 2017, 18-20 սեպտեմբերի, 4 էջ, <<http://www.mindiaspora.am>> (ներբեռնման օրը՝ 3.10.2019):

Համառոտ ակնարկ ՍՕ Խաչի տագնապներուն եւ Վերականգնումի ջանքերուն 2019, Գանձասար. բացադիկ, Հալէպ, էջ 20:

Մանճիկեան Կարօ Վ. 2017, Քեսապ եւ թեսապցիք, 28 մարտ, <http://www.arfd.am> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020):

Մեկնարկել է սիրիահայերի զբաղվածության ապահովմանն ուղղված ծրագիրը 2013, 6 հունիսի, <http://hayernaysor.am> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020):

Մկրտչյան Գայանե 2014, Սիրիան քվեարկում է, 3 հունիսի, <<https://www.armenianow.com>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020):

Մկրտչյան Գայանե 2014, Քեսար, 17 հունիսի, <<https://www.armenianow.com>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020):

Սիմավորյան Արիստակես, Հովյան Վահրամ, Վերանյան Կարեն 2017, Խորյելի, Իրանի, Թուրքիայի, Աղբթջանի քաղաքականությունը սիյուտքի նկատմամբ, Երևան, Նորավանք ԳԿՀ, 274 էջ:

Սուրիահայ գաղութը տուկուն եւ օգրաւոր արմատներու վրայ հիմնուած ու կազմուած գաղութը է 2015, Հայրենիք շաբաթաթերթ, 2 դեկտեմբեր:

Սուրիահայերը Շուէտի մէջ կրցան եկեղեցի ունենալ 2015, Հրանոյշ Յակոբեան, 30 հոկտեմբեր, <<http://www.ragmamoul.net>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020):

ՏԱՀԵԾ-ը Պայյթեցուցած է Տէր Զօրի հայկական եկեղեցին 2014, 21 սեպտեմբեր, <<http://www.yerakouyn.com>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020):

17.000 սիրիահայեր ապաստան են գտել Հայաստանում 2016, մարտի 26, <<http://armedia.am>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020):

Aleppo Armenians Commemorate Genocide Centennial 2015, Asbarez, April 28.

Aleppo's Oldest Armenian Church Bombed 2015, April 29, <<http://www.agos.com.tr>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).

Armenian Catholic Church of the Martyrs 2013, November 2, <<https://world.wng.org>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).

Armenian Genocide Memorial Church, Museum in Syria Severely Damaged 2012, November 12, <<http://www.armradio.am>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).

Armenian Homes in Kessab Looted 2014, Occupied, Asbarez, March 25.

Armenian Soldier Killed in Syria 2015, January 29, <<http://www.tert.am>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).

- Armenian Soldier of Syrian Army Killed 2014, December 26, <<http://www.lragir.am>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).
- Armenians Embrace Syrians Fleeing War – and Their Food 2019, November 28, <<https://www.curiositymag.com>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).
- Balkhian, Sarkis 2014, 45 Days in Hell, Asbarez, June 18.
- Barsoumian, Nanore 2015, Armenian Catholic Cathedral in Aleppo Bombed Hours Before Mass, Armenian Weekly, January 10.
- DeCaro, Joseph. Syrian Islamists Kill 80 Christians, Displace Thousands More 2014, March 31, <<http://www.worthynews.com>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).
- Der Zor Genocide Memorial Church, Museum Severely Damaged 2012, November 10, <<http://www.armenianweekly.com>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).
- First Kessab Refugees Arrive in Armenia 2014, Asbarez, April 3.
- Four Armenian Churches in Syria Destroyed by ISIS 2015, December 15, <<http://www.yerakouyn.com>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).
- Human Dimension Implementation Meeting 2018, September 28, p. 1, <<https://www.osce.org>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).
- ISIS Destroys Armenian Genocide Memorial Church in Der Zor 2014, Armenian Weekly, September 21.
- Kassabtzis in Diaspora Remember Their Quaint Town in Syria 2015, March 21, <<http://gulfnews.com>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).
- Kessab Families Return to Assess Damage, Plan Return 2014, Asbarez, June 16.
- MacEoin, Denis. The Destruction of the Middle East 2014, December 27, <<https://www.gatestoneinstitute.org>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).
- Mesropyan: Majority of Armenians are Back in Kessab 2014, June 17, <<http://www.panorama.am>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).
- Raqqa Armenian Church Cross Replaced with Islamic State Flag 2017, October 26, <<http://www.panarmenian.net>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).
- Relics from Deir ez-Zor to Be Preserved in Stepanakert 2015, Asbarez, March 13.
- Residents Return to Kassab 2014, Horizon Weekly, June 24.
- Sherlock, Ruth. Kessab Churches Burned and Graves Destroyed 2015, January 4, <<http://www.telegraph.co.uk>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).
- The Survival of Syria's Armenian Community 2014, Asbarez, September 24.
- Syrian Armenians: Terrorists Burnt All Armenian Churches in Kessab 2014, June 17, <<https://news.am>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).
- Syrian Civil War Comes to Armenian Community 2014, April 3, <<http://www.santafenewmexican.com>> (ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).

Three Armenian Churches in Syria Destroyed by ISIS 2015, December 14,
<https://www.youtube.com> (Ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).

Three Armenians Kidnapped in Syria Released 2013, January 8, <<https://armenpress.am>> (Ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).

168 Hours: Two Third of Armenian Population Left Syria 2015, May 21, <<http://www.panorama.am>> (Ներբեռնման օրը՝ 24.03.2020).

ՍԻՐԻԱՅԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿՐԱՉ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՎՆԱՍՆԵՐԸ (2012-2018 ԹՁ.)

Քնարիկ Ավագյան

Ամփոփում

Սիրիայում 2011 թ. մարտից սկիզբ առած և տակավին մինչև օրս երկրի առանձին վայրերում շարունակվող պատերազմի ընթացքում ամբողջովին ավերվել ու հրկիզվել են հայաշատ գյուղեր ու քաղաքներ, այդ թվում՝ Հալեպը, Դամասկոսը, հայաբնակ Քեսարիա, թալանվել, պղծվել ու հրկիզվել են հայկական եկեղեցիները, դպրոցները, ազգապատկան շինությունները, բնակելի տները: Երկրի ողջ բնակչության հետ բնաջնջման կիզակետում է հայտնվել նաև տեղի հայությունը:

Բանալի բառեր՝ Սիրիայի պատերազմ, իսլամիստ ահաբեկիչներ, առևանգում, հայկական եկեղեցի, դպրոց, արտագաղթ, Սիրիայի հայ համայնքի ճգնաժամ:

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ И МАТЕРИАЛЬНЫЙ УЩЕРБ, НАНЕСЕННЫЙ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЕ СИРИИ (2012-2018 Г.)

Կնարիկ Ավակյան

Резюме

В результате войны, начавшейся в Сирии в марте 2011 г. и продолжающейся до сих пор, в разных частях страны полностью были разрушены и преданы огню также населенные армянами села и города, в том числе – Алеппо, Дамаск, армянонаселенный Кесаб. Армянские церкви, школы и национальные учреждения и жилые дома были разграблены и осквернены. Местному армянскому населению, наравне с сирийским, также был нанесен огромный человеческий и материальный ущерб.

Ключевые слова – война в Сирии, исламские террористы, похищение, армянская церковь, школа, эмиграция, кризис армянской общины Сирии.

THE HUMAN AND MATERIAL DAMAGE APPLIED TO THE ARMENIAN COMMUNITY OF SYRIA (2012–2018)

Knarik Avagyan

Abstract

As a consequence of the war in Syria started in March 2011 and still continuing in different parts of the country, Armenian-populated villages and towns, including Aleppo, Damascus, Kessab, were completely destroyed and set on fire. The Armenian churches, schools, national buildings, houses were looted, desecrated and set on fire. The local Armenians, along with the entire population of the country, also appeared in the center of annihilation.

Key words – war in Syria, Islamic terrorists, kidnaping, Armenian church, school, emigration, crisis of the Armenian community.

ՍՈՒՄԳԱՅԻԹԻ ՀԱՅԵՐԻ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԶԱՐԴԵՐԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՂԱՎՈՐՆԵՐԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄԸ

Նարեկ Շարաֆյան

Հայոց ցեղասպանության թանգարան ինստիտուտի ասպիրանտ

ՀՀ, Երևան, Ծիծեռնակաբերդի խճուղի 8/8

Էլ. հասցե՝ sharafyan96@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 03.01.2022, գրախսավել է 27.01.2022,

ընդունվել է տպագրության 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-27

ՀՏԴ: 323.28(479.25+479.24) + 947.925

Ներածություն

1988 թ. փետրվարի 27-29-ն ընկած ժամանակահատվածում Ադրբե-
ջանական ԽՍՀ-ի Սումգայիթ քաղաքում տեղի են ունեցել հայ բնակչութ-
յան նկատմամբ զանգվածային ջարդեր (հայտնի է նաև որպես «Սումգա-
յիթի պոգրոմ»): Այդ իրադարձություններն ունեցել են խոր և տարածնույթ
հետևանքներ: Միևնույն ժամանակ, պատմական, քաղաքական և իրա-
վական հարթություններում հաճախ քննարկվում է Սումգայիթում հայերի
ջարդերի դատապարտվածության աստիճանը:

Սումգայիթի ջարդերի հետևանքները

Նախ, քննենք Սումգայիթի ջարդերի անմիջական հետևանքները:

1) Ֆիզիկական բռնություններ

Ըստ խորհրդային իշխանության պաշտոնական առյուլուների՝ Սում-
գայիթում առանձին դաժանությամբ սպանվել են 26 հայ քաղաքացի, 6
ադրբեջանցի անձ, 400-ից ավելի անձինք վիրավորվել են և հաշմվել¹, իսկ
շատերն անհայտ կորել²: Այդուհանդերձ, իրադարձությունների ուղղակի
հետևանքների իրական ծավալը մինչ օրս հայտնի չէ: Առկա են հիմնավոր
կասկածներ առ այն, որ Սումգայիթում երեք օրվա ընթացքում սպանվել է
ավելի քան 110 հայ³: Նրանց հիմնական մասը սպանվել է խոշտանգումնե-
րից հետո ողջակիզվելով:

¹ Գրիգորյան 2018, 7.

² Armenian pogroms in Azerbaijan.

³ Սլուբաբյան 1990, Սլուբաբյան և այլն. 1989, 55, Եղանյան 2000, Armenian pogroms in Azerbaijan.

Սումգայիթի ջարդերն ուղեկցվել են կանանց, անգամ անչափահաս աղջկների խմբային բռնաբարություններով⁴: Նույն պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ անմարդկային դաժանությամբ կատարված բռնաբարությունների զոհ են դարձել այդպիսի հաղորդում ներկայացրած 16 կանանցից 12-ը. սկզբնական փորձաքննությամբ հաստատված է եղել միայն 2 դեպք⁵:

Ֆիզիկական բռնությունների են ենթարկվել նաև Սումգայիթում կարգուկանոն հաստատելու նպատակով տեղակայված գինվորական անձնակազմի 276 գինծառայողներ⁶, որոնց հաջողվել է ողջ մնալ⁷:

2) Գույքային վնասներ

Սումգայիթի հայ բնակչության զանգվածային ջարդերը չեն սահմանափակվել միայն ֆիզիկական բռնություններով. մեծ վնաս է հասցվել նաև հայերին պատկանող գույքին: Մասնավորապես՝ ավերվել է 200-ից ավելի բնակարան, կատարվել են զանգվածային կողղապուտներ, բացի այդ, հարձակումների թիրախում են հայտնվել նաև հայկական մշակութային հաստատությունները⁸: Ավերվել, նաև այրվել են հայերին պատկանող կամ նրանց աշխատանքային վայր հանդիսացող 50 խանութ և կրպակ, 40-ից ավելի ավտոմեքենա⁹:

Սումգայիթի ջարդերի անուղղակի հետևանքները

1) Հայազգի փախստականների արտագաղթը

Սումգայիթի իրադարձություններից հետո Աղրբեջանից հայ փախստականների թիվը հասավ 175,000-ի¹⁰: Այն համալրվեց Աղրբեջանական ԽՍՀ-ում մնացած վերջին հայերով, երբ 1990 թ. հունվարին մայրաքաղաք Բաքվում տեղի ունեցած ցույցերի և զանգվածային բռնությունների կարգախոսներից մեկը դարձավ «Փա՛ռ Սումգայիթի հերոսներին»-ը¹¹:

2) Ջարդերի հետագա շարունակությունը

Սումգայիթի ջարդերի ժամանակ իրավապահ մարմինների անգործությունը, Աղրբեջանական ԽՍՀ-ի և ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանութ-

⁴ Ոլոբաբյան և այլն. 1989, 9, Գրիգորյան 2018, 7, Zurcher 2009, 159.

⁵ Ոլոբաբյան և այլն. 1989, 20, 29.

⁶ Ոլոբաբյան և այլն. 1989, 20.

⁷ Մոստովոյ 1988.

⁸ Zurcher 2009, 159, Armenian pogroms in Azerbaijan.

⁹ Լոշակ 1988, Գրիգորյան 2018, 7.

¹⁰ Zurcher 2009, 167.

¹¹ Armenian pogroms in Azerbaijan. Chorbajian 2001, 45.

յունների կողմից իրադարձությունների ոչ միանշանակ որակումն ու դատապարտումը հանգեցրին հայերի ջարդերի շարունակությանը Աղրբեջանի այլ քաղաքներում¹²: Մասնավորապես՝ ջարդեր տեղի ունեցան 1988 թ. նոյեմբերին Կիրովաբադում (Գանձակ) և 1990 թ. հունվարին Բաքվում:

3) Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության անցումը պատերազմական փուլի

Սումգայիթի ջարդերը դարձան Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ հակամարտության անդառնայինության կետը: Սումգայիթը վերջնականացես վերացրեց հայերի և ադրբեջանցիների հնարավոր համակեցության վերաբերյալ պնդումներ կատարելու հիմքերը¹³ հետագա տարիներին պատճառ դառնալով պատերազմի և ռազմական արյունավի բախումների:

Սումգայիթի ջարդերի դատապարտումը

ԽՍՀՄ-ի զանգվածային լրատվական միջոցները քննադատող հրապարակային խոսքով է հանդես եկել նաև դատախազության՝ Սումգայիթի գործով քննչական խմբի անդամ Վ.Ա. Ռևան՝ պնդելով, որ ԶԼՄ-ների՝ «Սումգայիթի ցեղասպանության» պատշաճ և ժամանակին լրսաբանման դեպքում հնարավոր կիներ խուսափել իրադարձությունների հետագա զարգացումից¹⁴:

Դեռևս 1989 թ. հունվարին ադրբեջանցի պատմաբան Ջիյա Բունիաթովը պնդում էր, որ Սումգայիթի ջարդերը կազմակերպել են հենց հայերը՝ վարկաբեկելու համար Աղրբեջանին, ինչպես նաև հիմնավորելու իրենց ազգայնականությունը¹⁵: Արդեն 1990 թ. հայտնվեց ադրբեջանական մեկ այլ դրույթ, որի հիմքը Դավուդ Իմանովի «Սումգայիթի արձագանքը» ֆիլմն էր: Ֆիլմում Սումգայիթի ջարդերի կազմակերպման մեջ մեղադրվում էին հայերը, ռուսները և ամերիկացիները, որոնք այդ եղանակով փորձում էին կործանել Խորհրդային Միությունը¹⁶:

Հայերի՝ Սումգայիթում սեփական ջարդերի կազմակերպման անտրամաբանական դրույթի միակ փաստական հիմքը հանցագործություններին եղուարդ Գրիգորյան անունով անձի ակտիվ մասնակցությունն էր:

¹² Armenian pogroms in Azerbaijan.

¹³ Zurcher 2009, 155-156.

¹⁴ Karabakh Records.

¹⁵ Буняев 1989.

¹⁶ De Waal 2013, 42-43, Laitin and Suny 1999, 145.

Նշենք, որ Սումգայիթի ցուցերին մասնակցել են հազարավոր, ջարդերին՝ առնվազն հարյուրավոր մարդիկ. այդ հիմքով ձերբակալվել է 84 անձ (82 ադրբեջանցի, մեկական՝ հայ և ռուս¹⁷): Այսպիսով, ժխտողականությունը առանց ապացուցներով հիմնավորելու դրվել է Ադրբեջանի իշխանությունների քաղաքականության հիմքում, որն էլ պաշտոնական մակարդակով շարունակվում է ցայսօր¹⁸:

Չնայած վերոշարադրյալ հակագիտական վարկածներին՝ Սումգայիթի ջարդերի վերաբերյալ դեռևս ԽՍՀՄ-ի տարիներին իրականացվել են գործերի նախաքննություններ, դատաքննություններ, և ընդունվել են անհատների մեղավորությունը հիմնավորող դատավճիռներ: Հատկանշական է, որ քրեական գործեր են հարուցվել նաև ոստիկանության աշխատակիցների նկատմամբ¹⁹:

Այնուամենայնիվ, նշված դատաիրավական գործընթացների օբյեկտիվության, բազմակողմանիության և լրիվության վերաբերյալ ևս առկա են հիմնավոր մտահոգություններ: Մասնավորապես՝ իրոք թե քրեական գործերի քննության առավելագույն օբյեկտիվությունն ապահովելու համար որոշում է ընդունվել Սումգայիթում տեղի ունեցած ծանր հանցագործությունների վերաբերյալ գործերի քննությունը փոխանցել ՈՒՖՈՀ-ի դատական մարմիններ, այդ թվում՝ ԽՍՀՄ Գերագույն դատարան, Վորոնեժի, Կովբիչևի, Վոլգոգրադի դատարաններ. մնացած քրեական գործերը քննել է Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի Գերագույն դատարանը²⁰: Այսպիսով, նույն վայրում նոյն ժամանակ նոյն՝ ազգային թշնամանքի շարժադիթով իրականացված՝ բնույթով նոյնական հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերը բաժանվել են 80՝ «խովհանական դրդումներով» կատարված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերի²¹: Բնականաբար, նման պարագայում չէր կարող հնարավոր լինել դրանց օբյեկտիվ քննության ապահովում՝ նաև այն պատճառով, որ գործերով վկաները, տուժողները և վերջիններիս իրավահաջորդները չէին կարող միաժամանակ ներկա լինել տարբեր քաղաքներում անցկացվող բոլոր դատական նիստերին: Միևնույն ժամանակ, ջարդերից հետո Ադրբեջանում քննվող գործերով,

¹⁷ De Waal 2013, 42-43.

¹⁸ <https://science.gov.az/en/news/open/609>

¹⁹ Սլուբաբյան և ճր. 1989, 24.

²⁰ Սլուբաբյան և ճր. 1989, 8, 57.

²¹ Armenian pogroms in Azerbaijan.

առհասարակ, դժվար է պատկերացնել հայազգի անձանց մասնակցությունը դատաքննության գործընթացին: Այսինքն՝ առկա էր արդարադատության հասանելիության հետ կապված ակնհայտ խնդիր:

Նշենք նաև, որ քրեական գործերով տուժողների և տուժողների իրավահաջորդների ներկայացուցիչները բազմաթիվ դրվագներով ներկայացրել են տվյալներ, որոնք վկայում են դատական գործերի փաստացի ոչ օբյեկտիվ քննության մասին: Դրանք են՝ հարցաքննության ընթացքում թարգմանչի՝ փաստերի կողմնակալ առավարումը և այդ հիմքով թարգմանչին ներկայացված բացարկի միջնորդության մերժումը դատարանի կողմից²², հանցագործությունների ակնհայտ փոխկապվածության դեպքում դրանք միավորելու և այլ հանցակազմերի շրջանակներում դիտարկելու հարցում թույլ տրված օրենսդրական խախտումները²³, վկաների և հանցագործների՝ նախաքննության ընթացքում իրենց իրավունքների կողին խախտումների մասին պնդումները, վկաների՝ զանգվածաբար իրենց տվյած և ստորագրած ցուցումներից հրաժարվելը²⁴, վերջիններիս հետապնդումները²⁵, չնայած ապացույցներին՝ հանցագործությունների՝ միայն խովհանական դրդումներով իրականացված լինելու վերաբերյալ հարցում դատախազության և դատարանների դիրքորոշման անսասանությունը, դեպքերի նախապես նախապատրաստված լինելու մասին ապացույցների անտեսումը²⁶ և այլն:

Նշված քրեական գործերով մեղադրական եզրակացությունների և դատարանների որոշումների եզրափակիչ մասերից բխում է, որ Սումգայիթի հայերի սպանությունները եղել են զուտ խովհանական դրդումներով: Խովհանական դրդումների և նախաքննության ընթացքում չբացահայտված խովհանական խմբերի վերաբերյալ պնդումները պարբերաբար կրկնվում են դատախազության և դատարանների ընդունած դատական ակտերում²⁷:

1988 թ. հունիսի 18-ի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստի ընթացքում ԽՄԿԿ գլխավոր քարտուղար Մ.Ս. Գորբաչովը պնդել է, որ Սումգայիթի ջարդերին իրավական որակում տախ «ցեղասպանու-

²² Գևորգյան 1998, 37-38.

²³ Սլուբաբյան 1991.

²⁴ Գևորգյան 1998, 26, 29, 32, 36.

²⁵ Սլուբաբյան և այլ. 1989, 60.

²⁶ Սլուբաբյան և այլ. 1989, 15.

²⁷ Գևորգյան 1998, 6-7, 82, 87, Սլուբաբյան 1991, Մարուքյան 2008, Գրիգորյան 2018, 8-12.

թյուն» եզրույթի կիրառումը սխալ է, քանի որ «ցեղասպանությունը որոշակի քաղաքականություն է՝ ուսայական, կազմակերպված, ոչ ինքնաբուիս. իսկ Սումգայիթում մոլեգնել են հասարակության տականքները»²⁸: Նոյն նիստի ընթացքում Գորբաչովը նշել էր, որ ողբերգությունից հնարավոր կլիներ խուսափել, եթե զինվորական ուժերը չուշանային երեք ժամով: Սումգայիթի դեպքերի վերաբերյալ թեկուզ մակերեսային տվյալների հավաքման դեպքում ակնհայտ կրառնա, որ դրանք չեն իրականացվել երեք ժամում, իսկ զինծառայողների ներկայությունը ջարդերի ընթացքը չի կատեցնել²⁹:

Այսպիսով, Սումգայիթի ջարդերը միայն խովհանական դրդումներով իրականացված բռնություններ որակելու հարցում ԽՍՀՄ-ի քաղաքական դեկավարության, նախաքանության և դատական մարմինների դիրքորոշումները համընկնում էին:

Նման պայմաններում դատավարական ակտերի բովանդակության ուսումնասիրությունն ուղղակի հակասության մեջ է իրավական փաստարկման սկզբունքների հետ: Մասնավորապես՝ նախաքանությունն իրականացրած մարմինները և դատարանները, իհմնավորված համարելով ազգային ատելության շարժադիրի առկայությունը հանցագործությունների հիմքում, առանց որևէ հիմնավորման խուսափում են դրանց իրավական ճշգրիտ որակումից: Որպես նշվածի ապացույց՝ բավարար է մեջբերել Ահմեդովի գործով մեղադրական եզրակացությունից մի հատված, համաձայն որի՝ «1988 թ. փետրվարի 29-ին՝ ժամը 16-ի սահմաններում, Սումգայիթի ավտոկայանի տարածքում Ահմեդովը մասնակցել է ինքնաբուիս հավաքին: Վերջինս բարձրախոսով կոչ է արել հաշվեհարդար իրականացնել ազգությամբ հայ քաղաքացիների նկատմամբ»³⁰: Նոյն գործով դատական նիստի ընթացքում դատախազը նշել է, որ չկա կասկած առայն, որ սպանություններն իրականացվել են ազգային ատելության շարժադիրով, առանց տուժողների հետ որևէ միջանձնային հարաբերությունների առկայության՝ հավելելով նաև, որ, ըստ նախաքանության մարմնի, այն մեկտեղվել է խովհանական դրդումների հետ³¹:

Ազգային ատելության շարժադիրը հաստատված է համարել նաև Աղբեջանական ԽՍՀ-ի Գերագույն դատարանը՝ նշելով, որ դատական

²⁸ Սլուբաբյան 1990, Ըմգայտ – на суд истории.

²⁹ Սլուբաբյան и др. 1989, 17-18.

³⁰ Գևօրգյան 1998, 72.

³¹ Գևօրգյան 1998, 82.

գործով ապացուցվել է ամբաստանյալների կողմից հայերի նկատմամբ հանցագործություններ կատարելու եղանակով ազգային թշնամանքի հարուցման փաստը³²: Հանցագործությունների սուբյեկտիվ կողմից վերաբերյալ նշված ձևակերպումները հաստատել է նաև Վորոնեժի մարզային դատարանը³³:

Սումգայիթի ջարդերից հետո դատապարտվել է 90 անձ մեծամասնությունը դեռահասներ կամ երիտասարդներ³⁴: Համաձայն Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի անդամ և նախկին փոխխոսնակ բարոնութիք Քերոլայն Քոլսի՝ 1993 թ. մարտի 2-ին Աղրբեջանի դատախազի գրասենյակը հայտարարել է, որ վերջինս նախագահ Էջիբեյին առաջարկել է համաներում շնորհել Սումգայիթում հայերի դեմ կատարված հանցագործությունների համար դատապարտված անձանց: Նոյն օրը Աղրբեջանի խորհրդարանում առաջարկ է ներկայացվել համաներում շնորհել 1993 թ. մայիսի 28-ին՝ Աղրբեջանի առաջին հանրապետության հիմնադրման 74-րդ տարեդարձի օրը³⁵:

Սումգայիթում հայերի ջարդերին անդրադարձել է նաև Եվրոպական խորհրդարանը՝ Հայաստանի շրջափակման վերաբերյալ բանաձևում: Բանաձևում նշվում է, որ Սումգայիթում և Բաքվում հայերի ջարդերի հետևանքով Աղրբեջանից Հայաստան է գաղթել 300,000 հայ փախստական, որոնք ծայրահեղ անապահով վիճակում են և ունեն շտապ օգնության կարիք³⁶:

Եզրակացություններ

Սումգայիթի իրադարձությունների ճշգրիտ որակումն ու դատապարտումը հնարավոր նվազագույնն էին, որ կարելի էր անել ջարդերի կանխարգելման և դրանց հետևանքների վերացման հարցերում կենտրոնական իշխանությունների ձախողումներից հետո: Չնայած դրան՝ Սումգայիթի ջարդերը մինչև օրս շարունակում են մնալ աղրբեջանական իշխանությունների ժխտողականության օբյեկտ, իսկ տեղի ունեցածի իրավական որակումներն ու դատապարտվածության աստիճանը՝ ոչ ամբողջական:

³² Приговор судебной коллегии по уголовным делам по I инстанции Верховного суда Азербайджанской ССР 1989.

³³ Приговор Воронежского областного суда по делу Мехдиева, Рзаева, Турабиева 1988.

³⁴ Armenian pogroms in Azerbaijan.

³⁵ Cox, Eibner 1998.

³⁶ Resolution on the blockade of Armenia and the human rights situation there 1991.

Ներկայացված փաստական տվյալները բավարար են պնդելու, որ 1988 թ. ադրբեյչանական Սումգայիթ քաղաքում և այլ բնակավայրերում կատարվել են միջազգային քրեական իրավունքով դատապարտելի արարժներ: Մասնավորապես՝ ՄԱԿ-ի 1948 թ. «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատճելու մասին» կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածը սահմանում է ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմի տարրերը³⁷:

ՄԱԿ-ի գիշավոր ասամբլեայի 1946 թ. 96 (1) բանաձևը սահմանում է, որ ցեղասպանությունը մարդկային ամբողջական խմբերի գոյության իրավունքի ժխտումն է, ինչպես սպանությունը առանձին մարդկանց կյանքի իրավունքի մերժումն է³⁸: Ի տարբերություն մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործությունների՝ ցեղասպանության հանցակազմի օբյեկտիվ կողմը չի բնութագրվում գործողությունների մասշտաբով կամ ծավալով: Չնայած դրան՝ միջազգային քրեական դատարանները հանգել են հետևողան, որ ցեղասպանությունը պետք է վերապահվի միայն բացահիկ ծանրության և մեծության գործողությունների համար, որոնք ցնում են մարդկության խիզճը³⁹:

Ներկայացված իրավական վերլուծությունից և պատմական տվյալների համադրումից բխում է, որ 1988 թ. փետրվարին Սումգայիթում տեղի ունեցած հանցագործությունները իրենց օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ կողմերով համապատասխանում են ցեղասպանության հանցակազմի տարրերին: Պետք է նաև նշել, որ դատարանները և տրիբունալները հաճախ գգուշավորություն են դրսնորում արարժները որպես ցեղասպանություն որակելիս՝ այդ կերպ որակելով միայն բացահիկ դեպքերը:

Այս տեսանկյունից անհրաժեշտ է դիտարկել նաև մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործությունները: Միջազգային քրեական դատարանի վերաբերյալ 1988 թ. ընդունված Հռոմի ստատուտի 7-րդ հոդվածը նախատեսում է մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործությունների հանցակազմը⁴⁰:

Մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործությունների օբյեկտիվ կողմի հատկանիշների և Սումգայիթի քննարկվող իրադարձությունների ներկայացված փաստակազմի համադրմամբ և վերլուծությամբ պետք է ար-

³⁷ UN General Assembly 1948, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

³⁸ UN General Assembly 1946, The Crime of Genocide.

³⁹ ICTY 1996, 15-16.

⁴⁰ UN General Assembly 1998, Rome Statute of the International Criminal Court.

ձանագրել, որ նոյնիսկ այն դեպքում, եթե վկայակոչված փաստերը չեն ապացուցում ջարդարարների մեջ ցեղասպանական մտադրության առկայությունը, ապա տվյալ հանցագործությունները առնվազն համապատասխանում են մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործությունների հանցակազմին:

Գրականություն

- Буниятов З. 1989, «Почему Сумгайт?», Известия Академии наук Азербайджанской ССР, Серия истории, философии и права, №2, январь, с. 9-18.
- Геворкян П.С. 1998, Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгайта, Степанакерт, Издательский центр Степанакертского полиграфпредприятия, 87 с.
- Григорян М. 2018, Сумгайт: говорят свидетели-азербайджанцы, Ереван, Центр общественных связей и информации, 136 с.
- Еганян А. 2000, Увидеть свет в черный день погрома, Армянский вестник, № 1-2, https://karabakhrecords.info/publication_articles_chernyj-den-pogroma.html (дата верификации 21.12.2021).
- Лошак В. 1988, «Сумгайт. Эпилог трагедии», Москва, «Московские новости», № 21, https://karabakhrecords.info/publication_articles_sumgait-epilog-tragedii.html (дата верификации 21.12.2021).
- Марукян А.Ц. 2008, Правовые аспекты проявления геноцида армян на территории Азербайджана в 1988-1990 гг. на примере Сумгайта, Երևան, «ՀԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատ. «Հայոց պատմության հարցեր», Գիտական հոդվածների ժողովածու, № 9, Էջ 279-287:
- Мостовой А. 1988, Резня. О событиях в г. Сумгайт (февраль 1988 г.), <http://sumgait.info/sumgait/mostovoy/sumgait-mostovoy.htm> (дата верификации 21.12.2021).
- Приговор Воронежского областного суда по делу Мехдиева, Рзаева, Турабиева, 20 декабря 1988 г. http://karabakhrecords.info/documents_court_prigovor-voronezhskogo-oblaztnogo-su.html (дата верификации 21.12.2021).
- Приговор судебной коллегии по уголовным делам по I инстанции Верховного суда Азербайджанской ССР, 28 марта 1989 г., http://karabakhrecords.info/documents_court_prigovor-3-goda.html (дата верификации 21.12.2021).
- Улубабян Г. Б. 1991, Сумгайт: «Народу нужна вся правда», Литературная Армения, № 4, Ереван, с. 95-105, http://karabakhrecords.info/publication_articles_sumgait_narod_pravda.html (дата верификации 21.12.2021).
- Улубабян Г.Б. 1990, В Сумгайте погибло 32 человека. Ложь! Газета «Эпоха», сентябрь, № 4, Москва, http://sumgait.info/press/epokha/epokha-9009_N4.htm (дата верификации 21.12.2021).

- Улубабян Г.Б. 1990, Сумгайт – на суд истории, «Коммунист», Ереван, 15 июня, <http://sumgait.info/press/golos-armenii/golos-900615.htm> (дата верификации 21.12.2021).
- Улубабян Г.Б. и др. 1989, Сумгайт... Геноцид... Гласность? Ереван, Общество «Знание» Армянской ССР, 63 с.
- Armenian pogroms in Azerbaijan 1988-1990, <http://www.nkr.am/en/armenian-pogroms?fbclid=IwAR2wEgnYqSpjsqP1wvIkDlnjt4nudwKvDrrYsj7Ju6omMNH8JwlHg9cvLfs> (дата верификации 21.12.2021).
- Chorbajian L. 2001, The Making of Nagorno-Karabagh, London, Palgrave Macmillan.
- Cox C., Eibner J. 1998, Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno Karabakh, Institute for Religious Minorities in the Islamic World, <http://sumgait.info/caroline-cox/ethnic-cleansing-in-progress/karabakh-question-revived.htm> (дата верификации 21.12.2021).
- de Waal T. 2013, Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War, New York, NYU.
- European Parliament, Resolution on the blockade of Armenia and the human rights situation there, 14 March 1991, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1991:106:FULL&from=EN> (дата верификации 21.12.2021).
- ICTY T. Ch., Karadžić' and Mladic' (transcript of hearing) 27.06.1996 at 15-16.
- Karabakh Records, Следователь следственной группы прокуратуры бывшего "СССР" В.А. Рева рассказывает о сумгайтских погромах, <https://www.facebook.com/KarabakhRecords1988/videos/485025385502874/> (дата верификации 21.12.2021).
- Laitin D., Suny R. 1999, Karabakh: Thinking a Way out of Karabakh, Middle East Policy, 7 (1) 145-176.
- UN General Assembly, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948, United Nations, Treaty Series, vol. 78, p. 277, available at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3ac0.html> (accessed 25 January 2022).
- UN General Assembly, Rome Statute of the International Criminal Court (last amended 2010), 17 July 1998, ISBN No. 92-9227-227-6, available at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3a84.html> (accessed 25 January 2022).
- UN General Assembly, The Crime of Genocide, 11 December 1946, A/RES/96, available at: <https://www.refworld.org/docid/3b00f09753.html> (accessed 25 January 2022).

Zurcher C. 2009, The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus, New York and London, New York University Press, 308 p.

ՍՈՒՄԳԱՅԻԹԻ ՀԱՅԵՐԻ ԶԱՆԳԱԾԱՅԻՆ ԶԱՐԴԵՐԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՂԱՎՈՐՆԵՐԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄԸ

Նարեկ Շարաֆյան

Ամփոփում

1988 թ. փետրվարի 27-29-ն ընկած ժամանակահատվածում Ադրբեյջանական ԽՍՀ-ի Սումգայիթ քաղաքում հայ բնակչության նկատմամբ իրագործված զանգվածային ջարդերը (հայտնի է նաև որպես «Սումգայիթի պողորմ») ունեցել են խոր և տարաբնույթ հետևանքներ: Միևնույն ժամանակ, պատմական, քաղաքական և իրավական հարթություններում հաճախ է քննարկվում Սումգայիթում հայերի ջարդերի դատապարտվածության աստիճանը:

Սումգայիթի ջարդերը մինչև օրս շարունակում են մնալ ադրբեյջանական իշխանությունների ժխտողականության օբյեկտ, իսկ տեղի ունեցածի իրավական որակումներն ու դատապարտվածության աստիճանը հնարավոր չէ համարել ամբողջական: Այդ ջարդերի վերաբերյալ պատմական տվյալները բավարար են՝ պնդելու համար, որ 1988 թ. Ադրբեյջանի Սումգայիթ քաղաքում և այլ բնակավայրերում տեղի են ունեցել միջազգային քրեական իրավունքով դատապարտելի արարքներ: Սումգայիթում հայերի դեմ տեղի ունեցած հանցագործությունները՝ իրենց օբյեկտիվ և սուրյեկտիվ կողմով համապատասխանում են ցեղասպանության հանցակազմի, ինչպես նաև մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործությունների տարրերին:

Բանալի բառեր՝ Սումգայիթ, ջարդեր, զանգվածային սպանություններ, ցեղասպանություն, մարդկայնության դեմ հանցագործություն, էթնիկ գոտում, հայատյացություն:

ПОСЛЕДСТВИЯ МАССОВЫХ ПОГРОМОВ АРМЯН В СУМГАЙТЕ И ОСУЖДЕНИЕ ВИНОВНЫХ

Հարեկ Շարաֆյան

Резюме

27-29 февраля 1988 года в городе Сумгайт Азербайджанской ССР были совершены погромы и массовые убийства армянского населения,

известные как «Сумгаитский погром». Осуждение резни армян в Сумгаите часто является предметом обсуждений в политической и правовой сферах. Сумгаитский погром отрицается со стороны азербайджанских властей по сей день. Фактологические данные о сумгаитских погромах дают возможность утверждать, что преступления, осуждаемые международным уголовным правом, имели место в Сумгаите и других населенных пунктах Азербайджана в 1988 году. Преступления, совершенные против армян в Сумгаите, соответствуют составу преступлений, квалифицируемых как геноцид, а также преступлениям против человечности.

Ключевые слова – Сумгаит, погромы, массовые убийства, геноцид, преступления против человечности, этническая чистка, арменофобия.

THE CONSEQUENCES OF THE MASSACRES OF ARMENIANS IN SUMGAIT AND THE CONDEMNATION OF THE GUILTY

Narek Sharafyan

Abstract

On February 27-29, 1988, massacres of the Armenian population took place in the city of Sumgait (Sumqayit) in the Azerbaijani SSR (also known as the "Sumgait pogrom"). These events had profound and various consequences. At the same time, the degree of condemnation of the anti-Armenian massacres of Sumgait is often discussed in the historical, political and legal fields. The Sumgait pogrom continues to be an object of denial by the Azerbaijani authorities, and the legal qualifications and the degree of condemnation of the events cannot be considered complete. Historical data on the Sumgait massacres are sufficient to claim that crimes defined by the international criminal law took place in Sumgait and other settlements of Azerbaijan in 1988. The crimes committed against the Armenians in Sumgait correspond to the elements of the crime of genocide, as well as the crimes against humanity both with their objective and subjective aspects.

Key words – Sumgait, pogroms, massacres, genocide, crimes against humanity, ethnic cleansing, Armenophobia.

ЖЕНЩИНА В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ АРМЯНСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Светлана Погосян

Кандидат исторических наук

Института археологии и этнографии НАН РА

РА, Ереван, Улица Чаренца 15

Эл. адрес: sv_ethnomuseum@yahoo.com

Статья представлена 01.02.2021, рецензирована 11.10.2021,

принята к публикации 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-38

УДК: 396(479.25)

Вступление

Целью данной работы является исследование гендерного поведения армянских женщин в сфере управления и выявления традиционных стереотипов и новых полоролевых тенденций в идеальном пространстве и реальной действительности. Работа основана на этнографических наблюдениях и полевых этнографических материалах, собранных методом наблюдений и интервью во время поездок в Сюникский, Армавирский и Ширакский регионы в 2019-2020 гг.

В армянском традиционном обществе, имеющем мужскую ориентацию, приоритетом в жизни женщины считались брак, семья, дети. В традиционном обществе обязанности женщин ограничивались домашним хозяйством и обработкой сельскохозяйственных продуктов¹. В большой патриархальной армянской семье внутрисемейные, межличностные трудовые взаимоотношения были четко регламентированы, разделение труда проводилось по половому и возрастному принципу. Женщина считалась внутренней стеной дома, это была ее территория, главной её функцией было сохранение семьи, семейного очага, воспитание детей². Тенденции работы и профессионального роста сфор-

¹ Погосян 2001, 87-92.

² Карапетян 1958, 81-82.

мировались в дальнейшем в советском и постсоветском пространстве. Массовое вовлечение женщин в общественную трудовую сферу в советский период началось в 1930-ых годах. Несмотря на заявленное формальное равенство, в профессиональных структурах женщины имели второстепенный социальный статус³.

Женщины в современном обществе

В современном армянском обществе, в зависимости от изменения социально-экономического и семейного положения женщин, прослеживаются другие тенденции, которые, являясь мотивацией для некоторых женщин, выдвигают их на первый план. Работа женщины вне дома, зарабатывание денег и экономическая независимость обеспечивают ей более высокий социальный статус, меняют ее социальную роль. Но в то же время на сегодняшний день немало женщин, считающих, что их место – дом, кухня, а их главная миссия – создание семьи, воспитание детей, забота о членах семьи, муже. В вопросах социальных ролей женщины более консервативны, традиционные стереотипы у них более устойчивы и жизнеспособны, чем у мужчин⁴. Имеют место случаи, когда молодые женщины отказываются от общественной, социальной, политической, экономической активности, боясь не соответствовать половому идеалу женственности и казаться в меньшей степени женственными. И сегодня есть работы, которые считаются «женскими»: офисные работы, работа компьютерных операторов (в то время как программисты – преимущественно мужчины), воспитательницы в дошкольных учреждениях, учительницы, первичная медицинская помощь, услуги сферы обслуживания, музейная, библиотечная, архивная сферы и т.д.

В современном обществе женщины в лучшем случае могут занимать должности среднего звена, быть заместителем директора, заведующим отделом, помощником, спикером, управляющим делами, начальником секретариата, главным хранителем в музее и т.д. Высокий пост, преимущественно занимаемый женщиной, – это пост директора

³ Чернова 1999, 108.

⁴ Налчаджян 1999, 17-18.

поликлиники, детского сада, школы. Нередки случаи, когда женщины добровольно отказываются от работы в сфере, которая считается мужской. Им мешает синдром страха успеха, когда женщины опасаются, что трудовой прогресс, практические успехи в карьере негативно скажутся на их личной жизни.

И в высших инстанциях власти женщины в основном занимают средние звенья: заместители министров, начальники управлений и т.д. Симптоматично, что в нашем обществе и сами женщины, и их окружение предпочитают занимать сравнительно скромное положение. По мнению некоторых информаторов, женщина не должна быть «выскочкой»⁵.

Женщины-лидеры

Представленность женщин в органах законодательной и исполнительной власти Армении и в местном управлении имеет примечательную картину. 32% из 65 членов Совета старейшин Еревана – женщины. Этот факт никак не отразился на руководящем составе мэрии, в основном состоящем из мужчин. Посты мэра Еревана и его четырех заместителей – помощника мэра, пресс-секретаря, руководителя аппарата, главного архитектора занимают мужчины. Женщины в лучшем случае являются начальниками управлений. Из 22 начальников управлений мэрии только три – женщины. В конце 2020 года единственную женщину, занимавшую пост министра в правительстве в сфере социального обеспечения, который считается наиболее приемлемым для женщин, сменил мужчина.

В настоящее время министром здравоохранения назначена женщина, заменившая на этом посту ministra-мужчину. До этого она была первым заместителем ministra. Среди тех, кто отказался от должности, немало женщин, которые по своей природе более эмоциональны и чувствительны. Наряду с добровольными отставками в правительстве имели место новые отстранения от должностей. Уволены заместитель ministra образования, науки, культуры и спорта и заместитель ministra экономики. Вместе с уволенными ministрами ушли также их

⁵ Погосян 2020.

пресс-секретари – представительницы женского пола: пресс-секретарь МИД, пресс-секретарь министра обороны, пресс-секретарь министра труда и социальных вопросов, пресс-секретарь министра экономики. В силу возникших в стране после войны (и, особенно, подписания известного трёхстороннего заявления) социальных, гуманитарных, экономических, политических проблем и вопросов безопасности кадровые перестановки заметно отразились на женщинах.

Вопрос представленности женщин на руководящих должностях, участия в политических процессах имеет определенные препятствия. Например, некоторые исследователи пришли к выводу, что женщины в качестве руководителей более эффективно борются с эпидемией коронавируса, чем мужчины. Исследование, проведенное в 194 странах, показало, что в середине мая 2020 года женщины-руководители скорее ушли в локдаун экономики, и в странах, руководимых женщинами, смертность была почти вдвое меньше. Это может быть связано с тем, что женщины предпринимают более решительные действия для предотвращения или замедления распространения инфекции.

Подобная активность наблюдается и в органах местного самоуправления Армении*.

Политический прогресс армянских женщин заметен за рубежом, особенно во Франции, тогда как в Армении картина совершенно иная. В истории Третьей Республики Армения есть только один пример женщины-мэра, мэра Эчмиадзина, которая не была избрана в ходе обычной избирательной кампании.

На современном армянском рынке труда женщин, преуспевших в профессиональной карьере, в лучшем случае называют маскулинными женщинами, «железными дамами» и т.д. Исследования показывают, что существуют предвзятые представления в отношении жен-

* Административный руководитель села Шрвенанц Сюника Армине Манукян с 2005 года работает в органах местного самоуправления, а с 2017 года является административным руководителем общины. За эти годы она столкнулась со многими проблемами и попыталась разрешить их. Административным руководителем села Шикаох является Наре Казарян, которая была избрана главой сельской администрации четыре года назад, в возрасте 26 лет, получив вотум доверия 99,9% населения.

щин-лидеров. Бытует мнение, что они более строгие и дотошные. Некоторые исследователи отмечают, что в присутствии женщины-начальника мужчины напрягаются и не столь активно выполняют свои социальные функции. На сегодняшний день не звучат призывы возвращать женщин на кухню, что имело место в начале 2000-ых, и таким образом решать проблемы дефицита рабочих мест и регулирования рынка труда в республике⁶. Руководители-женщины отмечают, что вначале сотрудники даже пытаются обойти их инструкции и предложения. Они быстрее реагируют на поручение коллеги-мужчины. Есть и другая точка зрения, согласно которой женщины-руководители, в отличие от мужчин, предпочитают принимать совместные групповые решения, способствующие сплоченности и солидарности группы. Наблюдается интересная тенденция, указывающая на то, что постепенно гендерные процессы сопровождаются сокращением социального пространства и дистанции между мужчинами и женщинами.

В результате одного исследования⁷ выяснилось, что в тех сферах, в которых работают или руководят женщины, уровень коррупции низкий. Женщина приходит в политику не для того, чтобы стать известной, а чтобы решить те или иные проблемы. Женщины играют довольно активную роль особенно в общественных советах.

Женщины в политике

В контексте политической активизации женщин особую роль играет экономический фактор, способствующий развитию различных социальных услуг, в том числе и услуг по уходу за детьми, что, в свою очередь, освобождает женщин от некоторых обязанностей и дает возможность участвовать в общественной жизни. Среди факторов, ограничивающих участие женщин в политической жизни, можно назвать обремененность женщин заботой о семье, детях, а также домашним хозяйством. Зачастую наличие патриархальных взглядов в обществе ограничивает участие женщин в политике, в системе управления. В РА

⁶ Мирзоян 1996, 21-22.

⁷ Интервью с бывшим министром по охране природы.

женщины, оказавшиеся в политике, в основном заранее не планировали свою вовлеченность в политику, и их политическая активность главным образом обусловлена непредвиденной ситуативностью. Примечательно также то, что задействованные в политике женщины не проявляли особой и целенаправленной инициативы в вопросе выдвижения своей кандидатуры, и в избирательных списках они оказались по указанию руководителя той или иной партии или какого-либо должностного лица.

Кроме необходимости наличия соответствующего экономического и социального капитала, образования, относительно благоприятной политической культуры, женщина должна обладать и личными качествами. Ее вовлеченность в политику связана также с семейными традициями воспитания, с поощрением проявления лидерских качеств в характере подрастающей дочери (в особенности отцом). Большинство замужних женщин отмечают, что муж «разрешил», «не препятствовал» или «с пониманием отнесся». Разведенные женщины констатируют, что муж не одобрял её социальный статус, и это явилось причиной развода.

Участие женщин в политической жизни Армении, в отличие от мужчин, имеет разные стартовые позиции. Преодолевая препятствия, женщины тратят больше психологических, физических и других ресурсов, нежели мужчины. Профессиональные навыки мужчины и женщины котируются по-разному. Женщины проходят тернистый путь, прежде чем занять какую-либо политическую нишу и доказать свою профпригодность, в то время как для мужчин с низким уровнем профессиональной подготовленности нет необходимости в утверждении права претендовать на данную позицию, а профессиональные навыки женщины не становятся достаточным основанием для того, чтобы претендовать на данное положение в обществе. Общество или его отдельные группы (например, лица, принимающие решения или оказывающие влияние на данное решение) не ставят перед мужчинами задачу безупречного выполнения семейных функций параллельно с работой, что является обязательным для женщин и не служит основой для получения права заниматься управлением. К указанным факторам можно до-

бавить следующие институциональные и системные проблемы. В нашем обществе не поощряется членство женщины в той или иной партии. Партии не способствуют продвижению женщин и не выдвигают их кандидатуры. Крупные партии продолжают оставаться закрытыми и непрозрачными «клубами», которые доступны только для «элитарных» или «своих женщин». В результате активные, но финансово необеспеченные и не имеющие соответствующего социального окружения женщины лишены возможности заниматься политикой. Женщины не имеют достаточных возможностей для развития своих лидерских навыков, а также загруженность семейными обязанностями практически не дает женщинам возможности проявлять активность в социальной и политической жизни. Поскольку участие в политической жизни РА часто сопряжено с высоким экономическим статусом, мужчины стремятся занять как можно больше политических должностей. Политика воспринимается как сфера деятельности мужчины в том числе и со стороны женщин. К указанным препятствиям можно добавить и то, что все успешные мероприятия в регионах РА, в результате которых женщины были избраны на различные должности, осуществлялись только общественными и международными организациями, а не при поддержке государства.

Женщины в органах местного самоуправления

Согласно результатам исследования «Женщины в органах местного самоуправления», на представленность женщин в управлении общинами влияют следующие факторы: среди руководителей общин в высокогорных регионах больше женщин, чем мужчин. Интересно, что в селах с развитым садоводством вовлеченность женщин в процессы управления общинами крайне низка. Более того, представления о женском лидерстве очень консервативны и традиционны. И наоборот, в селах, где развито животноводство, уровень представленности женщин в Совете старейшин гораздо выше. Этнографические исследования также свидетельствуют о том, что в горных селах и регионах, занимающихся скотоводством, женщины играют большую роль (как в се-

мье, так и в общине), чем в долинах. Основываясь на результатах исследования «Женщины в органах местного самоуправления»⁸, можно заключить, что вовлеченность женщин в политические процессы гораздо больше представлена в тех общинах, которые сформировались при Советском Союзе, и где представления о гендерном равенстве основаны на представлениях советской идеологии относительно этого вопроса. По данным авторов исследования «Политическое участие женщин в выборах в органы местного самоуправления: проблемы и решения», борьба за политическую власть становится, кажется, бессмысленной.

Подобное разделение общин на благоустроенные и менее благоустроенные, а также ассоциация женщин-руководителей с менее благоустроенными общинами еще раз подкрепляет тот стереотип, что «политика – не для женщин», вследствие чего в наиболее впечатляющих общинах мы видим мужчин-руководителей, а в тех общинах, которые более сосредоточены на решении вопросов, направленных на преодоление проблем в социальной, экономической и образовательной сфере, руководство женщин становятся приемлемым и естественным, поскольку оно уподобляется процессу «ведения домашнего хозяйства». Касаясь вопроса о том, какие изменения могут внести женщины в политику, эксперты отмечают, что вовлеченность женщин в политику в первую очередь приведет к тому, что любое решение будет более взвешенным и основанным на переговорном процессе. Один из путей решения проблемы – внедрить системы гендерных квот в различных социальных учреждениях. Внедрение квот позволит не только обеспечить принцип социальной справедливости и стимулировать политическое участие женщин, но и перераспределить экономические ресурсы в обществе. Республика Армения – страна древних обычаяев, однако в последние годы многое изменилось под влиянием различных событий. От советского периода Армения унаследовала официальную политику гендерного равенства, которая в свое время привела к улучшению пра-

⁸ Хочу выразить особую благодарность руководителю проекта «Женщины в системе развития» Жанне Арутюнян за предоставление столь важных для исследования материалов.

вового и социального статуса женщин, а также к их востребованности на рынке труда. После провозглашения независимости в Армении наблюдались противоречавшие друг другу тенденции. С одной стороны, в первые годы переходного периода армянское общество отвергало практически «все советское». Так, даже гендерное равенство в те годы было отвергнуто, и были восстановлены традиционно-патриархальные подходы и обычаи. В контексте этнологического исследования профессиональной и непрофессиональной занятости женщин постсоветской Армении важны следующие проблемы. Стереотипы поведения женщины отражают её индивидуальные и психолого-эмоциональные особенности. Стандарты образов мужественности и женственности представляют собой поведенческие индивидуальные различия, которые могут соответствовать или не соответствовать нормативным представлениям и ролевым ожиданиям. В современном обществе среди представителей среднего и старшего поколения женщин многие продолжают отдавать предпочтение сравнительно скромному социальному положению. Традиционные стереотипы в вопросе о социальных ролях женщин и сегодня жизнеспособны. Часть женщин не проявляет политической, общественной и экономической активности, не желая отдаляться от идеала женственности. И сегодня в армянской действительности многие женщины отказываются от профессионального роста, подчеркивая важность семейных интересов (уход за детьми, их воспитание и т.д.). Среди женщин-чиновников есть такие, которые не стремятся к более высокой социальной шкале, так как считают, что эта сфера преимущественно «мужская». Есть женщины, которые, стремясь к той или иной должности, одновременно признаются, что их не назначат на эту должность, исходя из половой принадлежности. Вместе с тем среди девушек и молодых женщин наблюдается тенденция к быстрому профессиональному росту. Некоторые добиваются этого с помощью и при посредничестве мужчин, обладающих властью. Другим удается сломать стереотипы и выдвинуться в сферах, не считающихся «женскими». Например, 21-летняя девушка из приграничного села Пшатаван Армавирской области выдвинула свою кандидатуру в Совет старейшин.

При этом, она преследовала цель «сломать стереотип о том, что молодая женщина, девушка не способна к системным переменам»⁹. Мужчина, участвовавший в том же конкурсе, считал, что целью молодой девушки должно быть создание семьи и воспитание детей.

Отметим еще одну важную тенденцию: растущее желание молодых женщин и девушек сказать свое слово в сферах, которые считаются мужскими – керамика, обработка камня и дерева, ювелирное дело, художественная обработка металла, компьютерный дизайн и высокотехнологичные отрасли. Примечателен также двойной подход к незамужним: с одной стороны, от них требуется моральное, «чистое» поведение, с другой – довольно легко стирается грань между «хорошой» и «плохой» девушкой.

В современной армянской реальности важной задачей является выявление проблем освоения новой культурной территории женщинами, пришедшими из иноэтнической среды.

По материалам углубленных этнографических интервью и фокус-групповых опросов, социальных сетей были рассмотрены современные тенденции среди женщин разных возрастных, образовательных и профессиональных подгрупп армянского этноса.

Заключение

Гендерные стереотипы воспринимаются как социальные нормативы. Нормативное и информационное давление вынуждает подчиняться гендерным нормам. Действие нормативного давления проявляется в том, что женщины стараются соответствовать нормам, чтобы получить социальное одобрение и избежать социального неодобрения. Под влиянием социальной информации мужчины занимаются одними вещами, а женщины – другими, причем различия считаются природными.

⁹ Погосян 2019.

ми¹⁰. Работающая женщина продолжает нести на своих плечах бремя домашних забот и ответственности за детей¹¹.

При изучении посредством биографического метода устных историй непременно прослеживается несколько структурных трендов – это тематические блоки и макро-нарративы. Биографические интервью сопряжены с некоторой сложностью, поскольку фокусирование на тех или иных этапах своей биографии – выбор чисто личный. К тому же, личный характер нарративов придает интервью особую экспрессивность. В процессе анализа собранных интервью были выявлены следующие мотивы и тенденции.

Большинство женщин не хотят и не пытаются устраиваться на традиционно мужские работы. Женщинам комфортнее выполнять работу, с которой они более знакомы и в которой они более успешны. Мужчины и женщины считают, будто мужская профессия лишает женщину ореола романтичности и делает ее менее привлекательной. В организациях у женщин низкий статус. Большинство самых престижных должностей занято мужчинами. Женщины гораздо реже занимают должности, предполагающие контроль над ресурсами и определение того, какие цели фирма будет преследовать и какими способами. Это происходит отчасти потому, что мужские гендерные стереотипы включают в себя больше качеств, которые считаются необходимыми для достижения и удержания власти. В основном мужчины кажутся более подходящими для руководящих ролей. Наша культура более коллек-

¹⁰ Берн 2004, 133.

¹¹ В Сюнике советником губернатора, начальником управления здоровья и соц. обеспечения и начальником отдела по правам семьи, женщин и детей являются женщины. Последнее означает, что они выбраны с соответствии с их гендерными ролями. В Капане и.о. начальника юридического отдела также является представительницей женского пола. В Горисе должность начальника территориального агентства социальной поддержки занимает женщина. Что касается старейшин, то в Горисе и Капане среди 15-и членов старейшин, в селе Татев среди 11-и членов старейшин – ни одной женщины. В Мегри и в селе Горайк нет сженщин – старейшин. В 2017 г. в Сисиане была избрана только одна женщина. В Каджаране, в более молодом и сравнительно демократическом городке, из 11-и старейшин две– женщины, а в селе Тег-из 11-и три – женщины. Эти данные свидетельствуют о традиционной гендерной ориентации особенно в регионах.

тивистская, поэтому, в отличие от индивидуалистических культур, изменения могут происходить медленно и постепенно. Культурная идеология в нашей действительности ориентирована на ощущимое равенство и минимальное расслоение. Культура – это набор отношений, ценностей, убеждений и форм поведения, разделяемых группой людей и передаваемых из поколения в поколение с помощью языка или другого средства коммуникации. В нашем обществе женский пол имеет сравнительно высокий уровень образования, и это вселяет надежду, так как одним из основных барьеров, препятствующих достижению женщинами равного с мужчинами статуса, является образование.

Наряду с этим намечаются тенденции, направленные в сторону гендерного равенства и гендерно-ролевых установок. Некоторые женщины задействованы в управлеченческой сфере. Ряд женщин занимают выборные политические должности. Но всё-таки они обладают более низким статусом и меньшей властью, чем мужчины.

В политических структурах, на производстве и в бизнесе мужчины наделены значительно большей властью. Очень мало высоких руководящих постов занято женщинами. Женщины, желающие делать карьеру в фирме, часто сталкиваются с явлением «стеклянного потолка». Эта метафора указывает на то, что во многих организациях существует как бы невидимый потолок, выше которого женщины не могут продвинуться. Низкий статус женщин в организациях указывает на ситуативные, а не на внутриличностные факторы. Нет доказательств того, что личные черты или типы поведения, свойственные женщинам, делают их малопригодными для руководящей работы. Главными препятствиями на пути женщин к высоким и ответственным постам являются традиционная кадровая политика фирм, стереотипы, предлагающие, что женщина не годится на роль лидера.

За последние 20 лет социальные изменения затронули и внутрисемейные отношения. Произошла переоценка ценностей и традиционных семейных стереотипов, в частности, перераспределение ролевых функций. В 1990-ые годы основным работником и кормильцем являлся мужчина, а в последующие годы в новых социально-экономических

реалиях значительно расширилась сфера трудовой деятельности армянской женщины. Ёе голос в решении важных семейных вопросов становится все более решающим. Наблюдается тенденция к вовлечению мужчин в выполнение ряда женских работ по домашнему хозяйству, в особенности при обоих работающих супругах или только работающей жене. Это явление более характерно для городской среды, чем сельской. Оно наблюдается в семьях, в которых супруги более свободны от влияния старшего поколения и независимы в восприятии новых реалий сегодняшнего дня. Под влиянием еще достаточно сильного общественного мнения традиционный стереотип ролевого поведения с трудом поддается переосмыслению.

Литература

- Դենջ Գ. 2000, Տղամարդկանց փոխակերպումը, Երևան, «Հայաստան», 302 էջ:
Կանայք Հայաստանի տեղական ինքնակառավարման մեջ, Կովկասի ինստի-
տուտի առցանց հրապարակում, 6, 2011, դեկտեմբեր, 51:
Армяне 2012, под ред. Л.М. Вартанян, Г.Г. Саркисян, А.Е. Тер-Саркисянц,
Москва, «Наука», 648 с.
Берн Ш. 2004, Гендерная психология, СПб., «Прайм-ЕвроЗнак», 320 с.
Гендерный барометр Армении 2015, Женщины в органах местного самоуп-
равления, Ереван, изд. не указано, 111 с.
Карапетян Э. 1958, Армянская семейная община, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 143 с.
Мирзоян В. 1996, О принципах армянского семьеведения, Проблемы исследо-
вания семьи, Ереван, с. 21-22.
Налчаджян А. 1999, Стили правления власти и женский авторитаризм, Жен-
щины с университетским образованием, 4, Ереван, с. 17-18.
Население Еревана 1986, Этносоциологические исследования, Ереван, изд. АН
Арм. ССР, 250 с.
Погосян С. 2001, Работающая женщина в современном обществе, Проблемы
исследования семьи, Ереван, Институт археологии и этнографии НАН
РА, 116 с.
Погосян С. 2019-2020, Полевые этнографические материалы (рукопись).
Чернова И. 1999, Женщина и работа, Социологические исследования, Москва,
108 с.
WomenNet.am (ներբեռնման օրը՝ 1.12.2021).

ԿԻՆԸ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Սվետլանա Պողոսյան

Ամփոփում

Ներկա աշխատանքի նպատակը կառավարման համակարգում հայ կանանց գենդերային վարքի ուսումնասիրությունն է և ավանդական ու նոր սեռադերային միտումների բացահայտումը իդեալական և իրական հարթություններում: Աշխատանքը կատարված է ազգագրական դիտարկումների և դաշտային ազգագրական նյութերի հիման վրա: Վերջին 20 տարիների ընթացքում սոցիալական փոփոխությունները ազդել են նաև ներընտանեկան և միջազգային հարաբերությունների վրա: Առկա են արժեքային կողմնորոշումների որոշակի վերագնահատումներ: Դրանով հանդերձ՝ հանրային կարծիքի բավականաչափ ուժեղ ազդեցության հետևանքով, սեռային վարժագծի ավանդական կարծրատիպը դժվարությամբ է վերահմաստավորվում: Արդի մշակույթը կրողների շրջանում պահպանվել են տղամարդու և կնոջ վարժագծի, գրաղմունքի և կառավարման համակարգում ընդգրկված լինելու վերաբերյալ ինքնատիպ պատկերացումներ և ընկալումներ:

Այսօր էլ հայաստանյան իրականության մեջ շատ կանայք հրաժարվում են մասնագիտական առաջընթացից՝ կարևորելով ընտանեկան շահերը: Որոշ պաշտոնյա կանայք չեն ձգուում սոցիալական ավելի բարձր սանդղակի, քանի որ կարծում են, որ այդ ոլորտը առավելապես «տղամարդկային» է: Դրա հետ մեկտեղ՝ առջևիկների ու երիտասարդ կանանց շրջանում դիտարկվում են մասնագիտական արագ առաջընթաց ունենալու միտումներ:

Բանալի բառեր՝ դեկավար կին, գենդերային միտումներ, ավանդական կողմնորոշում, կառավարման համակարգ, կին ավագանի, սոցիալական փոփոխություններ, մասնագիտական առաջնադաշտում:

ЖЕНЩИНА В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ АРМЯНСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Светлана Погосян

Резюме

Цель данной работы – изучение гендерного поведения армянских женщин в системе управления и выявление традиционных и новых гендерных тенденций в идеальных и реальных плоскостях. Работа основана на этнографических наблюдениях и полевых этнографических материалах.

За последние 20 лет социальные изменения повлияли также на внутрисемейные и межполовые отношения. Имела место некоторая переоценка ценностных ориентаций. При этом на фоне сильного влияния общественного мнения традиционный стереотип полового поведения переосмысливается с трудом. Среди носителей современной культуры сохранились своеобразные представления о поведении мужчины и женщины, их вовлеченности в систему управления.

И сегодня в армянской действительности многие женщины отказываются от профессиональной карьеры, подчеркивая семейные интересы. Среди женщин-чиновников есть такие, которые не претендуют на более высокий социальный статус, так как считают, что эта сфера преимущественно «мужская». Вместе с тем среди девушек и молодых женщин наблюдается тенденция к быстрому продвижению по служебной лестнице.

Ключевые слова – руководящая женщина, гендерные тенденции, традиционная ориентация, система управления, женщина-старейшина, социальные изменения, карьера.

WOMAN IN MANAGEMENT SYSTEM: THE CASE OF ARMENIAN REALITY

Svetlana Poghosyan

Abstract

The aim of the present article is to study gender behavior of Armenian women in the management system, to discover traditional and new gender tendencies in ideal and real dimensions. The article is based on ethnographic observations and field ethnographic materials. Over the last 20 years, social changes have affected both family and gender relations. There have been some reassessments of values orientations. At the same time, with a fairly strong impact of public opinion, the traditional stereotype of gender behavior is difficult to reinterpret. Among the bearers of modern culture, unique ideas and perceptions about the behavior, occupation and involvement of men and women in the management system have been preserved. Even today, in the Armenian reality, many women refuse career advancement, pursuing family interests, childcare, upbringing and issues of their future. Among official women there are those who do not aspire to a higher social status because they find the field to be more "masculine". At the same time, there is a tendency among girls and young women to make rapid career progress.

Key words – female leader, social changes, traditional orientation, management system, female council of elders, gender tendencies, career.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԲՈՒՀ-ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՖԻՈՆԱԼ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

Կառլեն Խաչատրյան

Երևանի պետական համալսարան
Տնտեսագիտության թեկնածու
ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. հասցե՝ karlen.khachatryan@ysu.am

Քրիստինե Նիկողոսյան

Երևանի պետական համալսարանի ասպիրանտ
ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. հասցե՝ qristinenikoghosyan@ysu.am
Հոդվածը ներկայացվել է 09.07.2021, գրախոսվել է 22.11.2021,
ընդունվել է տպագրության 07.03.2022
DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-52
ՀՏՐ: 378.1(479.25) + 330

Ներածություն

Հայաստանի Հանրապետությունում կրթության ոլորտի ամենահրատապ խնդիրներից մեկը աշխատաշուկայի հետ կապի բացակայությունն է: Այս հիմնահարցի մասին շատ է խոսվել, և գրեթե բոլոր կառավարություններն իրենց ծրագրերում առանձնակի շեշտադրել են այդ հանգամանքը: Բացառություն չէ նաև ՀՀ կառավարության վերջին ծրագիրը, որն ընդունվել է 2019 թ. փետրվարի 8-ին, և որում հստակ ամրագրված է, որ մասնագիտական կրթության ոլորտի բարեփոխումները միտված են լինելու կրթական ծրագրերի արդիականացմանը՝ ուղղված տնտեսության և աշխատաշուկայի փոփոխվող պահանջներին, իսկ նախնական և միջին մասնագիտական կրթական հաստատություններում կրթության և ուսուցման որակը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է գործատուների ակտիվ

*Հեղազորությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիլության կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ 21T-5B193 ծածկագրով գիլության թեմայի շրջանակում:

ներգրավմամբ ներդնել և ընդլայնել դուալ կրթական համակարգը՝ հաշվի առնելով տարածքային զարգացման գերակայությունները¹:

Պատահական չէ, որ անկախությունից ի վեր ՀՀ բարձրագույն կրթական բարեփոխումների գործընթացի առանցքում մասնագիտական կրթական համակարգը աշխատաշուկայի անընդհատ փոփոխվող պահանջներին համապատասխանեցնելու և գործատուների պահանջներին առավելագույնս համապատասխանող շրջանավարտներ ունենալու հրամայականն է: Այս համատեքստում ՀՀ տնտեսական մրցունակ զարգացման մոդելը պետք է հիմնված լինի կրթության ոլորտի կատարելագործման և մարդկային կապիտալի զարգացման վրա:

ԲԿՀ-ի ինստիտուցիոնալ կառույցների դերի վերլուծություն

Ժամանակակից մրցակցային միջավայրում տեխնոլոգիական արագ-ընթաց փոփոխությունների անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև ՀՀ-ում կորո-նավիրուսային համավարակով և պատերազմական իրողություններով պայ-մանավորված իրավիճակը լրջագույն մարտահրավեր են կրթական հաստա-տությունների և պետական/մասնավոր կազմակերպությունների համար:

Այսօր առավել քան երեսէ համալսարանների դերը սահմանափակ-ված չէ միայն որակյալ մասնագետների և շրջանավարդների պարրասպ-մամբ: Ակադեմիական հասկարությունները պետք է նպաստակ ունենան ակադեմիական նորարարության և բիզնես-գաղափարների զարգացման միջոցով նպաստել «Տեղնարկարդիրական համալսարան»² հայեցակարգի գործնական իրականացմանը:

Բուհ-կազմակերպություն համագործակցության (ԲԿՀ) ուսումնա-սիրության հիմքային բնութագիշներից է համագործակցությանը նպաս-տող ենթակառուցվածքների կամ մասնագիրացված կառույցների առկայությունը բուհական համակարգում: Ընդհանուր առմամբ, բարձ-րագույն կրթության ոլորտում ԲԿՀ-ի զարգացման նպատակով ստեղծված առաջին կառուցվածքային ստորաբաժնումները կարիերայի ուղղորդմամբ զբաղվող կենտրոններն են: Թեև նմանօրինակ կառույցները ստեղծվել են դեռևս 1940 թ., սակայն դրանց գործունեությունն առավել հայտնի դար-

¹ ՀՀ կառավարության ծրագիր 2019, 32:

² Lundvall, Joseph, Chiamande, Vang 2009, 311-312.

ձավ 1970-1980 թթ., երբ աշխարհում շրջանավարտների գործազրկության բարձր ցուցանիշներ գրանցվեցին³:

ԲԿՀ-ի ինստիտուցիոնալ փոխազդեցությունների զարգացման նպատակով 1980-ական թվականների վերջերից զգայորեն ավելացավ միջնորդավորված միավորումների/կառույցների քանակը⁴: Կարիերայի կենտրոնները դարձան շրջանավարտների և գործատուների միջև կապն ապահովող հիմնական օղակ⁵, ուսանողների կարիերայի զարգացմանն ու գիտական արդյունքների խթանմանը նպաստող հիմնական ենթակառուցվածք⁶, ինչպես նաև յուրօրինակ կամուրջ ծառայության, ուսուցման ու հետազոտության միջև⁷:

Այս ինստիտուտների մատուցած ծառայությունները զարգացել են աշխատանքի տեղավորման բաղադրիչից դեպի կարիերայի պլանավորման ծառայությունների ամբողջական շրջանակ⁸ աշխատանքային փորձի, ձեռնարկատիրական կրթության և «ձեռքբերումների պորտֆելի» (Portfolio of Achievements) ապահովման միջոցով⁹:

Այսպիսով՝ կարելի է փաստել, որ համալսարան-կազմակերպություն համագործակցության բնույթը զարգացած երկրներում բավական լայն է և ներառում է ինչպես զբաղվածության, այնպես էլ կրթության, վերապատրաստման, հետազոտության և նորարարության ոլորտները¹⁰, ուստի համանման գործընկերային հարաբերությունների վերջնական նպատակն է ձեռնարկատիրական համալսարան¹¹ և ակադեմիական ձեռնարկատիրություն¹² հայեցակարգերի գործնական իրականացումը՝ հիմքում ունենալով այնպիսի կրթական ծրագրեր, որոնք կիսանեն համալսարանի և կազմակերպության միջև փոխադարձ ուսուցման, միմյանց հետ տեղեկատվութ-

³ Terzaroli 2019, 90.

⁴ Freitas, Geuna, Rossi 2013, 51.

⁵ McGrath 2002, 82.

⁶ Chin, Cohen, Hora 2018, 2.

⁷ Terzaroli 2019, 167.

⁸ Terzaroli 2019, 167.

⁹ Curaj, Deca, Pricopie 2020, 55.

¹⁰ Martin 2000, 13, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00_00120290/PDF/120290_Oeng.pdf.multi.

¹¹ Etzkowitz 1983, 208-209.

¹² Klofstena, Fayolleb, Guerreroc, Miand, Urbanoe, Wright 2019, 150.

յան փոխանակման և փոխահավետ համագործակցության հնարավորությունը¹³:

<<-ում ԲԿՀ-ի ինստիտուցիոնալ կառույցների դերի փորձագիտական վերլուծություն

Հաշվի առնելով <<-ում ԲԿՀ-ի ոլորտում կառույցվածքային ստորաբաժանումների վերափոխման և վերանայման անհրաժեշտությունը՝ փորձագիտական հարցագրույցների միջոցով <<-ի 6 խոշոր բուհերում¹⁴ դիտարկվել և վերլուծվել են կարիերայի կենտրոնների, ձեռներեցության զարգացման կենտրոնների և հետազոտության և զարգացման (R&D) ստորաբաժանումների գործունեության շրջանակները, մարդուցվող ծառայությունները, համագործակցության մեխանիզմներն ու կապուղիները, իրականացված ծրագրերը, առկա խնդիրներն ու գործունեության ցանկայի դեպականը:

Կարիերայի ուղղորդմամբ գրաղվող կենտրոնների գործունեության ուսումնասիրության շնորհիվ կարող ենք եղանակացնել, որ համանման կենտրոններ գործում են բոլոր դիտարկված համալսարաններում: Համանման կենտրոնների գործունեությունը միտված է շրջանավարտների և ուսանողների մրցունակության ապահովմանը՝ տարաբնույթ կարճաժամկետ և երկարաժամկետ դասընթացների, ուսումնական և արտառուսումնական պրակտիկաների, կամավորական աշխատանքների, գործատուների հետ հանդիպումների, վարպետության դասերի (մաստեր կլաս) անցկացման և խորհրդատվական ծառայությունների մատուցման միջոցով:

ԲԿՀ-ի ինստիտուցիոնալ կայացման առողջությունը կարող է լինել գործառնական վերափոխումներ:

Մասնավորապես, **Երևանի պետական համալսարանում** Շրջանավարտների և կարիերայի կենտրոնին գուգահեռ, ԵՊՀ գիտական խորհրդի 2013 թ. մայիսի 30-ի N 8/4 որոշմամբ ստեղծվել է ԵՊՀ գիտական խորհրդին կից ձեռնարկությունների հետ համագործակցությունն ապահովող մշտական հանձնաժողով: Հանձնաժողովի նպատակներն են ԵՊՀ-ի առանձին

¹³ Nakagawa, Takata, Kato, Matsuyuki, Matsuhashi 2017, 39.

¹⁴ 1. Երևանի պետական համալսարան (ԵՊՀ), 2. Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան (ԲՊՀ), 3. Հայաստանի պետական գննդեսագիտական համալսարան (ՀՊՏՀ), 4. Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարան (ՀԱԱՀ), 5. << պետական կառավարման ակադեմիա (ՊԿԱ), 6. Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան(ՀՈՊՀ):

ստորաբաժանումների և ձեռնարկությունների համագործակցության կայացմանը նպաստելը, ֆակուլտետներում գործող ձեռնարկությունների հետ համագործակցության խորհուրդների աշխատանքը համակարգելը, ուսանողների կարիերայի խնդիրներին առնչվող և ձեռնարկատիրության զարգացմանն ուղղված ծրագրերի իրականացմանն աջակցելը: Հանձնաժողովների անդամների հաստատումը եղել է, և մի քանի նիստեր են տեղի ունեցել, սակայն դեռևս որևէ գործնական քայլ այս ուղղությամբ չի կատարվել՝ պայմանավորված և՝ ներգրավված գործատուների, և՝ ֆակուլտետային ներկայացուցիչների ու համալսարանի վարչական կազմի շահագրգովածության բացակայությամբ:

Վ. Բյուտովի անվան պետական համալսարանի կարիերայի կենտրոնը բավական ակտիվ է միջազգային ծրագրերին ուսանողների մասնակցության խթանման և աջակցության հարցերում: Մասնավորապես, Եվրոպական համերաշխության կորպորատիվ և Եվրոպական կամավորական ծառայություն ծրագրերի շրջանակում կենտրոնը շրջանավարտներին օգնում է մասնակցելու նշված ծրագրերին և, միաժամանակ լինելով ուղարկող և հյուրընկալող կողմ, Էրազմուս+կրեդիտային շարժունության ծրագրերում միջազգային համագործակցության բաժնի հետ իրականացնում է ուսանողների բազմածավալ աջակցություն և բավական ակտիվ աշխատում է միջազգային գործընկեր համալսարան-կազմակերպությունների հետ՝ համանման ծրագրերի իրականացման նպատակով:

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանում և Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանում մասամբ գործարկել են սմս.asue.am և սմս.anau.am էլեկտրոնային կառավարման հարթակները, որոնք բուհի կառավարման ավտոմատացման համակարգեր են՝ նպատակ ունենալով ստեղծել ուսանողի անձնական էջը, որը նրան հնարավորություն կտա տեսնելու իր ուսումնական պլանները, կրեդիտային շարժը, նախատեսվող դասընթացները, անձնական տվյալները: Ընդ որում, 2 բուհերում էլ հետագայում նախատեսվում է պորտալի բարելավման միջոցով հնարավորություն տալ ներբեռնելու ինքնակենսագրական տվյալները և նշելու ոլորտային հետաքրքրությունները, որի շնորհիվ ուսանողի և կարիերայի կենտրոնի միջև կիաստատվի ուղիղ կապ, ուսանողի աշխատանքային հետաքրքրությունների շրջանակը առավել տեսանելի կլինի, իսկ կենտրոնի կողմից ուսանողին առաջարկվող աշխատանքային հնարավորությունները կլինեն առավել հասցեական և թիրախավորված:

Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանում նաև նախատեսվում է ստեղծել ուսանողների մեկ միասնական պլատֆորմ՝ HEN-GEAR պլատֆորմի տիպօրինակով և վերոնշյալ UMS-ի բազաների հիման վրա. դա հնարավորություն կտա կենտրոնի և ուսանողի միջև կապը դարձնելու առավել արդյունավետ:

ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիայում կարիերայի կենտրոնը ուսանողների աշխատունակության և աշխատանքային պատրաստվածության բարձրացման նպատակով հիմնական դասավանդող կազմի ընտրությունը կատարել է ՀՀ պետական կառավարման ոլորտի նախկին և ներկա պաշտոնյաների կազմից: Ըստ կենտրոնի հրապարակած տարեկան հաշվետվության՝ բոլի ուսանողների առնվազն 72%-ը պետական ոլորտում է աշխատում: Սա, իհարկե, չի արտացոլում կենտրոնի նախաձեռնությամբ կամ աջակցությամբ աշխատանքի անցած ուսանողների քանակը: Այստեղ պետք է նկատի առնել նաև այն հանգամանքը, որ ՀՀ ՊԿԱ-ն տախի է միայն մագիստրոսական կրթություն, և ընդունվող ուսանողների մեծ մասն արդեն իսկ գրադարձ է կամ ունի որոշակի փորձ:

Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանում կարիերայի կենտրոնի առաջնահերթ նպատակներից է իր շրջանավարտներին կրկին բուհ բերելը՝ նրանց հնարավորություն տալով իրենց փորձը հաղորդելու դասախոսությունների միջոցով: ՀԱՊՀ-ում ևս նախատեսվում է ստեղծել էլ. հարթակ՝ կարիերայի կենտրոնի և ուսանողի միջև հաղորդակցության ապահովման համար:

Այսպիսով, Հայաստանի 6 դիտարկված բուհերում առկա են և գործում են կարիերայի կենտրոններ, սակայն դրանք բնութագրվում են հետևյալ խնդրային հայտանիշներով՝

- ✚ մարդկային ռեսուրսների սակավություն
- ✚ ֆինանսական միջոցների սղություն
- ✚ գործադրության հետ հերադարձ կապի ապահովման ոչ պարզած մեխանիզմ
- ✚ հաշվետվողական թվերի ոչ այնքան արժանահավաք լինելը
- ✚ ինսրիպուցիոնալ համագործակցության բացակայություն ներհամալսարանական ենթակառուցների, սպորտաթանումների և ֆակուլտետների միջև և կողմերի շահագրգուվածության բացակայություն
- ✚ ուսանողական էլ. հասցեների օգրագործման ցածր ցուցանիշներ

 ուսանողների հետ հետադարձ կապի ապահովման ոչ ամբողջական բազաներ կամ չճևավորված մեխանիզմներ և անհրաժեշտ հարթակների բացակայություն

 ուսանողներին ներկայացվող աշխարհանքային առաջարկների ոչ հասցեական և ոչ նպարակային բնույթ

 գործադրությունների և ուսանողների կարիքների գնահատման մեխանիզմի բացակայություն:

Կարիերայի ուղղորդմամբ զբաղվող կենտրոնների գործունեությունը թերևս միտված չէ այնպիսի գործիքների կիրառմանը կամ ծառայությունների մատուցմանը, որոնք շրջանավարտների և գործատուների պահանջների միջև կապահովեն «լավագույն համապատասխանություն»: Ավելին՝ ուսանող/շրջանավարտների աշխատունակության և աշխատանքային պատրաստվածության բարձրացման նպատակով տարվող աշխատանքները սահմանափակվում են ոչ արդի գործիքների ստարդարտ կիրառմամբ: Այս առումով անհրաժեշտ է իրականացնել ուսանողների և գործատուների կարիքների գնահատում, որը համապատասխանաբար հնարավորություն կտա լուծելու վերոնշյալ խնդիրները:

ԲԿՀ-ի շրջանակում դիմարկվող ենթակառուցվածքային սպորաբաժանումներից են նաև ինովացիոն գաղափարների գեներացմամբ և աջակցությամբ զբաղվող կենդրուները: Վերոնշյալ վեց բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում համանման կենտրոնները բնութագրվում են հետևյալ հայտանիշներով՝ բացակայում են, դադարեցված է գործունեությունը, գործող կենդրուներ են՝ հաջողված կամ չհաջողված ծրագրերով:

Երևանի պետական համալսարանում 2017 թ. իհմնվել է ԵՊՀ ձեռներեցության զարգացման կենտրոնը, որը, կառուցվածքային և աշխատակազմի փոփոխություններով պայմանավորված, 2019 թ. ի վեր չի գործում: Կենտրոնի գործունեությունը միտված է եղել ԵՊՀ ուսանողների շրջանում ձեռներեցության զարգացմանը և ինովացիոն ուղղությամբ հմտությունների ու կարողությունների զարգացմանը:

Համալսարանի մասնաշենքերից մեկում տեղակայված է նաև «Ինովացիոն լուծումների և տեխնոլոգիաների կենտրոնը» (ISTC), որի առաքելությունն է SS ոլորտում ՀՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների կրթական կարողությունները զարգացնելը և ամրապնդելը, կրթու-

թյան բնագավառում հետազոտական ներուժը խորացնելը, ինչպես նաև բիզնեսի կայուն զարգացման համար բարենպաստ միջավայր ստեղծելը:

Վ. Բյուստվի անվան պետական համալսարանում Erasmus+ Բարձրագույն կրթության ոլորտում կարողությունների զարգացում ծրագրի Smart նախագծի շրջանակում, 2019 թ. ԲՊՀ-ի կարիերայի կենտրոնի կազմում գործում է Սմարթ ձեռնարկատիրական կենտրոնը («Smart Caffe»), որը նպատակ ունի զարգացնել համալսարան-ձեռնարկություն համագործակցությունը և նպաստել ուսանողների ձեռնարկատիրական գաղափարների զարգացմանը՝ Smart Caffe-ների միջոցով: Ծրագրով նախատեսվում է ԲՊՀ-ի հիմնադրամի ուսանողների և շրջանավարտների, ինչպես նաև այլ շահակիցների ձեռնարկատիրական հմտությունների ու կարողությունների զարգացում, աջակցություն սկսնակ բիզնես-գաղափարների զարգացմանը և իրագործմանը: 2021-2024 թթ. ԲՊՀ-ն էրազմունկունեկտ («Համալսարան-տնտեսություն կապի հաստատումը Մոլովայի, Վրաստանի և Հայաստանի ուսանողների խելամիտ ձեռներեցային համագործակցության և մրցունակության միջոցով») ծրագրի մասնակից է, և ծրագրի ընդհանուր նպատակներից է համալսարան-տնտեսություն կապի ամրապնդումը՝ հիմնված Արևելյան գործընկերության բուհերի խելացի (հարմարեցված) ձեռնարկատիրական մոտեցման վրա:

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանում

2019 թ. հիմնադրվել է Change Lab (Փոփոխությունների լաբ), որը միտված է ուսանողների գրադարանության ապահովմանը՝ ստարտափ գաղափարների կամ սոցիալական ձեռնարկատիրության զարգացման միջոցով: Լարի նպատակն է «փոփոխությունների գործակալների և խնդիր լուծողների» վերապատրաստումը՝ հիմնված գործատուների կարիքների ու խնդիրների գնահատման վրա: Լարը խնդիր է դրել ուսանողներին փոխանցել գործնական գիտելիքների և հմտությունների այնպիսի շրջանակ, որի անհրաժեշտությունը առկա է աշխատաշուկայում. դրա շնորհիվ կպատրաստվեն կոնկրետ հիմնահարցի վերաբերյալ անհրաժեշտ գիտելիքներով գինված «խնդիր լուծող» մասնագետներ:

ՀՀ ՊԿԱ-ում չի գործում համանման կենտրոն, և չնայած այն հանգամանքին, որ բուհում գործարկվել է «Գործարար վարչարարություն (MBA)» ծրագիրը, սակայն այս մասով դեռևս չկան կատարված աշխատանքներ:

ՀԱԱՀ-ում 2019 թ. հիմնադրվել է ՀԱԱՀ ագրոտեխնոլոգիաների ինկուբատորը, որի նպատակն է ագրոբիզնեսի ոլորտի նորաստեղծ կազմակերպություններին և ձեռնարկատերերին աջակցելը՝ տրամադրելով տեխնոլոգիական և գործարար ծառայություններ, համատեղ աշխատանքի տարածք և մեկնարկային ֆինանսավորում:

ՀԱՊՀ-ում 2017 թ. գործում է UCOM համակարգչային և ցանցային տեխնոլոգիաների լաբորատորիան, որի նպատակը ամրագրված և շարժական կապի ծառայություններ մատուցող UCOM ընկերության տեխնիկական անձնակազմը համալրող ապագա մասնագետների ուսուցումն ու նախապատրաստումն է:

«Տաշիր» ընկերությունների խմբի և «Հայաստանի Էլեկտրական ցանցեր» ընկերության նախաձեռնությամբ 2017 թ. ՀԱՊՀ-ում գործում են աշխարհահեղչական «Schnieder Electric» ընկերության «Գերազանցության» և «Կասկադ» ընկերության ինովացիոն կենտրոնները, որտեղ առկա են էներգետիկ և ավտոմատացման ոլորտի ժամանակակից տեխնոլոգիական լուծումներ:

ՀԱՊՀ-ում գործում է նաև **Հայաստանի ազգային ճարտարագիտական լաբորատորիաները (ANEL)**, որը հիմնադրվել է 2013 թ.: Այն առավել քան 30 մասնագիտացված, ունիվերսալ ուսումնական և գիտահետազոտական լաբորատորիաներից կազմված փորձարարական կենտրոն է: ANEL-ի հիմնական խնդիրներն են նորարար բիզնես գործունեության զարգացմանը նպաստելը, Հայաստանի բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտում գործող ընկերություններում առկա աշխատակիցների պակասը լրացնելը: ANEL-ի մատուցվող ծառայությունների շրջանակը բավական լայն է և ներառում է 3 բաղադրիչ՝ ուսումնական/կրթական, գիտահետազոտական, ինովացիոն:

Տեղեկատվական և հաղորդակցության տեխնոլոգիաների գործատուների միության (ՏՀՏԳՄ) և Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի համագործակցության շնորհիվ՝ 2020 թ. ՀԱՊՀ-ում բացվել է նաև «**Խելացի լուծումների կենտրոնը**», որը գործունեություն է ծավալում երեք ուղղությամբ՝ մագիստրոսական կրթական ծրագիր, մասնագիտական վերապատրաստման ծրագիր և միջմասնագիտական վերապատրաստումներ:

ՀԱՊՀ-ում 2005 թվականից գործում է նաև **Գիտական հետազոտությունների և ինովացիոն մշակումների» կենտրոնը:** Դրա նպատակը

գիտատեխնոլոգիական հետազոտությունների և նորարարական գործունեության համակարգում ու սպասարկումն են՝ ինովացիոն ծառայությունների մատուցման, տեխնոլոգիական ինովացիոն հարթակի աշխատանքների կազմակերպման միջոցով:

Այս կենտրոնների վարչական անձնակազմի հետ հարցազրույցների ընթացքում բացահայտել ենք հետևյալ խնդիրները՝

- ✚ ոչ բավարար ֆինանսական միջոցներ
- ✚ բուհերի տեխնիկական և դարաձքային թերի ապահովածություն
- ✚ մրավիր սեփականության իրավունքի կարգավորման իրավական բացեր
- ✚ ներհամարտարանական կառուցների միջև փոխգործակցության և ինսպիրուցիոնալ փոխհամաձայնության բացակայություն
- ✚ ինսպիրուցիոնալ կառուցների գործողությունների պլանի և մարդաբարության ոչ միանշանակ ձևակերպում և գործնական դեսանկյունից ոչ մասնագիտական և անարդյունավետ գործունեություն
- ✚ ուսանողների շրջանում նորարարական մղածողության բացակայություն՝ հարկապես հումանիգար մասնագիտացմամբ
- ✚ պետական աջակցության անբավարար հնարավորություններ
- ✚ համարականի և մասնավոր կազմակերպությունների միջև փոխըմբռնման և վսկրահության բացակայություն:

Ուսումնասիրված բուհերում ուսանողների բիզնես-գաղափարների զարգացումն ապահովող ինստիտուցիոնալ կենտրոնները բացակայում են կամ արդյունավետության ցածր ցուցանիշներ են գրանցել: Դրանք պետք է նպատակային առաջնահերթություն դարձնեն բիզնես-պլաններ կազմելը և տեխնիկական (մտավոր սեփականության իրավունք) ու ֆինանսական աջակցություն տրամադրելը: Հարկ է նկատի ունենալ, որ, բացի տեխնիկական կամ ճշգրիտ գիտությունների ոլորտում նորարարական գաղափարներից, պետք է գտնել նաև հումանիտար ոլորտում ուսանողների նորարարական գաղափարների գեներացման ուղիներ: Այս առումով կրթական պարտադիր մոդուլի ներդրումը բոլոր մասնագիտացումների համար կարող է բավական կարևոր խթան դառնալ ԲԿՀ ոլորտի բարեփոխումների համատեքստում:

ԲԿՀ-ի կառուցվածքային ստորաբաժանումների դարավեսակ է համարվում Հետազորություն և զարգացում/(R&D, Research and Development) միավորների ստեղծումը: ՀՍՊՀ-ն և ՃՇՀԱՀ-ը մաս են կազմում ALL4R&D ծրագրի (<https://all4rd.net/#>), որի նպատակը գիտության,

հետազոտության և նորարարության զարգացումն է՝ R&D միավորների ստեղծման միջոցով, և 2021 թ. համանուն բուհերում տեղի ունեցավ **R&D միավորների** գործարկումը:

Սույն միավորների գործարկումը <<-ում բավական նոր գործընթաց է, սակայն կատարված հետազոտության ընթացքում բացահայտել ենք հետևյալ խնդիրները՝

- ✚ համալսարանական հետազոտությունների սրանդարը և դեսական բնույթը, որը գրեթե չի բխում շուկայում առկա պահանջարկից
- ✚ նորարարական համագործակցային մշակույթի բացակայությունը
- ✚ ոլորդի որակավորված մասնագետների բացակայությունը
- ✚ պետական ֆինանսական աշակեցության ցածր ցուցանիշները
- ✚ ոլորդի պետական իրավական կարգավիրմունքների բացակայությունը:

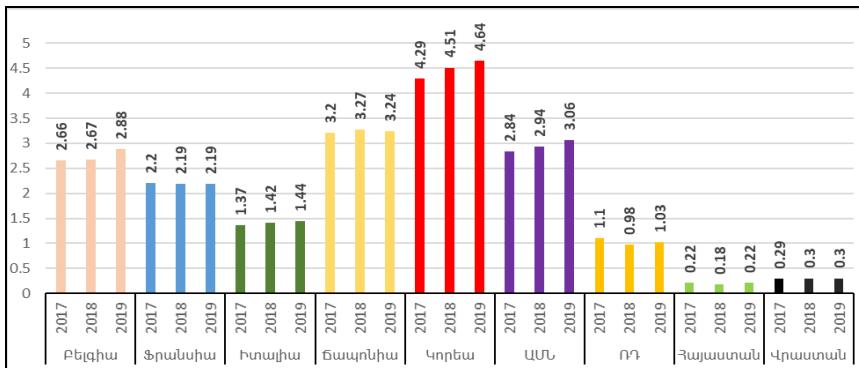
Վերհանելով ԲԿՀ համագործակցության կառուցակարգերի և կառուցվածքային ստորաբաժանումների գործունեությունը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ համանման բազմագործառնությունը հատկապես զարգացող երկրներում թերևս «կաղում» է՝ գիսավորապես պայմանավորված ֆինանսական միջոցների անբավարար լինելու հանգամանքով: Ֆինանսական միջոցների սակավությունը, մի կողմից, բուհերի համար շարժառիթ է համագործակցելու մասնավոր կազմակերպությունների հետ, մյուս կողմից, ոչ բավարար ֆինանսական միջոցները խոչընդոտում են արդյունավետ համագործակցային ենթակառուցվածքների և մեխանիզմների գործարկմանը: Եթե համարենք տարբեր երկրների ոլորտին ուղղվող ծախսերի մասնաբաժինները <<Ա-ում, ապա դրանք հնարավորություն կտան որոշակի պատկերացում կազմելու ԲԿՀ ոլորտի ֆինանսական ներդրումային վիճակի վերաբերյալ (տե՛ս գծապատկեր)՝¹⁵:

Գծապատկերից երևում է, որ 2019 թ. Խոտակայի ներդրումը գիտության ոլորտում կազմել է <<Ա-ի ընդամենը 1.4 %-ը, գրեթե համահավասար ՈՒԴ-ին (1.03%), այնինչ եվրոպական տարածաշրջանի երկրներից Բելգիայի (2.8%) և Ֆրանսիայի (2.9%) դեպքում այդ ցուցանիշները շուրջ երկու անգամ ավելի են: Իսկ, օրինակ, ԱՄՆ-ն 3.06% ցուցանիշով գիշում է Ճապոնիային (3.2%) և Կորեային (4.6%)¹⁶: Սույն ցուցանիշը կարևոր է, քանզի հնարավո-

¹⁵ Brusoni, Malerba 2007, 253.

¹⁶ Gross domestic spending on R&D, OECD Data, 2017-2019, <https://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm>, Gross domestic spending on R&D. World Bank Data, 2017-2019, <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?locations=AM>

րություն է տալիս պատկերացում կազմելու երկրի գիտատեխնոլոգիական առաջընթացի և այդ ոլորտում տարվող աշխատանքների մակարդակի վերաբերյալ:

Գիտություն/հետազոտություն ոլորտին ուղղվող համախառն ներքին ծախսերի տոկոսային հարաբերակցությունը ՀՆԱ-ում, 2017-2019 թթ., %

Այսօր գիտության և հետազոտության ոլորտում կատարվող ներդրումները աշխարհում գերակայությունների շարքում են, սակայն շատ երկուներում գիտահետազոտական և տեխնոլոգիական բիզնեսները չունեն պետական ֆինանսական աջակցության լայն հնարավորություններ:

Եզրակացություններ

Հաշվի առնելով վերհանված խնդիրները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ՀՀ-ում բուհ-կազմակերպություն համագործակցության ռազմավարական զարգացման տեսլականը ենթադրում է գործողությունների ծրագրի մշակում կամ վերափոխում՝ միտված ոլորտի հայեցակարգային, գործառնական և կառուցվածքային փոփոխություններին: Նմանօրինակ փոփոխությունների կատարման կարևոր հիմք է ԲԿՀ ինստիտուցիոնալացումը՝ համապատասխան մասնագիտական կառուցների ստեղծման միջոցով: Անհրաժեշտ է այդ կառուցների ինքնանպատակ գործունեությունը դարձնել առավել հասցեական և նպատակային: Ուսումնասիրելով ՀՀ-ում ԲԿՀ ոլորտի կառուցվածքային 3 տեսակի ստորաբաժանումները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ կենտրոնների գործունեությունը ֆինանսական, նաև տեխնիկական տեսանկյունից ունի վերափոխմանների կարիք:

Այսպիսով՝ Երկրի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի ապահովումը և գիտահետազոտական ոլորտի արդյունավետության բարձրացումը <<ում համարվում են առաջնահերթ և կարևոր խնդիր: Այս համատեքսում գիտատեխնոլոգիական և հետազոտական առաջընթացի իրագործումը հնարավոր է իրականացնել ամենատարբեր ծևաչափերով և կառուցակարգերով: Նկատի ունենալով բուհ-կազմակերպություն համագործակցության բազմաֆունկցիոնալ կապույիների շրջանակը՝ անհրաժեշտ է մշակել ռազմավարական պլաններ և համապատասխան գործողություններ՝ R&D գիտություն/հետազոտություն ոլորտում եռակողմ (բուհ, կազմակերպություն, պետություն) գործընկերային մոտեցման ներդրման և զարգացման միջոցով:

Գրականություն

<< կառավարության ծրագիր 2019, 70 էջ:

Brusoni S., Malerba F. 2007, Perspectives on Innovation, Cambridge University Press, BEC Library, 498 p.

Chin Yuk M., Cohen B., Hora M. 2018, The Role of Career Services Programs and Sociocultural Factors in Student Career Development, Wisconsin Center for Education Research, University of Wisconsin-Madison, No. 8, 29 p.

Curaj A., Deca L., Pricopie R. 2020, European Higher Education Area: Challenges for a New Decade 596 p., <https://doi.org/10.1007/978-3-030-56316-5>, (ներբեռնման օրը՝ 09.06.2021).

Etzkowitz H. 1983, Entrepreneurial Scientists and Entrepreneurial Universities in American Academic Science, Entrepreneurial Science in American Universities, vol. 21, No. 2/3, 198-233 p.

Freitas I., Geuna A., Rossi F. 2013, Finding the Right Partners: Institutional and Personal Modes of Governance of University-Industry Interactions, Research Policy, N 42, p. 50-62.

Gross domestic spending on R&D, OECD Data, 2017-2019, <https://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm> (ներբեռնման օրը՝ 20.06.2021).

Gross domestic spending on R&D. World Bank Data, 2017-2019, <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?locations=AM> (ներբեռնման օրը՝ 22.06.2021).

Klofstena M., Fayolleb A., Guerreroe M., Miand S., Urbanoe D., Wright M. 2019, The Entrepreneurial University as Driver for Economic Growth and Social

- Change - Key Strategic Challenges, Technological Forecasting & Social Change, V. 141, p. 149-158.
- Lundvall B., Joseph K., Chiamande K., Vang J. 2009, Handbooks of Innovation Systems and Developing Countries: Building Domestic Capabilities in a Global Setting, Edward Elgar Publishing, BEC Library, 416 p.
- Martin M. 2000, Managing University-Industry Relations: A Study of institutional practices from 12 different countries, International Institute for Educational Planning/UNESCO, 177 p., <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000120290/PDF/120290eng.pdf.multi> (Աբրենուման օրը՝ 05.06.2021).
- McGrath G. 2002, The Emergence of Career Services and their Important Role in Working with Employers, New Directions for Student Services, no. 100, Wiley Periodicals, p. 69-83, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/ss.71?sam1_referrer (Աբրենուման օրը՝ 08.06.2021).
- Nakagawa K., Takata M., Kato, K., Matsuyuki T., Matsuhashi T. 2017, A University-Industry Collaborative Entrepreneurship Education Program as a Trading Zone: The Case of Osaka University, Technology Innovation Management Review, vol. 7, Is. 6, 38-49 p.
- Terzaroli C. 2019, Career Services as an Institutional Approach to Employability, Open Journal Per la Formazione in Rete, vol. 19, p. 161-177.
- Terzaroli C., Oyekunle Y. 2019, Career Service as a Measure to Support Employability: A Comparison Between the University of Florence and The University of Lagos, Studies in Adult Education and Learning, N 25(1), p. 89-110.

ԲՈՒՀ-ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՖԻՈՆԱԼ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

Կառլեն Խաչատրյան, Քրիստինե Նիկողոսյան

Ամփոփում

Բուհ-կազմակերպություն համագործակցության ուսումնասիրության հիմքային բնութագիշներից է ենթակառուցվածքների կամ մասնագիտացված կառույցների առկայությունը համալսարաններում: Համալսարանների գործունեությունը այսօր պետք է ուղղված լինի ոչ միայն որակյալ մասնագետների, շրջանավարտների պատրաստմանը և աշխատաշուկայում նրանց մրցունակության բարձրացմանը, այլ նաև ակադեմիական ձեռնարկատիրության և ուսանողական նորարարության տեսական ու գործնական ներդրմանը: ՀՀ 6

բուհերում ինստիտուցիոնալ կառույցների դերի վերլուծության միջոցով վեր են հանվել առկա խնդիրները, և միջազգային լավագույն փորձի ուսումնասիրության միջոցով ներկայացվել են դրանց լուծման ուղիները:

Բանալի բառեր՝ ձեռնարկատիրական համալսարան, ակադեմիական նորարարություն, կարիերայի կենտրոն, ստարտափ, ակադեմիական բիզնես (Spin-off), ձեռներեցության զարգացման կենտրոններ, հետազոտություն և զարգացում:

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПАРТНЕРСТВА ВУЗ-ОРГАНИЗАЦИЯ В РА

Карлен Хачатрян, Кристине Никогосян

Резюме

Одной из основных характеристик исследования партнерства между ВУЗ-ом и организацией является наличие специализированных структур или инфраструктур, способствующих сотрудничеству в университетах. Университеты должны быть нацелены не только на подготовку квалифицированных специалистов, выпускников и повышение их конкурентоспособности на рынке труда, но и на развитие академического предпринимательства и студенческих инноваций на теоретическом и практическом уровне. Посредством анализа институциональных структур в 6-ти высших учебных заведениях в РА были выявлены существующие проблемы, решение которых возможно на основе изучения лучших международных практик.

Ключевые слова – предпринимательский университет, академические инновации, центр карьеры, стартап, спин-офф, центры развития предпринимательства, исследования и развитие.

INSTITUTIONAL ISSUES OF UNIVERSITY-ORGANIZATION PARTNERSHIP IN RA

Karlen Khachatryan, Kristine Nikoghosyan

Abstract

One of the basic characteristics of the university-organization partnership study is the existence of specialized structures or infrastructures promoting

cooperation within universities. Universities should be aimed not only to train qualified specialists, graduates and increase their competitiveness in the labor market, but also to develop academic entrepreneurship and student innovation in a theoretical and practical level. Through the analysis of the institutional structures in 6 higher education universities of the Republic of Armenia, existing problems have been identified and through the study of international best practices the steps for their solving have been presented.

Key words – Entrepreneurial University, Academic Innovation, Career Center, Start-up, Spin-off, Entrepreneurship Development Centers, R&D Research and Development.

**ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԵՏԵՐԸ. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Գառնիկ Գևորգյան

ՀՊՏՀ կառավարման ամբիոնի ասպիրանտ

ՀՀ, Երևան, Նալբանդյան 128

Էլ. հասցե՝ garnikagevorgyan@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 14.01.2022, գրախոսվել է 14.02.2022,

ընդունվել է տպագրության 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-65

ՀՏԴ: 330.11

Ներածություն

«Տնտեսական ինքնիշխանություն» հասկացությունը պարզաբանում է, թե երկրի իշխանությունները որքանով վճռորոշ ծայն ունեն ազգային տնտեսության ճակատագրին, նրա զարգացման հիմնական առաջնահերթություններին վերաբերող հարցերին առնչվող որոշումներ կայացնելու գործում, և որչափով են այդ որոշումները կրոմ այլ երկրների կամ միջազգային խոչըր կազմակերպությունների ազդեցությունը:

Տնտեսական ինքնիշխանությունը գործնականում չի կարող բացարձակ բնույթ ունենալ: Խնդիրը տնտեսական ինքնիշխանության արդյունավետ մակարդակի գնահատումն ու դրա պահպանմանն ուղղված համապատասխան պայմանների ապահովումն է:

Տնտեսական ինքնիշխանությունը ինտեգրալ հասկացություն է, որը ներառում է ինչպես զրայ տնտեսական, այնպես էլ ներքին ու արտաքին քաղաքական, նաև աշխարհաքաղաքական բաղադրիչներ: Պետության տնտեսական ինքնիշխանության ընդունելի և արդյունավետ մակարդակի ապահովումը որոշումների կայացման գործընթաց է, որում երկրի իշխանությունները, իսկ ավելի լայն իմաստով՝ վերնախավերը կայացնում են քաղաքական որոշումներ՝ հիմնվելով ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական իրողությունների վրա: Աշխարհի շատ երկրներ, հատկապես ազդեցիկ ու հզոր պետությունները, տնտեսական գործիքներն օգտագործում են սեփական աշխարհաքաղաքական նպատակներով՝ այդ գործընթացում զգայիրեն թուացնելով համեմատաբար խոցելի երկրների տնտեսական ինքնիշխանությունը: Հայաստանը դասվում է հենց այդպիսի պե-

տությունների շարքին, որովհետև, մի կողմից, գտնվում է չափազանց բարդ և աշխարհաքաղաքական տեսանկյունից զգայուն տարածաշրջանում, մյուս կողմից՝ չունի քավարար չափով կայացած ինստիտուտներ ու տնտեսական հզորություններ՝ ամենատարբեր նպատակներով տնտեսական ինքնիշխանությանն ուղղված մարտահրավերներին դիմակայելու համար:

Տնտեսական ինքնիշխանության խնդիրն առնչվում է մարդու հիմնարար ազատությունների, ինչպես նաև քաղաքական ու տնտեսական ազատությունների հետ: Քաղաքական իշխանության համար միշտ կարող է գայթակղիչ լինել հանուն տնտեսական ինքնիշխանության ապահովման՝ երկրի ներսում տնտեսական ու քաղաքական ազատությունների սահմանափակման հնարավորությունը:

Տնտեսական ինքնիշխանության պատմաքաղաքական նախադրյաները: Վեստֆալից մինչև ԵՄ

«Ինքնիշխանություն» հասկացությունն առաջին անգամ XVI դարում ներկայացրել է ֆրանսիացի մտածող ժան Բոդինը: Նրան է պատկանում պետության հայտնի սահմանումներից մեկը. «Պետությունը բազմաթիվ ընտանիքների և նրանց ունեցվածքի՝ իրավունքի վրա հիմնված կառավարումն է ինքնիշխան իշխանությունների կողմից»¹: «Ինքնիշխանությունը պետության մշտական ու բացարձակ իշխանությունն է», - գրում է Բոդինը: «Ինքնիշխանություն» երևոյթի մեկնարանության հարցում զգայի ներդրում ունի նաև Թոմաս Հոբսը: «Ինքնիշխանություն՝ նշանակում է վերջնական իշխանություն»²:

«Պետություն» հասկացության տարածված բացատրություններից մեկի համաձայն՝ այն ինստիտուտների ամբողջություն է, որում կենտրոնացված է քաղաքական իշխանությունը, և որը, միևնույն ժամանակ, անկախ է ինչպես տիրակալից, այնպես էլ հպատակներից³: Դա նշանակում է, որ խոսքը վերաբերում է որոշակի տարածքում բնակվող քաղաքացիների նկատմամբ լեգիտիմ ուժի մենաշնորհին: Պետությունն այն միակ հաստատությունն է, որն ունի լեգիտիմ ուժի կիրառման «վեբերյան» իրավունք⁴: Այս սահմանումից բխում է երկու կարևոր հարց՝ ինչպե՞ս է ծնա-

¹ <https://iep.utm.edu/bodin/>

² HTTPS://IEP.UTM.EDU/HOBMETH/

³ Theories of the state/Andrew Vincent 1987, 51-53.

⁴ Smith, Solinger, Topik 2002, 158-171.

վորվում ուժի այդ մենաշնորհի իրավունքը, և ո՞րն է դրա նպատակը: Առաջին հարցը ինքնիշխանության տեսության հարթությունում է, մինչդեռ երկրորդը վերաբերում է սեփականության տեսությանը: Ինքնիշխանության առումով պետությունը հաճախ ընկալվում է որպես այդպիսին «վեստֆալյան»⁵ իմաստով՝ «Ներքնապես և արտաքնապես»: Պետության արտաքին և ներքին ինքնիշխանությունը նշանակում է, որ այն իր սահմանների շրջանակում առաջացած վեճերի լուծման միակ, եզակի դատավորն է՝ արքիտրը: Հետևաբար, կարևոր է պարզել նաև լեզվիմ հաշտարարության իրավունքի սկզբնաղբյուրը: Իսկ դա փաստացի բխում է սոցիալական պայմանագրից, որով քաղաքացիները հաշտարարության լիազորությունը պատվիրակում են կառավարությանը, որն էլ իր հերթին իրավունք է տալիս վերջինիս՝ լուծելու քաղաքացիների միջև առաջացած վեճերը՝ կանխարգելելով հորսյան՝ «բոլորն ընդեմ բոլորի» (*bellum omnium contra omnes scenario*)⁶ սցենարի զարգացումը: Այդ պայմանագրի միջոցով քաղաքացիները սահմանում են սահմանադրական և իրավական կարգը, որը նաև կանխում է կառավարության կողմից իրեն տրված իշխանության ապօրինի յուրացումը՝ ուզուրպացիան: Կառավարության գործողությունները սահմանափակված են Սահմանադրությամբ, և անհատի/քաղաքացու ինքնիշխանությունն արտահայտվում է նրանով, որ փաստացի նա է Սահմանադրության «աղբյուրը»: Ասվածը ճշգրտորեն արտահայտում է Կանսի հայտնի՝ «Յուրաքանչյուր մարդ համաօրենսդիր է»⁷ բանաձևը: Ինքնիշխանության այս «ազատական» հայեցակարգի գիտական նկարագրությունն ազգային պետությունն է: Այս մոտեցման հիմքում «Լոք-Կանտի» ինքնիշխանության հայեցակարգն է՝ պետության «գիշերային պահակի» կանխավարկածի համատեքստում:

Տնտեսական ինքնիշխանությունը գործնականում բացարձակ բնույթ չի կարող կրել: Խնդիրը տնտեսական ինքնիշխանության արդյունավետ մակարդակի գնահատումն ու դրա պահպանմանն ուղղված համապա-

⁵ Վեստֆալյան հաշտությունը կնքվել է 1648 թ. Երեսնամյա պատերազմից (1618-1648) հետո՝ գերմանական Վեստֆալիայի մարզի Օսնաբրյուկ և Մյունստեր քաղաքներում: Այն համարվում է ժամանակակից աշխարհակարգի հենասյուներից մեկը: Ի թիվս այլ դրույթների՝ Վեստֆալյան հաշտությունն ամրագրեց պետությունների՝ միմյանց ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքը, որն այսօր էլ միջազգային իրավակարգի անկյունաքարտային սկզբունքներից մեկն է:

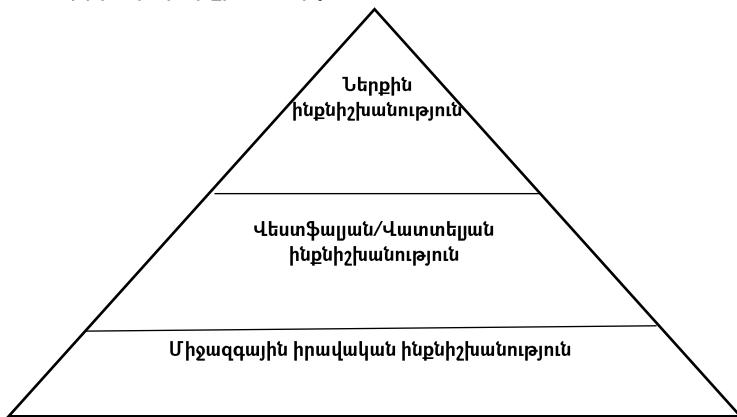
⁶ Hobbes: On the Citizen, Cambridge University Press 1998, 5.

⁷ <https://plato.stanford.edu/entries/kant-social-political/>

տասխան քայլերի իրականացումն է: Այսպիսով, տնտեսական ինքնիշխանությունը հարաբերական բնութագիր է, որի օպտիմալ մակարդակը յուրաքանչյուր երկիր պետք է ինքը գնահատի՝ ենելով սեփական տնտեսության գերակայություններից:

Ինքնիշխանությունը բազմաբաղդրիչ և բազմաշերտ հասկացություն է, և տարբեր հեղինակներ ներկայացնում են դրա ամենատարբեր տեսանկյուններոց: Մթիվեն Դ. Կրասները, օրինակ, ինքնիշխանությունը դիտարկում է հետևյալ երեք հիմնական հարթություններում⁸:

1. Միջազգային իրավական ինքնիշխանություն
2. Վեստֆալյան/Վատելյան ինքնիշխանություն⁹
3. Ներքին ինքնիշխանություն:

Գծ. Ինքնիշխանության երեք հիմնական հարթությունները՝ ըստ Կրասների

Ըստ նրա, ո՞չ տրամաբանորեն, ո՞չ էլ էմպիրիկ հարթությունում ինքնիշխանության այս երեք հայեցակետերը միահյուսված չեն: Պետությունները կարող են ունենալ ինքնիշխանության միայն մեկ հայեցակետը: Օրինակ՝ ձախողված պետություններն ունեն միջազգային իրավական

⁸ Krasner 2009, 30-31.

⁹ Վեստֆալյան ինքնիշխանության մեկ այլ անվանում է Վատելյան ինքնիշխանությունը: Թեև ավանդաբար այլ երկրների ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքը վերագրվում է 1648 թ. Վեստֆալյան հաշտությանը, սակայն այդ սկզբունքի իրագործումն ապահովող հայեցակարգը մշակվել է միայն մեկ դար անց՝ շվեյցարացի իրավաբան Էմերիիս դե Վատելի կողմից, որի անվամբ էլ գիտական գրականության մեջ ներկայացվում է համապատասխան հասկացությունը:

ինքնիշխանություն. Նրանք կարող են ունենալ Վեստֆալյան/Վատեյան ինքնիշխանություն՝ չունենալով ներքին ինքնիշխանություն:

Պետությունների արտաքին քաղաքականությունը, բացառությամբ փիլիուն և ծախողված երկրների, ներքին ինստիտուցիոնալ կառուցների մեծ ազդեցության տակ է, որոնք սահմանում են պաշտոնյաների լիազորությունները և սեփական հասարակությունից ռեսուրսներ կորցելու նրանց կարողությունը: Համաշխարհային քաղաքականության միջին ինստիտուցիոնալիզացիան թույլ է արտահայտված: Որոշիչը ուժն է: Ուժեղներն անում են այն, ինչ ցանկանում են, թույլերը՝ այն, ինչ պարտավոր են, ինչպես գրել է Թուկիդիտեսը հոչակավոր «Մելյան Երկխոսության» մեջ¹⁰:

Ֆորմալ և փաստացի ինքնիշխանություն

Ինքնիշխանության իրավական մեկնաբանության տեսանկյունից արժեքավոր է համաշխարհային իրավաբանության ասպարեզում հեղինակություն վայելող Ձո՞ն <Զեքսոնի ներդրումը>: Նա առաջարկում է ինքնիշխանության դիտարկման հարաբերական մոտեցում՝ կառավարությունների որոշումների կայացման իրավունքների պատշաճ բաշխման համատեքստում¹¹: Եթե որոշումների կայացումը տեղի է ունենում ազգային պետությունից ավելի բարձր մակարդակում՝ նպաստելով ինքնիշխան բարիքի ստեղծմանը, ապա, ըստ նրա, այդ դեպքում չկա ինքնիշխանության որևէ խախտում:

Ինքնիշխանությունը որոշումների կայացման համատեքստում է դիտարկում նաև Կարլ Շմիթը՝ իր «Եսիզիոնիզմի դոկտրինի շրջանակում, որի համաձայն՝ ինքնիշխան է նա, ով որոշումներ է կայացնում արտակարգ իրավիճակների ժամանակ»¹²: Հետևաբար՝ պետությունը կարող է համարվել ինքնիշխան, եթե բացարձակորեն անկախ է իր տարածքում, իրագործում է զարգացման իր ռազմավարությունը և օգտագործում է բոլոր հասանելի ռեսուրսները:

Գրականության մեջ պետության ինքնիշխանությունը ներկայացվում է նաև ֆորմալ և փաստացի ինքնիշխանությունների դասակարգման տես-

¹⁰ Krasner 2009, 36.

¹¹ “Shared Economic Sovereignty: Beneficial or Not and Who Decides?”. ©Institute of International and European Affairs 2013. Written by John W. O’Hagan, Department of Economics, Trinity College Dublin, 12.

¹² <https://plato.stanford.edu/entries/schmitt/>

քով: Պետությունը ծևականորեն ինքնիշխան է, եթե անկախ է իր տարածքում և իրագործում է իր զարգացման ռազմավարությունը:

Փաստացի ինքնիշխանությունը ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառներում բնակչության քաղաքական կազմակերպման փորձն է՝ որոշակի տարածքում հաստատելու իր գերակայությունը, անկախությունն ու ինքնաբավությունը:

Իրավական ինքնիշխանությունն այլ պետությունների կողմից տվյալ երկրի ինքնիշխան պետականության ճանաչումն է: Մինչդեռ փաստացի ինքնիշխանությունն արտահայտվում է պետության՝ որոշակի տարածքում վերահսկողություն իրականացնելու կարողությամբ: Զարգացող աշխարհի բազմաթիվ հատվածներում պետությունները գոյատևել են մեծապես իրավական ինքնիշխանության շնորհիվ¹³:

Պետության տնտեսական ինքնիշխանությունը նրա փաստացի ինքնիշխանության էական բաղադրիչի առարկայացումն է: Տնտեսական ինքնիշխանությանը զուգահեռ՝ որոշակի սահմանափակումներով, գրականության մեջ հանդիպում են նաև «ֆինանսական ինքնիշխանություն», «հարկային ինքնիշխանություն», «ռեսուրսային ինքնիշխանություն»¹⁴, «քվային ինքնիշխանություն», «էներգետիկ ինքնիշխանություն», «պարենային ինքնիշխանություն»¹⁵ հասկացությունները:

Ս. Բայդինը տնտեսական ինքնիշխանությունը սահմանում է որպես հետևյալ բաղադրիչների ամբողջություն՝ միջազգային միավորումներին միանալու իրավունք, միջազգային տնտեսական հարաբերություններում իրավահավասարություն, հարգանք այլ երկրների տնտեսական շահերի նկատմամբ, միջազգային տնտեսական խնդիրների լուծմանը մասնակցելու իրավունք¹⁶:

Պետությունների տնտեսական ինքնիշխանության հիմնախնդիրն առավել արդիական է դարձել XX դ. երկրորդ կեսին: Արդեն 1970-ական թվականներին երկրները փորձեցին տնտեսական ինքնիշխանության

¹³ Jackson, Rosberg 1982, 12.

¹⁴ Economic sovereignty of a modern state in the context of sustainable development, Mykola Starinskyi, Zhanna Zavalna, Law, Business & Sustainability Herald, 2021, <http://lbsherald.org/index.php/journal/article/view/15/10>

¹⁵ Komaitis 2021, 11-13. [https://doi.org/10.1016/S1361-3723\(21\)00008-7](https://doi.org/10.1016/S1361-3723(21)00008-7)

¹⁶ Economic sovereignty of a modern state in the context of sustainable development, Mykola Starinskyi, Zhanna Zavalna, Law, Business & Sustainability Herald 2021, <http://lbsherald.org/index.php/journal/article/view/15/10>

հիմնահարցերը կարգավորել Միավորված ազգերի կազմակերպության մակարդակով: Այսպես, ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան 1974 թ. ընդունեց Պետությունների տնտեսական իրավունքների և պարտավորությունների խարտիան¹⁷ տնտեսական ինքնիշխանությունը սահմանելով որպես այլ երկուներից անկախ սեփական ռեսուրսները տնօրինելու պետության իրավունք: Այս փաստաթուղթը հաստատեց միջազգային տնտեսական հարաբերություններում տարբեր պետությունների փոխգործակցության հիմնական սկզբունքները: Մասնավորապես, քաղաքական և տնտեսական այդ հարաբերությունները ներառում են բոլոր պետությունների ինքնիշխանությունը, քաղաքական անկախությունը, ինքնիշխան իրավահավասարությունը, փոխադարձ և արդար շահերը, որևէ ազգի բնական ռեսուրսներից գրկելով՝ ուժի կիրառմամբ առաջացած արդար միջադեպերի խաղաղ հանգուցալուծումը:

Գրականության մեջ հանդիպում են նաև տնտեսական ինքնիշխանության գործառնական և արդյունքային սահմանումներ: Ըստ այդմ տնտեսական ինքնիշխանությունը ներկայացվում է որպես պետության ինքնավարություն՝ իրականացնելու հարկաբյուջետային և դրամավարկային քաղաքականություն, որն արտահայտում է նախընտրելի տնտեսական նպատակներին և արդյունքներին հասնելու նրա կարողությունը: Պիտեր Զ. Կատոգենշտենը «Փոքր պետությունները համաշխարհային շուկայում. Ինդուստրիալ քաղաքականությունը Եվրոպայում» իր աշխատության մեջ նշում է¹⁸, որ վերը նկարագրված սահմանման համատեքստում պետությունների ինքնիշխանությունն արտահայտվում է արդյունքների միջոցով: Ասվածի վկայություններից է այն, որ, օրինակ, Եվրոպական փոքր պետություններից շատերը ժամանակի տևական հատվածում կարողացել են ապահովել այնպիսի արդյունքներ, որոնք համադրելի են անկախ և զարգացած ժողովրդավարություններով բնութագրվող ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի և Ճապոնիայի ցուցանիշների հետ:

Տնտեսական ինքնիշխանությունը բազմագործոն ու բազմամակարդակ, ինտեգրալ հասկացություն է, որը ներառում է ինչպես զուտ տնտեսական, այնպես էլ ներքին ու արտաքին քաղաքական, նաև աշխարհա-

¹⁷ <https://legal.un.org/avl/ha/cerds/cerds.html>

¹⁸ Mitchel 2000, 5.

քաղաքական բաղադրիչներ: Պետության տնտեսական ինքնիշխանության ընդունելի և արդյունավետ մակարդակի ապահովումը որոշումների կայացման գործընթաց է, որում երկրի իշխանությունները, իսկ ավելի լայն իմաստով՝ վերնախավերը կայացնում են քաղաքական որոշումներ՝ հիմնվելով ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական իրողությունների վրա: Տնտեսական ինքնիշխանությունը հարաբերական հասկացություն է, աշխարհում չկան բացարձակապես ինքնիշխան պետություններ, ինչպես և երկրներ, որոնք ամրությամբ զրկված են ինքնիշխանությունից: Հետևաբար՝ յուրաքանչյուր երկրի խնդիրը տնտեսական ինքնիշխանության այնպիսի ընդունելի մակարդակի ապահովումն է, որը, մի կողմից, չի վտանգի պետության անվտանգությունը, մյուս կողմից, նախադրյալներ կստեղծի կայուն տնտեսական զարգացման համար:

Տնտեսական ինքնիշխանության սպառնալիքները

Տնտեսական ինքնիշխանությանն ուղղված սպառնալիքները կարելի է բաժանել երկու պայմանական խմբի՝ ներքին և արտաքին: Ներքին մարտահրավերների թվին պետք է դասել ազգային տնտեսության մեջ հարաբերականորեն ազդեցիկ ընկերությունների, այդ թվում՝ վերազգային ընկերությունների կողմից պետության նկատմամբ ազդեցության լծակների կիրառման վտանգը, որի միջոցով վերջինները փորձում են ստանալ իրենց համար առավել նպաստավոր պայմաններ՝ վտանգելով տնտեսական ինքնիշխանությունը:

Արտաքին սպառնալիքները վերաբերում են տվյալ պետության տնտեսական ինքնիշխանության դեմ ուղղված այլ երկրների քայլերին, ինչպես նաև միջազգային ֆինանսատնտեսական կազմակերպությունների վարած քաղաքականությանը, որը կարող է հանգեցնել պետության տնտեսական ինքնիշխանության նվազեցմանը: Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական ինքնիշխանությունը, տարբեր չափաբաժններով, ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին սպառնալիքների ներքը է:

Տնտեսական ինքնիշխանությանն ուղղված մարտահրավերները ըննարկելիս կարևոր է անդրադառնալ նաև միջազգային տնտեսական միավորումներին Հայաստանի Հանրապետության անդամակցության հիմնահարցին՝ Եվրասիական տնտեսական միությանը լիակատար անդամակցությանը և միջազգային ինտեգրացիոն այլ միավորումների հետ կապերին, ինչպես, օրինակ, Եվրոպական միության հետ հարաբերություն-

ներին: Ուստի, տնտեսական ինքնիշխանության արդեն իսկ առկա և կանխատեսելի սպառնալիքներին արդյունավետ դիմակայելու համար չափանց կարևոր են ինչպես այդ հասկացության բոլոր հայեցակետերի նկարագրությունն ու մեկնաբանությունը, այնպես էլ սպառնալիքների բնույթի և ծագման ճշգրիտ գնահատումը: Հատկապես որ ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունը ներգրավված է ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ վերտարածաշրջանային քազմաշերտ հնտեգրացիոն գործընթացներում, որոնք պարունակում են և՝ նշանակայի հնարավորություններ, և՝ լրջագոյն սպառնալիքներ:

Տնտեսական ինքնիշխանության խնդիրը դիալեկտիկական կապի մեջ է պետության ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության, քաղաքական հարաբերությունների որակի հետ: Տնտեսական ինքնիշխանությունը, որպես այդպիսին, համընդհանուր համահասարակական բարիք է, որն անհրաժեշտ նախապայման է երկրի կայուն տնտեսական զարգացման համար: Հետևաբար, յուրաքանչյուր երկրի քաղաքական իշխանություն ունի պետության տնտեսական ինքնիշխանության ընդունելի մակարդակ ապահովելու, այդ թվում՝ սահմանադրական պարտականություններ: Մյուս կողմից, սակայն, տնտեսական ինքնիշխանության խնդիրը սերտորեն առնչվում է մարդու հիմնարար ազատությունների, այդ թվում՝ քաղաքական և տնտեսական ազատությունների հետ: Քաղաքական իշխանության համար միշտ կարող է գայթակղիչ լինել հանուն տնտեսական ինքնիշխանության ապահովման երկրի ներսում տնտեսական ու քաղաքական ազատությունների սահմանափակման հնարավորությունը: Այդ հմաստով՝ տնտեսական ինքնիշխանությունն առնչվում է նաև ազատականության հետ, և դրա ապահովումը կարող է որոշակի սպառնալիքներ առաջացնել ազատականության համար: Կարծում ենք՝ շատ կարևոր է տնտեսական քաղաքականության նկատմամբ այնպիսի սահմանափակումների առկայությունը, որոնք կկանխեն տնտեսական ինքնիշխանության ապահովման նպատակով ազատականությունը, մարդու հիմնարար ազատությունները սահմանափակելու՝ քաղաքական իշխանությունների փորձերը: Տնտեսական ինքնիշխանության և ազատականության հատման սահմանագիծը շատ նուրբ է, և դրանց տարանջատումն ապահովելու համար անհրաժեշտ է, մի կողմից՝ գործող իշխանության քաղաքական կամքը, որն ինքնին սուբյեկտիվ գործոն է, մյուս կողմից՝ երկրում իշխանությանը հակաշռող ու փոխսպոռ կենսունակ համակարգերի առկայությունը, որը

հարաբերականորեն օբյեկտիվ և ինստիտուցիոնալ երաշխիք է: Առանց իշխանությունների գործողությունները սահմանափակող ու հակակշռող ինստիտուցիոնալ համակարգերի, այդ թվում՝ գննդեսական համարժեք օրենսդրության ու երկրում օրենքի գերակայության, իրավական մշակույթի բավարար մակարդակի տնտեսական ինքնիշխանությունը կարող է վերածվել գործիքի, որի միջոցով որոշումներ կայացնողները կարող են սահմանափակել մարդկանց քաղաքացիական, քաղաքական և տնտեսական իրավունքները: Խնդիրը, լայն իմաստով, հանգում է կառավարությունների դերին և տնտեսական կյանքին նրանց միջամտության աստիճանին: Ինչպես գրել է Միլթոն Ֆրիդմենը, կառավարությունը մարդկանց համար համատեղ նպատակների հասնելու գործիք է, և այն պետք է չափավոր օգտագործվի: «Կառավարությունն անհրաժեշտ է մեր ազատությունը պահպանելու համար, այն գործիք է, որի միջոցով մենք կարող ենք իրացնել մեր ազատությունը: Սակայն իշխանությունը քաղաքական գործիչների ձեռքերում կենտրոնացնելը վտանգավոր է ազատության համար»¹⁹: Ֆրիդմենի այս ծևակերպումը վերաբերելի է ինչպես, ընդիանուր առմամբ, տնտեսական քաղաքականությանը, այնպես էլ, մասնավորապես, տնտեսական ինքնիշխանության ապահովման ուղղությամբ քաղաքական իշխանությունների գործողություններին: Քանի որ տնտեսական ինքնիշխանության հնարավոր սպառնալիքների համախումբը շատ մեծ է, իսկ դրանցից շատերը ենթակա են կամայական մեկնարանության, քաղաքական գործիչները կարող են չարաշահել դրանք քաղաքացիների ազատությունը, այդ թվում՝ տնտեսական ազատությունը սահմանափակելու նպատակով: Հետևաբար՝ տնտեսական ինքնիշխանության պահպանմանն ու ամրապնդմանն ուղղված ցանկացած ռազմավարություն կամ հայեցակարգ պետք է հաշվի առնի այս իրողությունը՝ տնտեսական ինքնիշխանության և ազատականության միջև նույր սահմանագիծը չհատելու, հանուն տնտեսական ինքնիշխանության՝ իրավունքները չսահմանափակելու նպատակով: Ուրեմն չափազանց կարևոր է իշխանության կենտրոնացման, որոշումների կայացման գործընթացի հաշվետվողականության ու թափանցիկության խնդիրը: Այս հարցում ևս արժեքավոր է Միլթոն Ֆրիդմենի սահմանումը. «Տնտեսական կարգը, որպես քաղաքական ազատության հասնելու միջոց, հատուկ կարևորություն ունի իշխանության

¹⁹ Ֆրիդմեն 2021, 16:

կենտրոնացման կամ ապակենտրոնացման վրա իր ազդեցության շնորհիվ: Տնտեսության այնպիսի կազմակերպումը, որն ուղղակիորեն ապահովում է տնտեսական ազատությունը, այսինքն՝ ազատ մրցակցային կապիտալիզմը, նպաստում է նաև քաղաքական ազատության առաջխաղացմանը, քանի որ տնտեսական իշխանությունը տարանջատվում է քաղաքական իշխանությունից՝ մեկը հակակշիռ դարձնելով մյուսին»²⁰: Քաղաքական և տնտեսական ազատությունների արդյունավետ համակցության ապահովումն է, որ կարող է բացառել կամ առնվազն նվազեցնել տնտեսական ինքնիշխանության ապահովման նպատակով հիմնարար ազատությունների սահմանափակման սպառնալիքը: Եվ այդ հարցում, ինչպես կարելի է եզրակացնել Ֆրիդմենի դրույթից, չափազանց կարևոր է քաղաքական իշխանությունների ու տնտեսական միավորների տարանջատումը, որն ինքնին իշխանությանը հակակշռող գործոն է: Հակառակ դեպքում, գործարարության և իշխանության սերտաճման պարագայում, որը բնորոշ է հատկապես անցումային երկրներին, մեծ է վտանգը, որ տնտեսական ինքնիշխանությունը կարող է քաղաքական իշխանությունների համար դառնալ հավելյալ գործիք՝ քաղաքացիական իրավունքների ու ազատությունների, այդ թվում՝ տնտեսական ազատության սահմանափակման համար: Պետությունը, ինչպես վերը նշվել է բազմաթիվ հայեցակետերով, ընդհանուր առմամբ հանդես է գալիս որպես գործակալ, և դա վերաբերում է նաև տնտեսական ինքնիշխանության հետ կապված հարցերին: Այդ տրամաբանությամբ, պետությունը՝ ի դեմս քաղաքական իշխանությունների, տնտեսական ինքնիշխանության ցանկաի մակարդակ պետք է ապահովի ոչ թե ի հաշիվ քաղաքական ու տնտեսական ազատությունների, այսինքն՝ ազատականության, այլ հանուն դրանց իրացման: Այսինքն՝ տնտեսական ինքնիշխանության պահպանման և ամրապնդման պետական քաղաքականության շրջանակում ազատականությունը պետք է համարվի ոչ թե որպես միջոց, այլ նպատակ: Սա չափազանց դժվար իրագործելի, սակայն կենսական խնդիր է, առանց որի լուծման տնտեսական ինքնիշխանությունը կարող է ծառայել քաղաքական իշխանության կենտրոնացմանն ու իշխանությունների հակաազատական գործելառնի հաստատմանը:

²⁰ Ֆրիդմեն 2021, 50:

Եզրակացություններ

Տնտեսական ինքնիշխանությունը հարաբերական հասկացություն է, աշխարհում չկան ամբողջությամբ տնտեսապես ինքնիշխան կամ ինքնիշխանությունից բացարձակորեն զուրկ պետություններ: Հետևաբար, խնդիրը ոչ թե տնտեսական ինքնիշխանության այս կամ այն մակարդակի ինքնանպատակ հաստատումն է, այլ դրա արդյունավետ մակարդակի գնահատումն ու դրա պահպանմանն ուղղված համապատասխան պայմանների ապահովումն են: Տնտեսական ինքնիշխանության խնդրի արդիականությունը, ի թիվս այլ գործոնների, պայմանավորված է նաև այն իրողությամբ, որ ժամանակակից աշխարհում պետությունների զգայի մասը, հատկապես խոշոր տերությունները, փորձում են, այսպես կոչված, «փափուկ ուժի» միջոցով հաստատել իրենց քաղաքական և տնտեսական առաջնորդությունը՝ փաստացի սպառնալիք հանդիսանալով այլ՝ քաղաքականապես և տնտեսապես խոցելի երկրների ինքնիշխանության, առաջին հերթին՝ տնտեսական ինքնիշխանության համար: Տնտեսական ինքնիշխանությունը կապված է նաև ազատականության հետ՝ այն առումով, որ տնտեսական ինքնիշխանության ապահովման գործընթացում համապատասխան սահմանափակումների ու հակակշիռների բացակայության դեպքում քաղաքական իշխանությունները կարող են փորձել սահմանափակել քաղաքացիների իրավունքները, այդ թվում՝ տնտեսական ազատությունները: Հետևաբար, մշտապես պետք է ուշադրության կենտրոնում պահել տնտեսական ինքնիշխանության և ազատականության միջև ծգվող նուրբ սահմանագիծը՝ որևէ կամայական հիմնավորմամբ այն չոտնահարելու և ազատականությունը տնտեսական ինքնիշխանությանը չծառայեցնելու նպատակով:

Գրականություն

Ֆրիդմեն Մ. 2021, Կապիտալիզմ և ազատություն, Երևան, «Newmag», 384 էջ:

Vincent A. 1987, Theories of the State, Oxford - New York, B. Blackwell, 248 p.
Smith D., Solinger D., Topik S. (ed.) 2002, States and Sovereignty in the Global Economy, London, "Routledge", 304 p.

Hobbes 1998, On the Citizen, Cambridge, University Press, 306 p.

Engerman S., Metzer J. (ed.) 2004, Land Rights, Ethno-Nationality, and Sovereignty in History, London, Routledge, 416 p.

- Stephen D. Krasner, Power, the State, and Sovereignty Essays on International Relations, Published March 10, 2009 by Routledge, 328 p.
- Shared Economic Sovereignty: Beneficial or Not and Who Decides?. Institute of International and European Affairs 2013. Written by John W. O'Hagan, Department of Economics, Trinity College Dublin, 20 p.
- Robert H. Jackson and Carl G. Rosberg 1982, Why Africa's Weak States Persist: The Empirical and the Juridical in Statehood, Cambridge, University Press, 24 p.
- Economic sovereignty of a modern state in the context of sustainable development 2021, Mykola Starinskyi, Zhanna Zavalna, Law, Business & Sustainability Herald, <http://lbsherald.org/index.php/journal/article/view/15/10> (ներբեռնման օրը՝ 04.10.2022).
- Komaitis K. 2021, Europe's ambition for digital sovereignty must not undermine the Internet's values. Computer Fraud & Security.1, [https://doi.org/10.1016/S1361-3723\(21\)00008-7](https://doi.org/10.1016/S1361-3723(21)00008-7) (ներբեռնման օրը՝ 09.10.2022).
- Michael G. Mitchel 2000, Globalization, Internationalization and Economic Sovereignty in the Small European States, BS, Georgia Institute of Technology, University of Georgia, 310 p.
- <https://plato.stanford.edu/entries/kant-social-political/> (ներբեռնման օրը՝ 02.09.2021).
- <https://plato.stanford.edu/entries/schmitt/> (ներբեռնման օրը՝ 22.09.2021).
- <https://iep.utm.edu/bodin/> (ներբեռնման օրը՝ 14.05.2021).
- <https://iep.utm.edu/hobmeth/> (ներբեռնման օրը՝ 16.06.2021).
- <https://legal.un.org/avl/ha/cerds/cerds.html> (ներբեռնման օրը՝ 02.09.2021).

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՔՆԻՇԽԱԱՆՈՒԹՅԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԵՏԵՐԸ. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՔՆԻՇԽԱԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գառնիկ Գևորգյան

Ամփոփում

Տնտեսական ինքնիշխանությունը ցույց է տալիս, թե որքանով երկրի իշխանությունները վճռորոշ ձայն ունեն ազգային տնտեսության ճակատագրին, նրա զարգացման հիմնական առաջնահերթություններին վերաբերող հարցերի հետ կապված որոշումներ կայացնելու գործում։ Պետությունն ինքնիշխան է, եթե այն մշակում և իրագործում է իր զարգացման ռազմավարությունը՝ անկախ այլ պետությունների դիրքորոշումներից, միևնույն ժամանակ՝ պահպանելով պետությունների իրավահավաքարության և այլ երկրների ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքները։

Ժամանակակից աշխարհում տնտեսական ինքնիշխանության սպառնալիքները կարող են ունենալ ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին ծագում՝ պայմանավորված, մի կողմից՝ պետության ներքին կառուցակարգերով, այնպես էլ այլ երկրների կողմից, այդ թվում՝ «փափուկ ուժի» գործադրմամբ տնտեսական ինքնիշխանությանը ներկայացվող սպառնալիքներով։ Այս առումով կարևոր է նաև ազատականության հիմնախնդիրը, քանի որ համապատասխան հակակշիռների և ինստիտուցիոնալ համակարգերի բացակայության դեպքում քաղաքական իշխանությունները տնտեսական ինքնիշխանության ապահովման գործընթացում կարող են փորձել սահմանափակել քաղաքիների քաղաքական և տնտեսական իրավունքները։

Բանալի բառեր՝ պետություն, ինքնիշխանություն, տնտեսական քաղաքականություն, գլոբալիզացիա, ինստիտուցիոնալացում, ազատականություն, ազգային տնտեսություն։

СУЩНОСТЬ И ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СУВЕРЕНИТЕТА: ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СУВЕРЕНИТЕТ И ЛИБЕРАЛИЗМ

Гарник Геворгян

Резюме

Экономический суверенитет – важнейший компонент суверенитета государства. Он показывает, насколько власти страны имеют решающий голос в принятии решений по вопросам, касающимся судьбы национальной экономики. Экономический суверенитет на практике не может быть абсолютным. Задача состоит в оценке эффективного уровня экономического суверенитета и обеспечении соответствующих условий для его сохранения. Экономический суверенитет – интегральное понятие, которое включает в себя как чисто экономические, так и внутренне- и внешнеполитические, а также геополитические компоненты. Обеспечение допустимого и эффективного уровня экономического суверенитета государства – это процесс принятия решений, благодаря которым власти страны, а в более широком смысле – элиты, принимают политические решения, основываясь как на политических, так и на экономических реалиях.

В рамках обсуждения темы экономического суверенитета важна также проблема либерализма, так как в случае отсутствия соответствующих противовесов и институциональных систем политические власти в процес-

се обеспечения экономического суверенитета могут пытаться ограничить политические и экономические права граждан.

Ключевые слова – государство, суверенитет, экономическая политика, глобализация, институционализм, либерализм, национальная экономика.

THE ESSENCE AND THE MAIN ASPECTS OF ECONOMIC SOVEREIGNTY: ECONOMIC SOVEREIGNTY AND LIBERALISM

Garnik Gevorgyan

Abstract

Economic sovereignty is the key element of a state's overall sovereignty. It shows to what extent the country's authorities have an emphasized voice in decisions on the national economy and its key development priorities. Economic sovereignty cannot have absolute measurements. The issue is to evaluate the effective level of economic sovereignty and to provide appropriate conditions for its maintenance. Economic sovereignty is an integral concept, which includes economic, as well as domestic and foreign policy, including geopolitical components. Providing an effective level of economic sovereignty is a decision-making process in which the country's authorities, and in a broader sense, the elites, make political decisions based on both political and economic realities. In the discussion of the theme of economic sovereignty it is important to emphasize the issue of liberalism, as in the absence of appropriate counterbalances and institutional systems, the political authorities may try to restrict the political and economic rights of citizens in the process of ensuring economic sovereignty.

Key words – state, sovereignty, economic policy, globalization, institutionalization, liberalism, national economy.

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

ԱՐՎԵՍՏԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՋ. «ԱՐՎԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

Սվետլանա Արզումանյան

Փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու

«ՀԱՅԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի հնատիտուս

ՀՀ, Երևան, Արամի 44

Էլ. հասցե՝ s.arzumanyan@inbox.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 09.11.2021, գրախոսվել է 12.11.2021,

ընդունվել է տպագրության 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-78

ՀՏԴ: 7.03 + 7:1

Ներածություն

Արվեստի փիլիսոփայության և արվեստաբանության կարևոր խնդիրներից մեկը պետք է համարել արվեստի սահմանների հստակեցումը, արվեստը ոչ արվեստից տարբերակելու չափանիշների ձևավորումը: Ի՞նչ է արվեստը, և ո՞րն է նրա էությունը, ո՞րն է նրա ծագման պատճառը: Արդեն նախնադարյան մարդուն հետաքրքրել է այն յուրահատուկ գործունեության բնույթը, որը դարեր անց ստացավ գեղարվեստական սրբեղջագործություն անվանումը: Այդ վաղ ժամանակաշրջանում ստեղծագործելու ընդունակությունը, ինչպես տեղեկանում ենք մեզ հասած դիցարանական տեքստերից, առաջին հերթին կապվեց աստվածների գործունեության հետ: Մարդկանց մեջ ամրապնդվեց այն հավատը, որ հենց աստվածներն են անմիջականորեն ստեղծում արվեստի գործերը կամ էլ մարդկանց օժտում ստեղծագործելու կարողությամբ՝ նրանց դարձնելով միջնորդ օղակ իրենց կամքն իրագործելու համար:

Բնական է, որ դիցարանությանը հաջորդած փիլիսոփայությունը նոյնպես կարևորեց այդ հարցը: Սակայն բնույթով լինելով ազատ և քննադրատական մտածողության տեսակ, որն աշխարհը ճանաչելու մարդու ընդունակությունների մեջ կարևորում է հատկապես բանականությունը, փիլիսոփայությունը նաև արվեստում տեսավ բանականի դրսևորումներ, այն համարեց գիտելիքի արդյունք, որը կապված է որոշակի կանոնների կամ նորմատիվային սկզբունքների իմացության հետ: Օրինակ՝ Արիստոտելը արվեստը սահմանեց իբրև մարդու գիրակցական գործունեության տեսակ, որն իրականանում է ըստ նրա հոգում ձևավորված գա-

ղափարի, և որի իրականացման համար անհրաժեշտ է ոչ միայն հմտություն և տաղանդ, այլև գիտելիք: Նրա կարծիքով՝ արվեստը գիտակցական բնույթ ունեցող արարման գործընթաց է, որը հիմնված է գիտելիքի վրա և հանդիսանում է ընդհանուրի իմացություն¹: Այսինքն՝ ստեղծելու համար մարդը պետք է գործի գիտակցված՝ հիմնվելով ընդհանուր կանոնների իմացության վրա: Դրանով իսկ մեծ փիլիսոփան արվեստը հակադրեց բնույթան մեջ անհրաժեշտաբար կատարվող գործընթացներին: Կարելի է ասել, որ, հատկապես Արիստոտելից սկսած, արվեստի բնույթը բացահայտելու փորձերը դարձան շարունակական՝ հետագայում շատ հայտնի մտածողների համար վերածվելով գրեթե անհրաժեշտ պահանջմունքի: Մի դեպքում կարևորվելով և հանդես գալով իրեն ուսումնասիրության առաջնային խնդիր, իսկ մեկ այլ դեպքում անցնելով երկրորդ պլան՝ դրանք շարունակվում են և մեր օրերում: Սակայն պետք է արձանագրել, որ, չնայած բազմաթիվ փորձերին, ցայսօր ո՞չ արվեստի փիլիսոփաները, ոչ՝ արվեստաբանները, ոչ՝ գեղագետները, ոչ՝ էլ արվեստին առնչվող որևէ այլ գիտության ներկայացուցիչներն այդպես էլ չկարողացան ձևավորել միասնական կարծիք արվեստի բնույթի և էության մասին:

Արվեստի ինստիտուցիոնալ սահմանման փորձ

Հայտնի է, որ արվեստի էության բացահայտման խնդիրներով հետաքրքրվող մեծ մտածողները, ինչպես, օրինակ, Կանտը, Հեգելը, Շելինգը, իսկական արվեստի պարտադիր հատկանիշ համարեցին գեղեցիկը, այսինքն՝ նրա էությունը տեսան գեղեցիկի մեջ: Նրանց շնորհիվ ձևավորվեց այն տեսակետը, որ գեղեցիկն անհրաժեշտ է արվեստում, որ արվեստը պետք է լինի գեղեցիկի թագավորություն: Սակայն դասական արվեստի ընկալման և իմաստավորման միտումով ձևավորված այդ դիրքորոշումը հետաքանական արվեստի ի հայտ գալուն պես (ավանգարդ, մոդեռնիզմ, հետմոդեռնիզմ), բնականաբար, կորցրեց իր բացարիկ նշանակությունը: Այն իրավիճակում, երբ գեղարվեստական գործունեությունը ստանում է շատ տարաբնույթ, անսպասելի և զարմանք հարուցող դրսւուրումներ, հետազոտողներից ումանք կարծում են, որ հնարավոր չէ բացահայտել մի այնպիսի անփոփոխ, կայուն հատկանիշ, որը, ի հայտ գալով մարդու գործունեության ինչ-որ երևոյթների մեջ, դրանք անխուսափելիո-

¹ Հմմտ. Արիստոտել 1934, 19 և 121:

րեն դարձնի արվեստի ստեղծագործություններ: Ուստի զարմանալի չէ, որ նրանք խուափում են սահմանել արվեստը՝ նշելով, որ այն առաջին հերթին պետք է զգալ, այլ ոչ թե սահմանել:

Համաձայնելով, որ արվեստը սերտորեն կապված է մարդու զգայականության, նրա վերապրումների հետ՝ նաև չենք կարող անտեսել այն փաստը, որ ունենք մոտավորապես նույն նշանակությամբ կիրառվող հունարեն “techne”, լատիներեն “ars” և անգլերեն “art” եզրույթները, որոնք վկայում են այդ երևոյթի որոշակի ընդհանուր դրսւորումների առկայության մասին: Բացի դրանից՝ պետք է խոստովանենք, որ ամենապարզ և ընդհանրական տեսքով արվեստը հնարավոր է բնութագրել որպես մարդկանց հատուկ խմբի՝ արվեստագետների գործունեության արդյունք, որոնք ստեղծագործության մեջ առարկայացնում են աշխարհի ընկալման իրենց փորձը, իրենց հոգու և մտքի մեջ ձևավորված պատկերները, որոնում են ինքնարտահայտության տարբեր միջոցներ իրենց ներաշխարհում կատարվող գործնթացների դրսւորման համար: Նրանք ստեղծում են նոր իրականություն՝ երբեմն պատրանքային, երբեմն էլ օգտագործելով իրական առարկաներ, միաժամանակ ստանալով բացառիկ հնարավորություն՝ առաջինը գնահատելու արվեստի գործերը, ընդունելու կամ մերժելու հաստատված գեղարվեստական կանոնները և ձևերը, ինչպես նաև առաջ քաշելու բոլորովին նոր սկզբունքներ և հանդես գալու դրանց ընդունման պահանջով: Այսինքն՝ մասնագետները միշտ էլ գտնում են այդ երևոյթները միավորող որոշակի հատկանիշներ և, կախված իրենց դիրքորոշումից, առաջարկում են տարբեր տիպի արվեստի սահմանումներ, որոնց մեջ մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում այսպես կոչված ինսդիբուցիոնալ սահմանումը:

Արվեստի ինստիտուցիոնալ սահմանումը բավական պարզ է ընկալման համար: Նրա էնությունը կարելի է արտահայտել այն դրույթի միջոցով, որ արվեստ պետք է համարել մարդու գործունեության այն արդյունքը, որն ընկալողն ըմբռնում է իրեւ «արվեստի ստեղծագործություն»: Սակայն այս պարզ պահանջից բացի, ինստիտուցիոնալ հայեցակարգի հեղինակ, հիմնոյի համալսարանի (ԱՄՊ) պրոֆեսոր Զորօ Դիքին կարևորում է նաև այն, որ արվեստագետների ներկայացրած յուրօրինակ գործերը, որոնք նա անվանում է արտեֆակտներ, կարող են լինել ոչ միայն զուտ նրա ստեղծած, այլև բնության ու առօրեական իրականության մեջ արդեն գոյություն ունեցող նյութական առարկաներ, որոնք ուղղակի

«գտել» է, «բացահայտել» կամ էլ «դիտարկել» նոր տեսանկյունից²: Այդ արտեֆակտները միաժամանակ պետք է համապատասխանեն արվեստի ինստիտուցիոնալ տեսության փորձագետների շրջանում հաստատված որոշակի չափանիշների: Դա նշանակում է, որ «արվեստագետ» կոչումը և «արվեստի ստեղծագործություն» որակավորումը շնորհում են մասնագետների ներ շրջանակ կազմած մի խումբ մարդիկ: Այսինքն՝ արվեստագետի կարգավիճակը և արվեստի ստեղծագործության գնահատականը որոշում են այսպես կոչված «արվեստի աշխարհը» կազմող և գեղարվեստական գործունեության բոլոր հնարավոր գործառույթների վրա կենտրոնացած մի խումբ մարդիկ, որոնց կյանքը որոշակի կերպով կապված է արվեստի հետ: Խոսքը բավական ճյուղավորված համակարգի մասին է, որը ներառում է ոչ միայն ստեղծագործողների և ընկալողների, այլև գեղագետների, արվեստաբանների, քննադատների, արվեստի գործերը գնահատող, քարոզող, դրանց հավաքման, ցուցադրության, գովազդի, վաճառքի և այլ գործընթացներով գրաղվող մեծաթիվ մասնագետների: Ստացվում է, որ միայն «արվեստի աշխարհը» ներկայացնող սոցիալական բարդ ցանցի ստորաբաժանումներից մեկի կամ նրա հեղինակավոր անդամների որոշմամբ առարկան կարող է ստանալ «արվեստի ստեղծագործության» կարգավիճակ, իսկ այն ներկայացնող մարդուն շնորհվել «արվեստագետ» կոչումը: Մինչդեռ, իհարկե, ակնհայտ չէ, որ հենց նրանց պետք է բացահիկ իրավունք տրվի որոշելու արվեստագետի և նրա ներկայացրած առարկայի ճակատագիրը՝ հատկապես հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այդ խմբի անդամները հաճախ լինում են գաղափարական տարբեր դիրքորոշումների ու գեղարվեստական տարբեր իդեալների կրողներ:

Ա. Դանթոյի «արվեստի աշխարհ» (artworld) հայեցակարգը

Նկատի ունենալով նշվածը՝ կարծում ենք, որ հետաքրքիր կլինի անդրադառնալ ամերիկացի հայտնի փիլիսոփա և արվեստի քննադատ Արթուր Դանթոյի «արվեստի աշխարհ» (artworld) հայեցակարգին, որը նա ներկայացրեց 1964 թ.³:

Հիշեցնենք, որ այս հայեցակարգը Ա. Դանթոյի առաջին փորձն էր իմաստավորելու ժամանակակից արվեստի (այսպես կոչված, contemporary

²Հմմտ. Դոկտ 1997:

³Հմմտ. Danto 1964:

art-ի) գործառնության բնույթը, որի որոշ դրսևորումներն ակնհայտորեն բարդացնում են հետազոտողի հնարավորությունը՝ հստակ սահմանելու արվեստը, քանի որ դրանցից շատերը զուտ պայմանականորեն կարող են ընկալվել իրու արվեստի գործեր: 20 տարի անց՝ 1984 թ., Ա. Դանթոն ներկայացրեց մեկ այլ՝ «Արվեստի վերջը» անվանվող ուշագրավ հայեցակարգը, որը շարունակվեց նաև 1995 թ. գրված «Արվեստն արվեստի ավարտից հետո» մենագրության մեջ⁴, իսկ 2013 թ. նա կրկին անդրադարձավ արվեստի սահմանման հարցին «Հարթմնի երազներ» էսեում, որը նրա վերջին՝ «Ի՞նչ է արվեստը» աշխատության կարևոր մասն է⁵: Երկարամյա գիտական հետազոտության շնորհիվ նա եկավ այն համոզման, որ արվեստը (խոսքը հիմնականում տեսողական՝ վիզուալ արվեստների մասին է) ունի որոշակի կայուն հատկանիշներ, որոնց միջոցով հնարավոր է տարբերակել արվեստը ոչ արվեստից, այսինքն՝ սահմանել այն⁶:

Սակայն մեր ուշադրության կենտրոնում է Ա. Դանթոյի «արվեստի աշխարհ» (artworld) հայեցակարգը՝ իրու արդի արվեստի էությունը պարզաբնոր առաջին փորձերից մեկը:

Անշուշտ, ուշագրավ է հատկապես Դանթոյի հետևյալ հարցադրումը. անդրադառնալով արվեստի էության բացահայտման խնդրին՝ նա փորձում է հասկանալ, թե ինչպես է պատահում, որ իրադից արտաքնապես ոչնչով չտարբերվող, նոյնական տեսք ունեցող առարկաները ձեռք են բերում տարբեր կարգավիճակներ: Խոսքն այն մասին է, որ դրանցից մեկն ընկալվում է իրու գեղարվեստական ստեղծագործություն և հայտնվում գեղեցիկ արվեստների համար նախատեսված ցուցարահում, իսկ մյուսը չի փոխում իր կարգավիճակն իրու զուտ սպառման առարկա՝ ամրագրելով իր տեղը սուպերմարկետի վաճառասեղանի վրա: Հեղինակը փորձում է գտնել այն չափորոշիչները, որոնց շնորհիվ հնարավոր կինի իրադից անսխալ տարբերել այդ երևույթները: Պարզ է, որ նման բարդ խնդրի

⁴ Հմմտ. Danto 1984, Danto 1995:

⁵ Դանտո 2018.

⁶ Ըստ նրա՝ վիզուալ արվեստներում առկա է երկու մակարդակ՝ արտաքին և ներքին և, եթե արտաքնապես հնարավոր չէ տարբերել արվեստը ոչ արվեստից, ապա պետք է հաշվի առնել այն, որ սովորական կենցաղային առարկայից արվեստը տարբերվում է երեք կարևոր հատկանիշներով: Դրանք են իմաստը, նրա մարմնավորումը և հարթմնի երազ լինելը: Հմմտ. Դանտո 2018, 12-62:

մեկնաբանության փորձը պետք է լինի շատ ուշագրավ, ուստի հետևենք փիլիսոփայի մտքի զարգացման ընթացքին:

Նախ, նշենք, որ «արվեստի աշխարհ» (artworld) հայեցակարգի ստեղծման պատճառ դարձավ արվեստի փոփ-արտ ուղղության ներկայացուցիչների՝ մասնավորապես Էնդի Ուորհոլի ստեղծագործությունը: Դանթոն հատկապես տպավորված էր արվեստագետի հայտնի Brillo Box քանդակներով, որոնք տեսողականորեն անտարբերակելի էին սուպերմարկետներում վաճառվող իրական Brillo Box տուփերից: Վերջինները բարկացած էին օճառով ներծծված սպունգներից, որոնք նախատեսված էին այլումինե աման լվանալու համար: Արվեստի քննադատին հետաքրքրում էր այն հարցը, թե ինչ անտեսանելի մեխանիզմի ազդեցության շնորհիվ է հնարավոր դառնում սովորական, առօրյա օգտագործման կենցաղային առարկայի փոխակերպումը գեղարվեստական արժեքի, որտեղ է թաքնված այդ փոխակերպման գաղտնիքը, որն ապահովում է նրա անցումը գեղարվեստի աշխարհ: Չէ՞ որ սովորական կենցաղային առարկայի վերածումը գեղարվեստական արժեքի արտասովոր և զարմանալի գործընթաց է, որն առաջացնում է հակասական զգացումներ, տարաբնույթ զուգորդումներ՝ կապված իրարից դրանց անսխալ տարբերակման խնդրի հետ:

Դանթոն հատուկ շեշտում է, որ իրավիճակը, որը հնարավոր դարձրեց այդ անցումը, չէր կարող ծևավորվել XX դ. երկրորդ կեսից ավելի վաղ: Նրա կարծիքով՝ այնպիսի գործեր, ինչպիսիք են Ուորհոլի Brillo Box տուփերը, չէին կարող ստանալ գեղարվեստական ստեղծագործության կարգավիճակ մի քանի տասնամյակ ավելի վաղ, քան դա տեղի ունեցավ⁷: Կարևորելով նման անցման հնարավորությունը՝ ամերիկացի մտածողը չանտեսեց գոյություն ունեցող այն տեսությունները, որոնք բացատրում էին արվեստի առանձնահատկությունները, և, իհարկե, առաջին հերթին նրա ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց դեռևս Հն Հունաստանի փիլիսոփաների բազմակողմանիորեն ներկայացրած միմեսիսի (*mimesis*-ի)՝ իրականության վերարտադրության, նմանակման կամ իմիտացիայի տեսությունը:

⁷ Հիշեցնենք, որ այդ խնդրահարուց "Brillo Box" տուփերը Նյու Յորքի Stable պատկերասրահում հայտնվեցին 1964 թվականին:

Իմիտացիայի տեսություն (IT)

Քաջատեղյակ լինելով, որ Հին Հունաստանի գրեթե բոլոր մեծ փիլիսոփաները արվեստը կապել են նմանակման տեսության հետ՝ Դանթոն հիշատակում է միայն Սոկրատեսի անունը՝ հասկանալով որ նրա շորթերով խոսում է Պլատոնը: Նմանակման տեսությունը, որը սահմանվում է իբրև IT (իմիտացիայի տեսություն), նա համարում է փիլիսոփայական ուժեղ հիմքեր ունեցող ուսմունք, որը պետք է բարձր գնահատվի նաև այն պատճառով, որ թույլ է տալիս համատեղել բազմաթիվ երևոյթներ և դրանք բացատրել «արվեստ» հասկացության համատեքստում: Կարևորվում է և այն, որ միմեսիսի սկզբունքը դարեր շարունակ ակտիվորեն խթանել է ստեղծագործական գործընթացը՝ անցնելով երկրորդ պլան միայն լուսանկարչության ստեղծումից հետո: Նրա սահմանափակությունը բացահայտվեց, երբ մերժվեց այն ամենը, ինչը չէր համապատասխանում վերարտադրության պահանջներին: Այսպես, միմեսիսի սկզբունքից հրաժարվող արվեստագետներին սկսեցին ընկալել իբրև «օրինական» համարվող, հասարակության կողմից ընդունելի արվեստի սահմաներից անդին: Հենց նման գնահատականի արժանացավ հետիմպրեսիոնիստների արվեստը, որը որոշակի չափով հակասում էր միմեսիսի տեսությանը: Զարմանալի չէ, որ նրանց նկարները համարվեցին ստեղծողների «խենթա անհեթեթությունների» տեսողական կրկնօրինակները:

Հասկանալի է, որ միմեսիսի տեսությունն արվեստի սահմաններից դուրս էր թողնում XIX դ. երկրորդ կեսից ստեղծված մեծ քանակի գեղարվեստական արժեքներ, բայց դրա անկատարությունը և սահմանափակությունը գիտակցելու համար պահանջվեց ժամանակ և, իհարկե, լուսանկարչության կայացումը, որը տեխնիկապես ավելի բարձր մակարդակի վրա էր լուծում իրականության վերարտադրության խնդիրը: Գիտատեխնիկական առաջընթացի այդ արդյունքը, որը հնարավորություն տվեց մեխանիկական ճանապարհով ստանալու իրականության համարժեք պատրանքը, պարզ դարձեց, որ իրականության ճշգրիտ և ճշգրիտ արտացոլումը դեռևս բավարար հիմք չէ արվեստի համար: Ըստ Դանթոյի՝ այդ դրույթը հաստատող փայլուն օրինակ կարող է ընկալվել աբստրակցիո-

⁸ Danto 1964, 572.

նիզմի հիմնադիրներից մեկի՝ Վ. Կանդինսկու արվեստը։ Սակայն այս հարցի բարդությունն այն է, որ նույնիսկ հետիմպրեսիոնիստների ստեղծագործություններն ընդունելու համար, որոնք դեռևս ամբողջությամբ չեն հրաժարվել իրականության արտացոլման սկզբունքից, այլ ընդամենը փորձում էին այն փոխակերպել, պահանջվեց գոյություն ունեցող տեսությունների մասշտաբային վերանայում։ Հենց նման վերանայման շնորհիվ ուշադրության կենտրոնում հայտնվեցին այդ աշխատանքների նոր էական հատկությունները։ Այլ կերպ ասած՝ անհրաժեշտ դարձավ նոր տեսության ընդունումը, որի հիմնական նպատակը պետք է լիներ արվեստի սահմանների ընդլայնումը։ Այդ նորացված սահմանների մեջ պետք է պատշաճ տեղ գտնեին ոչ միայն հետիմպրեսիոնիստների աշխատանքները, այլև մեծ թվով արտեֆակտներ, որոնք զուտ իմիտացիայի տեսության (IT) իշխանության պայմաններում չեն կարող ընկալվել որպես արվեստ։ Խոսքը, օրինակ, դիմակների, տարբեր տեսակի զենքերի և շատ այլ առօրեական առարկաների մասին է, որոնք մարդարանական և ազգագրական թանգարաններից, որտեղ նրանք նախկինում տեղակայված էին, տեղափոխվեցին գեղեցիկ արվեստների ցուցարաններ։

RT (ռեալության տեսություն)

Խոսելով ձևավորված նոր տեսության էության մասին՝ Դանթոն Նշում է, որ, ըստ դրա, արվեստագետներն այլև չպետք է ընկալվեն իբրև իրականության ընդօրինակողներ, նրա ձևերը վերարտադրողներ, այլ պետք է հանդես գան որպես նոր իրականություն ստեղծողներ։ Նոր տեսությունը, որը նա կրօնատ անվանում է RT (ռեալության տեսություն), գեղանկարչության բոլորովին նոր հայեցակարգ է։ Խնդիրն այն է, որ նկարները, որոնք խեղաթյուրում են իրական առարկաների ձևերը և կամայականորեն կիրառում նաև գունավորված հարթությունների և ինքնին գույնների անսպասելի համադրություններ (խոսքը, մասնավորապես, Վ. Վան Գոգի, Պ. Սեզանի, ֆուլյանների կտավների մասին է), արդեն իրականության իմիտացիա չեն։ Նրանք կոչված չեն ստեղծելու իրականության պատրանք, և նրանց խնդիրը մոլորեցնելը չէ։ Իբրև այդ նոր տեսության տիպիկ օրինակ՝ դիտարկվում է Վան Գոգի «Կարտոֆիլ ուտողները» կտավը, որտեղ, ինչպես համոզված է փիլիսոփան, պատկերված հերոսներն իրական կարտոֆիլ ուտողների ֆաքսիմիլե չեն։ Եվ այն չափով, որքանով նրանք նման վերարտադրության տեսակ չեն, Վան Գոգի նկարը,

իբրև ոչ իմիտացիա, ձեռք է բերում իրավունք՝ անվանվելու իրական առարկա, այդ թվում՝ նրա ենթադրյալ սուբյեկտները (դը Գրողոք ընտանիքի անդամները), որոնք դրանից պակաս իրական չեն դառնում։ Դանթոն համոզված է, որ ռեալության տեսության շնորհիվ «արվեստի ստեղծագործությունները կրկին մտան իրերի մեջ, որտեղից իմիտացիայի տեսությունը (IT) փորձում էր վտարել նրանց ...Հետիմպրեսիոնիզմը հաղթանակեց գոյաբանության ոլորտում»⁹։

Ըստ Դանթոյի՝ միայն այդ տեսության դիրքից են հասկանալի դառնում Կ. Օլդենբուրգի և Ռ. Ռաուշենբերգի ստեղծագործությունները, որոնց ստեղծած գործերը, օրինակ, իրական մահճակալներ էին։ Նոյն կարգավիճակում են հայտնվում նաև Զ. Ջոնսի, Բ. Նյումանի, Է. Ուորհոլի և արդի արվեստի շատ այլ ներկայացուցիչների գործերը։ Հետազոտողի ուշադրության կենտրոնում հայտնվում է արդի արվեստում կատարվող գործընթացներին անծանոթ մարդու ընկալման խնդիրը։ Նա բարձրացնում է մի հարց, որը վերաբերում է այն իրողությանը, որ եթե մեկ րոպեով պատկերացնենք, որ ինչ-որ սովորական մարդ, որը Ռաուշենբերգի և Օլդենբուրգի մահճակալները չի համարում արվեստի գործեր, այլ դրանք ընկալում է իբրև զուտ մահճակալներ, որոնց վրա կարելի է պառկել, ապա ինչպես բացատրել նրան, որ դա արվեստ է։ Իհարկե, այդ մահճակալները փոքր-ինչ տարօրինակ տեսք ունեն, քանի որ մեկի վրա շերտերով ներկ է թափված, իսկ մյուսն ունի մահճակալի համար անսովոր շեղանկյունի ձև։ Այնուամենայնիվ, և՛ դեֆորմացիայով, և՛ թափված ներկով հանդերձ, մահճակալներն ինքնին արվեստի գործեր են, այլ ոչ թե մահճակալի պատրանք։ Այս հանգամանքից ենելով՝ Դանթոն պնդում է, որ, առանց հատուկ բացատրության, սովորական մարդը դժվար թե կարողանա հասկանալ, որ իրական մահճակալն արվեստի գործ է։ Նման վերափոխումն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է տեսություն, որի ուղղակի խնդիրն է այդ գործընթացի բացատրությունը։ Առանց նման տեսության հնարավոր չէ հասկանալ կենցաղային ապրանք հանդիսացող Բրիլլո տուփերի (Brillo Box) և նոյն՝ Brillo Box անվանումը կրող Ուորհոլի արվեստի ստեղծագործության միջև ի հայտ եկող տարբերությունը։ Այլ կերպ ասած՝ որպեսզի ինչ-որ երևոյթ ընկալվի իբրև արվեստի գործ, արդեն չենք կարող սահմանափակվել զուտ տեսածով։ Դրա համար անհրաժեշտ է «գեղարվես-

⁹ Danto 1964, 574.

տական տեսության մթնոլորտ, արվեստի պատմության իմացություն՝ արվեստի աշխարհ»¹⁰, - գրում է Դանթոն: Այսինքն՝ նա գիտակցում է, որ առանց ընկալողների նախնական և համապատասխան ուսուցման, նրանք չեն կարող զգալ արդի գեղանկարչության յուրահատկությունը, ընկղմվել նրա անսովոր մթնոլորտի մեջ: Իսկ դրա համար, բնականաբար, անհրաժեշտ է նաև որոշակի ժամանակ, որ գեղարվեստի աշխարհը նախապատրաստվի այդ անսովոր երևոյթների ընդունմանը: Ընդ որում, այդ պահանջը բնորոշ է ոչ միայն մեր ժամանակներին, այև, ըստ Էության, միշտ էլ գոյություն է ունեցել: Դանթոն նշում է. «Այսօր, ինչպես միշտ, հենց գեղարվեստական տեսությունների դերն է հնարավոր դարձնում արվեստի աշխարհը և ինքնին արվեստը»¹¹:

Այսպես՝ հիմնական խնդիրը, որն առաջանում է արդի արվեստի որոշ երևոյթների դիտարկման ընթացքում՝ «Ի՞նչն է դրանք դարձնում արվեստ» հարցն է: Իբրև օրինակ վերցնելով Ուորհոլի Brillo Box ստեղծագործությունը՝ Դանթոն իր մեկնաբանության միջոցով փորձում է հասկացնել, որ պետք չէ կենտրոնանալ այս և նման գործերի որակի հարցի վրա, պետք չէ մտածել՝ արդյոք դրանք կարելի՞ է գնահատել որպես լավ կամ վատ արվեստ: Զարմացնում և տպավորում է արդեն այն, որ դրանք ընդհանրապես ներկայանում են իբրև արվեստի գործեր: Հետևաբար, այդ հանգամանքն անպայման պետք է բացատրվի, հնարավորինս պարզաբանվի տեսության օգնությամբ: Միայն արվեստի տեսությունը կարող է բացահայտել այն հիմնական տարբերությունը, որն ի հայտ է գալիս Ուորհոլի ստեղծագործության և կենցաղային ապրանք պարունակող Brillo տուփերի միջև: Միայն դրա շնորհիվ է, որ ընկալողը կարող է յուրացնել գեղարվեստական նույնականացման արվեստը և ելնելով դրանից՝ այն ընկալել իբրև արվեստի գործ:

Ոճի մատրիցա

Պատկերելով երկու շարքից բաղկացած սխեմաներ, որտեղ F շարքը ներկայացնում է արվեստի պատկերավոր (ռեպրեզենտատիվ), իսկ G շարքը՝ արտահայտչական (էքսպրեսիվ) հնարավորությունները՝ Դանթոն առաջարկում է կառուցել ոճի մատրիցա և աստիճանաբար դրան գումարել

¹⁰ Danto 1964, 580.

¹¹ Danto 1964, 581.

գեղարվեստական բնույթ ունեցող (կամ ստացող) համապատասխան նախադրյալներ՝ դրանով իսկ R^n արագությամբ ավելացնելով մատչելի ոճերի քանակը:

F	G
+	+
+	-
-	+
-	-

Համադրելով պատկերված շարքերի տողերը՝ նա ներկայացնում է տարբեր ոճերի ձևավորման գործընթացը: Օրինակ՝ երկու շարքերի առաջին տողի (+) նշանների համադրման շնորհիվ ստեղծում է պատկերավոր էքսպրեսիոնիստական ոճը (ֆովիզմ), երկրորդ տողերի (+ և -) նշանների միացումը նպաստում է պատկերավոր ոչ էքսպրեսիոնիստական ոճի կայացմանը (Էնգր), երրորդ շարքը տախս է ոչ պատկերավոր էքսպրեսիոնիստական ոճը (Վերացական էքսպրեսիոնիզմ), իսկ չորրորդ շարքը՝ ոչ պատկերավոր ոչ էքսպրեսիոնիստական ոճը (կոչտ արստրակցիա): Ակնհայտ է, որ ներկայացված սխեման տեսանելի է դարձնում, թե ինչպես արվեստին վերաբերող նախադրյալների ավելացմամբ աճում է նաև ոճերի քանակը:

Իհարկե, դժվար է կանխատեսել, թե որ նախադրյալները կավելացվեն, կամ որոնք կփոխարինվեն իրենց հակադիրներով, քանի որ որքան մեծ է գեղարվեստորեն համապատասխան կանխատեսումների ստացված բազմազանությունը, այնքան ավելի բարդ են դառնում արվեստի աշխարհի անհատական դրսնորումները: Եվ որքան ավելի շատ բան է որևէ մեկը իմանում ամբողջությամբ վերցրած արվեստի աշխարհի մասին, այնքան ավելի հարուստ փորձ է ձեռք բերում նրա որևէ դրսնորման վերաբերյալ: Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն փաստի վրա, որ էական նշանակություն ունեցող կանխատեսումների հետ մեկտեղ կան այնպիսիք, որոնք որոշ նկարիչներ անտեսում են որպես աննշան (ոչ կարևոր): Արվեստագետներն առանձնացնում են այն հատկանիշները, որոնք ունեն որոշիչ նշանակություն իրենց ստեղծագործության համար: Սակայն դա որևէ կերպ չի հստակեցնում իրավիճակը: Խոսքն այն մասին է, որ եթե որևէ նկարիչ որոշում է, որ ինչ-որ նախադրյալ, որը նա պայմանականորեն ընկալում է, օրինակ, որպես **H**, այսուհետև մեծ նշանակություն կունենա նրա նկարչության համար, ապա այդ գործողությամբ նա մեխանիկորեն նպաստում է նաև **ոչ-H-ի** նախադրյալի ակտիվացմանը, որի հետ հա-

մեմատության մեջ է դրվում նրա արվեստը: Դրանով իսկ նա հնարավոր է դարձնում ոչ միայն **Հ-ի**, այլ նաև **ոչ-Հ-ի** ներառումն արվեստի ոլորտ: Երկու նախադրյալներն ել (պրեդիկատները) գեղարվեստապես արդիական են դառնում գեղանկարչության համար: Եվ եթե որևէ նկար ներկայանում է իբրև **Հ**, իսկ մեկ այլ տեսակի գեղանկար դառնում է **ոչ-Հ**, ապա նկարիչների ընկերակցությունը հարստանում է առկա ոճի հնարավորությունների կրկնապատկմամբ: Հենց արվեստի էության այս հարստացումը, ինչպես համոզված է Դանթոն, մեզ թույլ է տալիս դիտարկել Ռաֆայելի և դե Կունինգի, Միքելանջելոյի և Լիխտենշտեյնի արվեստը միասին, մեկ ամրողջի մեջ: Հետևաբար, կարող ենք պնդել, որ «Ռայնհարդի սև քառակուսին գեղարվեստորեն նույնքան հարուստ է, որքան և Տիգիանի «Երկնային և երկրային սեր» գլուխգործոցը»¹², - գրում է նա: Դա վկայում է այն մասին, որ մատրիցայի բոլոր տողերը դառնում են հավասարապես օրինական: Դանթոն ենթադրում է, որ «գեղարվեստական առաջնորդացը այունակների կարողությունը մատրիցային ավելացնելն է: Այնուիեւս նկարիչները քիչ թե շատ պատրաստակամությամբ գրավում են բաց դիրքեր. սա ժամանակակից արվեստի հիմնալի հատկությունն է, և նրանց համար, ովքեր ծանոթ չեն մատրիցային, դժվար և միգուցե անհնար է ընդունել արվեստի գործերի գրանցրած հատուկ դիրքը: Նման արվեստի գործեր չեն լինի առանց արվեստի աշխարհի տեսության և պատմության»¹³:

Եզրակացություններ

Այսպիսով՝ Դանթոյի «արվեստի աշխարհ» հայեցակարգը դարձավ ժամանակակից արվեստի ոչ միանշանակ դրսևորումների բացատրության առաջին փորձերից մեկը: Սա բավական բարդ խնդիր էր, քանի որ այդ արվեստի ներկայացուցիչները, իրաժարվելով իին ժամանակների մշակույթներում ընդունված իրականության արտացոլման սկզբունքից, նրա պատրանքային ընդօրինակն ստեղծելու ծգոտումից, փորձեցին արվեստի վերածել առօրեական կիրառման սովորական, կենցաղային առարկաները: Մենք կարծում ենք, որ այդ զարմանալի փոխակերպման գործընթացը հաջողությամբ իրականացնելու համար նրանց անհրաժեշտ էր բա-

¹² Danto 1964, 583: Պարզաբանենք, որ անդրադառնալով «սև քառակուսի» հասկացությանը՝ Դանթոն նկատի ունի ամերիկյան ավանդարդի ներկայացուցիչ Էդ Ռայնհարդի 1953 թ. ստեղծած հայտնի «Սև կտավների» (Abstract Painting) շարքը:

¹³ Danto 1964, 584.

ցաղիկ երևակայություն և ստեղծագործելու նոր ուղիներ որոնելու համարձակություն: Դրան ավելացնենք և այն, որ սովորական մահճակալի օգտագործումը (Ռաուշենբերգ) կամ Brillo Boxes-ի ճգրիտ պատճենների ստեղծումը (Ուորիոյ) փիլիսոփան ներկայացնում է իրուս «նկարիչներին հասանելի միջոցների և հնարավորությունների ընդայնում, նյութական նոր միջոցների ներդրում, ինչպիսիք են յուղաներկը կամ կտորը»¹⁴: Նման դեպքում արվեստը դառնում է ոչ պակաս իրական, քան ինքն իրականությունն է:

Եզրափակելով իր տեսակետի շարադրանքը՝ Դանթոն արձանագրում է ևս մի կարևոր գաղափար՝ նշելով, որ ինչպիսին էլ լինեն արվեստի սահմանների մեջ տեղ գտած և գեղարվեստական իմաստ ձեռք բերած նախադրյալները, դրանց շնորհիվ արվեստի աշխարհի մնացած մասը դառնում է ավելի հարուստ, քանի որ ստանում է մի նոր հատկանիշ, որը կարող է կիրառել իր անդամների նկատմամբ: Ուստի նաև Brillo տուփերը կարող են մեր առջև բացվել իրուս հայելի, որն ուղղված է բնությանը և արտացոլում է ոչ միայն անմիջականորեն աչքի ընկնողը՝ իրերի արտաքին տեսքը, այլև ներկայացնում է մեր ներաշխարհը, մեր խիղճը՝ հանդես գալով իրուս ինքնաճանաչման միջոց¹⁵: Այս ամենը, իհարկե, լուրջ մտորումների առարկա է, իսկ ինդիրը բաց է հետագա վերլուծության համար, որն ապացուցեց հենց Ա. Դանթոն՝ շարունակելով այս հարցի քննարկումն ավելի ուշ գրված իր աշխատություններում:

Գրականություն

Аристотель 1934, Метафизика, Москва-Ленинград, «Гос. соц.- экон. издательство», 352 с.

Данто А. 2018, Что такое искусство? Москва, «Ад Маргинем Пресс», 168 с.

Данто А. 2018, Сны наяву. В кн.: Что такое искусство? Москва, «Ад Маргинем Пресс», с. 12-62.

Дики Дж. 1997, Определяя искусство. В кн.: Американская философия искусства, Екатеринбург, «Деловая книга», с. 243-252.

¹⁴ Danto 1964, 581.

¹⁵ Նկատենք, որ Դանթոն դիմում է Համեստի կերպարին, որը, նրա կարծիքով, ինչպես և Սոլրատեսը, արվեստն ընկալում էր իրուս բնությունն արտացոլող հայելի: Սակայն եթե Սոլրատեսի համար այդ հայելին արտացոլում է միայն իրերի մակերեսը՝ ստանալով նրանց դատարկ պատճենները, ապա Շերսպիրի հերոսը կարծում է, որ այդ հայելին արտացոլում է և այն, ինչ մենք այլ կերպ չէինք իմանա, նա բացահայտում է մեր իսկ թաքնված էությունը: Հմմտ. Danto 1964, 571 և 584:

- Danto A. 1964, The Artworld, The Journal of Philosophy, vol. 61, Issue 19, American Philosophical Association Eastern Division Sixty-First Annual Meeting (Oct. 15, 1964), p. 571-584.
- Danto A. 1984, The End of Art, The Death of Art, New York, Haven Publications, p. 81-114.
- Danto A. 1995, After the End of Art. Contemporary Art and the Pale of History. The A.W. Mellon Lectures in the Fine Arts, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 256 p.

ԱՐՎԵՍՏԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՋ. «ԱՐՎԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

Սվետլանա Արզումանյան

Ամփոփում

Արվեստի սահմանների հստակեցման անհրաժեշտությունը, այն է՝ նրա տարբերակումը ոչ արվեստից, ժամանակակից փիլիսոփայության կարևորագույն խնդիրներից է: Դրա լուծմանն էր ուղղված ամերիկացի հայտնի փիլիսոփա Արթուր Դանթոյի «արվեստի աշխարհ» (artworld) հայեցակարգը, որում առաջարկված էր միմեսիսի սկզբունքի այլընտրանքը: Հաշվի առնելով ժամանակակից արվեստի երկիմաստ դրսնորումները, որոնք հանգեցնում են դրա սահմանների ընդլայնմանը, այս հայեցակարգը որոշակի հիմքեր է տալիս հասկանալու արվեստի գործի և առօրյա օգտագործման առարկայի էական տարբերությունը՝ թույլ տալով կողմնորոշվելու ձևավորված անսովոր մշակութային իրավիճակում:

Բանալի բառեր՝ արվեստի սահմանում, միմեսիսի սկզբունք, Դանթո, «արվեստի աշխարհ» հայեցակարգ, իրականության վերաբերություն, ժամանակակից արվեստ, ոչ արվեստ:

К ВОПРОСУ О ГРАНИЦАХ ИСКУССТВА: КОНЦЕПЦИЯ «МИР ИСКУССТВА»

Светлана Арзуманян

Резюме

Необходимость определения границ искусства, его дифференциация от не-искусства является одной из важнейших проблем современной философии. На ее решение была нацелена концепция «мир искусства» (artworld) известного американского философа Артура Данто, предло-

жившего альтернативу принципу мимесиса. С учетом неоднозначных проявлений современного искусства, ведущих к расширению его границ, данная концепция является собой основу для понимания существенной разницы между произведением искусства и предметом, предназначенным для использования в быту, позволяя сориентироваться в сформировавшейся необычной культурной ситуации.

Ключевые слова – определение искусства, принцип мимесиса, Данто, концепция «мир искусства», воспроизведение действительности, современное искусство, не-искусство.

ON THE ISSUES OF THE BORDERS OF ART: THE CONCEPT OF THE "ARTWORLD"

Svetlana Arzumanyan

Abstract

The need to define the boundaries of art, its differentiation from non-art, is one of the most important issues of modern philosophy. The concept of the "artworld" by the famous American philosopher Arthur Danto, proposed an alternative to the principle of mimesis. Considering the ambiguous manifestations of contemporary art, leading to the expansion of its boundaries, this concept provides certain grounds for understanding the significant difference between a work of art and an object intended for everyday use, allowing one to find his way within the existed unusual cultural situation.

Key words – definition of art, principle of mimesis, Danto, the concept of the "art world", reproduction of reality, contemporary art, non-art.

СТРУКТУРА И СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПОНЯТИЯ «ДУХОВНОСТЬ»

Хандурды Мятиев (Туркменистан, Ашхабад)

Кандидат педагогических наук

Институт Министерства внутренних дел Туркменистана

Туркменистан, Ашхабад, шаёлы Битарап, 588

Эл. адресс: o.dawud@gmail.com

Статья представлена 01.02.2021, рецензирована 05.02.2021,

принята к публикации 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-91

УДК: 130.3

Вступление

Мы задались целью проработать вопрос формирования духовно-нравственной культуры личности исходя из позиции, что высоконравственный человек действует исключительно в рамках закона, а иное поведение вступает в противоречие с его моральной природой.

В работе с психологической точки зрения рассмотрены основные различия понятий «мораль» и «нравственность» и установлено семантическое поле педагогического исследования посредством анализа понятий «мораль» и «нравственность».

Понятие «нравственность» отражает реальные отношения и поведение людей в обществе, кардинально отличающихся по типу культуры. Правила поведения формируются во всех сферах жизни и в каждой культуре, однако они утрачивают свою силу вне определённого контекста.

Научный анализ категории «духовность» выявляет различные гипотезы, включающие в себя нематериальные субстанции. Многообразие указанных гипотез требует детального изучения и внесения ясности в различные аспекты рассматриваемой проблемы. На сегодняшний день, несмотря на наличие достаточного числа работ, посвящённых детальному определению понятия «духовность», выдвигаемые в них гипотезы остаются различными по своему характеру и содержанию. В одних из них категория «духовность» отождествляется с по-

нятиями «душа», «психика», в других же гипотезах «духовность» идентифицируется с категорией «сознание».

По мнению российского исследователя Н.С. Пичко, «Категория духовности при рассмотрении социокультурного развития личности всегда являлась приоритетной в научном дискурсе, что обусловлено ее глубокими философскими основаниями»¹.

Понятия «духовность» и «сознательность» в контексте различных гипотез

В.Г. Федотова отрицает идентичность понятий «духовность» и «сознательность», определяя духовность как содержательную ценность сознания: «Духовность – это содержание содержательной характеристики (в формате поведения, деятельности, образа жизни) сознания, точнее, является характеристикой его качественного разнообразия»².

Н.В. Шелковая в рамках данного подхода также рассматривает категории «душа» и «духовность», формулируя «определение души не просто как объекта, но как высшей ступени развития сознания»³. Согласно мнению учёного, если душа человека выступает в качестве ценностной установки сознания, то духовность формирует ценностную сферу его бытия. Духовность служит своеобразным инструментарием вовлечения, имплементации силы духа в образ жизни, сферу межличностного общения, в модель поведения, в этические нормы.

Постижение глубинной сути категорий «дух», «душа» обретает обширный теоретический диапазон. В её орбиту вовлекается большое число формулировок – начиная от базового содержания, смысла явлений до категории высших сверхъестественных сил, управляющих мирозданием и обретающих в сознании людей статус «культурной субстанции».

В Древней Греции понятие «душа» интерпретировалось как чрезвычайно тонкий субстрат, сочетающий в себе физические

¹ Пичко 2015, 63.

² Федотова 1992, 54.

³ Шелковая 1990, 138.

составляющие, как «нус», «логос», «пневма» и другие⁴. По мнению древнегреческого философа Аристотеля, высшей ипостасью души является мыслительное сознание, то есть мышление, осознающее собственную значимость⁵. Основоположник философии антропоцентризма Сократ под «душой» понимал разум и нравственно ориентированное поведение. Рассматривая проблему духовного в человеке, Платон отмечал, что душа – это бессмертная сущность, вселившаяся в телесную оболочку⁶.

В философии нового времени рационалистическое эволюционирование категории души в значении «разум, мышление» получает дальнейшее совершенствование (трактаты французского философа Р. Декарта⁷, нидерландского философа Б. Спинозы⁸).

Интеллектуальный аспект категории духа получает развитие, в частности, в немецкой классической философии. К примеру, Ф. Шеллинг⁹ представляет естественную природу в целом в качестве абсолютного духа. Г. Гегель¹⁰ создал философию глобального (вселенского) духа, в которой вселенский дух проявляет себя в форме эволюционирующих логических категорий.

Дух как внутреннее чувство, формирующееся через разум, познание, сознание, представляет собой силу, способную вдохновлять, морально поддерживать, воодушевлять. Гармонизация собственных нравственно-этических и духовных установок, чистота и искренность духовных устремлений должны являться естественным состоянием, природной потребностью каждой личности. Человек высокодуховный в истинном понимании этого слова не приемлет аморального, не переступает границ нравственности и закона.

⁴ Türkmen sowet ensiklopediýasy 1986, 398-399.

⁵ Аристотель 1976, 369-448.

⁶ Платон 1986.

⁷ Декарт 1989, 250-297.

⁸ Спиноза 1957, 317-358.

⁹ Шеллинг 1987, 227-489.

¹⁰ Гегель 1997, 102.

Т. Гочыев в своей работе «Система нравственных норм туркменского народа» приводит следующее определение духовного мира человека: «Нравственно-правовая этика личности, в более широком смысле – его культура, берут истоки в его духовности. Духовный мир человека – это чувства, размышления, философские воззрения, возникающие в нём в силу индивидуальных особенностей мышления, интеллекта, восприятия. Через них он постигает суть и даёт собственную оценку явлений окружающего мира, нивелируя каждое помышляемое действие, поступок»¹¹.

Духовность проявляется как понимание, личное отношение личности к своему окружению, внешним событиям, явлениям, действиям, взаимодействию, как диалог между ними и «Я» человека, внутренние переживания, собственная позиция человека по результатам их анализа. Подлинная духовность подразумевает правдивость слов, объективность оценок, открытость взглядов, бескорыстность поступков, готовность к служению общественным интересам. Как категория культуры, духовность способствует личностному становлению и росту. Категория «духовность» стала одним из основных понятий, использующихся при изучении не только человека, но и типов обществ и цивилизаций»¹², – пишет В.Г. Пузиков, рассматривая духовность в качестве основы человеческого рода. По мнению исследователя, «Жизнь *homo sapiens* – это процесс реализации духовности как перманентного движения по преобразованию самого себя и души»¹³.

Духовность представляет собой прикладной опыт, необходимый личности для реализации новых идей, постижения истины, выявления собственной идентичности. В более глубинном понимании духовность – это деятельность по самоорганизации, самоопределению личности. Она служит показателем существования строгой иерархической последовательности определённых ценностей, целей и смысловых установок. В ней сосредоточены вопросы «духовного подъёма» в процессе

¹¹ Gocýyew 2018, 10.

¹² Пузиков 2014, 160.

¹³ Пузиков 2014, 157.

постижения категорий истины, добра, красоты и т.д. через призму собственного восприятия. Н.И. Коваль интерпретирует данную гипотезу в качестве целостного процесса психологического поиска истины, добра, красоты, формирования основополагающей платформы личностно-мотивационных установок освещения окружающей действительности в ценностно-смысловой проекции¹⁴.

Духовность – категория, связанная с пожеланиями и запросами личности в контексте смысла бытия. Такое постижение происходит через радость обретения. Иными словами, духовность тесно связана с укоренившимся в сознании личности чувством радости.

Взаимосвязь радости и духовности, их выраженное взаимовлияние в процессе реализации определенных возможностей и потенциала находит отражение в высказываниях В. Шутса. Это подтверждается, в частности, сформулированной им следующей идеей: «Основной моей целью как человека является насыщение жизни радостными событиями. Радость – это чувство осознания собственной силы, мышления и постижения, самочувствия, возникающее всеми достижимыми путями – телом и духом»¹⁵.

Многогранность «духовности»

Предлагаемая традиционной философией дифференциация основных направлений духовности наглядно отражает всю сложность её структуры. Духовность по своей природе многофакторна. Рассмотрим данное утверждение:

1. Многогранность категории «духовность». Духовное бытие человека изначально многоаспектно. Оно вовлекает в собственную орбиту интеллект, душевно-эмоциональные переживания, образование, грани осмыслиения явлений действительности и ценностно-мотивационные установки, убеждённость и неуверенность, способность на компромиссы и бескомпромиссность, а также универсальные процессы и

¹⁴ Коваль 1997, 98.

¹⁵ Шутс 1993, 57.

явления духовного бытия личности. Духовность становится силой, подвигающей человека жить полной жизнью.

2. Духовность человека как категория идеального. Идеальность в целом дифференцируется как в чистом виде механизм постижения сущности и содержания практически любых явлений реального мира, в полном отрыве от объективных бытовых материально-вещественных или пространственно-временных характеристик. Речь, категориально-понятийная структура человеческого сознания занимают важное место в формировании и развитии идеальности. Духовность человека вообще проявляется как абстрактный (идеальный) мир, в котором человек пребывает, питая заведомо идеальные иллюзии.

3. В качестве элемента субъективного мира человека духовность обретает преемственность в его внутреннем, потаённом, интимном существовании. Она реализуется в глубинных рассуждениях, внутренних помыслах, распространяясь на пространство идеального и природу временных параметров. Человеческая духовность субъективна – полностью и всецело. В этой связи интересна мысль С.П. Штумпф: «В процессе духовного становления происходят одухотворение природных сил человека, формирование морали, поиск, познание и реализация им своих возможностей, сознательное созидание и взращивание своей индивидуальности»¹⁶.

Говоря о структуре духовности, В.Г. Федотова подчёркивает необходимость её чёткой градации на отдельные составляющие. По мнению учёного, универсальной категории духовности не существует, следует различать различные виды духовности, с преобладанием этического, эстетического и интеллектуального уклона.

Этический аспект духовности возникает в контексте поиска высшей истины, добра. Нравственные помыслы выступают основным двигателем духовной жизни человека. К таким помыслам и духовным устремлениям причисляют: «уважение канонов морали и нравственности», «доброта во имя доброты», «добродетельность», «личное превос-

¹⁶ Штумпф 2011, 30.

ходство либо превосходство других», «самозащита либо защита кого-то другого», «помощь ближним», «спасение», «духовное исцеление».

Этика, предметом изучения которой является мораль, выступает в качестве базовой платформы для детального анализа бытовых событий и индивидуальной модели поведения.

Нравственная составляющая духовности личности определяется степенью её гармонизации с общечеловеческими ценностными установками и общественным сознанием и отражается на модели её социального поведения.

Эстетический аспект духовности возникает в сфере поиска красоты. Эстетическая духовность формируется как идеализированная модель восприятия личностью действительности, реалий материального мира.

Эстетическое осознание мироустройства не ограничивается восприятием категории красоты как элемента искусства, оно простирается на повседневную жизнь, сферу деятельности, алгоритм поведения, образ мышления, помыслы, умение видеть красоту в каждом проявлении жизни. Восприятие красоты и гармонии как элемента духовности позволяет воссоздать наиболее полную картину эстетических ценностей окружающего мира.

Интеллектуальное восприятие отражается на сфере поиска истины, т.к. знание является основой, главным элементом мышления, который может трактоваться как продукт духовности, направленный на реализацию реального культурного потенциала.

Освоение новых знаний, их передача третьим лицам, а также обработка и генезис связаны со сферой творческой деятельности личности. На стадии осмыслиения духовность позволяет не только избежать банальности и обыденности, но и активно способствует поиску высших истин.

Эстетические, морально-нравственные, мыслительные аспекты духовности находятся в тесной взаимосвязи, в равной степени способствуя развитию креативных задатков личности, его духовно-творческой

деятельности, осознанию и глубинному пониманию глобальных ценностных установок и тенденций.

Следует подчеркнуть важную для нас методологическую значимость работы В.Г. Федотовой в области духовности. В исследовании приводятся формулировки основных категорий духовности, определяются её аспекты и границы, а также уделяется внимание зорким различиям в трактовке определений «духовность» и «сознательность».

Термин «духовность» не является тождественным «сознательности», так как данное понятие может быть соотнесено с областью социального поведения человека, сферой его деятельности, труда, повседневной жизни, иными словами, духовность является качественным признаком сознания.

Таким образом, в роли качественной характеристики сознания духовность отражает высшую ипостась ценностных установок. В данном контексте можно констатировать отсутствие единого понятия духовности, существование её различных форм – этизма, эстетизма, теоретизма, религиозных культов и т.д.

Как следует формировать духовность, полностью соответствующую общечеловеческим ценностным приоритетам? Закономерным в данном отношении ответом и решением может стать рассмотрение духовности как неделимого триединства истины, добра и красоты (рациональное единообразие категорий теоретизма, эстетизма, этизма). В данной связи стоит упомянуть эстетическую теорию И. Канта¹⁷. Он рассматривает единство категорий истины, добра и красоты в философской плоскости. По мнению И. Канта, этика не может существовать в отрыве от эстетики, иначе говоря, категории красоты и высокого в равной степени опираются на исконные нравственные устои. Красота – субстанция высоконравственная, истинная мораль – всегда красива, совершенна.

¹⁷ Эстетическое учение Канта представлено в работе: Кант 1994.

Заключение

Рассмотренные выше элементы духовности обретают преемственность в истине, совершенствуются в обществе, иными словами, являются социально обусловленными.

Духовность – это сфера высоких духовных ценностей, обладающая сложной иерархической структурой взаимовлияющих элементов. Объединившись, данные ценностные установки формируют особый план отражения действительности и мироздания вообще, а также окружающей нас реальности, в том числе ее сути, содержания и хода эволюции.

Анализируя приведённые трактовки категории «духовность», можно дать следующую классификацию её основных функций:

- а) содействие самоактивизации, самосовершенствованию личности;
- б) влияние на этическое взаимопроникновение, взаимослияние внешней объективной действительности и субъективной сферы (внутреннего мира) человека;
- в) определение модели организации внутреннего мира человека и через неё – прививание чувства самоидентичности, предоставление ему возможности спастись от вечно меняющейся, суровой зависимости;
- г) формирование в личности активной жизненной позиции;
- д) активизация процесса формирования высокого психологического уровня (креативного сознания, творческой натуры) личности;
- е) выявление и установление системы непреходящих духовных ценностей человеческого бытия, открытие путей служению торжеству категорий добра, любви, долга, чести и совести и т.д.

Функции духовности проявляются как форма выявления в человеке приверженности к волевой закалке и личностным качествам, стремления к её совершенствованию во всех аспектах бытия. Включение категорий истины, добра и красоты в составляющие духовности, неразрывное единство и взаимовлияние этих качеств позволяют человеку постичь смысл бытия, осознать собственную роль и место в мире, наладить оптимальную модель взаимодействия с природой, общест-

вом, техноинформационной средой, успешно интегрироваться в эту сложную сферу, реализовать свои творческие задатки.

Отмеченные параметры духовности позволили сформулировать следующие гипотезы:

1) человек испытывает выраженную потребность в высоких целях, превалирующих над обыденностью;

2) свобода проявляется как способность самоопределения, то есть умение действовать не под влиянием внешнего воздействия, а сообразно собственным целям и ценностным установкам;

3) творчество рассматривается как процесс постижения и раскрытия самого себя – целенаправленного поиска и самопостижения для наиболее полной и продуктивной реализации жизненных целей;

4) чувство ответственности перед обществом, глубинное осознание категорий справедливости, совести, осознание степени личной ответственности за всё происходящее вокруг в связи с реализацией собственных целей и ценностных установок, составляющие предмет ответственности личности в реализации индивидуальных жизненных целей, формируют базовые параметры духовности.

Литература

- Аристотель 1976, Сочинения в четырех томах, т. 1, Москва, «Мысль», 550 с.
Гегель Г.В.Ф. 1997, Наука логики, Санкт-Петербург, «Наука», 800 с.
Декарт Р. 1989, Рассуждение о методе, Сочинения в 2 томах, т. 1, Москва, «Мысль», 654 с.
Кант И. 1994, Критика способности суждения, Москва, «Искусство», 367 с.
Коваль Н.А. 1997, Духовность в системе профессионального становления специалиста, дис. д-ра психолог. наук, Москва, Российская Академия государственной службы при Президенте Российской Федерации, 424 с.
Пичко Н.С. 2015, Духовность человека как философская проблема. Ярославский педагогический вестник, N 2, т. I (Культурология), с. 62-67.
Платон 1986, Государство. Платон. Диалоги, Москва, «Мысль», 534 с.
Пузиков В.Г. 2014, Духовность человека: подходы исследования, Философские науки, раздел 4, с. 157-163.
Спиноза Б. 1957, Трактат о совершенствовании разума, Спиноза Б., Избранные произведения в двух томах, т. 1, Москва, изд. политической литературы, 632 с.

- Федотова В.Г. 1992, Практическое и духовное освоение действительности, Москва, «Наука», 136 с.
- Шеллинг Ф.В.Й. 1987, Система трансцендентального идеализма, Шеллинг Ф.В.Й. Сочинения в 2 т., т. 1, Москва, «Мысль», 637 с.
- Шелковая Н.В. 1990, Духовность как интенция личностного бытия, дис. кандидата филос. наук, Харьков, Харьковский государственный университет, 224 с.
- Шутц В. 1993, Глубокая простота, Санкт-Петербург, «Роза мира», 218 с.
- Штумпф С.П. 2011, К истокам феномена духовности. Анализ понятия «душа» в контексте западноевропейского философского знания. Вестник Бурятского государственного университета, 6, с. 24–30.
- Goçýew T. 2018, Türkmen halkynyň ahlak kadalarynyň ulgamy: Ylmy-köpçülikleýin neşir, A.: Ylym, 263 s.

«**ՀՈԳԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԸ**

Խանդուրդի Մյատիև (Թուրքմենստան, Աշխաբադ)

Ամփոփում

Չնայած այսօր առկա են բավարար թվով աշխատություններ՝ նվիրված «հոգևորություն» հասկացության մանրամասն սահմանումներին, սակայն դրանցում ծևակերպված վարկածները տարբեր են իրենց բնույթով և բովանդակությամբ: Մի մասում հոգևորությունը նույնացվում է «հոգի», «հոգեկան կառուցվածք» հասկացությունների, մյուսներում է՝ «գիտակցություն» կատեգորիայի հետ:

«Հոգևորությունը» դրսադրվում է որպես անձի ըմբռնում, վերաբերմունք իր շրջապատի, արտաքին աշխարհի իրադարձությունների, երևույթների, գործողությունների փոխազդեցության նկատմամբ՝ որպես մարդու անձնական «ես»-ի ու դրանց միջև երկխոսություն:

Հարկավոր է տարբերել հոգևորության զանազան՝ բարոյագիտականի, գեղագիտականի, մտավորի գերակայությամբ ուղղվածության տեսակները: Հոգևորության բարոյագիտական կամ գեղագիտական հայեցակետը առաջանում է վերին ճշմարտության, բարու փնտրութիւնի համատեքստում, որտեղ բարոյական մտքերը հանդես են զայս որպես մարդու հոգևոր կյանքի հիմնական շարժիչ: Աշխարհակարգի գեղագիտական ըմբռնումը չի սահմանափակվում գեղեցկության կատեգորիայի՝ որպես արվեստի տարրի ընկալմամբ, այլ տարածվում է առօրյա կյանքի, գործունեության ոլորտի, վարքի ալգորիթմի, մտածելակերպի վրա:

Митапыр ընկալում արտացոլվում է ճշմարտության որոնումների ոլորտում, քանի որ մտածողության գիտավոր տարրը գիտելիքն է, որը կարող է մեկնարանվել որպես հոգևորության արդյունք՝ միտված իրացնելու մշակութային իրական ներուժը: Հոգևորության գեղագիտական, բարոյագիտական և մտավոր հայեցակետերը խիստ փոխկապակցված են՝ հավասարաշափ նպաստելով անձի ստեղծագործական հակումների զարգացմանը, նոր հոգևոր-ստեղծագործական գործունեությանը, գիտակցությանը և գլորալ արժեքային դրույթների ու միտումների խորքային ըմբռնմանը:

Բանալի բառեր՝ հոգևորություն, բարոյագիտություն, գեղագիտական ըմբռնում, բարոյական ընտրություն, բարոյական գիտակցություն, գիտելիք, հոգևոր-ստեղծագործական գործունեություն:

СТРУКТУРА И СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПОНЯТИЯ «ДУХОВНОСТЬ»

Хандурды Мятиев (Туркменистан, Ашхабад)

Резюме

На сегодняшний день несмотря на наличие достаточного числа работ, посвящённых детальному определению понятия «духовность», формулируемые в них гипотезы остаются различными по своему характеру и содержанию. В одних из них категория «духовность» отождествляется с понятиями «душа», «психика», в других же гипотезах «духовность» идентифицируется с категорией «сознание».

Духовность проявляется как понимание, отношение личности к своему окружению, внешним событиям, явлениям, действиям, взаимодействию, как диалог между ними и «Я» человека. Следует различать разные виды духовности, с преобладанием этического, эстетического и интеллектуального уклона. Этический аспект духовности рождается в контексте поиска высшей истины, добра, где нравственные помыслы выступают основным двигателем духовной жизни человека.

Эстетическое восприятие мироустройства не ограничивается категорией красоты как элемента искусства, а распространяется на повседневную жизнь, сферу деятельности, алгоритм поведения, образ мышления.

Интеллектуальное же восприятие отражается на сфере поиска истины, т.к. знание является главным результатом мышления, который может трактоваться как продукт духовности, направленный на реализацию

реального культурного потенциала. Эстетические, морально-нравственные и мыслительные аспекты духовности находятся в тесной взаимосвязи, в равной степени способствуя развитию креативных задатков личности, ее духовно-творческой деятельности, осознанию и глубинному пониманию глобальных ценностных установок и тенденций.

Ключевые слова – духовность, этика, эстетическое восприятие, нравственный выбор, моральное сознание, знание, духовно-творческая деятельность.

THE STRUCTURE AND ELEMENTS OF THE CONCEPT OF "SPIRITUALITY"

Handurdy Myatiev (Turkmenistan, Ashgabat)

Abstract

To date, despite the existence of a sufficient number of works devoted to a detailed definition of the concept of "spirituality", the hypotheses formulated in them remain different in nature and content. In some of them, the category of "spirituality" is identified with the concepts of "soul", "psyche", in other hypotheses, "spirituality" is identified with the category of "consciousness".

Spirituality manifests itself as an understanding, a personal attitude of a person to surrounding people, external events, phenomena, actions, interaction, as a dialogue between them and the individual "I" of a person. It is necessary to distinguish between different types of spirituality, with a predominance of ethical, aesthetic and intellectual bias. The ethical or aesthetic aspect of spirituality arises in the context of the search for the highest truth, good, where moral thoughts are the major driving force in a person's spiritual life. Aesthetic awareness of the world order is not limited to the perception of the category of beauty as an element of art, but extends to everyday life, the area of activity, the algorithm of behavior, the way of thinking. Intellectual perception is reflected in the search for truth, because knowledge is the main element of thinking, which can be interpreted as a product of spirituality, aimed at fulfilling the real cultural potential. The aesthetic, moral and intellectual aspects of spirituality are closely interrelated, equally contributing to the development of the creative inclinations in the individual, his/her spiritual and creative activity, awareness and deep understanding of global values and trends.

Key words – spirituality, morality, aesthetic awareness, moral choice, moral consciousness, knowledge, spiritual and creative activity.

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

THE SUFI ORDERS IN ALGERIA: STRUGGLE FOR POWER

Aram Gasparyan

Institute of Oriental Studies NAS RA

PhD of History

M. Baghramyan 24/4, Yerevan, Armenia

E-mail: mmcsar@gmail.com

Anush Tamrazyan

Institute of Oriental Studies NAS RA

M. Baghramyan 24/4, Yerevan, Armenia

E-mail: anushtamrazyan84@gmail.com

The article has been delivered on 03.10.2021, reviewed on 05.10.2021,

accepted for publication on 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-103

UDC: 965 + 297

Introduction

In the period studied in the article, 18th-19th centuries, Algeria was in a deep economic and political crisis. The Ottoman rule for about 300 years, and later the French invasion of the country created serious problems, led to the polarization of society. Algeria was perceived by both powers as a colony where both the population and the country's economy were ruthlessly exploited by the authorities. This policy pursued by the Ottomans and the French inevitably provoked protests in the society. The only way to overcome this situation, to unite the Algerians, was through Islam, the ideology.

In the 18th-19th centuries Sufi orders with their philosophy and experience played an important role and also took an active part in the socio-political life of the country. They became an environment for the unification of different social strata, the generation of grievances and protest in them. This can be explained by the fact that the Sufi orders operated mainly in the inner regions of Algeria, were far from the center and had a relatively independent status. In addition, the orders were the only non-governmental organizations

that had a clear structure and content, which made them quite attractive to ordinary Algerians.

Referring to both the anti-Turkish and anti-French uprisings, we aim to show that the involvement of Sufi orders in the armed struggle was not unique. It was not conditioned by the demands of the time, but had a continuous nature; it pursued one goal - to put an end to foreign domination.

The emergence of Sufism as a mystic school of Islam

In order to better understand the growing role of Sufi orders in the context of historical realities in the region and their investment in the struggle for independence, we need to address not only the individual orders and their activities in Algeria, but also the main social tenets of Sufi philosophy became a source of such consolidation.

It should be noted that the emergence of Sufism (Arabic: Tasawwuf) as a separate stream of Islam is attributed to the late 7th century and early 8th century. At the initial stage of its formation, it appeared in the form of asceticism and was defined by the term Zuhd. The ascetics (Zahids) lived in isolation and avoided everything secular. They were devoted to God with all their being, their activity was aimed at the correct understanding of the Qur'an texts, and at following its messages in daily life, following the Sunnah of Muhammad correctly, and numerous prayers¹. The Zahids excluded any cooperation with the state-military authorities, they had very important role in distinguishing between *halal* (permissible) and *haram* (forbidden)².

Later, along with asceticism, the elements of mysticism and mystical knowledge of God appeared in Sufism. The idea of boundless, aultristic love for God (*mahabba, hubb*) became the driving force of Sufism³. In contrast to the orthodox (*adib*), which preached the terrible judgment of fearful God, the mystics (*arif*) preached the love to God for its absolute, impenetrable beauty. Later the above explained traits became the main principle of Sufism⁴.

Sufism stems from the basic principles and teachings of Islam, its teachings are based on the provisions of the Qur'an and Hadiths, giving them an

¹ Смирнов 1930, 42.

² Goldziher 1981, 120.

³ Бертельс 1965, 1.

⁴ Мухаммедходжаева 1990, 1.

allegorical interpretation. The path of mystical self-improvement in Sufism is divided into three stages: Sharia, Tarika and Hakika.

The first stage, Sharia, is obligatory for both Sufis and every orthodox Muslim. Only after mastering the basic tenets of Islam Sufis can reach the next stage - the path to Tariqah. The term *tarika*, which originated in the 9th century, is translated as a way, a path for a person striving for self-improvement. It is a system of different moral and psychological methods. That system is the only, and the shortest way to the goal, i.e. the knowledge of God⁵. To reach this goal, Sufi goes through certain phases - Makams. There were basically seven Makams, each representing a specific psychological state in a particular stage of the mystical path⁶. However, Sufi could not pass this path alone, without certain knowledge. So, the system of Murid-Murshid (student-teacher) is being formed from the very beginning of Sufism. Sufi had to follow this path of self-improvement with the help of a caring leader, a sheikh or a pir (a great man) whom he chose to obey unconditionally⁷.

In the mystical path of Sufi, there are also short states of great inspiration (*hal, ahla*). Hal is different from Makam. This is an ecstatic state, it cannot be achieved due to the efforts of Sufi, and it is a gift blessed by God, which is very short⁸.

The Tarika ends with the transition to the last stage - Hakika. This term is interpreted as a real, true being. Reaching the Hakika Sufi intuitively discovers the divine essence, thus dissolving in Him⁹. Sufis often call themselves Ahl al-Hakika (people of true reality), contrasting themselves with Ahl al-Hak, Sunni orthodox people who are not given the capacity for intuitive perception¹⁰.

The most important element in Sufi practice is Zikr (reference), so called prayer. Zikr in different Tarikas is performed in two ways: Sama - loud zikr *l* Khafi - silent zikr. Sama is a voice that changes the inner state of the listener. An integral part of the Sama ritual is the music and dance, through which the Sufi reached an ecstatic state. The text is very important in Sama, it could be

⁵ Ibid., 36.

⁶ Петрушевский 1966, 313.

⁷ Бертельс 1965, 40.

⁸ See Кныш 2000, 352-358, Goldziher 1981, 122.

⁹ See Кныш 2000, 349-350.

¹⁰ Одилов 1974, 18.

from the Qur'an or a lyrical poem, but it was perceived exclusively in an allegorical sense¹¹.

In general, poetry is the most important way to formulate and spread the philosophy of Sufism, through which Sufis described their mystical experience and conveyed their worldview. This poetry was characterized by a symbolic style. Each poetic image became a symbol with an unchanging meaning¹².

The process elaborating the Sufi philosophy launched in the 9th century. From the 11th century Sufism was divided into different Orders (Tarikas), and each of them was an organization with its own internal hierarchy. The Sufi Tarikas were usually named after their founder or Murshid. Murshid or sheikh chose one of his murids as his successor during his activity. After the sheikh's death, he was replaced by a successor, who got Murshid Khirka (cloak) - the symbol of power.

The chain of spiritual inheritance - Silsila played an important role in the development of Tarikas. It was the proof of the deep spiritual connection between the founder of Tarika and later sheikhs¹³.

According to the tradition, twelve main "mother" orders (Tarikas) were formed in Sufism until the 14th century. They are: Rifaiyah, Yasaviyah, Shaziliyah, Suhrawardiyyah, Chishtiyah, Qubraviyah, Qadiriyah, Badaviyah, Maulaviyah, Bektashiyah, Halvatiyah and Nakshbandiyah.

The basic schools of mystical philosophy and practice were formed within these Tarikas. Sufism spread to different parts of the world through its many branches. Khorasan, Maghreb, Mesopotamia, with its center Baghdad, later Syria and Egypt became the main centers for the further development of the Sufi philosophy and practice. In Anatolia, Sufism spread from Central Asia, and in India from Mesopotamia and Khorasan.

Maghrib was a unique region for the development of Sufism. The Sufi orders arose here relatively later, during the Almoravid period (in Arabic - al-Murabitu, 1086-1147), and the local Sufis did not offer any new theories of philosophy or methodologies¹⁴.

¹¹ Бертельс 1964, 32.

¹² Фильшинский 1989, 226.

¹³ Trimingham 1971, 261.

¹⁴ Trimingham 1971, 44.

The role of Sufi orders in Algerian struggle against foreign invaders

The struggle of Algerians against foreign invaders always was led by Sufi marabouts¹⁵ and orders. The "Zawiyahs"¹⁶ founded by the Sufi orders were very important for the establishment and strengthening of the Sufis' reputation. The Sufis taught the students here Arabic, Islam, cared for the sick and the poor and prepared them for a possible armed struggle. This is especially typical for Sufis in North Africa. It should be noted that these "zaviyahs" were always ruled by the locals and never by strangers.

In the 19th century only five (Rahmaniyah, Qadiriyah, Tayyibiyah, Tijaniyah - Darqawah) Sufi orders in Algeria played a major role in the country's political and social life¹⁷.

Rahmaniyah, which was founded in Algeria in 1793 by Muhammad bin Abd al-Rahman¹⁸, was the biggest and had a huge influence in the region of Kabylie¹⁹ in Eastern Algeria. It also had numerous supporters in Central and Eastern Algeria²⁰.

Qadiriyah, one of the oldest Sufi orders, was founded in the 12th century by Abd al-Qadir al-Jilani in Baghdad. In the 19th century Qadiriyah spread its influence in the western part of the country, particularly in the province of Oran²¹.

In 1678 Mullah Abdullah bin Ibrahim al-Sharif founded the Tayyibiyah order in Morocco. In the 18th-19th centuries Tayyibiyah had close ties with the royal family and even with the king of Morocco Moulay Idris (Idris I) who was the member of the order. Tayyibiyah became the most authoritative and influential Congregation in Morocco due to these ties. Tayyibiyah was highly respected in Algeria, especially in the western regions bordering Morocco²².

¹⁵ Marabuts (in Arabic - *murabit*) originated from the word *ribat*, a fortress-type dwelling. In the Maghreb countries, pious Muslim hermits and saints were called *marabout*. It is noteworthy that in the colonial period it was more perceived as a political term, as the Marabuts were associated with the anti-colonial struggle.

¹⁶ The residence of the marabout or sufi sheikh near the mosque, where he preached and taught the Murids.

¹⁷ Danziger 1977, 13.

¹⁸ Laremon 1995, 39.

¹⁹ This region is mainly inhabited by Berbers.

²⁰ Danziger 1977, 14.

²¹ Trimingham 1971, 41.

²² Laremon 1995, 40.

The Tijaniyah order was founded in Ain Madhi region by Ahmad bin al-Mukhtar al-Tijani in 1781²³. It was an active and widespread order and had followers in Morocco, Algeria, Tunisia, Mauritania, Mali, Senegal, and Sudan²⁴. After al-Tijani's death, his sons Muhammad al-Kabir и Muhammad al-Saghir, leading the order, launched an uncompromising struggle both against the Ottomans and the French, as well as their rival orders²⁵.

Darqawah was the smallest of the above-mentioned orders, but was the most radical one. Darqawah preached and spread the ideas of political and social equality²⁶. The order, which was the branch of Chadeliyah order (founded by Abu Hassan al-Chadel in 1258 in Morocco) was founded in 1823 by Mulai al-Arbi al-Derkawi in the Bou Berich district of Morocco. Darqawah's ideology of social equality was particularly tempting for the poor of Morocco and Algeria. Darqawah's ideology of social equality was particularly tempting for the poor people in Morocco and Algeria²⁷.

Thus, the Sufi orders in Algeria have spread their influence throughout the country and among almost all segments of the population. It is no wonder that the orders became unifying and guiding centers for the people who were dissatisfied with the central government. During the Ottoman Empire Algeria actually had a colonial status. The authorities of the country - the system of government, the armed forces, the taxation belonged entirely to the Turkish element, the locals were deprived of the right holding any responsible position. As a result, the Algerians were in a desperate and hopeless situation due to the colonial policy of Istanbul.

The heavy tax burden had devastating consequences for many of tribes. They were forced to leave their ancestors' settlements, flee to deserts, mountains, and even leave their homeland, settling in neighboring countries, in order to avoid the Turkish tax system. For example, the Bonn Valley was completely deserted when the tribes migrated to Tunisia²⁸. As for the cities of Alge-

²³ Danziger 1977, 13.

²⁴ Ricardo 1995, 41.

²⁵ Kiser 2008, 11.

²⁶ Danziger 1977, 14.

²⁷ Laremon 1995, 41.

²⁸ Danziger 1977, 25.

ria, the situation was almost the same. In 1790-1825 the population of the Algerian cities and the economy declined²⁹.

This situation in the country could not remain for a long time. The anti-Turkish uprising was a matter of time. The religious elite, the Marabuts, who enjoyed the trust of the Algerians at the same time and had relatively good relations with the Turkish authorities, were the only possible candidates who could play the role of mediators and present the seriousness of the situation and the possible devastating consequences.

The Turks faced with a dilemma: to lighten the taxation which would significantly reduce the treasury's revenues leading to Sublime Porte dissatisfaction or to conduct more radical measures. The Turkish government, confident of its strength, preferred to maintain an established tax system. At the same time, they began to persecute the Marabuts to prevent possible uprising and put pressure on the Sufi orders, considering them as the main centers of generating discontent among the population. However, actions taken by the authorities did not give the expected result.

In the early 19th century, separate tribes, led by independent Marabout and Sufis, rebelled. The first Sufi order which revolted against the Ottoman government was the Darqawah. In 1803-1806 the revolt led by Sheikh Bu Dali defeated Turkish troops in the province of Constantinople, the Bey of Constantine was killed. In 1805 another marabout of the Darqawah order, Sheikh Sharif, won major victories in Oran, establishing control over almost the entire region, forcing the Turks to revolt in the cities of Oran and Tlemcen. The uprisings soon spread throughout the Shelby Valley to the Moroccan border³⁰. It should be noted that Tijaniyah order also joined Darqawah when it became clear that the Sultan of Morocco supported Darqawah. Eventually, the Turks managed to weaken the revolt step by step and in 1817 the rebellion was over³¹.

It should also be noted that at the same time the anti-Turkish uprising took place in the Oran region in 1804. Derkavia managed to provoke a revolt

²⁹ Danziger 1977, 25.

³⁰ Жульен 1961, 353.

³¹ Danziger 1977, 26.

of a number of tribes in Kabialia against the rule of the Dey³², which was joined by the Rahmania Order. This revolt lasted until 1809³³. Derkavia's actions in Kabialia may be seen as an attempt to stage a popular uprising.

The anti-Turkish uprisings provoked and led by Darqawah order had a negative impact on the authority and prestige of the Ottoman Empire in Algeria, especially on the ascendancy and reputation of the Dey in the country. Despite the fact that the Turks finally managed to suppress these uprisings and re-establish their control over the region, this movement demonstrated the strength and capabilities of Algerian Sufi orders.

In 1820 the Tijaniyah order revolted and refused to pay Ottoman taxes. Ain-Madhi city³⁴, which was the center of the order, was attacked by the Turks. Successfully resisting the Turkish siege, Tijaniyah attacked the city of Maskara in 1827. However, this attack was unsuccessful. The Turks defeated the latter and assassinated Tijaniyah's leader Muhammad al-Qabir³⁵, putting an end to the uprising.

In fact, the defeat of Tijaniyah, at least during this period, put an end to the uprisings led by the Sufi orders.

The anti-Turkish uprisings continued, but this time they were led by independent Marabuts. It should be noted that they were mostly local in nature and could not threaten the central government. Studying the anti-Turkish uprisings which took place in Algeria during the Ottoman period, we came to a conclusion that Turkey could not control the Algerians. However, one must take into consideration that the rebellions led by the Darqawah and the Tijaniyah failed, because they did not have full support in Algeria which was mainly due to the conflicts among the orders and ongoing rivalry. Their prestige and influence has traditionally extended to the region of their central residences. The lack of unity in which also played a role the intrigues by the Turkish authorities, made it possible to defeat them one by one.

³² In 1671 Algeria was ruled by Deyls, who were elected by the commanders of the Janissary troops by Divan of Aghas and Captains stationed in Algeria. Ланда 1999, 8. The name Dey came from the Turkish word for uncle.

³³ Laremon 1995, 44.

³⁴ An oasis city in the north of the Sahara. Abou-Khamseen, Manssour 1983, 226.

³⁵ Danziger 1977, 26, Laremon 1995, 44-45.

The relative peace has been established in Algeria after 1827. The Darqawah and the Tijaniyah, weakened by the Turkish persecution, having neither the opportunity nor the desire, stopped their attempts to revolt against the authorities. None of the Sufi orders in Algeria could fight the Turks without the help of others. They did not manage to form a united anti-Turkish alliance.

Thus, taking into the consideration the above-mentioned circumstances, as well as the strong position of the Turkish authorities which was as important as the presence of an army³⁶, it would be difficult for the Sufi orders to overthrow the established system, at least in the foreseeable future. The French invasion of Algeria in 1830³⁷ put an end to the Turkish authority changing the course of Algeria's historical development, it also had an influence on activities and orientation of Sufi orders whose goal was to liberate Algeria from the foreign domination.

The Algerians who had been fighting against the Turkish domination for a long time welcomed the Day's defeat but when the French policy became a threat for the independence of Algeria, the Arab tribes revolted. Initially, these movements did not have general leadership, disagreements between the most influential sheikhs did not allow the latters to lead the anti-French uprising.

The situation changed in 1832³⁸. When Abd al-Qadir, the elected leader of the Qadiriyah order, led the anti-French movement, collecting around him the majority of the tribes of the Oran region³⁹. In a short time, the revolt spread to central and western Algeria, involving not only the pro-unity tribes, but also many other tribes, which were united around the common idea. It should be noted that Abd al-Qadir was trying to form an anti-French alliance with other Sufi orders, particularly with the Tijaniyah. However, the leader of the Tijaniyah order Muhammad al-Tijani refused to join Qadiriyah, which led to armed clashes between the two orders in 1839⁴⁰.

Abd al-Qadir managed not only to wage an effective liberation war against the French, but also created an Algerian Arab state based on Islamic

³⁶ The number of regular Turkish army counts 20.000 (Bellemare 2003, 6), but the total mobilized troops reached 40.000 (Куропаткин 1877, 16).

³⁷ Bouyerdene 2012, 5.

³⁸ Marçot 2011, 284.

³⁹ Գասպարյան 2019, 198:

⁴⁰ Abou-Khamseen, Manssour 1983, 227-228.

principles. The struggle lasted 15 years (1832-1847) and was defeated, not being able to fight alone with one of the most powerful states in Europe. The fall of the strongest uprising in Algeria in the 19th century did not mean the end of the liberation movement. The anti-French movement in Algeria was reborn due to the revolt of Sheikh Bu Maza⁴¹ (Muhammad bin Auda), the member of the Darqawah order. The revolt lasted for about two years, spreading from Dahra to Ursenis, from Titery to Kabylie, reaching to the Sahara Desert⁴².

Charles Richard, a contemporary French spy, claimed that Bu Maza was acting under the direction of al-Hajj al-Arbi, the leader of the Algerian Tayyibiyah religious order. The Tayyibiyah's support Bu Maza was due to the political goal of establishing power centers in Algeria, independent of the Abd al-Qader liberation movement⁴³.

After the revolts of Abd al-Qadir and Bu Maza, in 1871 the last revolt involving the Sufis took place in Kabilia, due to the implementation of a number of decrees by the French authorities. These were the seizure of Algerian lands, the restriction of their rights, as well as the change of the judicial system, according to which the Muslim judges, the Qadis, would be replaced by secular judges⁴⁴.

Such restrictions and disregard for the rights of Algerians provoked Muslim resentment and anger, sparking one of the largest uprisings.

The uprising was led by Sheikh Muhammad bin Ahmed al-Hajj al-Mukrani, who was joined by al-Haddad⁴⁵, who was the Sheikh of the Rahmaniya Order. It began on March 16⁴⁶, lasting about seven months, and was eventually suppressed by French forces.

Conclusion

Thus, the study shows that during the period of Algeria's historical development, the role of Sufi orders in Algeria during this period was an indisputable reality in the internal life of the country and played a special role. It is

⁴¹ Bu Maza, a man with a goat, or a goat father.

⁴² Marston, Petzon 2013, 46.

⁴³ Laremon 1995, 55-56.

⁴⁴ Ageron 1991, 51-52.

⁴⁵ Ibid., 52.

⁴⁶ Liorel 1982, 247-250.

noteworthy that the Sufi orders in Algeria took the leading role in the liberation movements of the anti-Turkish firstly and then the anti-French struggle. This reality can be explained by the fact that the national liberation ideology was not formed in Algeria in the 19th century and this gap was filled by Sufi orders which began to conceptualize liberation ideas, the centers of the orders became the cradles of the struggle.

Studying and comparing the activities of the Sufi Orders during both the Turkish and French rule, we must record the similarities between the methods and goals of the struggle. That was the motivation for presenting these two historical stages in one article. In addition, such an approach allows for a more complete and substantiated representation of the role of Orders in Algerian socio-political life.

However, they did not succeed in uniting around a common goal due to the disagreement, distrust and hostility, even Abd al-Qadir, could not overcome these problems. It should be noted that the concepts formed during this period, the uprisings that took place, had a huge impact not only on the Algerian anti-French struggle but also on the further historical development of the country.

Bibliography

- Գասպարյան Ա. 2019, Արդ ալ-Կասերի պետության ստեղծման նախադրյաները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի Երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXXII (2), Երևան, «Գիտություն», 366 էջ:
- Бертельс Е. 1965, Избранные труды: суфизм и суфийская литература, Москва, «Наука», 526 с.
- Жульен А. 1961, История Северной Африки, Тунис, Алжир, Марокко, от арабского завоевания до 1830 года, Москва, изд. иностранной литературы, 353 с.
- Кныш А. 2004, Мусульманский мистицизм, краткая история, Санкт-Петербург, «Диляя», 464 с.
- Куропаткин А. 1877, Алжирия, Санкт Петербург, типографія В.А. Полетики, 310 с.
- Ланда Г. 1999, История Алжира XX век, Москва, «Наука», 307 с.
- Мухаммедходжаева А. 1990, Гносеология суфизма, Душанбе, «Дониш», 116 с.
- Одилов Н. 1974, Мировоззрение Джалаладдина Руми, Москва, «Ирфон», 115 с.
- Петрушевский И. 1966, Ислам в Иране, VII-XV, Ленинград, типография «Лолгу» 313 с.
- Фильшинский И. 1989, Поэзия как форма выражения арабо-мусульманских мистиков, Москва, изд. Восточной литературы, 524 с.

- Смирнов Н. 1930, Современный ислам, Москва, «Безбожник», 120 с.
- Abou-Khamseen, Manssour A. 1983, The First French-Algerian War (1830-1848): A Reappraisal of the French Colonial Venture and the Algerian Resistance, University of California, Berkeley, 309 p.
- Ageron Ch. 1991, Modern Algeria, A History 1830 to the Present, London, Hurst & Co., 166 p.
- Bellemare A. 2003, Abd-el-Kader, sa vie politique et militaire, Paris. editions Bouchene, 254 p.
- Brower B. 2011, The Amir Abd Al-Qadir and the «Good War» in Algeria, 1832-1847, Studia Islamica, vol. 106, Issue 2, 374 p.
- Buoyerdene A. 2012, Emir Abd El-Kader: Hero and Saint of Islam, World Wisdom, 242 p.
- Danziger R. 1977, Abd al-Qadir and the Algerians, Resistance to the French and Internal Consolidation, New York-London, Holmes & Meier publishers, 300 p.
- Goldziher I. 1981, Introduction to Islam Theology and Law, New Jersey, Princeton University Press, 320 p.
- Laremon R. 1995, Islam and the Politics of Resistance in Algeria, 1783-1992, Africa World Pr., 347 p.
- Liorel J. 1982, Races berbères, Kabylie du Jurjura, Paris, Hachette Livre publisher 544 p.
- Kiser J. 2008, Commander of the Faithful, The Life and Times of Emir Abd el-Kader, New York, Monfish Book Publishing Company, 361 p.
- Marçot J. 2011, Abd el-Kader et la modernité, Studia Islamica, vol. 106, Issue 2, Publisher Brill, 374 p.
- Marston E., Petzon B. 2013, The Compassionate Warrior, Abd el-Kader of Algeria, Wisdom Tales, 195 p.
- Trimingham J. 1971, The Sufi Orders in Islam, Oxford Clarendon press, 333 p.

ՍՈՒՖԻԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱԼԺԻՐՈՒՄ. ՊԱՅՔԱՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Արամ Գասպարյան, Անուշ Թամրազյան

Ամկիովում

Սուֆիական միաբանությունների ներսում, XI դ. սկսած, ձևավորվեցին միստիկ փիլիսոփայության և փորձնաթագի հիմնական դպրոցները, որոնց բազմաթիվ ճյուղավորումների և ուղղությունների միջոցով սուֆիզմը տարածում ստացավ աշխարհի տարբեր ծայրերում: Մաղրիբը նոյնպես յուրահատուկ տարածաշրջան էր սուֆիզմի զարգացման համար. այստեղ շատ մեծ էր

սուֆիական միաբանությունների դերը տարածաշրջանի սոցիալ-քաղաքական լյանքում:

XIX դարում արդեն սուֆիական միաբանությունները դարձան համակարգող ուժ օտարերկրյա զավթիչների դեմ պայքարող մուսուլմանական հասարակության համար: Մասնավորապես, Ալժիրում անվիճելի էր սուֆիական միաբանությունների դերը երկրի ներքին կյանքում: Այստեղ դրանք ստանձնեցին ազատագրական շարժումների՝ հակաթուրքական, այնուհետև նաև հակաֆրանսիական պայքարի դեկավարումը:

Սակայն դրան էլ մեծ լինեին միաբանությունների ազդեցությունն ու հեղինակությունը, նրանց այդպես էլ չհաջողվեց համախմբվել մեկ միասնական նպատակի շուրջ դրանց միջև առկա անհաղթահարելի տարածայնությունների, անվստահության, հաճախ նույնիսկ թշնամանքի պատճառով: Այնուամենայնիվ, այս ժամանակաշրջանում ծնավորված գաղափարները և տեղի ունեցած ապստամբությունները հսկայական ազդեցություն ունեցան ոչ միայն Ալժիրի հակաֆրանսիական պայքարի, այլ նաև երկրի հետագա պատմական գարգացման վրա:

Բանալի բառեր՝ Աբդ ալ-Կադիր, Ալժիր, սուֆիական միաբանություններ, Ռահմանիյա, Կադիրիյա, Թայիրիյա, Դերքավիյա:

СУФИЙСКИЕ ОРДЕНЫ В АЛЖИРЕ: БОРЬБА ЗА ВЛАСТЬ

Арам Гаспарян, Ануш Тамразян

Резюме

На протяжении XI века основные школы мистической философии и практики были сформированы внутри суфийских орденов, и благодаря их многочисленным ветвям и направлениям суфизм распространился в разных частях мира. Магриб тоже был уникальным регионом для развития суфизма. Суфийские ордены, являясь местом единства для многих людей, могли в случае необходимости использовать эту силу в политической борьбе или в повстанческих движениях.

Уже в XIX веке они стали координирующей силой мусульманского общества в борьбе с иностранными захватчиками. В частности, в Алжире неоспоримой была роль суфийских орденов во внутренних делах страны. Они возглавили освободительные движения – антитурецкую, а затем и антифранцузскую борьбу. Однако, как бы ни было велико влияние и значение суфийских орденов, им не удалось объединиться вокруг общей цели

из-за непреодолимых разногласий, недоверия, а часто даже вражды между собой.

Однако сформировавшиеся в этот период идеи, вспыхнувшие восстания оказали огромное влияние не только на антифранцузскую борьбу Алжира, но и на дальнейшее историческое развитие страны.

Ключевые слова – Абд аль-Кадир, Алжир, суфийские ордены, Рахмания, Кадирия, Тайибия, Деркавия.

THE SUFI ORDERS IN ALGERIA: STRUGGLE FOR POWER

Aram Gasparyan, Anush Tamrazyan

Abstract

The basic schools of mystical philosophy and practice were formed within Sufi orders (Tarikas) from the 11th century. Sufism spread to different parts of the world through its many branches. Maghrib also was a unique region for the development of Sufism. The Sufi orders had a great role in socio-political life of the region. The Tarikas were the place of great unity for many people and used that force in political struggle or insurgent movements.

In the 19th century, Sufi orders in Algeria became a coordinating force for Muslim society fighting against colonising empires. They took the leadership in liberation movements of the anti-Turkish firstly and then the anti-French struggle.

However, they did not succeed in uniting around a common goal due to the disagreement, distrust and even hostility. But it should be noted that the concepts formed during this period, the uprisings that took place, had a huge impact not only on the Algerian anti-French struggle but also on the further historical development of the country.

Key words – Abd al-Qader, Algeria, Sufi orders, Rahmaniyyah, Qadiriyyah, Tayyibiyyah, Darqawah.

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Լալիկ Խաչատրյան

Բանասիրական գիտությունների դրկտոր
Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 17
Էլ. հասցե՝ lingualal51@mail.ru

Լիլիթ Խաչատրյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Համազգային Արևմտյան շրջանի գրական միավորում, Լոս Անջելես, ԱՄՆ
Էլ. հասցե՝ lilitellen@yahoo.com
Հոդվածը ներկայացվել է 16.11.2020, գրախոսվել է 19.11.2020,
ընդունվել է տպագրության 07.03.2022
DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-115
ՀՏԴ:809.198.1

Ներածություն

Թվի քերականական կարգն արտահայտում է քանակայնության գաղափար, որ տարածվում է ինչպես հաշվելի և անհաշվելի գոյականների, այնպես էլ հատկանշային խոսքի մասերի վրա: Քանակի կամ թվի ըմբռնումը ներառում է եզակի (մեկ) և հոգնակի (մեկից ավելի) հասկացություններ, որոնք քերականորեն և բառայնորեն տարրեր արտահայտություններ ունեն:

Հին հայերենում գոյականի եզակի թիվը նշույթավորված չէ. իբրև քերականական իմաստի արտահայտման միջոց՝ հանդես է գալիս բառի ուղիղ ձևը, որ հատկանշվում է զրո ձևույթով: Ի հակադրություն զրո ձևույթի՝ հոգնակի թիվը նշույթավորված է. հոգնակիության գաղափարն արտահայտվում է թվանիշ թեքույթների միջոցով, որոնք բառը (բառույթը) վերածում են բառաձևի:

Թվանիշ թեքույթները, որպես թվանիշ վերջավորություններ կամ թվանիշ մասնիկներ, ավելանում են գոյականական հիմքի վրա. լեզվում բոլոր հիմքակազմ տարրերը կամ բոլոր ձևավոր հիմքերը չեն կարող թվանշային զուգորդություններ կազմել թվանիշ վերջավորությունների հետ,

քանի որ թե՛ առաջինները և թե՛ վերջինները դիրքային սահմանափակություններ ունեն, հետևաբար թվանիշ վերջավորությունները կարող են հանդիպել միայն որոշ տիպի հիմքերի հետ: Թվանիշ թեքությունները հաճախ փոխում են հիմքի կառուցվածքը: Այդ փոփոխությունը ներառում է ինչպես հիմքի հնչյունական կառուցվածքը, այնպես էլ նրա (հնչ)արտաքերությունը:

Առաջին դեպքում գործ ունենք հիմքի հնչյունափոխության, երկրորդ դեպքում շեշտափոխության երևույթների հետ: Այս իրողությունները դիտվում են թվանիշ հիմքերի կազմիներ կամ հիմքակազմ տարրեր: Հենց այդ գործոններով էլ պայմանավորված են թվակազմի հիմքերի «մաքուր» և «ձևավոր» տեսակները¹:

Թվանիշ թեքությունն ավելանում են ձևավոր հիմքերին՝ կազմելով հոգնակի թվի ձևեր. եզակի թվում գոյականը (գոյականական հիմքը) հատկանշվում է զրո ձևույթով (թեքություն): Ինտևաբար եզակի-հոգնակի հակադրության պլանում առկա են մի կողմում՝ զրո հիմքակազմ տարրով և զրո ձևույթով արտահայտված հիմքեր, մյուս կողմում՝ որոշակի հիմքակազմ տարրերով (չբացառելով զրո հիմքակազմ տարրը) ձևավորված և որոշակի թվանիշ ձևույթով ձևավորված բառաձևեր:

Դիտարկենք հոգնակիակերպ մասնիկի քերականական արժեքը հին հայերենում:

ա) Հոգնակիակերպ -ք մասնիկի քերականական արժեքը

Հոգնակի թվի տիպաբանական ցուցիչն է -ք մասնիկը, որ ավելանում է եզակի ուղղականի հիմքին՝ ստեղծելով եզակի-հոգնակի հակադրություն՝ միաժամանակ արժեկություն մասնիկավոր տարբերակի քերականական նոր իմաստը². ყիլան – ყիլան+ք, այգի – այգի+ք, արքայ – արքայ+ք, քաղաք – քաղաք+ք, գելր – գելր+ք, ծով – ծով+ք և այլն:

Այս կարգի բառաձևերի սերող հիմքի հոլովման բնույթը (տիպը) գործական նշանակություն ունի. ակնհայտ է, որ վերոբերյալ բառերի ելակետային ձևերն անխտիր վերջադրական բնույթի հոլովման ունեն և պատկանում են ինչպես պարզ [տիտանայ-տիտանաց (Ա), արքայի-արքայից (Ի), գետոյ-գետոց (Ո), ծովու-ծովուց (Ու)], այնպես էլ խառը հոլովման [այգոյ – այգեաց (Ո-Ա), քաղաքի – քաղաքաց (Ի-Ա)] և այլն:

¹ Զահուկյան 1974, 158-161:

² Բագրատունի 1852, 6:

Այս կառուցատիպն են ստանում նաև այն բառերը, որոնք եզակի ուղղականի վերջին վանկում ունեն –իւ երկրարբառ (Ենթարկվում են Ա ներքին թեքման). դրանց հոգնակի ուղղականը կազմվում է եզակի ուղղականից՝ նրա անփոփոխ ձևին ավելանալով – Ք հոգնակիակերտը (եզակի սեռականի թեք ձևը հոգնակիակազմությանը չի մասնակցում), ինչպես՝ անփոփոխ (անկեան) – անկիւն+ք, կորիւն (կորեան) – կորիւն+ք, քաջութիւն (քաջութեան) – քաջութիւն+ք և այլն:

Ներքին թեքման գոյականների հոգնակիակազմությունը որոշակիորեն տարբերվում է վերջադրական (արտաքին) թեքման գոյականների համատիպ կազմություններից: Նախապես նշենք, որ այս դեպքում էլ թվի քերականական կարգն արտահայտվում է վերջադրական մասնիկների միջոցով. այդ կազմություններում կարևոր նշանակություն ունի հոլովական հիմքը, որի վրա ավելանում է հոգնակիակերտ ցուցիչը: Նկատենք, որ երբ խոսում ենք ներքին թեքման մասին, ապա ակնհայտ է, որ նախ գործ ունենք արմատահնչյունի փոփոխության կամ ծայնդարձի երևույթի հետ. հնչյունափոխված հոլովական հիմքը այս դեպքում դառնում է թվակազմական հիմք: Հին հայերենում ներքին թեքում ստանում են Ա, Ե պարզ հոլովման պատկանող բառերը, ինչպես նաև Ի-Ա խառը հոլովում ունեցող բառերը:

Այս կարգի հոլովումներ ունեցող բառերը հոգնակի թվում թվակազմական տարբեր հիմքեր են ստանում: Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ ներքին թեքման Ա և Ի-Ա հոլովման պատկանում են այն բառերը, որոնք եզակի ուղղականում վերջանում են Ն բաղաձայնով և նրան նախորդող որևէ ծայնորդով, իսկ Ե ներքին հոլովման պատկանող բառերը՝ Շ կամ Շ բաղաձայններով և նրանց նախորդող որևէ բաղաձայնով, ապա կարող ենք ասել, որ նման բառերի հոգնակիի ձևերը կարող են հիմքերի տարբեր կառուցատիպեր ստանալ:

Այսպես, պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ Ա և Ի-Ա ներքին թեքման Ենթարկվող բառերը թեև վերջանում են Ն ծայնորդով, այնուամենայնիվ, դրանք միատեսակ կառուցվածք չունեն, որով էլ պայմանավորված է նրանց հոգնակիի հիմքակազմությունը:

Այս կարգի հոլովական հիմքերը ձևավորվում են ծայնդարձով կամ երկրարբառի պարզեցումով՝ հոգնակիակերտ մասնիկից առաջ.

(ը)ն – ուն+ք. ծուկ(ը)ն+ք – ծկուն+ք (ը>ու հնչյունափոխությամբ),

ում+(ը)ն –մունք. ուսում(ը)ն – ուսմուն+ք (ը>ու հնչյունափոխությամբ),

մ(ը)ն-մուն+ք. ատամ(ը)ն – ատամուն+ք (ը>ու հնչյունափոխությամբ),

(ը)ն -ին+ք. գառ(ը)ն - գառին+ք (ը>ի հնչյունափոխությամբ):

Այսպիսի կառուցատիպերում, ինչպես երևում է, արմատական -ու-ձայնավորը սղվում է:

Եթե ընդհանրացնենք վերջադրական հոլովման գոյականների թվի կարգի արտահայտությունը հոգնակի ուղղականում, կարող ենք առանձնացնել հիմքակազմության երկու կառուցատիպ. մի դեպքում հոգնակի ուղղականի համար սերող հիմք է դառնում եզակի ուղղականը (անփոփոխ ձևով), երկրորդ՝ հոգնակի ուղղականի հիմքը եզակի ուղղականի հնչյունական-ձևակազմական (փոփոխված) տարրերակն է³:

Ներքին թեքման բառերը հոգնակի ուղղականում հոլովահիմքի այլ կառուցատիպ ունեն: Ե հոլովման պատկանող բառերը եզակի ուղղականում ունեն բաղաձայն+(ը)η և բաղաձայն+(ը)ր հոլովահիմքեր. որոնց եզակի սեռականից հոգնակիակերտ Ք մասնիկի միջոցով կազմվում է հոգնակի ուղղականը, ինչպես՝ անգ(ը)η – անգեղ+ք, աստ(ը)η – ասպեղ+ք, կայս(ը)ր – կայսեղ+ք, վագ(ը)ր – վագեղ+ք (ը>ե հնչյունափոխությամբ): Այս կարգի բառերի հոգնակի ուղղականի հիմքը, առանձին վերցրած, բառածն է:

Սեռական-տրական հոլովներում գոյականի հոգնակի թիվը արտահայտության տարրեր միջոցներ ունի՝ պայմանավորված գոյականի հոլովման բնույթով. վերջինս Է, իր հերթին, պայմանավորված է բառերի կառուցվածքային գործոնով (արմատական ձայնավոր կամ պարզ բնակերտ, ձևակազմական ցուցիչ, վերջնահանգի գաղտնավանկ և այլն): Նկատի ունենալով այս գործոնները՝ կարելի է ներկայացնել սեռական-տրականի հոգնակիակազմության վիճակը, որ պարտադիր ունենում է (մասնիկավոր) կցական կառուցատիպ:

Մի դեպքում հոգնակի սեռական-տրականի հիմքը համընկնում է եզակի սեռական-տրական հոլովածներ, որ չունի հոլովակերտ մասնիկ. հոլովածն այս դեպքում հանդես է գալիս իբրև սերող հոլովահիմք: Այդպիսի հիմք ստանում են այն բառերը, որոնք պատկանում են Ի և ՈՒ պարզ վերջադրական հոլովման, հմմտ. սիրտ – սրտի – սրտի+ց, արքայ – արքայի – արքայի+ց, զարդ – զարդու – զարդու+ց, առաւօտ – առաւօտու – առաւօտու+ց և այլն:

Երկրորդ դեպքում հոգնակի սեռական-տրականի հիմքը համընկնում է եզակի սեռական-տրականի հիմքին. այս դեպքում հոլովակերտ մասնիկն

³ Հմտ. Պետրոսյան 1972, 125:

ընկնում է: Այդպիսի հիմք ստանում են այն բառերը, որոնք պատկանում են Ա և Ո պարզ վերջադրական հոլովման, հմմտ. տիտան - տիտանա-յ - տիտանա+ց, հող - հողո-յ - հողո+ց, աթոռ - աթոռո-յ - աթոռո+ց և այլն:

Երրորդ դեպքում հոգնակի սեռական-տրականի հիմքը համընկնում է եզակի սեռական-տրականի հնչյունափոխված հիմքին: Դրանք այն բառերն են, որոնք եզակի ուղղականում ունեն բաղաձայն+(ը)ն, բաղաձայն+(ը)դ և բաղաձայն+(ը)ր հոլովականմքեր, հմմտ. այծեամն - այծեման - այծեման +ց, ծիծառն - ծիծռան - ծիծռան+ց, անգդ - անգեդ - անգեդ+ց, արկդ - արկեդ - արկեդ+ց, ուկր - ուկեր - ուկեր+ց, կայսր - կայսեր - կայսեր+ց և այլն:

Մեկ այլ դեպքում հոգնակի սեռական-տրականի հիմքը համընկնում է եզակի գործիականի հիմքին: Այսպիսի հիմք ստանում են այն բառերը, որոնք պատկանում են Ի-Ա, Ո-Ա վերջադրական և Ի-Ա ներդրական խառը հոլովումների:

Հմմտ. քաղաք - քաղաքա-ι - քաղաքա+ց, հրապարակ - հրապարակ-ι - հրապարակա+ց (Ի-Ա վերջադր.), այգի - այգեա-ι - այգեա+ց, տեղի - տեղեա-ι - տեղեա+ց (Ո-Ա վերջադր.) և անձն - անձա(ն>)մ-ք - անձան+ց, հարսն - հարսա(ն>)մ-ք - հարսան+ց և այլն⁴:

Հոգնակի հայցականի քերականական իմաստը բոլոր դեպքերում դրսորվում է հոգնակի ուղղականի ք-ս հերթագայության միջոցով: Երկու մասնիկներն էլ կատարում են երկակի գործառույթ: հանդես են գալիս թե՛ իբրև հոլովակերտ և թե՛ իբրև հոգնակիակերտ մասնիկներ: Հոգնակի (ինչպես նաև եզակի) հայցականը կառուցվածքային այլ տարր էլ ունի (զ նախդիրը, որ կատարում է որոշյալ առման հոդի դեր: Հմմտ. հոգնակի հայցականի կազմությունը հոգնակի ուղղականից. տիտան - տիտան-ք - (զ)դիդրան+ս, արքայ - արքայ-ք - (զ)արքայ+ս, նետ - նետ-ք - (զ)նելր+ս, ջուր - ջուր-ք - (զ)ջուր+ս, զարդ - զարդ-ք - (զ)զարդ+ս, ատամուն-ք - (զ)ակամուն+ս, անգդ - անգեդ-ք - (զ)անգեդ+ս, քաղաք - քաղաք-ք - (զ)քաղաք+ս, անձն - անձին-ք - (զ)անձին+ս, այգի - այգի-ք - (զ)այգի+ս և այլն:

Բացառական հոլովի եզակի և հոգնակի ծները մասնիկավոր-կցական կառուցատիպի չեն. դրանք վերլուծական ծներ են՝ ի նախդիր+դրական

⁴ Ա. Աբրահամյանն այն կարծիքն է հայտնում, որ հոգնակի տրականը միանշանակ կազմվում է հոգնակի սեռականի նման. այսինքն՝ եզակի սեռականից (Ա. Աբրահամյան 1976, 22): Կարծում ենք՝ խառը հոլովման դեպքում հոգնակի տրականի սերող հիմք պետք է ընդունել եզակի գործիականի հիմքը:

հոլովածն կառուցապիպերով, հմմտ. տիտան – տիտանայ – ի տիտանայ և տիտանաց – ի տիտանաց, գետ – գետոյ – ի գետոյ և գետոց – գետոց և այլն:

Հոգնակի բացառականի քերականական իմաստի արտահայտման կապակցությամբ կարևոր դիտարկում ունի Հ. Պետրոսյանը. «Եթե գեղոց ձևի մեջ ց հոգնակերտ-հոլովակերտով արտահայտված են և՝ հոլովի, և՝ հոգնակի իմաստներ, ապա ի գեղոց բացառականի մեջ ց-ի հոլովական իմաստավորումը մթագնած է. բացառականի հոլովական-տարածական իմաստը ձևավորվում է ի նախորի և գեղոց բառաձևի հարադրությամբ: Ի նախորը որևէ դեր չունի հոգնակի քերականական իմաստի արտահայտման մեջ. նա ունի սուկ տարածական հարաբերության իմաստ. հոգնակի իմաստը տրված է գեղոց բառաձևում՝ շնորհիվ ց հոգնակերտի: Ց-ն ինքնին ի գեղոց բաղադրության մեջ բացառական հոլովի ցուցիչ չէ: Ի գեղոց ձևում գործ ունենք գեղոց հոգնակի սեռական-տրականի ձևաբանական վերարժեքավորման հետ»⁵:

Հոգնակի ներգոյականի իմաստն արտահայտության տեսակետից չի տարբերվում հոգնակի բացառականի կառուցատիպից. Երկուսն էլ նախորավոր-վերլուծական կառուցներ են. հոգնակի ներգոյականն ունի *ի+հոգնակի անորոշ հայցական կառուցատիպ*, ինչպես՝ ծովք – (զ)ծովս – ի ծովս, միտք – (զ)միտս – ի միտս, ջուրք – (զ)ջուրս – ի ջուրս, անձինք – (զ)անձինս – յանձինս, այգիք – (զ)այգիս – յայգիս և այլն⁶:

Վերոբերյալ կառուցատիպերում բառաձևի –ս մասնիկը ներգոյականի իմաստի հոլովակերտ մասնիկ չէ. Նրա քերականական իմաստը տվյալ կառուցատիպերում մթագնած է, այն ոչ թե հոլովական, այլ թվակազմական ցուցիչ է, և, ինչպես հոգնակի բացառականում, այստեղ նոյնպես հոլովական-տարածական իմաստը դրսևորվում է ի նախորով և հոգնակի հայցականով: Այստեղ նոյնպես (ի ծովս, յայգիս և այլ ձևերում) գործ ունենք հոգնակի հայցականի ձևաբանական վերարժեքավորման իրողության հետ:

Հոլովական համակարգում հոգնակի թվի քերականական իմաստը, ինչպես տեսնում ենք, արտահայտվում կամ դրսևորվում է մասնիկավորմամբ: Ընդ որում, հոգնակի ուղղական, սեռական, տրական, հայցական և բացառական հոլովներում հանդես եկող հոլովակերտները կատարում են երկակի գործառույթ. դրանք և՝ հոլովակերտներ են, և՝ թվակազմական

⁵ Պետրոսյան 1972, 131:

⁶ Խաչատրյան, Թոսունյան 2004, 38:

ցուցիչներ (բացառականում՝ վերապահումով): Հոգնակի ուղղականի -ք, սեռական-տրականի -ց, հայցականի -ս մասնիկները միաժամանակ ցույց են տալիս տվյալ բառի թե՛ հոլովը և թե՛ հոգնակի թվի իմաստը: Հոգնակի գործիականը մյուս հոլովների կառուցատիպերից որոշակիորեն տարբերվում է մասնիկների գործառական դերով: Եթե մյուս հոլովներն ունեն մեկական մասնիկ, որ երկարժեք է, ապա գործիականում կան երկու մասնիկներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր որոշակի իմաստն ու դերը:

Այսպես, հոգնակի գործիականը կազմվում է եզակի հիմքից՝ համապատասխանաբար -վ, -ւ կամ -ք հոլովակերտներով. գեղո-վ, նեղի-ւ, դիդանա-ւ, անձամ-ք և այլն: Հոգնակիում այս ձևերին ավելանում է -ք մասնիկը՝ բառաձևին հաղորդելով հոգնակի թվի իմաստ. գեղո-վ+ք, նեղի-ւ+ք, դիդանա-ւ+ք, անձամ-ք+ք և այլն:

Անեզական գոյականների (հոգնակի) գործիականը կազմվում է համաբանությամբ՝ հավանական եզակի հոլովական հիմքից. խելք – խելա-ւ+ք, կամք – կամա-ւ+ք, կարծիք – կարծեա-ւ+ք, կուոք – կոռ-վ+ք: Նոյնը՝ հավաքական (անեզական) հասուկ անունների դեպքում՝ Հայք – Հայո-վ+ք, Պարսք – Պարսի-ւ+ք, Գուգարք – Գուգարա-ւ+ք և այլն:

Գործիականի վերոբերյալ հոգնակի ձևերում -ք մասնիկը հոլովակերտի դեր չունի (մինչդեռ հոգնակի ուղղականում այն և՛ հոլովակերտ է, և՛ հոգնակիակերտ): այստեղ այն ունի միայն հոգնակի թվի իմաստ: Քանի որ մյուս հոլովների հոգնակի թվում միևնույն մասնիկը երկարժեք է, հոլովի և թվի իմաստները հանդես են գալիս միաձոյլ՝ միևնույն մասնիկով, ուստի դժվար է կռահել, թե նախապես ո՞ր իմաստն է հասնում մեր գիտակցությանը՝ հոլովի՝, թե՛ թվի, ապա գործիականում դա հստակ բաշխված է՝ պայմանավորված մասնիկների դիրքով: Հոգնակի գործիականում նախապես դիրքավորված է հոլովակերտ մասնիկը (-վ, -ւ, -ք), որն արտահայտում է հոլովական իմաստ, որին հաջորդում է -ք մասնիկը, որն արտահայտում է հոգնակի թվի քերականական իմաստ: Փաստորեն, մասնիկների դիրքային բաշխվածության առողմով հոգնակի գործիականը յուրահատկությունը ցուցաբերում. այդ մասնիկների քերականական իմաստների հերթագայությունը պայմանավորված է լեզվամտածողությամբ, որ արդի հայերենում անընկալելի է:

Եթե իին հայերենի հոգնակի գործիականի բառաձևերը՝ մասնիկների համապատասխան դասավորությամբ և համարժեք իմաստներով, փորձենք ներկայացնել արդի հայերենում, ապա կունենանք մի վիճակ, որտեղ

հոլովական իմաստին հաջորդում է թվի իմաստը, իմմտ. *այգեա-ւ-ը* (այգի-նվ-ներ), *կռո-վ-ը* (կուռք-ով-ներ) և այլն⁷:

Հոլովական հարացուցում հոգնակի գործիականը մյուս հոլովներին հակադրվում է *երկմասնիկ կառուցարիպով* (հոլովակերտ-հոգնակիակերտ մասնիկներով):

բ) Թվակազմական այլ մասնիկների գործառական արժեքը

Հոլովական հարացուցում թվի քերականական իմաստը մենք դիտարկեցինք այնպիսի բառերի և բառաձևերի արտահայտության պլանում, որոնք հոգնակիության իմաստն արտահայտում են -ք մասնիկի միջոցով: Այդ մասնիկը որոշակի դեպքերում, պայմանավորված հոլովաձևի հնչյունական-ծևակազմական փոփոխություններով, ստանում է -ունք, -ինք, -անք (նաև՝ -ոնք) ձևեր, թեև, ընդհանուր առմամբ, այդ վերակազմավորումներում իմաստի բեռնվաճությունը դարձյալ կրում է -ք մասնիկը:

Թվակազմության նորմը սահմանում է, որ գրաբարի հոգնակիակազմ իմմքերը զուգորդվում են -ք, -ց, -ս մասնիկների հետ, սակայն կարող են հանդիպել նաև տարբեր հոգնակերտներով իմմքեր: Տվյալ դեպքում բուն հոգնակերպ // հավաքական հոգնակերպ հակադրության մեջ կագործածության անհամարժեքություն:

Այդ իրողությունը մեկ անգամ ևս հաստատում է այն տեսակետը, որ հին հայերենում թվի քերականական իմաստի արտահայտման միակ միջոցը մասնիկավորումն է, որով նա բավարարում է կցական տիպի լեզուներին ներկայացվող պահանջները: Այդ մասնիկներն են՝

- ական - գուանական, զարական⁸, գրաստական,
- ան - իշան, ծիան,
- անի - երիցանի, աւագանի, նամականի, ջաղացանի, ամրոցանի,

⁷ Գ. Զահորյանը, դիտարկելով հին հայերենի հոլովման համակարգում առկա շեղումներն ու բացառությունները, նկատում է, որ հոգնակի գործիականում կայունանում է կցականության տարրը, որին նպաստում է հոգնակերտ մասնիկների և հոլովական վերջավորությունների հաջորդման կարգը, որ համընկնում է բարբառների և գրական աշխարհաբարի համապատասխան մասնիկների հաջորդման կարգի հետ (Զահորյան 1959, 93): Թեև, ինչպես տեսանք վերևում, հին հայերենի հոգնակի գործիական հոլովի և թվի մասնիկների դասավորության կարգը չի համապատասխանում աշխարհաբարի համարժեք կառուցներին:

⁸ Գուանական և զարական բառաձևերը համանունական գոյց են կազմում գուստանական (երաժշտական) և զարական (զինվորական) բառերի հետ. վերջիններս հոլովվում են Ի-Ա. վերջադրական խաղը հոլովմամբ: Հմմտ. գուստանականի – գուստանականաց, զարականի – զարականաց:

- եան - բերդեան, գիւղեան, գրեան, գործեան, թղթեան, խորդեան, մոգեան, շաբաթեան, նախարարեան,
- եար -քանեար, վանեար, վարժեար,
- նեար - նակնեար, բարձկնեար,
- որեայ // -որայ - արտորեայ, վանորայ,
- տի - մանկտի ոսկրոտի, փորոտի և այլն⁹:

Իբրև հոգնակի իմաստի կրողներ՝ նման մասնիկներ ունեցող բառերց շատերը հոլովում են նաև եզակի թվի ծնով, սակայն, ինչպես նկատում է Հ. Պետրոսյանը, «Նրանց առանձնահատկությունն այն է, որ հիմնականում հետևում են կցական կառուցածնի, *հիմք+հոգնակերպ+հոլովակերպ* կաղապարին՝ թեք հոլովածներում»¹⁰: Հմմտ.

մանկտի- մանկտոյ-մանկտոյ – (զ)մանկտի – ի մանկտոյ – մանկտով,
երիցանի - երիցանոյ - երիցանոյ - (զ)երիցանի - յերիցանոյ - երիցանով,
բերդեան - բերդենոյ - բերդենոյ (զ)բերդեան – ի բերդենոյ - բերդենով,
որեար - որերոյ - որերոյ - (զ)որեար - յորերոյ - որերով,
վանեար - վաներոյ - վաներոյ - (զ)վանեար – ի վաներոյ - վաներով:

Ըստ ՆՀԲ-ի վկայությունների՝ այդ բառերը հոլովում են նաև հոգնակի թվով՝ ստեղծելով եզակի-հոգնակի հակադրություն: Ըստ Էության, դրանց հոգնակի հոլովածները պարզապես պահպանում են հոգնակի հոլովման ծնական կաղապարը. դրանց ելակետային մասնիկավոր կազմություններում հոգնակիության իմաստը նվազում է. հոգնակի-հավաքականության բուն իմաստն արտահայտվում է վերջին մասնիկի միջոցով: Հմմտ.

արդորեայ – արտորէի – արտորէի – (զ)արտորեայ – յարտորէէ - արտորէի,
արդորեայք – արտորէից – արտորէից – (զ)արտորեայս – յարտորէից - արտորէիք,

արդորայ – արտորայի – արտորայի – (զ)արտորայ – յարտորայէ - արտորայի,

արդորայք – արտորայից – արտորայից – (զ)արտորայս – յարտորայից-արտորայիք¹¹,

⁹ Աբրահամյան 1976, 20: Վ. Առաքելյանը նկատում է, որ այդ մասնիկները կիրառվում են ավելի հավաքականություն արտահայտելու համար, բայց և նրանց հոգնակի նշանակությունը նոյնականացնելու համար է (Առաքելյան 2008, 19): Է. Թումանյանն ավելացնում է նաև հետևյալ հոգնակի-հավաքական մասնիկները՝ *-ական, -սրան, -նի, -ով* (Տումանյան 1971, 175):

¹⁰ Պետրոսյան 1972, 140:

¹¹ Հոգնակիում ունի զուգածնություն. արտորայք – արտորայց – արտորայց – (զ)արտորայս – յարտորայց – արտորայովք:

վանորայ - վանորայոյ - վանորայոյ - (զ)վանորայ - ի վանորայոյ - վանորայով,

վանորայթ - վանորայց - վանորայց - (զ)վանորայս - ի վանորայց - վանորայովք,

վանորեայ - վանորէի - վանորէի - (զ)վանորեայ - ի վանորէէ - վանորէիւ,

վանորեայթ - վանորէից - վանորէից - (զ)վանորեայս - ի վանորէից - վանորէիլ¹²:

Հաճախ միևնույն սերող հիմքին բաղադրվում են մեկից ավելի հոմանիշ թվակազմական ձևույթներ՝ առաջացնելով թվակազմական զուգաձևություններ: Այդ կարգի զուգաձևերից յուրաքանչյուրը մյուսի նկատմամբ ցուցաբերում է հմաստային տարբերություն, որը պայմանավորված է բառիմաստի ընդլայնման գործոնով:

գիր - գիրք // գրեան // գրեանք, թուղթ - թուղթք // թղթեր // թղթեան, սերմն - սերմունք // սերմանք // սերմանիք, բարի - բարիք // բարիոք // բարտք // բարեկ և այլն:

Այս կարգի բառերը հոգնակի թվի հոլովական հարացուցում հոլովական հիմքերի տարբեր կառուցատիպեր ունեն, տարբերվում են հոլովման տիպերով (բնույթով), ինչպես նաև ունեն հմաստային տարբերություններ: Հմմտ.

գիրք - գրոց - գրոց- (զ)գիրս - ի գրոց - գրովք,

գրեան - գրեանյ - գրեանյ - (զ)գրեան - ի գրեանյ - գրեանով,

գրեանք - գրեանց // գրեանց - գրեանց // գրեանց - (զ)գրեանս - ի գրեանց // ի գրեանց - գրեանովք(օք)¹³:

Հին հայերենում թվակազմությունը ձգտում էր միակերպության՝ մանավանդ ձևաբանական այլ կարգերի համեմատությամբ, սակայն հոգնակերտ հավաքականների մասնակցությամբ տարբերակային կազմավորումները զգալիորեն շատ են:

Չուգաձևությունները թվի քերականական կարգի տեսանկյունից յուրահատկություն են դրսնորում (հոլովական հիմքերի տարբերակների առումով):

Այսպես՝ հին հայերենի հոգնակի ուղղական հոլովում, ըստ հիմնային տարբերակների, զուգաձևություն են դրսնորում այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են՝ ծին - ծինք // ծնունք, կողմն - կողմանք // կողմունք, երագ - երագք // երագունք, աղանդ - աղանդք // աղանդիք // աղանդինք և այլն:

¹² Հոգնակիում ունի զուգաձևություն. Վանորեայթ - վանորեաց - վանորեաց - (զ)վանորեայս - ի վանորեաց - վանորեալ:

¹³ Գրեան - գրեանք բառաձևերը անկախ բառական արժեքով նշանակում են Ասդ-վածաշունչ մակյան:

Պետք է նկատել, որ այս կարգի զուգաձևությունների բոլոր եզրերը չունեն հոլովական հարացուց. սովորաբար հոլովվում է դրանցից մեկը: Այսպես, ծին և ծնունք զուգահեռ ծներից հոլովվում է ծինք բառը, կողմանք //կողմունք ծներից՝ կողմանք կազմությունը, աղանդք // աղանդիք // աղանդք ծներից՝ աղանդք // աղանդիք կազմությունները և այլն¹⁴: Հմտ:

ծինք – ծնից – ծնից – (գ)ծինս – ի ծնից – ծնիւք,

կողմանք – կողմանց – կողմանց – (գ)կողմանս – ի կողմանց – կողմամբք,

աղանդք – աղանդոց – աղանդոց – (գ)աղանդս – յաղանդոց – աղանդով¹⁵,

աղանդիք – աղանդեաց – աղանդեաց – (գ)աղանդիս – յաղանդեաց – աղանդեալ:

Սակավադեալ հանդիպում են հնչունափոխված հոգնակիակազմ հիմքերով. բանակարենք // բանակրենք, աղբիւք // աղբերք և այլն:

Այս կարգի բառերը հոգնակի թվի հոլովական հարացուցում ցուցաբերում են ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին թերման օրինաչափություններ: Հմտ.

աղբիւք – աղբիւրաց – աղբիւրաց – (գ)աղբիւրս – յաղբիւրաց – աղբիւրալ,

աղբիւք – աղբերաց – աղբերաց – (գ)աղբիւրս – յաղբերաց – աղբերալ,

աղբերք – աղբերոց – աղբերոս – յաղբերոց – աղբերքք:

Դիտարկենք թվակազմական այն զուգաձևությունները, որոնք հոգնակիության իմաստն արտահայտում են միևնույն հիմքին ավելացող հոմանիշ տարրեր (հոգնակերտ) մասնիկների միջոցով: Բուն և հավաքական հոգնակերտներով կազմությունները գործածության հաճախականության տեսակետից հին հայերենում համարժեք չեն. մատենագիտական վկայություններում հանդիպում են վիճակագրական տարրեր հաճախականությամբ: Այսպես՝

-ք // - եայք՝ համատոհմը // համատոհմեայք

-ք // - ունք՝ եափսկոպոսք / եափսկոպոսոնք

-եան // -եայք՝ որկորեան // որկորեայք

-ստայք // ստեայք՝ գեօյաստայք // գեօյաստեայք

-անք // - եանք՝ ախոյանք // ախոյեանք

-ք // - եան՝ շաբաթք // շաբաթեան,

-իք // -եան՝ օրիք // օրիեան

-ք // -իք // -եան՝ հեսկք // հեսկիք // հեսկեան

-եար // -եանք՝ որեար // որեանք

-ան // -անք // -եան՝ իշան // իշանք // իշեան

-որայ // -որեայ // որեայք՝ վանորեայ // վանորեայք:

¹⁴ ՆՀԲ-ն և ԱԲ-ն մյուս ծների համար հոլովական ցուցիչներ չեն նշում: Հմտ. նաև ԳՈՒՍ բառարանների վկայությունները:

¹⁵ Հոգնակի թվում զուգաձևություն է ցուցաբերում. աղանդից // աղանդաց:

Այս զուգածն կազմությունները հոլովի և թվի քերականական իմաստներն արտահայտում են մասնիկավորմամբ՝ ենթարկվելով տարբեր հոլովումների, հմտ.

Եպիսկոպոսը – Եպիսկոպոսից – Եպիսկոպոսից – (q)Եպիսկոպոսս – յԵպիսկոպոսից – Եպիսկոպոսիք,

Եպիսկոպոսունք – Եպիսկոպոսա(ն)ց, Եպիսկոպոսա(ն)ց, (q)Եպիսկոպոսունս, յԵպիսկոպոսա(ն)ց, Եպիսկոպոսամբք,

համատոհմք – համատոհմից, համատոհմից, (q)համատոհմս, ի համատոհմից, համատոհմիք,

համատոհմեայք – համատոհմեայց, համատոհմեայց, (q)համատոհմեայս, ի համատոհմեայց, համատոհմեայք,

ախոյանք – ախոյանից // ախոյանաց, ախոյանից // ախոյանաց, (q)ախոյանս, յախոյանից // յախոյանաց, ախոյանիք:

ախոյեանք – ախոյանից, ախոյանից, (q)ախոյանս, յախոյանից, ախոյանիք:
- Ոթիւն ածանցով մի շարք կազմություններ արտահայտում են հոգնակի-հավաքական իմաստներ. դրանք զուգածնություն են ստեղծում -ք, -ան, -անք մասնիկներով տարբերակային ձևերի հետ: Ինչպես՝

աղանդութիւն // աղանդք // աղանդիք// աղանդինք

գերութիւն // գերիք

մարդկութիւն // մարդիկ // մարդկան,

գինուրութիւն // գինուրը

ընտանութիւն // ընտանիք,

կուսութիւնք // կուսանք,

հայրապետութիւն // հայրապետք,

աշակերտութիւն // աշակերտք,

քահանայութիւն // քահանայք և այլն:

Այս զուգածնությունները հոգնակի թվի հոլովական հարացուցում պատկանում են տարբեր հոլովատիպերի. -ութիւն ածանցով կազմությունները ենթարկվում են ներքին թեքման, իսկ հոգնակի-հավաքական մասնիկներով կազմությունները՝ արտաքին թեքման: Հմտ.

գերութիւնք – գերութեանց, գերութեանց, (q)գերութիւնս, ի գերութեանց, գերութեամբք,

գերիք – գերեաց – գերեաց – (q)գերիս – ի գերեաց – գերեայք,

ընտանութիւն – ընտանութեան – ընտանութեան –(q)ընտանութիւն – յընտանութենէ – ընտանութեամբ,

ընտանիք – ընտանեաց – ընտանեաց – (զ) ընտանիս – յընտանեաց – ընտանեաբ:

Ինչպես տեսնում ենք բերված օրինակներից, հոգնակի թվում զուգաձևությունն արտահայտվում է՝

ա) բուն հոգնակերտ //հավաքական հոգնակերտ մասնիկներով (-ք // -եայք, -ք // -եան, -իք // -եան, -ք // -իք // -եան, -ք // -ունք և այլն),

բ) հավաքական հոգնակերտ // հավաքական հոգնակերտ մասնիկներով (-եան // -եայք, ստայք // ստեայք, -անք // -եանք, եար // -եանք, -ան // -անք // -եան, -որայ // -որեայ // -որեայք և այլն):

Եզրակացություններ

Ինչպես ցույց է տալիս գոյականի թվակազմության քննությունը, իին հայերենում հոգնակի թվի տիպաբանական ցուցիչն է -ք մասնիկը, որ որոշակի դեպքերում, պայմանավորված հոլովածկի հնյունական-ձևակազմական փոփոխություններով, ստանում է -ունք, -ինք, -անք (նաև՝ -ոնք) ձևեր, թեև, ընդհանուր առմամբ, այդ վերակազմավորումներում իմաստի բեռնվածությունը դարձյալ կրում է -ք մասնիկը: Հանդիպում են թվակազմական զուգաձևությունները, որոնք հոգնակիության իմաստն արտահայտում են միևնույն իիմքին ավելացող հոմանիշ տարբեր (հոգնակերտ) մասնիկների միջոցով, ինչպես՝ -ք // -եայք, -ք // -ունք, -եան // -եայք, -անք // -եան, -ք // -իք // -եան, -ան // -անք // -եան և այլն:

Այդ զուգաձև կազմությունները հոլովի և թվի քերականական իմաստներն արտահայտում են մասնիկավորմամբ և ենթարկվում են տարբեր հոլովումների:

Հին հայերենում թվակազմությունը տիպաբանորեն կցական կառուցատիպի է:

Գրականություն

Աբրահամյան Ա. 1976, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, «Լույս», 558 էջ:

Սուաքեյյան Վ. 2008, Գրաբարի քերականություն, Երևան, «Վիամիր», 343 էջ:

Բագրատունի Ա. 1852, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 744 էջ:

Խաչատրյան Լ., Թոսունյան Գ. 2004, Գրաբարի դասագիրք, Երևան, «Զանգակ - 97», 384 էջ:

Պետրոսյան Հ. 1972, Գոյականի թվի կարգը հայերենում, ԵՊՀ հրատ., 453 էջ:

Զահորելյան Գ. 1974, Ժամանակակից հայերենի տեսության իիմունքները,

Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 588 էջ:

Զահորյան Գ. 1959, Հին հայերենի հոլովման սխտեմը և նրա ծագումը, ԵՊՀ իրատ., 409 էջ:

Տոմանյան Է. 1971, Դրեմեարմանական յազիկ, Մոսկվա, «Наука», 448 ս.

Բառարաններ (համառոտագրություններով)

ՆՀԲ - Նոր բառակիրդ հայկացեան լեզուի 1836-1837, ի Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, հ. Ա (1140 էջ), Բ (1067 էջ):

ԱԲ - Առձեռն բառարան հայկացեան լեզուի 1865, ի Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 849 էջ:

ԳԲ - Ղազարեան Ռ. 2000, Գրաբարի բառարան, Երեւան, ԵՊՀ իրատ., հ. Ա (684 էջ), հ. Բ (657 էջ):

ԳՈՒՄ - Խաչատրեան Լ. 2016, Գրաբարի ուսումնական բառարան, Վենետիկ, Միսի-թարեան հրատարակատուն, 448 էջ:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Լալիկ Խաչատրյան, Լիլիթ Խաչատրյան

Ամփոփում

Հին հայերենում հոգնակի թվի տիպաբանական ցուցիչն է -ք մասնիկը, որ որոշակի դեպքերում, պայմանավորված հոլովածի հնչյունական-ձևակազմական փոփոխություններով, ստանում է -ունք, -ինք, -անք (նաև՝ -ոնք) ձևեր, թեև, ընդհանուր առմամբ, այդ վերակազմավորումներում իմաստի բեռնվածությունը դարձալ կրում է -ք մասնիկը:

Վերջադրական հոլովման գոյականների թվի կարգն ունի երկու կառուցածիա. մի դեպքում հոգնակի ուղղականի համար սերող հիմք է դառնում եզակի ուղղականը (անփոփոխ ձևով), երկրորդ՝ հոգնակի ուղղականի հիմքը եզակի ուղղականի հնչյունական-ձևակազմական (փոփոխված) տարբերակն է:

Ներքին թեքման ենթարկվող բառերի հոլովական հիմքերը ձևավորվում են ձայնդարձով կամ երկբարբար պարզեցումով՝ հոգնակիակերտ մասնիկից առաջ.

(ը)ն – ուն+ք. ձուկ(ը)ն+ք – ձկուն+ք (ը>ու հնչյունափոխությամբ),

ում+(ը)ն – մոնք. ուսում(ը)ն – ուսմոն+ք (ը>ու հնչյունափոխությամբ),

մ(ը)ն – մոն+ք. ատամ(ը)ն – ատամոն+ք (ը>ու հնչյունափոխությամբ),

(ը)ն – ին+ք. գառ(ը)ն – գառին+ք (ը>ի հնչյունափոխությամբ):

Հոլովական հիմքերի վրա ավելանում է հոգնակիակերտ ցուցիչը:

Հանդիպում են թվակազմական զուգաձևությունները, որոնք հոգնակիության իմաստն արտահայտում են միևնույն հիմքին ավելացող հոմանիշ տարբեր (հոգնակերտ) մասնիկների միջոցով, ինչպես՝ -ք // -եայք, -ք// -ոնք, -եան // -եայք, -անք// -եան, -ք// -իք// -եան, -ան // -անք // -եան և այլն: Այդ

Կարգի բառերը քերականական իմաստներն արտահայտում են մասնիկավորմամբ և ենթարկվում են տարբեր հոլովումների:

Բանափի բառեր՝ թվի կարգ, հոգնակի թիվ, թվակազմական իմաստ, մասնիկավորում, արտաքին և ներքին թեքում, կառուցատիպ, սերող հիմք:

ВЫРАЖЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ ЧИСЛА СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В ДРЕВНЕАРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Лалик Хачатрян, Лилит Хачатрян

Резюме

В древнеармянском языке частица –ը является типологическим указателем множественного числа, который, в некоторых случаях, в зависимости от фонетико-морфологических изменений, принимает формы -*piնը*, -*ինը*, -*անը* (-*նը*), хотя в подобных преобразованиях смысловую нагрузку опять-таки несет частица –ը:

Категория числа существительных с постпозиционным склонением имеет две структуры:

а. именительный падеж единственного числа является производной основой для множественного именительного (с неизменяемой формой);

б. основа множественного именительного является фонетико-морфологическим вариантом именительного падежа, употребляемого в единственном числе.

Склоняемые основы слов с внутренней флексией образуются благодаря альтернации или упрощению дифтонга перед частицей, образующей множественное число;

(ը)ն-ուն+ը. ձուկ(ը)ն+ը-ձկուն+ը, рыба-рыбы (чредование ը>ու),

ում+(ը)ն-մունը. ուսում(ը)ն-ուսմուն+ը, обучение-обучения (чредование ը>ու),

մ(ը)ն-մուն+ը. շտամ(ը)ն-շտամուն+ը, зуб-зубы (чредование ը>ու),

(ը)ն-ին+ը. զար(ը)ն-զարին+ը, ягненок-ягнята (чредование ը>ի):

Частица множественного числа добавляется к склоняемым основам.

Имеются числообразовательные парные формы, которые выражают значение множественного числа добавлением различных синонимичных частиц к той же основе; -ը//Եայը, -ը//-ունը, -Եան//Եայը, -անը//Եան, -ը//

hp//եան, -ան//անր//եան. Подобные слова выражают грамматические значения с помощью аффиксации и имеют разные склонения.

Ключевые слова – категория числа, множественное число, числообразовательное значение, аффиксация, внешняя и внутренняя флексия, структурный тип, производная основа.

THE EXPRESSION OF GRAMMATICAL CATEGORY OF NUMBER OF NOUN IN OLD ARMENIAN

Lalik Khachatryan, Lilit Khachatryan

Abstract

The typological index of plural number is particle –*p*, which, in some cases, conditioned by case sound-formal changes, takes *-niüp*, *-hüp*, *-անր* (also *-նվպ*). On the whole, in those recompositions particle –*p* again bears charge of meaning.

The category of number of postpositional declension nouns has two structural types.

- a. singular nominative case becomes a derivate stem for plural nominative (without any changes),
- b. the stem of plural nominative is a sound-formal (changed) variant of singular nominative.

The declensional stems of words with internal flexion are formed with vowel alternation or simplification of diphthong before plural-forming particle

(ը)ն – *նին+ը*. ձուկ(ը)ն+ը – *ձկուն+ը*; fish-fish (sound interchange ը>ն),
ում+(ը)ն – *մունը*. ուսում(ը)ն – *ուսմուն+ը*, study-studies (sound interchange ը>ու),

մ(ը)ն – *մուն+ը*. ատամ(ը)ն – *ատամուն+ը*, tooth-teeth (sound interchange ը>ու),

(ը)ն – *ին+ը*. զան(ը)ն – *զափին+ը*, sheep-sheep (sound interchange ը>ի).

The plural-forming index is added to declensional stems.

There are number-forming parallel forms which express meaning of plurality by adding many different synonym (plural-forming) particles to the same stem, like *-ը //եայր*, *-ը //ունը*, *-եան //եայր*, *-անը //եան*, *-ը// -իպ// -եան*, *-ան //անը //եան* etc. Such words express grammatical meanings through affixation and have different declensions.

Key words – category of number, plural number, meaning of number-formation, affixation, external and internal flexion, structural type, derivative stem.

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ РУССКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ ДЕЯТЕЛИ ОБ АРМЯНСКОМ ВОПРОСЕ И ГЕНОЦИДЕ АРМЯН (1913-1920 ГГ.)

Анушаван Закарян

Доктор филологических наук

Главный редактор «Историко-филологического журнала» НАН РА

РА, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4

Эл. адрес: patmhandes@rabler.ru

Статья представлена 07.12.2021, рецензирована 14.12.2021,

принята к публикации 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-129

УДК: 882.09 + 947.925«1915»

Вступление

Цель статьи – представить не столь известных широкой общественности русских литературных деятелей, которые, побывав в Западной Армении и Закавказье, представили бедственное положение армянского народа, выразив при этом свою гражданскую позицию относительно Армянского вопроса и Геноцида.

Русские литературные деятели о трагической странице истории армянского народа

В начале 1913 г. известный в свое время публицист *Антуан Березовский - Ольгинский* (псевдоним – Т. Ольгенин) побывал в шести вилайетах Западной Армении (Эрзерум, Ван, Битlis, Тигранакерт, Себастия, Харберд), где обстоятельно изучил социально-экономическое и политическое положение западных армян. Вскоре турецкие власти, всерьез обеспокоенные развернутой Ольгениным деятельностью, обвинили его в антитурецкой пропаганде и подняли вопрос о его высылке из страны. Возвратившись из Западной Армении, Ольгенин в Тифлисе, а затем в Баку выступил с лекциями на тему «Исчезающая Армения», в которых он отмечал, что Армения играет чрезвычайно важную роль для России, посему «инициативу решения Армянского вопроса должна взять на себя Россия. Этого требуют как ее государственные интересы, так и моральный долг.

Россия должна исправить ошибки своего прошлого: если и сегодня Армянский вопрос не будет решен, Российскому государству в будущем будет грозить большая опасность ... Промедление в этом вопросе будет смертельным ударом как для России, так и для армян¹.

Лекции нашли широкий отклик в обществе и были подробно освещены в печати. Поездка Т. Ольгенина в Западную Армению, его статьи и публичные выступления накануне Первой мировой войны вновь пробудили интерес русской общественности к Армении и Армянскому вопросу².

«Поэт-генерал» Александр Парфенович Кулебякин (1871–?) был одним из видных военачальников русской армии, участвовавших в боевых действиях на Кавказском фронте – в Западной Армении. 26 февраля 1919 года в Тифлисе Комиссия по исследованию насильственных действий над армянами за время всемирной войны допрашивала А. Кулебякина в качестве свидетеля, и он сообщил: «20 октября 1914 года я с русскими войсками перешел русско-турецкую границу и находился на театре военных действий вплоть по ноябрь месяц 1917 года, последовательно занимал должности от командира полка до начальника дивизии включительно, причем 5 месяцев, в 1917-м году, временно командовал четвертым Кавказским корпусом.

В Турецкой Армении лично посетил Ванский вилайет, был в Муше, Сурб-Карапете, Копе, Ахлате, Ардануше, Баязете, Каракилисе – Алашкертской, Эрзеруме и Пассинской долине.

Во многих местах лично видел следы разгрома и избиения армян. Насколько помню, зверства эти чинились, главным образом, курдами, а со стороны турок, конечно, было попустительство. Видел много трупов женщин и детей, избитых, как мне говорили жители-армяне, курдами. Так, в селении Солук, за мостом через Евфрат, около города Муша, есть вместительная постройка, в которой при мне находилось до сотни человеческих костей, по всем признакам останков женщин и детей. Как мне рассказывали казаки-лабинцы, сюда, при взятии нами

¹ Բարգի ծայր, 15.VI.1913:

² О Т. Ольгенине более подробно см.: Զարդրյան 2014:

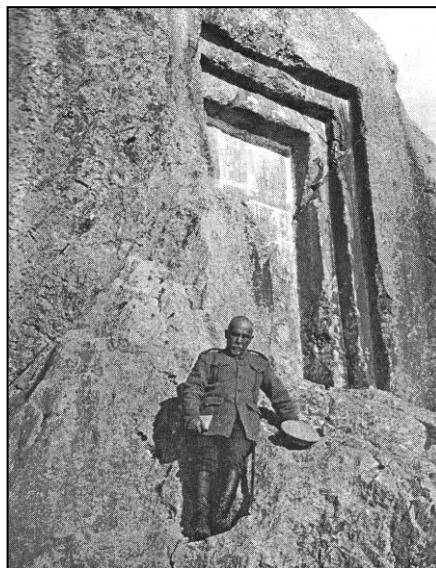
Муша, укрылось много армянок с детьми, и турецкие войска их здесь перебили. Снимки с этой картины воспроизведены были корпусным фотографом Четвертого корпуса Пароходовым. Кроме того много трупов армян при мне находилось, осенью 1915 года, в ущелье реки Бендимаху, к югу от Бегри-Кала. Картину эту я описал в стихотворении «Бен-димаху», помещенном в сборнике «Отзвуки Вана». Как мне рассказывали не только местные жители-армяне, но и русские офицеры, сюда бежали из Вана армяне после июльского отступления русских войск в 1915 году и, будучи настигнуты здесь курдами, все были перебиты. Часть бежавших по этому пути армян перебита была курдами у селения Гюлли, между Ваном и Панзом, на берегу Ванского озера. Я посетил в 1915 и в 1916 годах Варакский монастырь, все армянские церкви города Вана, Ахтамарский монастырь и Сурб-Карапет. Все эти церкви начисто разрушены и ограблены, особенно диковинную картину самого варварского разгрома я нашел в монастыре Сурб-Карапете и Варакском монастыре. Здесь все было дочиста ограблено и сильно разрушено. Свои впечатления я изложил в стихотворениях «Старый Ван», «Оборона Вана», «Гибель Вана», «Аванц», «Ахтамар» и др., помещенных в сборнике «Отзвуки Вана». Вообще все армянские церкви, которые я посетил, носили следы разгрома и разрушения. Города Муш, Ван, Каракилиса, Ахлат, Коп, Мелязгерт я застал в состоянии полного разрушения. В Мелязгерте остались, в буквальном смысле, одни камни. ...У меня имеется четыре снимка с разрушений: два снимка монастыря Сурб-Карапет и два снимка Ахтамарского монастыря, которые я храню для своего литературного труда об Армении. Снимки эти сняты фотографом Четвертого корпуса Пароходовым, у которого имеется много других снимков»³.

После войны, живя в Тифлисе, А. Кулебякин в своих поэтических произведениях не раз обращался и к святыням Армении и армянского народа – Масису и Араксу, написал поэму «Крест Масиса. Две легенды» (1917) и стихотворение «Аракс» (1919), где говорится об истори-

³ Центральный государственный исторический архив Республики Армении, ф. 200, оп. 1, д. 199, л. 151 и об. Отпуск. Машинопись, ф. 221, оп. 1, д. 8, л. 4–5 и об. Подлинник. Рукопись.

ческом прошлом армянского народа, свидетелем трагических страниц которого была река Аракс:

**И кажется порой, что камни вопиют,
А волны кровь переливают⁴.**

Генерал-майор А. Кулебякин перед «Дверью Мехера» (Ван, 1915 г.)

В 1915 г. на Кавказском фронте – в Западной Армении – находилась также *Ариадна Тыркова* (псевдоним – *A. Вергежский*), литературный и общественный деятель, корреспондент центральных русских газет. Вернувшись с фронта, она 5 ноября 1915 г. по инициативе Общественного клуба в зале Тифлисской музыкальной школы выступила с докладом на тему «Война и женщина». В 1916 г. А. Тыркова издала книгу «Старая Турция и младотурки. Год в Константинополе», где представлена турецкая действительность – политическая ситуация в стране и различные стороны турецкой жизни. Говоря о политике младотурок, она писала: «Беспримерное истребление армянского народа показало, что несмотря на заимствованные из Европы программы и лозунги, младотурки, в сущности, ничем не отличаются от

⁴ Акмә 1919, 36. 06 А. Кулебякине более подробно см.: Закарян 2003.

старых турок»⁵. В отдельной главе она обрисовала портреты младотуров, в том числе «палача армянского народа» – Талаат-бея. Тыркова считала, что история истребления армян – «написанный кровавыми буквами приговор младотуркам». В книге армянам посвящена отдельная глава, в которой отражены любовь и уважение автора к армянскому народу. Особенно тепло говорится о деятельности партии Дашнакцутюн в Турции. О погромах армян автор пишет: «Описание армянских погромов напоминает страшные летописи древних истреблений, когда победители и убивали, и мучили, и насиловали, и грабили побежденных с той разнозданностью, на которую из всех зверей способен только человек. В 1896 г. в самом Константинополе было убито в течение трех дней около 10.000 армян, не говоря о десятках тысяч убитых, раненых и разоренных в больших и малых провинциальных городах. После свержения Абдул-Гамида, тотчас после объявления конституции, произошел погром в Адане»⁶.

Писатель и драматург Сергей Рафалович в 1918–1920 гг. принимал активное участие в литературно-общественной жизни Закавказья (Баку, Тифлис). Он был очевидцем сентябрьских событий 1918 г. в Баку, когда было истреблено около 30 тыс. армян. В статье «Правда о бакинских событиях» Рафалович писал: «Свидетельство мое должно быть воспринято как показание совершенно объективного очевидца, побуждаемого исключительно возмущенным чувством справедливости и правды дать настоящее и беспристрастное освещение фактам, искаженным с недопустимым ... легкомыслием»⁷.

3 и 8 марта 1919 года в Тифлисе Комиссия по исследованию насильственных действий над армянами за время всемирной войны допрашивала С. Рафаловича в качестве свидетеля погрома армянского населения Баку. Статья и протокол допроса С. Рафаловича еще раз подтверждают тот факт, что после падения Бакинской коммуны, захвата

⁵ Тыркова 1916, 7.

⁶ Тыркова 1916, 62-63.

⁷ Закавказское слово, Тифлис, 3.XII.1918.

Баку турецкими войсками и создания мусаватистского правительства были осуществлены продуманный погром и резня армянского населения.

В статье «Свобода мертвым (Pro Armenia)» Рафалович выступил с разоблачением политики великих держав в отношении армянского народа, призывал их от слов перейти к делу и спасти нацию, находящуюся на краю гибели: «Европа несет тяжелый грех перед многими малыми народами, среди которых одно из важнейших мест по страданиям, выпавшим на его долю, занимает народ армянский. И если до сих пор сложные политические отношения и комбинации, пресловутое европейское равновесие мешали теперешним победителям от слов переходить к делам и заставляли их ограничиваться благими пожеланиями и уверениями, то, наконец, наступило время искупить свои прегрешения и воспользоваться новой политической обстановкой прежде всего для того, чтобы исправить вековые несправедливости и спасти гибнущих»⁸.

В составе полка легендарного героя национально-освободительного движения Андраника участвовал в боевых операциях и *Петр Сибирцев* – русский литературный деятель. Летом 1918 г., после прекращения военных действий, Сибирцев возвратился в Тифлис. Здесь он выступал со статьями в защиту армянского народа, его справедливого дела и прав. Особенно интересна статья "Pro Armenia", где он, в частности, пишет: «По всем дорогам, шоссейным, проселочным и горным, на скалах и у берегов рек я всюду встречал караваны беженцев и всюду наталкивался на одни и те же картины голода, холода и загрязнений. Так, на скалах и дорогах гибла и гибнет армянская нация, армянский народ, гибнут люди, неповинные в политической вражде, и их надо спасти. Это долг всего человечества»⁹.

П. Сибирцев записывал армянские народные сказки и притчи, писал стихи, посвященные армянскому народу, Армении. В одном из

⁸ Закавказское слово, Тифлис, 8.II.1919.

⁹ Кавказское слово, 4.VII.1918.

них – «Армения» – поэт с искренним состраданием и человеколюбием перечисляет испытания, выпавшие на долю армян, в его строках слышится голос протesta и вера в светлое будущее:

Я видел скорбный лик Армении убогой,
Я слышал робкий плач блуждающих детей ...
Я шел по грудам тел случайною дорогой
И видел: кровь и дым, и зарево огней.
Я шел сквозь море слез, сквозь камни павших зданий.
Я видел на полях обломки мирных сох ...
О, скорбный край! Край смерти и сkitаний,
Как жуток и велик твой безысходный вздох! ...
... Я шел сквозь лужи слез, сквозь пепел древних зданий,
В душе моей звучал плач многих матерей ...
Печальный край! Край вечных испытаний,
Не счасть тебе гробниц загубленных детей.
Не счасть тебе всех жертв столетних озлоблений,
Ты вправе крикнуть в мире: Довольно смутных дней!
Ты гордо пережил безумие гонений
И хохот дерзостный издавних палачей!
Сквозь дым твоих полей, сквозь кровь твоих селений
Загрезился конец пожарам жутких битв ...
Армянский край! Край скорби и терпений,
Твой близок час – час жизни и молитв!¹⁰.

Заключение

Обращаясь к судьбам армянского народа, выступая в его защиту, русские литературные деятели содействовали распространению правды об Армении: раскрывали перед общественностью России суть Армянского вопроса, реальные причины Геноцида, с гневом в сердце откликались на погромы армян, разоблачали подлые цели, преследуемые великими державами в Армянском вопросе, в то же время призывая их помочь народу, оказавшемуся на краю гибели.

¹⁰ Наше время, Баку, 16.IV.1919.

Литература

Բարվի ձայն, Բարու, 15.VI.1913:

Զաքարյան Ա. 2014, Արևմտահայ իրականությունը ուս իրապարակախոս S. Օլգենինի զնահատմամբ, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 112 էջ:

Ակմ. Первый сборник тифлисского Цеха поэтов 1919, Тифлис, тип. «Слово», 64 с.
Закавказское слово, Тифлис, 8.II.1919.

Закарян А. 2003, Александр Кулебякин и Армения, Ереван, Авторское изд., 238 с.
Кавказское слово, Тифлис, 3.XII.1918; 4.VII.1918.

Наше время, Баку, 16.IV.1919.

Тыркова А. 1916, Старая Турция и младотурки. Год в Константинополе, Петроград, тип. Б.М. Вольфа, VIII+180 с.

Центральный государственный исторический архив Республики Армении, ф. 200, оп. 1, д. 199, л. 151 и об. Отпуск. Машинопись, ф. 221, оп. 1, д. 8, л. 4–5 и об. Подлинник. Рукопись.

ՈՈՒՍ ԳՐԱԿԱՆ ՔԻՉ ՀԱՅՏՆԻ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՎ ՀԱՅՈՅ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (1913-1920 ԹԹ.)

Անուշավան Զաքարյան

Ամփոփում

Ոուս գրական մի շարք գործիչներ, 1913-1920 թթ. լինելով Արևմտյան Հայաստանում ու Անդրկովկասում, իրենց գործունեության մեջ զգալի տեղ են հատկացրել Հայկական հարցին ու Հայոց ցեղասպանությանը, սակայն լայն հասարակյանությանը քիչ են հայտնի: Այդ գործիչներից են S. Օլգենինը, Ա. Կովերյակինը, Ա. Տիրկովան, Ս. Ռաֆալովիչը և Պ. Սիրիոցլը: Անդրադառնալով հայ ժողովրդի ճակատագրին, հանդես գալով նրա պաշտպանությամբ՝ ոուս հասարակության առաջ նրանք «բացում էին» Հայկական հարցի էությունը, Հայոց ցեղասպանության իրական պատճառները, ցասումով արձագանքում հայերի կոտորածներին, մերկացնում մեծ տերությունների հետապնդած նենք նպատակները Հայկական հարցում՝ կոչ անելով օգնել կործանման եզրին հայտնված ժողովրդին:

Բանալի բառեր՝ Հայկական հարց, Հայոց ցեղասպանություն, S. Օլգենին, Ա. Կովերյակին, Ա. Տիրկովա, Ս. Ռաֆալովիչ, Պ. Սիրիոցլ:

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ РУССКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ ДЕЯТЕЛИ ОБ АРМЯНСКОМ ВОПРОСЕ И ГЕНОЦИДЕ АРМЯН (1913-1920 ГГ.)

Анушаван Закарян

Резюме

Ряд русских литературных деятелей, в 1913-1920 гг. побывавших в Западной Армении и Закавказье, особое внимание уделяли Армянскому вопросу и Геноциду армян, однако их имена не столь известны широкой общественности. Т. Ольгенин, А. Кулебякин, А. Тыркова, С. Рафалович и П. Сибирцев, обращаясь к судьбе армянского народа и защищая его интересы, пытались представить русскому обществу бедственное положение армян и суть Армянского вопроса, истинные причины Геноцида армян и тем самым развенчать коварные цели, преследуемые великими державами в Армянском вопросе, призывая их протянуть руку помощи народу, оказавшемуся на краю гибели.

Ключевые слова – Армянский вопрос, Геноцид армян, Т. Ольгенин, А. Кулебякин, А. Тыркова, С. Рафалович, П. Сибирцев.

UNKNOWN RUSSIAN LITERARY FIGURES ON THE ARMENIAN QUESTION AND THE ARMENIAN GENOCIDE (1913-1920)

Anushavan Zakaryan

Abstract

There are a number of Russian literary figures who, being in Western Armenia and Transcaucasia in the 1913-1920s, devoted considerable attention to the Armenian Question and the Armenian Genocide, but are little known to the general public. T. Olgenin, A. Kulebyakin, A. Tirkova, S. Rafalovich, P. Sibirtsev are among such authors. Returning to the fate of the Armenians, speaking in favour of its defence, Russian literary figures promoted the spreading of the truth about Armenia: they revealed the essence of the Armenian Question before the Russian society, the real reasons of the Armenian Genocide, responded to those massacres wrathfully, exposed mean aims of the Great Powers concerning the Armenian Question, addressing the latter to help people having appeared at the edge of destruction.

Key words – Armenian Question, Armenian Genocide, T. Olgenin, A. Kulebyakin, A. Tirkova, S. Rafalovich, P. Sibirtsev.

MIDDLE ARMENIAN AT THE CROSSROAD OF ORIENTAL LANGUAGES

Mohammad Malek Mohammadi (Iran, Isfahan)

University of Isfahan, Alexander von Humboldt Fellow in Johann Wolfgang Goethe-Universität

E-mail: m.malekmohammadi@fgn.ui.ac.ir

The article has been delivered on 17.05.2021, reviewed on 28.02.2022,
accepted for publication on 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-137

UDC: 809.198.1 + 800(=11)

Introduction

Formation of Middle Armenian and the language contact

The restoration of Armenian statehood in the 10th-12th centuries during the reign of Bagratuni and the Armenian Kingdom of Cilicia spurred economic growth. Cities became hubs of international trade due to new development and foreign trade. Armenia was an intermediate link between the East and the West, in which the economy and culture developed¹. The formation of Middle Literary Armenian coincided with the abolition of Arab rule, the restoration of Armenian statehood and economic-cultural growth. The second period of the development of the Armenian language begins in the 10th century, the earliest period of Middle Armenian, which was used as a literary language from the 12th until the 16th century². Middle Armenian developed in two sub-periods: Cilician period (12th-14th c.) and the 15th-16th centuries³. The Cilician Armenia declared Middle Armenian as its official language when the Armenian Renaissance in science and art began. In the field of literature, spiritualism and secularism intertwined, forming new ideologies. The revival of literature began in the 10th century with the "Book of Lamentations (Narek)" by the Armenian poet, mystic Saint Gregory of Narek (Grigor Narekac'i, c. 950-1003/1011).

Since Arabic and Persian influenced Middle Armenian the most, Turkish often served as an intermediary for Arabic and Persian loanwords in Middle Armenian. Persian and Arabic words cannot be distinguished, especially since

¹ Սաֆարյան 2016, 144:

² Այսրնեան 1866, 142-146:

³ Զահոնլյան 1987, 26:

the main part was used equally in Persian, Arabic and Turkish; the three languages were closely related in the post-Islamic period, which was certainly influenced by the religious factor. Many studies have examined Arabic, Persian and Turkish language contacts, especially loanwords, including: Heinrich Hübschmann's *Armenische Grammatik* (1962); Josef (Joseph) Karst's *Wörterbuch des Mittelarmenischen (Handschrift)* (1940-1942) (WMA); Antoine Meillet's *Etudes Armenologiques* (1978); Jost Gippert's *Iranica Armeno-Iberica Studien zu den iranischen Lehnwörtern im Armenischen und Georgischen* (1993); F. Kraelitz-Greifenhurst's "Die arabischen, persischen und türkischen Wörter im Buche gegen die Mohammedaner des Gregor von Tat'ew" (1927); John A.C. Greppin's "A Medieval Arabic-Armenian Botanical Dictionary" (1995); and Franciscus à Mesgnien Meninski's *Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae Persicae institutiones seu grammatica Turcica etc.* (1680).

It is noteworthy that the German translation of Mxit 'ar Herac' i's (12th c.) work "Consolatio febrium" was an important source for Middle Armenian lexicographers (Mechithar's des Meisterarztes aus Her (1181) "Trost bei Fiebern". Nach dem Venediger Drucke vom Jahre 1832 zum ersten Male aus dem Mittelarmenischen übersetzt und erläutert. von Dr. med. Ernst Seidel. Leipzig Verlag von Johann Ambrosius Barth 1908⁴).

Folk and cultural or literary loanwords

Middle Armenian assimilated foreign words in two ways: through (1) direct communication with different peoples in Armenia and (2) cultural ties. In Middle Armenian, the number of loanwords from Arabic, Persian, Greek, Turkish, French, Latin, Georgian and Syrian reached considerable proportions, due to the expansion of the Armenian people's social and political relationships after the 10th century⁵.

- Relations with neighboring tribes and peoples: Persians, Arabs and Seljuks to the east; Georgians to the north; and Arabs, Syrians and Kurds to the south.
- During the period of Armenian Cilicia with Italians, French, Germans, Greeks and Arabs.

⁴ By the way, the first printed dictionary in Armenian, "Dictionarium Armeno-Latinum", was compiled by Francisco Rivola, 1621, Milan, and the second edition in 1633 in Paris.

⁵ Ակնարկներ 1972, 197:

- Relations with Greeks, Syrians and Italians living in the country.
- The kings and nobility of Cilicia had trade and political relationships with the neighboring crusader states of Europe, the kingdoms of Cyprus and Antioch, as well as the Mongol authorities.

Rapprochement and strong growth in trade stimulated the assimilation of languages. The economically and culturally developed trading cities Ani, Kars, Yerznka, Adana and Mamestia became important centers of international trade, where Armenian, Persian, Greek, Italian, Spanish and Arab merchants traded side by side. The progress of trade was a fertile ground for close communication between different languages, which increased their chances of interaction.

Foreign words entered Middle Armenian through cultural ties. Armenian intellectuals knew many languages. They translated valuable works into Armenian and analyzed and interpreted them, which led to many scientific words and terms passing from Arabic, Greek, Persian, Italian, and French to Middle Armenian. These types of loanwords were different from direct contact loanwords. "Cultural loans are labels that accompany new social activities and cultural acquisitions. They often refer to community functions and institutions.... Generally speaking, cultural loans may be regarded as items that enrich the lexicon of a language"⁶. Cultural words passed mainly through literature, hence literary borrowings; the words of ordinary life were passed through spoken language, and are therefore referred to as folk borrowings.

Language Contact and Loanwords in Middle Armenian

Multidisciplinary literature of Middle Armenian has important scientific significance. Middle Literary Armenian has a bountiful collection of rich and beautiful literature, independent and translated works, handwritten memoirs, lithographic inscriptions and folk songs. The main features of Middle Armenian were formed in the 10th century; it differed from Old Armenian in its phonetics, grammar and the main manifestations of vocabulary. In parallel with the new linguistic paradigm, Middle Armenian adopted many loanwords⁷.

In addition to old loanwords, the Middle Armenian vocabulary was constantly supplemented with new loanwords. Arabic, Persian, Greek, Turkish,

⁶ Matras 2009, 150.

⁷ Karst 1901, Այսլուեան 1866, Ակնարկներ 1972, Ղազարյան 1960, Ղազարյան, Ավետիսիսյան 2009:

French, Latin, Georgian and Assyrian were the main sources of these new terms. Arabic and Persian loanwords are more intense in the early Middle Armenian period, especially in medical works. There was a higher quantity of Arabic loanwords, found in a number of independent and translated literary and scientific works, plus many loanwords from Persian, Greek, Turkish, Latin, Georgian and Syrian⁸.

Middle Literary Armenian contains hundreds of Iranian words not found in classical Armenian. Most of these loanwords came from modern Persian, because the period of modern Persian (from 10th c.) coincides with that of Middle Armenian (12th-16th c.). Several ancient word forms from the Middle Iranian languages Pahlavi and Zend have been a part of the Armenian vocabulary since ancient times, and were used in Middle Literary Armenian. Persian words are found in the literary language of Armenia itself, as well as in the middle literary version of Cilicia. Persian borrowings are mostly folk loanwords that were passed on orally.

It should be noted that, "*the Iranian word layer of ancient Armenian is qualitatively different from the Iranian word layer of Middle Armenian. Middle Armenian borrowings were not inherited in modern Armenian, while most Iranian borrowings from ancient Armenian were an important part of the main vocabulary of the Armenian language*"⁹. The issue is important from the point of view that Armenian-Iranian and Armenian-Arab cultural, literary, scientific, political and economic relations developed and the linguistic interactions expanded during the Middle Ages.

The relationship between the Armenian and Turkish peoples started in the 11th century: First with the Seljuk Turks, then with the Mongol-Tatars, Uzbek Tatars, Turkmens, and finally with the Ottoman Turks. Armenia was in contact with the Seljuk-Turkish Aq-Qoyunlu tribes, who settled in Azerbaijan. The Armenian state of Cilicia was also in constant contact with the Turkish authorities in Damascus, Iconium and Nicaea.

The first period of Middle Armenian includes hardly any Turkish loanwords. Instead, it took mostly from Tatar or Mongolian. Turkish words became more common in the second stage of the Middle Literary Armenian development, especially in the works of the 16th-18th centuries, due to the new revival

⁸ Ակնարկներ 1972, 31:

⁹ Հովհաննիսյան 1990, 5:

of Turkish elements and the founding of the Ottoman Empire. Most of the Turkish loanwords stem from verbal communication and are thus folk loanwords. H. Ačařyan considers ancient literary Armenian to have borrowed 170 Turkish words, which decreases sharply to only 20 words in modern Armenian. Note that some Arabic and Persian loanwords in Armenian came through Turkish. R. Łazaryan mentions in his work "Vocabulary of Middle Armenian" that only from the 13th century onwards, in some works, Turkish words gradually entered in parallel with Mongol-Tatar loanwords. The linguistic influence of Turkish on the Armenian language increased unprecedentedly during the 14th-15th centuries, as the Ottoman Empire was founded and became one of the pre-eminent powers in the region¹⁰.

Compared to Ancient Armenian, Greek had a relatively weak influence in the Middle Armenian period, yet many Greek words entered medieval Armenian literature with the continuing influence of Greek science and culture.

The Latin and Italian words are found mostly in the middle literary language of Cilicia, especially in historiographical, theological and juridical works, and refer to religion, military, office, law and life. French words, like Latin and Italian words, are mostly found in the literary middle Armenian of Cilicia. The French loanwords were made as a result of various economic, religious, political, commercial and cultural ties between Cilicia and European countries. Contact between the French and Armenian languages expanded during the Cilicia period. During the 12th-14th centuries, most French borrowings in Middle Armenian were made from the Old French period (9th-14th c.). French words are found mainly in administrative, official and historical literature and were mostly passed through colloquial language.

Most of the French loanwords are specific only to Cilician Armenian, as a typical fact of its administrative relations. A small part of the French loanwords spread throughout Middle Armenian through literature¹¹.

There are a small number of Italian loanwords compared to the borrowings from French. Polish loans came in mainly through the court records of Polish-Armenians in Middle Armenian.

Note that the ancient Armenian-Georgian neighborhood, as a result of political and cultural relations, was the basis for many loanwords in both lan-

¹⁰ Աճառյան 1951, 258-259:

¹¹ Ակնարկներ 1972, 31:

guages. Old and Middle Armenian borrow words from Georgian that are mainly related to everyday life and are used in the vernacular and various dialects.

Syrian borrowings, which are mainly words of everyday use, are much less present in Middle Armenian than in Old Armenian. The Syrians and Armenians have had socio-economic relations for centuries. Middle Armenian also borrows a few words from Hebrew, which are attested in medieval literary sources. Hebrew words were borrowed both in writing and orally, mainly through Greek. A significant portion of these loans is nouns. "*The high borrowability of nouns is thus primarily a product of their referential functions: nouns cover the most differentiated domain for labeling concepts, objects, and roles*"¹².

A review of sources on the lexical borrowings of Middle Armenian

To date, the vast majority of Armenian studies have examined Old and New Armenian, leaving the issue of borrowed words in Middle Armenian not properly studied. Note, however, that many manuscripts related to the Middle Armenian period have been published, which have not been previously included in the study of borrowings. As many manuscripts from the Middle Armenian period have been published and dictionaries compiled in recent decades, the study of Middle Armenian loans has become more important and accessible. A number of loanwords have been used infrequently and are incomprehensible in these sources. That is why they received different comments. On the other hand, some lexical borrowings are specific to Middle Armenian and are also used in modern Armenian.

The etymologies about lexical borrowing, which were mainly published in the following works, are important for the study of the borrowed vocabulary of Middle Armenian. Armenian Iranologist linguist Hr. Ačařyan compiled a valuable Armenian etymological dictionary, which mainly presents the etymologies of old Armenian vocabulary. Ačařyan divides the bibliography of the Armenian language into five periods in the preface of the dictionary (Golden Age, post-Golden Age or post-Armenian, Lower or Middle Armenian, provincial Armenian, New Armenian) and mentions that the words of the first two periods are only available in this dictionary. He clarifies that the words of Middle Armenian are not in the dictionary at all¹³.

¹² Matras 2009, 168.

¹³ Աճանյան 1971, 7:

Middle Armenian dictionaries

Many of the lexical borrowings in Middle Armenian are found in the following dictionaries dedicated to Middle Armenian¹⁴. In chronological terms, the first dictionary of Middle Armenian was written by Norayr (Néandre de Byzance) (1845-1915) DICTIONNAIRE DU MOYEN ARMÉNIEN Daprès les écrits des XI-XVIIe siècles", 1885, Geneva (Göteborgs Stadsbibliotek, N 1, 2, 3, 4) (Minasyan, 1983). The dictionary was completed in 1885 and published in 2000 in Geneva¹⁵. In the period 1940-1942, German linguist and Armenologist Y. Karst (1871-1962) wrote "Wörterbuch des Mittelarmenischen"¹⁶, which remains unpublished to this day. (We worked on Karst's "Wörterbuch des Mittelarmenischen" in 2010-2014 at the Yerevan Institute of Ancient Manuscripts, Matenadaran.) R. Łazaryan (1978) and H. Avetisyan (1992) published the "Dictionary of Middle Armenian" in two volumes; in 2009 it was republished in one volume. Finally, in 2014, Norayr Poqosyan published "Norahayt ba'er vaqaşxarhabryan aqbyurnerum" (16-18th centuries), Yerevan.

It should be noted that some of the etymologies given by authors of Middle Armenian dictionaries are antiquated, or even wrong and obsolete. For example, in Norayr Poqosyan's dictionary¹⁷ the etymology of a number of words is wrong¹⁸. Karst's and Łazaryan's dictionaries¹⁹ have many confusions

¹⁴ Մալեք Մոհամմադի 2016:

¹⁵ Neandre 2000, 3 (PUC):

¹⁶ Տաշխան 1900, 17-20, Արգարյան 1995, 183-186, Գագինյան 2008:

¹⁷ Պողոսյան 2014:

¹⁸ Չուփար Etym.=arab. pers. zaher(?) «երլելի, բացրող» (Պողոսյան 2014, 72) Չուփար 'generation, offspring' Etym.=arab. pers. ذرية doria. (Malekmohammadi), Խաստար Etym.=arab. pers. xās-dār(?) (Պողոսյան 2014, 94), Խաստար 'litigant, plaintiff, libellant, demandant, complainant'. Etym.=pers. xāstār «Պահանջող կողմ, պահանջող» (Malekmohammadi), Ղատաղյա, q. Մունեսիկ (?) (Պողոսյան 2014, 129) Ղատաղյա 'Barred, Forbidden, Illegitimate, Illicit' Etym.= turk. kadağan (syn. Yasaklı, memnu 'obsolete'), pers. عدّقون gadaqan. (Malekmohammadi), Մուտիկն, արար. պարսկ. mo'adel (?), մկ. ա. Համարժեք, հաւասար, նման: Թէ դասի ունեսան, մուտիկն մենք ենք, պարունակին հետ բան չունին: (Պողոսյան 2014, 141) Մուտիկն Etym.=arab. pers. مدعى modā'i 'complainant, plaintiff' Բողոքող, հայցվոր». Comp. դասի Etym.= arab., pers. دعوي da'vi 'action, case, cause, suit' հայց, դասական զրոծ (Malekmohammadi), Պատ-ի Պարիթ, պարսկ. bād-i bārid, q. (բժշկ.) Ցուրտ քամի(?): Եւ ցաւ մի այլ կա, որ իրեն պատ-ի պարիթ կասեն (Բունիար 1987, 95) (Պողոսյան 2014, 170) Պատ-ի Պարիթ, n., 'carminative'. med. Etym.=pers. بادبر bādbor, composed of pers. bād 'Wind', pars. Bor, bordan 'remove'. Եւ ցաւ մի այլ կա, որ իրեն պատ-ի պարիթ կասեն (Բունիար 1987, 95) (Malekmohammadi), Սահարի sahari արար. sihr «հմայուել» (?), ա. Կախարդուած, հմայուած: Սահակն

and errors related to the origin of loans²⁰. Therefore, the etymologies must be supplemented by modern etymologies in all of the languages: Persian, Arabic, Turkish, Greek, Latin etc. Based on the mentioned sources, a list of loanwords is given at the end of this article.

It is noteworthy that in 1972 the Ačařyan Language Institute published a comprehensive study on lexical borrowings of Middle Armenian²¹.

The unpublished Karst dictionary is more extensive than other Middle Armenian dictionaries. Etymological-linguistic analyses and references to sources, textual examples and authorial evidence are considered to be the advantages of this dictionary. On the other hand, there is no evidence for many words in the dictionary and the source is not mentioned. In fact, the Karst dictionary is the historical-etymological dictionary of Middle Armenian, where special attention was paid to the etymology of plant names and medicinal plant names used in Middle Armenian. The dictionary describes their origins in Arabic, Persian, Georgian, Greek, Latin and other languages. The Karst dictionary mainly presents the parallels of words in Indo-European and non-Indo-European languages. In the etymological analysis, he wrote in the Persian, Arabic and Georgian alphabets as well as those of other languages. Karst is fluent in ancient languages such as Old Persian, Greek, Latin and Old French and represents the origins of borrowing from those languages. Note that Karst

ասէ՝ ի սահարին սաֆրայէն և պալրամէն լինի (Բունիած 1987, 64): (Պողոսյան 2014, 178), Սահարի, Etym.=pers. سردی sardi ‘cold’ (Temperamentum) Four fundamental personality types: sanguine, choleric, melancholic, and phlegmatic (Two are cold and the other two are hot) (Malekmohammadi). Ըստ ինս բժշկության, մարդու օրգանիզմում եղած չորս հեղողիկությունը սառն են, իսկ մյուս երկուը տաք: Արյան, ավշի, լեղու և սև լեղի: Մարդիկ ըստ խառնվածքի (Temperamentum) տիպերի, բաժանված են չորս խմբի՝ սանձվինիկներ, ֆիեզմատիկներ, մելանխոլիկներ և խոլերիկներ:

¹⁹ Ղազարյան, Ավետիսյան 2009:

²⁰ Ալթուն, ի, ո., Etym.=(pers.?) Turk. altın ‘golden Ուկի’: Եւ ինքն էր ալթունին ցեղերուն (ԱՍԱՍ, 554) (ՄՀՐ 2009, 19) Ահմար, adj., Etym.=(pers.?) arab. أحمر ahmar ‘Red, կարմիր’. Այն որ քայրիքի ահմարն է, ինըն ճնհար է /ԱՍԱՍ, 230/ (ՄՀՐ 2009, 25) Աղոստագա, ո., Etym.=(turk.?) arab. أقداء aqda ‘մածուկ, քսուք’. Զօնյթն, զմեղոն և զդաղձն ի մէկ եփէ’, որ աղոստ լինի /Ալք., 31a/ (ՄՀՐ 2009, 33) Աճապ (Արյող?) Etym.=arab., pers. عجب ‘այս ‘wonder, strange, զարմանալի, տարօրինակ’ Դու աճապ քաղցր ու լատի՞ֆ ես խօսելով, որ զարպար ի քը շրթանցդ կու ծախտես /ԿԵ, 167/: Անձիկն էր շապկի ոսվոր, աճապ ո՞նց հազար նա վալայ /Ն.Ք, 63/ (ՄՀՐ 2009, 35):

²¹ Ալնարկներ 1972:

presents a significant part of his etymological analysis based on the information of Ačařyan dictionary.

R. Łazaryan and H. Avetisyan used about 200 medieval works in their dictionary, which includes definitions and explanations of about 23,000 words²². Compared to the extensive Armenian bibliography, this dictionary leaves many words out of course. To date, many manuscripts related to the Middle Armenian period have been published and their vocabulary has not been included in the dictionary²³. The Łazaryan and Avetisyan dictionary has more loanwords than other dictionaries, especially compared to the Neandre (Norayr) De Byzance dictionary.

Reflection of Armenian-Iranian language contacts in Armenian Iranian-Armenian language contact in the 5th century (Old Arme- nian period)

Armenians have had direct relations with their neighbor Iran since ancient times. In fact, Armenia was under Iranian influence from the period of conquest by the Achaemenid kings until the beginning of its literature (5th c.)²⁴. *"It can be said that the history of Armenian-Iranian contact dates back to the time of the first information about the Iranian people, especially if the Armenians were one of the main peoples of the Urartian state"*²⁵. Even the name Armenia was first recorded in the Bisitun Inscriptions of Darius the Great in Iran (522-486 BC).

Middle Iranian language (Parthian, Pahlavi) was officially used in the Armenian court and among the upper classes. In a description of the different languages of the world, the fifth-century Armenian historian Etišē considered Persian to be an elegant language.

In terms of Armenian-Iranian linguistic relations during the Armenian pre-writing period, it should be noted that the court of the Armenian Arsacid Dynasty²⁶ (sometimes called the Arshakuni Dynasty) conducted its correspondence in Iranian (Parthian) and Assyrian when the inventor of the Armenian

²² Վարդանյան 1988:

²³ Մկրտչյան և այլք 1993, 195:

²⁴ Մելք 1978, 108:

²⁵ Զահոնիսյան 1987, 492:

²⁶ Կորյուն 1941, 36:

alphabet, Mesrop Maštoc‘, was in the court. Daily contact with foreign language papers and edicts inspired his desire to have Armenian writing as well²⁷. Greek or Roman influence seems to have been very weak in ancient times. All the borrowings that classical Armenian made from Greek have a church-religious and scientific content. Most of them do not seem very old. This indicates that the West had an insignificant influence. On the other hand, the Parthian nobility had a great impact, which is confirmed by linguistic evidence. In *Armenische Grammatik*, Hübschman examines most of the Armenian borrowings from Iranian languages before the Sasanian period²⁸. In other words, most of the Iranian borrowings of ancient Armenian come from Parthian dialects²⁹.

The Question of the Transfer of Loanwords

Quantitative classification of Iranian lexical borrowing of the 5th-11th centuries shows that these borrowings mainly date to the 5th century. Most of the words evidenced from that century were used in all periods of the Armenian language, enriching its vocabulary. According to Armenian Iranologist Hovhannisyan, most Iranian loanwords were borrowed earlier and used from the pre-written period³⁰. Borrowings from written sources mainly refer to the Iranian religion, administrative state and royal structures. These are state administrative terms that have passed into Armenian through documentary correspondence.

Hübschmann does not classify Iranian loans by period, as in many cases it is impossible to differentiate³¹. Instead, Hübschmann divides the Armenian-Iranian linguistic commonalities into two layers: native and borrowed. Native words are common words that come from the Indo-European or pre-Armenian, regardless of Iranian. These words seem to have semantic similarities with the Iranian parallels but follow the Indo-European-Armenian phonetic patterns. The Armenian-Iranian commonalities, which the Armenian language borrowed as a result of long-term contact with the Iranian languag-

²⁷ Մուշեղյան 2006, 213:

²⁸ Մելք 1978, 108:

²⁹ Մելք 1978, 121-122:

³⁰ Հովհաննիսյան 1990, 169:

³¹ Հյութման 2003, 14:

es, are considered borrowed. They follow the Iranian phonetic patterns of Indo-European.

Ačařyan presents other ways to differentiate the commonalities of languages³².

- a. When a common word is compound and its components do not exist independently in a language, then the word is borrowed.
- b. When one of language has parallels in the related languages for the given common word, and the other language does not, the word is borrowed in the second language.
- c. When a word has a foreign language origin and follows the phonetic patterns of a third language, then it is borrowed from that intermediate language.

Middle Armenian loanwords

Transition of Middle Armenian loanwords

In the Middle Ages, most loans were folk loanwords. Such loanwords entered the vocabulary of Middle literary Armenian from the vernacular language and different dialects of the time. It is often difficult to distinguish folk loanwords from literary loanwords³³. Many Iranian borrowings entered the Middle literary Armenian vocabulary, the source of which is modern Persian. As it was mentioned, the period of New Persian dates back to the 10th century, therefore Middle Armenian borrowed lexically from New Persian.

A significant portion of Arabic borrowings in Middle Armenian passed through Persian, which phonetic patterns confirm. Such loans were considered Iranian. Persian and Arabic words cannot be distinguished, especially since the main part was used equally in Persian, Arabic and Turkish.

A large part of Persian borrowings of Middle Armenian are still used in both Eastern and Western Armenian dialects.

Armenian-Arabic language contact in the Middle Armenian period

Arabic loanwords in Armenian

Most of the borrowings in Middle Armenian are Arabic words. Ačařyan brings 702 words from Arabic to Armenian in his dictionary. German Armenologist Josef Karst's unpublished "Wörterbücher des Mittelarmenischen" lists

³² Աճառյան 1940, 225-226:

³³ Ղազարյան 2001, 14:

1231 (976+255) Arabic loans. Most Arabic loanwords are literary loanwords. Because Arabic was popular in the Middle Ages in a number of sciences: mathematics, astronomy, chemistry, medicine. Arabic texts on various branches of science were translated into many European as well as Eastern languages between the 10th and 17th centuries. Medical science was a particularly popular advanced field in medieval Armenia. Arabic names, astronomical, chemical terms, plant names, medicinal names appeared in the Arabic translations, spread among the people and accepted by the society. A number of words were used in professional fields, and many times literary loanwords remained unused in books.

There are Arabic folk borrowings in Middle Armenian literature, which were once more widely used than literary borrowings. The issue of super-power plays a big role in the issues of literary and folk loanwords. Before the Arabian conquest of Armenia, the Armenian people were related to the Arabic language in the southern regions, where many Arab tribes settled. However, when the Arabs conquered Armenia after the Armenian uprisings of 774-775, they began to migrate en masse to Armenia and settled in the provinces around Lake Van. Arab tribes were brought to and settled in Armenia in the period 786-809³⁴.

From the 9th century, the Armenian authorities fought against the Arabs in Armenia. During Arab rule, Armenians lived in the same neighborhoods as Arab tribes and borrowed directly from Arabic until the 10th century. Traces of Arabic remain preserved in Armenian dialects to this day. However, Armenians and Arabs have lived together since the 7th century in areas such as Mesopotamia and Syria. Cilician Armenia shared a border with the Arab sultans of Damascus and Aleppo.

It can be concluded that the Arabic loanwords of Middle Armenians in Armenia are not directly from Arabic, but perhaps penetrated through the mediation of neighboring Persian³⁵. Arabic words rarely appeared in Armenian literature after the 9th century, because the only literary language of that time, Old Armenian, retained its old patterns and the authors avoided borrowing new words. In fact, Arabic loanwords date back to the 12th century, when there was no Arab influence in Armenia.

³⁴ Տիր-Ռւնտյան 1965, 62:

³⁵ Աճառյան 1951, 183, 186:

H. Hübschman and Hr. Ačařyan generally deny the existence of Arabic origin in Armenian before the 9th century³⁶. However, according to ğahukyan, "there are a number of words mentioned in the 9th century literature that is close to Arabic. The academician proves his conviction with the existence of Arab tribes in the border areas of Iran and Byzantium near the southern regions of Armenia before the 7th century"³⁷.

Conclusions

This article analyzes historical-comparative research on linguistic contact of the Armenian language in the old and middle period of the Armenian language development as well as Arabic, Persian and Turkish loanwords of middle Armenian. The analysis shows that Middle Armenian mostly borrowed Arabic words. Arabic and Persian had the greatest influence during the Middle Armenian period, while Turkish often served as an intermediary for Arabic and Persian loanwords of Middle Armenian.

Persian and Arabic words cannot be distinguished, especially since the main part was used equally in Persian, Arabic, and Turkish. In the post-Islamic period, Arabic, Persian and Turkish were closely related. Certainly, a strong influence of the religious factor. As for the Arabic borrowings of Middle Armenian, recall that a significant portion of those borrowed words passed through Persian. On the other hand, many Persian loanwords from Middle Armenian are still used today in both Eastern and Western Armenian dialects. As the New Persian period dates back to the 10th century, Persian loanwords in Middle Armenian came from this version of Persian.

References

- Արգարյան Գ.Վ. 1995, Յուլեֆ Կարստի անտիպ «Միջին հայերենի բառարանը», Բանբեր Երևանի համալսարանի, N 2 /86/, Երևան, էջ 183-186:
- Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության 1972, հ. Ա, Երևան,
- Աճայցանի անվան լեզվի ինստիտուտ, 495 էջ:
- Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության 1975, հ. Բ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 303 էջ:
- Աճայցան 1940, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 357 էջ:

³⁶ Hübschmann, 1892, 226-268, Hübschmann, 1895, 259-280, Աճայցան 1951, 169-217:

³⁷ Զահորյան 1987, 485:

- Աճառյան <. 1951, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. II, Երևան, «Հայպետհրատ», 609 էջ:
- Աճառյան <. 1971-1979, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1-4, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 698 էջ, 687 էջ, 635 էջ, 675 էջ:
- Աճառյան <. 1984, Հայոց գրերը, Հայ մատենագրության պատմություն, խմբ.' Է.Բ. Աղայան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 688 էջ:
- Ամասիացի Ամիրդովլաթ 1926, Անգիտաց Անպէտ կամ բառարան թժշկական նիւթոց, աշխ. Կ. Բասմաջեանի, Վիեննա, Միսիթարեան տպարան, 797 էջ:
- Այտրնեան Արսեն 1866, Քննական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, Միսիթարեան տպարան, 266 էջ:
- Ավետիքեան Գ., Սիլվէրեան Խ, Ագերեան Մ. 1836-1837, Նոր բառգիրք հայկակեան լեզուի, հ. 1, 2, Վենետիկ, Ս. Ղազար, տպարան ի Սրբոյն Ղազարու, 1140 էջ, 1067 էջ:
- Գագինյան Ա.Ռ. 2008, Յուգեֆ Կարստի լեզվաբանական հայացքները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 154 էջ:
- Խորենացի Մովսես 1981, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 581 էջ:
- Կողբացի Եզնիկ 1994, Եղծ աղանդոց, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 347 էջ:
- Կորյուն 1941, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը՝ ձեռագրական այլընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, «Հայպետհրատ», 126 էջ:
- Հյուրշման <. 2003, Հայերենի քերականություն, մաս առաջին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 477 էջ:
- Հյուրշման <. 2004, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 520 էջ:
- Հովհաննիսյան Լ. 2016, Բառերի մեկնությունները հինգերորդ դարի հայ մատենագրության մեջ, Երևան, «Գիտություն», 155 էջ:
- Հովհաննիսյան Լ.Շ. 1990, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Երևան, ՀետԱ ԳԱ հրատ., 303 էջ:
- Ղազարյան Ռ.Ս., Ավետիսյան <.Մ. 2009, Միջին հայերենի բառարան (ՄՀԲ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 841 էջ:
- Ղազարյան Մ. 1960, Միջին հայերեն, գիրք Ա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 302 էջ:
- Ղազարյան Մ. 2001, Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 228 էջ:
- Մալեք Մոհամմադի Մ. 2011, 10-րդ դ. «Պատմութիւն պղնձէ քաղաքի» բնագրի փոխառյալ բառապաշարի շուրջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3, Երևան, էջ 207-220:
- Մալեք Մոհամմադի Մ. 2016, Ուսումնասիրություններ միջին հայերենի բառարանագրական աշխատանքների վերաբերյալ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, Երևան, էջ 139-151:
- Մալխասեանց Մ. 1944, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, Հայկական ՍՍՌ Պետհրատ., 2409 էջ:

- Մեյե, Անտոռան 1978, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 822 էջ:
- Մինասյան Մ. 1983, Նորայր Բիկանդրացու կեանքը, հրատարակութիւնների և դիմանի ցանկը, Բազմավէպ, Ա-Դ, էջ 39-97:
- Մկրտչյան Ն.Ա. 1993, Ղազարյան Ռ.Ա., Ավետիսյան Հ.Ա., Միջին հայերենի բառարան, հ. I, Երևան, 1987, հ. II, 1992, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1-2, Երևան, էջ 195-198:
- Մուշեղյան Ա. 2006, Մեսրոպ Մաշտոցը և նախամաշտոցյան հայ գիրը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, Երևան, էջ 210-236:
- Պողոսյան Ն. 2014, Նորահայտ բառեր վաղաշխարհաբարյան աղբյուրներում (16-18-րդ դդ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 224 էջ:
- Զահորելյան Գ.Բ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 747 էջ:
- Սաֆարյան Վ. 2016, Հայ միջնադարյան գրականություն, ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 361 էջ:
- Վարդանյան Յու. 1988, Ռ.Ա. Ղազարյան, Հ.Ա. Ավետիսյան. Միջին հայերենի բառարան, հ. Ա (Ա-Կ), ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1987, 420 էջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, էջ 207-213:
- Տաշեան Հ. 1900, Կիլիկեան հայերենը, Հանդէս ամսօրեայ, ԺԴ տարի, յունուար, էջ 17-20:
- Տեր-Ղետնդյան Ա. 1965, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 311 էջ:
- Francisco R. 1621, Dictionarium Armeno-Latinum, Milan, and the second edition in 1633 in Paris. Lutetiae Parisiorum: Impensis Societatis Typographicae Librorum Officii Ecclesiastici, 407 p.
- Franciscus A. Mesgnien Meninski 1680, Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae Persicae institutiones seu grammatica Turcica etc.: Accedunt nonnullae adnotatiunculae in Linguam Tartaricam, sive Tataricam..., Viennæ Austriæ pub., 216+2 p.
- Franciscus A. Mesgnien Meninski 1832, Dizionario Turco. Arabo e Persiano ridotto sul lessico del celebre Meninski, Milano, PRESSO Luigi Nervetti Tipografo-Librario Corsia del Duomo No. 992, 984 p.
- Gippert J. 1993, Iranica Armeno-Iberica Studien zu den iranischen Lehnwörtern im Armenischen und Georgischen, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1-2, 840 S.
- Greppin J. A.C. 1995, A Medieval Arabic-Armenian Botanical Dictionary, Handes Amsorya, Zeitschrift für armenische Philologie, Wien, p. 380-457.
- Haspelmath M. 2008, Loanword Typology: Step toward a Systematic Cross-Linguistic Study of Lexical Borrowability, in: Stolz T., Bakker D., Salas R. (ed.), Aspects of Language Contact: New Theoretical, Methodological and

- Empirical Findings with Special Focus on Romancisation Processes, Palomo, p. 43-63.
- Hübschmann H. 1962, Armenische Grammatik, Erster Teil: Armenische Etymologie (2, unveränd. Aufl. Unveränd. fotomechan. Nachdr. d. 1. Aufl., Leipzig 1897) Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 575 S.
- Hübschmann H., 1892, Die Semitischen Lehnwörter in Armenischen, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG), vol. 46, No. 2 (1892), Published By: Harrassowitz Verlag, p. 226-268 (43 pages).
- Hübschmann H., 1895, Persische Studien, Strassburg, Verlag von Karl Trübner, 287 S.
- Karst J. 1901, Historische Grammatik des kilikisch-Armenischen, Strassburg, Verlag von Karl Trübner, Photomechanischer Nachdruck 1970, Berlin, Walter de Gruyter & Co., 444 S.
- Karst J. 1930, Geschichte der armenischen Philologie, Heidelberg, Winter, XII, 211 S.
- Kraelitz-Greifenhurst F. 1927, Die arabischen, persischen und türkischen Wörter im Buche gegen die Mohammedaner des Gregor von Tat'ew, Handes-Amsarya, Wien, S. 771-778.
- Matras Y. 2009, Language Contact, Cambridge, Cambridge University Press, xvi+366 p.
- Müller F. 1877, Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, Wien, Akademie der Wissenschaften, 24 S.

Abbreviations

- ԱԱԱ - Ամասիացի Ամիրդովլաթ 1926, Անգիտաց Անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց, աշխ. Կ. Բասմաջեանի, Վիեննա, Միհիարեան տպարան, 797 էջ:
- Բունիաթ - Բունիաթ Սեբաստացի, 1987, Գիրք բժշկութեան (ԺԷ դար), աշխատ. Դ.Ս. Կարապետյանի, ՀՀ կառավարությանն առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 192 էջ:
- ԲՈՀ - Բիզանտացի Ն. 2000, Բառագիրք ստորին հայերենի ի մատենագրութեանց ԺԱ-ԺԷ դարուց, հրատարակութեան պատրաստեց Մ. Մինասեանը, ԺՆ, տպագուեց Վաղուցի Դուկասեանց Եղբայրների հաստատութեան նպատակով, 767 էջ:
- ԿԵ - Կոստանդին Երզնկացի 1962, Տաղեր. աշխատասիրությամբ Արմենուի Սրայայանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 300 էջ:
- ՄՀԲ - Ղազարյան Ռ.Ս., Ավետիսյան Հ.Մ. 2009, Միջին հայերենի բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 841 էջ:
- ՆՔ - Նահապետ Քոչակ 1957, Հայունի կարգավ, Երևան, Հայպետհրատ, 348 էջ:
- S. - Siedel E. 1908, Übersetzung von Mechitars des Meisterarztes aus Her (1181) "Trost bei Fieberrn" Nach dem Venediger Drucke vom Jahre 1832 zum ersten Male aus dem Mittelarmenischen übersetzt und erläutert von Dr. Med. Ernst, Pub., Leipzig, Johann Ambrosius Barth, 309 S.
- WMA - Karst J. (1940-1942?), Wörterbuch des Mittelarmenischen (Handschrift), "Heritage of Josef Karst" 249, 250, 251, 252, 253, 254, Yerevan Institute of Ancient Manuscripts, Matenadaran.

The transliteration of the fonts

Armenian			Persian			Arabic
Ա	ա	a	ء	ء	'	
Բ	բ	b	ا	ا	ا	a
Գ	գ	g	آ	ا	ا	ا
Դ	դ	d	ب	ب	ب	b
Ե	ե	e	ې	ې	p	
Զ	զ	z	ت	ت	t	t
Է	է	ē	ث	ث	ت	ت
Ը	ը	ə	ج	چ ڇ	ڙ	ڙ
Թ	թ	t'	ڙ	ڙ ڻ	ڙ	
Ժ	ժ	ž	ح	ح ح ح	هـ	هـ
Ի	ի	i	خ	خ خ خ	خـ	خـ
Լ	լ	l	د	د	د	d
Խ	խ	x	ذ	ذ	ذـ	ذـ
Ծ	ծ	c	ر	ر	ر	r
Կ	կ	k	ز	ز	زـ	z
Ր	ր	h	ڦ	ڦ	ڦـ	
Ջ	ջ	j	س	س س س	s	s
Ղ	ղ	ł	شـ	شـ شـ شـ	شـ	شـ
Ծ	ծ	č	صـ	صـ صـ صـ	صـ	صـ
Մ	մ	m	ضـ	ضـ ضـ ضـ	ضـ	ضـ
Յ	յ	y	طـ	طـ طـ طـ	طـ	طـ
Ն	ն	n	ظـ	ظـ ظـ ظـ	ظـ	ظـ
Շ	շ	š	عـ	عـ عـ عـ	عـ	عـ
Ո	օ	o	غـ	غـ غـ غـ	غـ	غـ
Չ	չ	č'	فـ	ڻـ ڻـ ڻـ	فـ	fـ
Պ	պ	p	قـ	قـ قـ قـ	قـ	qـ
Ջ	ջ	j	كـ	كـ كـ كـ	كـ	kـ
Ր	ր	r	گـ	گـ گـ گـ	گـ	
Ս	ս	s	لـ	لـ لـ لـ	لـ	لـ
Վ	վ	v	مـ	مـ مـ مـ	مـ	mـ
Տ	տ	t	نـ	نـ نـ نـ	نـ	nـ
Ր	ր	r	وـ	وـ وـ وـ	وـ	hـ
Ց	ց	c'	هـ	هـ هـ هـ	وـ	wـ
ՈՒ	ու	u	يـ	يـ يـ يـ	يـ	yـ
Ւ	ւ	v			ةـ	تـ
Փ	փ	p'				
Ք	ք	K'				
ԵՎ	և				
Օ	օ	օ				
Ֆ	ֆ	f				

ՄԻԶԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԼԵՇՈՒՆԵՐԻ ԽԱԶՄԵՐՈՒԿՈՒՄ

Մոհամմադ Մալեք Մոհամմադի (Իրան, Սպահան)

Ամփոփում

Լեզվական շփումների առումով միջին հայերենը բացառիկ երևոյթ է միջնադարյան մշակույթի կարևորագույն դրսևորումների հարցում: Տարբեր լեզուների հետ երկար տարիների շփումների և համադրության շնորհիվ միջին հայերենը վերցրել է հազարավոր փոխառություններ, որոնք հարստացրել են հայոց լեզվի բառապաշտը նոր հասկացություններով: Այդ գործընթացը սկսվել է X դարից՝ գիտության, գրականության և արվեստի բնագավառներում Հայկական վերածննդի դարաշրջանից, երբ հոգևոր և աշխարհիկ ուղղությունների միահյուսումը նոր գաղափարախոսությունների ձևավորման պատճառ դարձավ: Միջին հայերենը կարելի է համարել արևելյան և արևմտյան աշխարհների լեզուների խաչմերուկ, որին անդրադառնալով՝ ուսումնասիրել ենք միջին հայերենի փոխառությունները ազգակից և ոչ ազգակից լեզուներից, ինչպես նաև այն լեզվական գործոնները, որոնք ազդում են փոխառելիության (borrowability) հանգամանքի վրա (Haspel-math 2008, 43):

Քննել ենք նաև տարբեր լեզուների ազդեցությունը միջին հայերենի վրա, մասնավորապես հայերենի, արաբերենի, պարսկերենի և թուրքերենի լեզվական առնչությունները:

Բանալի բառեր՝ լեզվական շփում, միջին հայերեն, ստուգաբանություն, փոխառություններ, արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն:

СРЕДНЕАРМЯНСКИЙ НА ПЕРЕКРЕСТКЕ ВОСТОЧНЫХ ЯЗЫКОВ

Мохаммад Малек Мохаммади (Иран, Исфаган)

Резюме

С точки зрения языковых контактов среднеармянский уникален в плане отражения средневековой культуры, поскольку вобрал в себя множество заимствований, обогативших лексику армянского языка новыми понятиями. Этот процесс восходит к X веку – к эпохе расцвета армянской науки, литературы и искусства, когда единение духовного и светского направлений послужило основой для формирования новой идеологии. Среднеармянский можно считать перекрестком восточного и западного миров, в контексте которого рассматриваются заимствования из родственных и

неродственных языков, вошедшие в лексику среднеармянского языка, равно как и те языковые факторы, которые оказывали влияние на процесс заимствования.

В частности, речь идет о влиянии различных языков на среднеармянский язык, особенно о лингвоотношениях между армянским и арабским, иранским и турецким.

Ключевые слова – языковые контакты, среднеармянский язык, этимология, заимствования, арабский, персидский, турецкий.

MIDDLE ARMENIAN AT THE CROSSROAD OF ORIENTAL LANGUAGES

Mohammad Malek Mohammadi (Iran, Isfahan)

Abstract

In terms of language contact, Middle Armenian (12th-16th c.) is an exceptional phenomenon as the most important feature of the Medieval culture. Middle Armenian adopted thousands of lexical borrowings as a result of many years of communication and convergence with different languages, which enriched the vocabulary of the Armenian language with new concepts.

In fact, this process began in the 10th century with the Armenian Renaissance in science, literature and art. The interweaving of religion, spirituality and secularism caused new ideologies to form. Middle Armenian was a linguistic crossroads of the Eastern and Western worlds, which we show by discussing the lexical borrowings from related and unrelated languages, as well as factors that influence "borrowability" based on loanword typology (Haspelmath 2008, 43).

This article discusses the impact of different languages on Middle Armenian, especially linguistic relations between Armenian as well as Arabic, Iranian and Turkish.

Key words – Language contacts, Middle Armenian, etymology, loanwords, Arabic, Persian, Turkish.

ԵՂԵՌՆԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՍՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ՓԻԹԵՐ ԲԱԼԱՔՅԱՆԻ ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՓԻԼԻԿՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

Նելի Գալստյան

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայցորդ՝

ՀՀ, Երևան, Գր. Լուսավորիչ 15

Էլ. հասցե՝ hasmikbakurgalstyan@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 04.10.2021, գրախոսվել է 04.10.2021,

ընդունվել է տպագրության 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-154

ՀՏԴ: 929:891.981 Բալաբյան + : 929:891.981 Փիլիկյան +947.925 «1915» +32

Ներածություն

1915 թ. Մեծ եղեռնից մազապուրծ հայերի մի մասը, բազմաթիվ փորձությունների ենթարկվելով, հաստատվեց օտար ափերում: XX դարասկզբի ցեղասպանությունը իր ծավալներով գերազանցեց նախորդ բոլոր ջարդերը, որոնց պարբերաբար ենթարկվել եր հայ ժողովրդը Ծովոքիայի վարած քաղաքականության պատճառով: Մեծ տերությունները նյութապես ինչ-որ չափով աջակցեցին հայերին՝ ապրելու վայր ու դրամական օգնություն տրամադրելով, իսկ քաղաքական, գաղափարական ու հոգեկան առումով մնացին քար-անտարբեր: Ահա թե ինչու հայերը, վախը սրտներում, իրենց մեջ կրելով և հոգու խորքում պահելով պատմական այդ դաժան իրողությունը, փորձեցին շրջանցել իրենց հետ պատահածը՝ կամաց-կամաց ընդօրինակելով օտարի վարքութարքը, սովորությունները, ապրելաձևը, փորձեցին փախչել իրենք իրենցից, իրենց անոնից, իրենց տեսակից, մի խոսքով՝ այն ամենից, ինչը կիշեցներ ՀՀ դարի եղեռնը: Եվ քանի որ նոր միջավայրը թելադրում էր նոր կենսապայմաններ, կյանքի նոր ռիթմ ու որակ, ուստի փրկված հայերից շատերը իրենց երեխաներին փորձեցին զերծ պահել այդ պատմությունից, որպեսզի նրանք հանգիստ ապրեն՝ ամեն փորձությունից ու փորձանքից հեռու: Այնուամենայնիվ, այդ մարդիկ, ապրելու և գոյատևելու ինչ ծն էլ որ ընտրեին, թաքցնեին սեփական էությունը, թե նահանջեին, միևնույն է, եղեռնը իր կնիքը պիտի դներ ոչ միայն նրանց, այլ նաև հետագա սերունդների ճակատագրի վրա: Փոխանցվելու էր սերնդեսերունդ, արտացոլվելու էր մարդկանց առօրյայում, կենցաղում, մարմնավորում էր ստանալու գրականության մեջ. «Պանդխտությունը մեր ժողովրդի խոր վերքերից է, և պատահական չէ, որ այդ թեման այնքան

շատ է տեղ գտել մեր գրականության մեջ», - գրում է գրականագետ Վագգեն Գաբրիելյանը¹: «Հիշատակը՝ հիշողությունը, սրբազն պարտքի զգացողությանը զուգակցված, դառնում է բազմաբնույթ ստեղծագործական նյութ, որը մերթ արտահայտվում է ականատես-վկայի հուշերի ծևով, մերթ մղձավանջին հաղորդակցվելու եղանակով, բայց երկու դեպքում էլ՝ խորապես ապրված ու կենդանի ընկալմամբ: Այդ բանաստեղծության մեջ նկատելի է նաև սփյուռքային լինելու հանգամանքը, որ դրսնորվում է տարբեր միջավայրերի կացութաձևերի հետագծերով: Այս երևոյաները լայնորեն արտացոլվել են Փիթեր Բալաբյանի «Լուսի տիսուր օրեր» ժողովածուում և Հովհաննես Փիլիկյանի «Համահայկական սիմֆոնիա» պոեմում, որոնք ամբողջությամբ հայի մասին են՝ նրա սփյուռքյան կյանքի ուշագրավ դիտարկումներով:

Փիթեր Բալաբյանի «Լուսի տիսուր օրեր» բանաստեղծությունների ժողովածուն

«Ճակատագրի սև շունը» հուշագրության լուսալնծայրումց մեկ տարի անց՝ 1983 թ., Փիթեր Բալաբյանը հրատարակում է Եղենի թեմային նվիրված իր երկրորդ ինքնակենսագրական գիրքը՝ «Լուսի տիսուր օրեր» (Sad Days of Light) բանաստեղծությունների ժողովածուն, որը հայերեն է հրատարակվել 2010 թ.:

Սփյուռքում ազգային ինքնության դրսնորման հիմնական միջոց եղել է ու մնում է ցեղասպանության հիշողությունը, ուստի պատրահական չէ, որ գրողը հաճախ է անդրադառնում Եղենի թեմային, պարկերում հայի՝ ողբերգական, փորձություններով լի կյանքն ու ողիսական ճանապարհը, նրա վայրիվերումներն ու հոգեկան ապրումները, հուսն ու հավաքը վաղվա օրվա հանդեպ: Միամանթոյի նման լավագես գրողը հավադում է, որ Եղենի ու գարագրության մահաշունչ ճանապարհներին հայը երբեք չի կորցնում ապրելու հոյսը, այն իր կայծերն է շողարձակում ժողովրդին պատուիասած մղձավանջի մոլոր ու խավար գիշերներում: Եվ պատրահական չէ, որ Բալաբյանն իր այս ժողովածուի համար բնաբան է վերցրել Միամանթոյի «Հոգեվարքի և հուսի ջահեր» շարքի «Ծարավ» բանաստեղծությունից մի քառապող.

Ու բոլոր մեռածներուն ուրվականներն այս գիշեր,

¹ Գաբրիելյան 1987, 5:

Աչքերուս և հոգիիս հետ Արշալույսի պիտի սպասեն..

Որպեսզի, կյանքերնուս ծարավն հագեցնելու համար՝

Թերևս վերեն իրենց վրա կաթիլ մը լո՛յս իյնա...²:

Փիթեր Բալաբյանը հաճախ է դիմում անցյալին՝ կարծելով, որ յուրաքանչյուր արվեստագետի խնդիրը պետք է լինի անցյալը ճանաչելը, իշխողության պաշտպանությունը: Անցյալը ամերիկահայ գրողի ստեղծագործության մեջ ներկայանում է որպես կենդանի և գործուն մի ուժ. անցյալի մասին խոհը անհանգիստ ընթացք ունի, քանի որ ներկայի մեջ հարատևում է անցյալի գրորությունը: Եղեռնը ծանր հետևանք է թողել սփյուռքահայի հոգում. նա չի կարողանում ձերբազատվել անցյալի դառը հիշողություններից, անգամ խաղաղ, բարեկեցիկ կյանքը մոռացության չի տալիս արյունոտ անցյալը, ամեն քայլափոխի հետապնդում է նրան, տեսիլքի նման հայտնվում («Հայաստանի պատմություն»)³:

Միանգամայն ճիշտ է նկատել հայրենի գրաքննադատ, թարգմանիչ Արտեմ Հարությունյանը. «Բալաբյանի հերոսները ցեղասպանության հետտրավմատիկ տեսիլքների մեջ անընդհատ արյունոտ անցյալի և խաղաղ ներկայի սահմանագծում են: Այդ հոգեբանական ծանր վիճակները նրանց ավերված և ամայացած Հայրենիքի և կործանված կյանքի անտանելի պատկերներն են բերում: Անգամ ամերիկյան քաղաքի՝ Նյու Ջերսիի մթերային խանութ մտնելը արթնացնում է մահվան և ցեղասպանության պատկերներ»⁴:

Գրողը հետևողականորեն պատկերել է իր տոհմի՝ որպես մի ամբողջ ազգի՝ հանձին իր տատի՝ Նաֆինա Չիլինկարյանի (աղջկական ազգանվամբ՝ Շեքերեմեցյան) ողիսական ուղին, և դա պատահական չէ. ազգային ինքնության մեջ մեծ դեր է խաղում ընդհանուր պատմությունը՝ Ես-ը անջատված չէ Մենք-ից, Ես-ը պայմանավորված է Մենք-ով: «Իր եղեռնապատումը - գրում է Վարդան Փարթամյանը, - նա տալիս է վկայի, ականատեսի մեջ բեկվող հոգեվիճակի անդրադարձումներով: Եղեռնյան օրերի որևէ պահը, իրադարձությունը կամ դրանց կուծալի հուշն է Բալաբյանի բանաստեղծությունների նյութը, որն ապրումների ու խոհերի անմիջականությամբ ստեղծում է իրավիճակի ճշմարիտ, հոգու մեջ արձագանքվող պատկեր»⁵:

² Սիամանթը 1957, 129:

³ Balakian 1983, 6.

⁴ Բալաբյան 2008, 6:

⁵ Փարթամյան 2005, 108:

Ժողովածովի բանաստեղծությունները մարդկային տառապանքի միմի դիտարկում են կամ բանաստեղծի հոգեկան տվյալտանքը՝ ծնված տանջող մտքերից: Առանձին բանաստեղծություններով Բալաբյանը ցեղասպանությունը վերապրածի, ականատես-վկայի աչքերով պատկերում է Եղենը («Հայաստանի պատմություն»), գաղթի դաժան ճանապահը («Դիարքերի», Թուրքիա, 1914. ինչպես և այն ժամանակ»), անապատի տապը, որն անգամ արևը մայր մտնելուց հետո էլ չի դադարում, սուրսայր կավի պես շարժվում է ուրբերիդ առաջ, սովահար և լվաված մանուկներին, որոնց կոկորդներից լոյսի և մեռնող քամու մեջ բլրի վրա արածող ոչխարների նման մայուններ են արծակվում («Ճանապարհ դեպի Հայեա, 1915»), հայերի հալածանքները, թուրքերի անմարդկային գործողությունները, դաժանությունները («Թուրքական բանտախցում»)⁶:

«Թուրքական բանտախցում» բանաստեղծությունը գրել է ի հիշատակ պապի՝ Տիրան Բալաբյանի և նվիրել է հորը և մորաքույրերին՝ Աննային ու Նոնային: Այս բանաստեղծության նամակագիրներից մեկը Սիամանթոն է, որի «Կարմիր լուրեր բարեկամես» ժողովածուն, Փիթեր Բալաբյանի հավաստմամբ, գրվել է Տիրան Բալաբյանի հետ նամակագրության ընթացքում: Գրողը պատկերել է հայերի զգացած անմարդկային սարսափները, վերապրողների հոգեկան խանգարումները («Առաջին հոգեկան խանգարումը, Նյուարը, 1941»), մահվան ճիրաններից հրաշքով փրկվածների տվյալները («Տարագիրների վերադարձը Զմյուռնիա»), որոնք օտար ափերում փրկություն էին որոնում, օտար երկրներից կարեկից վերաբերմունք էին ակնկալում, սակայն արժանանում էին պաշտոնական սառը վերաբերմունքի, անտարբերության, երբեմն էլ՝ արհամարհանքի: Փիթեր Բալաբյանը օտար երկրների այդ սառը վերաբերմունքը քննադատում է «Պահանջը» պոեմով, որը զուտ քնարական ստեղծագործություն չէ, այն առաջին հերթին Եղենի իրական արտացոլումն է փաստերով ու վավերագրերով:

Պոեմն ունի «Խնդրագիր՝ ի պաշտպանություն օտար կառավարությունների դեմ ուղղված պահանջների» ենթախորագիրը: Պահանջատերը հարազատ տատն է, որի հիշողության առանցքի շուրջն էլ ծավալվում են ու զարգանում պոեմի գործողությունները: Բալաբյանի հերոսը հավաքական

⁶ Balakian 1983, 25.

դիմագիծ ունի. Ես-ի մեջ մենք-ն ավելի տարածուն է: Մահ և արհավիրք տեսած, հարազատներին կորցրած, եղեռնից մազապուրծ տատը, որ հրաշքով ողջ մնալով հայտնվել է հեռավոր Ամերիկայում, պետք է լրացնի իր լինելությունը փաստող հարցաթերթիկ՝ անունը, ազգությունը, բնակության վայրը, գրադարձությունը, ունեցվածքը՝ առարկայական ցանկով, ամբողջությամբ կորսված սեփականության նկարագիրը, վնասի նկարագրությունը, արժեքը՝ ամերիկյան դոլարներով, կորուստների ու վնասների հանգամանքների պատճառները և այսպիս շարունակ: Հարցեր, որոնք տակնուվուա են անում գաղթականություն առանց այն էլ բզկտված հոգին, հարցեր, որոնցից յուրաքանչյուրի պատասխանը բացահայտում է դարի ոճրագործությունը: Բալաբյանն իր պոեմում քննադատում է քաղաքակիրթ աշխարհը, որը, քաջ տեղյակ լինելով հայերի նկատմամբ կատարված դիվային արաքներին և հայերի զանգվածային տեղահանությանը, հայերից ինքնությունը հաստատող փաստաթուղթ է պահանջում:

Ի պատասխան այն հարցին, թե հայցվորն ինչ փաստեր ունի իր կորուստների կամ վնասների վերաբերյալ, գաղթականություն ներկայացնում է իր անկեղծ տառապանքից ծնված վկայությունը. «Ժուրդ ժողովուրդը թալանեց ու յուրացրեց մեր ունեցվածքը, տեղահանող ժանդարմները տղամարդկանց մեկուսացրին մեզնից և զատ-զատ նրանց միմյանց կապելով, տարան, մեզ էլ տարան մի անհայտ ուղղությամբ: Իսկ երեք օր հետո արդեն նրանք մեկ առ մեկ սպանեցին տղամարդկանց ու կանանց, այդ թվում և իմ եղբայրներին ու քոյրերին...»⁷: Նվաստացուցիչ փաստաթուղթը վրդովում է հերոսուինուն.

Ես մարդ արարած եմ... անհնարին էր, որ ես ինձ հետ ունենայի իմ կորուստների վերաբերյալ փաստագրյալ ապացույց...⁸:

Բալաբյանի հերոսը երբեք չի հոսանքվում, իր արդար պահանջներն է ներկայացնում աշխարհին: Ժողովորդի մեջ անմեռ պահանվող ազգային ոգին, որ փոխանցվել է հերոսուին, ուժ և եռանդ է տվել նրան դիմակայելու ժամանակին, տարածությանը, դժվարություններին: Ոչ ոք նրան չի կարողանում ընկերել: Չնայած բազում դժվարություններին՝ օտարության մեջ հերոսուին գտել է իր տեղը, նա երբեք չի կորցրել իր ազգային ինքնությունը, ավելին՝ իր հետագա սերունդների մեջ վառ է պահել նախնյաց իի-

⁷ Balakian 1983, 41.

⁸ Balakian 1983, 43.

շատակը, լեզուն և հավատը, սերը դեպի հայրենիքը, նրանց է փոխանցել պատմական անարդարության դառնությունը:

«Գրողը պետք է կարողանա ստեղծել համամարդկային նյութ, - գրում է Փիթեր Բալաբյանը, - որպես պոետ իմ նպատակը եղել է գտնել ասելիքիս տիեզերական խորքը, գտնել ողջ աշխարհն ընդգրկող պոետական ձևը, որը կլինի ոչ թե սոսկ իմը, այլ բոլորինը։ Հայոց պատմության այդ կարևորագոյն շրջանի մասին իմ զգացողությունները կազմում են պոեմներիս մեծ մասը։ Փորձել եմ ցոյց տալ Հայոց եղեռնի պատմական ու մշակութային խորությունը, և դա ինձ հաջողվել է»⁹։

Եղեռնը բազմակողմանի դրսնորում է ստանում օտարագիր հայ գրողների ստեղծագործություններում։ Սերնդավիդիխությունն անգամ հայի հիշողությունից չի կարող ջնջել այն։ Հայերիս համար եղեռնը ապրված իրողություն է, արյամբ փոխանցվող ցավ։ Եղեռնի թեման չի սպառվում, հայը երբեք չի հաշտվում պատմական անարդարության հետ, այն միշտ թարմ է նրա հիշողության մեջ, չի հաշտվի այնքան ժամանակ, քանի ողջ աշխարհի արդարամիտ մարդկությունը այն չի դատապարտել։ Հայ գրողները՝ օտարագիր թե հայագիր, հարազատ են մնում իրենց ազգային պատմությանն ու կենսական խնդիրներին, ծգտում ողջ աշխարհի մարդկությանը ցոյց տալ աշխարհում նմանը չունեցող, բանական մարդու ուղեղում չտեղավորվող ահավոր չարիքը։

Հովհաննես Փիլիկյանի «1915-Հայկական մի սիմֆոնիա» պոեմը

Հովհաննես Փիլիկյանն իր օտարագիր հայ գրչակիցների նման ևս անդրադարձել է եղեռնի թեմային։ Իր բանաստեղծություններում և «1915-Հայկական մի սիմֆոնիա» պոեմում լայն համադրության մեջ արտացոլել է եղեռնը¹⁰։

«1915 - Հայկական սիմֆոնիան», - պոեմի ներածական խոսքում գրում է գրաքննադատ, հրատարակիչ Քրսիտոֆեր Լոուրենը, - ցոյց է տալիս ժամանակը՝ ընկալելով այն որպես ուղղահայաց մի մեծություն՝ երկարածգվող ու հարաբերական, անցյալն ու ապագան «ժամանակազրուրկ» ներկայի մեջ պարփակող։ Զգետք է մոռացության մատնվեն անցյալի անարդարությունները, և կարելի է կանխագուշակել, թե ինչ հետևանքների կա-

⁹ Հայոց աշխարհ 2017։

¹⁰ Էմին 1984, 485։ Նշենք, որ Հ. Փիլիկյանի ստեղծագործությունների հայերեն մեջբերումները տրվում են Գ. Էմինի թարգմանությամբ։

րող են հանգել դրանք: Ժամանակը հնարավոր չէ անջատել մարդկային գործունեության ամբողջական շարժումից¹¹:

Հովհաննես Փիլիկյանն իր ստեղծագործություններում խստագոյն դատապարտել է եղեռնը: Գրողը ահասարսութ պատկերներով փորձել է օտարալեզու հասարակությանը ներկայացնել դարի չարիքը:

Նրա ստեղծագործություններում կրկնվող ու դաժան ճշմարտությունները հերթագյում են՝ ընդգծելով իրողության՝ խելացնորության հասցնող ահավիրությունը.

...Պատմական Հայաստանում այլս հայեր չկա՞ն,
Արդեն «պատմական» Հայաստանում այլս հայեր չկա՞ն,
Արևմտյան Հայաստանում այլս հայ չկա՞.
Այլս չկա՞.

Կա՞ր...

Այլս հին Հայաստանում հայ չկա՞...¹²:

Փիլիկյանն իր պոեզիայում բծախնդրորեն պատկերել է աշխարհում նմանը չունեցող եղեռնի ահավոր հետևանքները, որոնք դեռ թարմ են ականատես – վկա – վերապրողի զգացական աշխարհում: Գրողը մարդկությանը կանգնեցնում է համընդիհանուր հարցադրումների առաջ՝ պատմական փորձի արժևորման, բռնության ու բռնակալության նկատմամբ անզիջում ու անհաշտ պայքարի նկատառումներով: Մարդկության դատին է հանձնում անցյալ ու ներկա իրողությունները, սարսափագրու վտանգով լի իրադարձությունները՝ նրան մղելով մտածելու և գործելու, թույլ տրված սխալն ուղղելու, նորերը կանխելու:

Հայը, որ արմատներով դարերով կպած էր իր երկրին, թուրքի չար ձեռքով և հզոր պետությունների անտարբեր հայացքի ներքո կորցրել է իր երկիրը, դարձել օտարերկրացի¹³:

Նա երբեք չի հուսալքվել, միշտ իր արդար պահանջներն է ներկայացրել աշխարհին. ժողովրդի մեջ անմահ պահպանվող ոգին մնում է անսասան և անկոտրություն: Ուշագրավ է «հայ տղաքի» բանավեճը մեծ մարդու հետ, որը, ինչպես ծանոթագրությամբ է բացահայտվում, «ամերիկյան զինվորական անձնավորություն է (հավանաբար, նույն ինքը՝ պրեզիդենտը՝ որպես ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատար)»: Այդ մեծ մարդու համար չկա պատմության արդար դատ, այլ կան իր բազաները, որոնք

¹¹ Pilikian 1980, 7.

¹² Էմին 1984, 487:

¹³ Էմին 1984, 489:

Թուրքլանդիայի այդ հողերում «պաշտպանում են ազատ քրիստոնեական աշխարհը համայնավարներից՝ անկրոն ու անհավատ ճամփորդներից...»¹⁴: Այս կոչոր թշնամանքը կոծկում, լուլթյան է մատնում կորսված հողերի ողբերգությունը, որտեղ այժմ «Մանկական ուրախ աչքերի փոխարեն՝ ռադարների արյունայի հայացքն է»: Բայց և ինչ էլ լինի, ինչպես էլ լինի, հայը չի կարող «պոկվել», «խլվել» իր հողերից:

Մենք սիրում ենք քեզ, հայրենի՝ երկիր.

Քո արգանդում կանգնած է մեր սարն Արարատ¹⁵:

Դա սար չէ միայն, այլ մի ժողովորի հավերժ գոյության խորհրդանիշ. «Թեկուզն չորս հարյուր տարի, հազար, հարյուր հազար էլ անցնի, - գրում է Փիլիկյանը, - հայը տերը կլինի իր երկրի և բիբլիական Արարատի...»¹⁶:

Հայոց մեծագույն ողբերգությունը դիտվում և բեկվում է լայն աղերսների մեջ: Բանաստեղծը մեկ առ մեկ ներկայացնում է դարի հրեշներին, նրանց գործած չարիքները: Փիլիկյանը համոզված է. քանի դեռ եղեռնը չի դատապարտվել, նոր հրեշներ են ի հայտ գալու, նոր, ավելի ահավոր չարիքներ են իրագործվելու: Եվ այդ ամենը ...դեմ է բնությանը, Աստծուն, Քրիստոսին, մարդուն...»¹⁷:

Քաղաքականակես թրծված բանաստեղծը սթափ հայացքով է ներկայացնում արդի քաղաքական կյանքը, նրա վայրիվերումները, քաղաքական գործիչների անարդար ու կողմնակալ վերաբերմունքը արդարություն տենչող ազգերի նկատմամբ, նրանց շարունակական անտարբերությունը ցեղասպանության, կոտորածների, մարդկային խոշտանգումների հանդեպ:

Եվ թուրքերը կոտորեցի՞ն մեզ,

Հայերի՞ն,

Կոտորեցին քրիստոնյա՛, ստեղծագո՞րծ մի ժողովուրդ,

Մի փոքրաթի՛վ, բայց մեծ ժողովուրդ

Հոյների ու հռոմեացիների ավագ եղբօ՛րը,

Ասորացիների, հեթիթների և փյունիկեցիների

Հասակակցին...»¹⁸:

Գրողը հենց անտարբերությունն է համարում մարդկային չարիքի հիմնական պատճառը, որ նորանոր չարիքներ է ծնում և դեռ ծնելու է¹⁹:

¹⁴ Pilikian 1980, 80.

¹⁵ Pilikian 1980, 25.

¹⁶ Pilikian 1980, 25.

¹⁷ Էմին 1984, 493:

¹⁸ Էմին 1984, 485:

¹⁹ Էմին 1984, 487:

Ինչպես և անհավատայի հեքիաթ են համարում հայերի կոտորածը, ավելին՝ որոշ հզոր պետություններ էլ, որոնք կեղծել և կեղծում են պատմությունը, հայերին են մեղադրում կատարվածում, որն էլ առաջ է բերում գրողի արդար զայրույթը. «Մյ քեզ հիմա՞ր պարոն... ուրեմն հայերն ու հոյներն են իրե՞նց կողոպտել կամ սադիստների նման իրենք իրե՞նց են խոշտանգում... Ես ճշմարտությունը կասեմ, եթե դու ինձ նույնիսկ մորթելու լինես... դու մեծ մարդ ես, դու այդ կարող ես անել... բայց այդ դեպքում հայի իմ ամեն մի բջիջը ճշմարտությո՞ւն կգոռա»²⁰:

Դիպուկ բնութագրումներով պոեմում իրար են հաջորդում նոր օրերի դեմքեր ու իրադարձություններ՝ Ֆեղերիկո Գարսիա Լորկա, նացիստ – ֆաշիստներ, Հիտլեր, Մուտլինի, Ֆրանկո, Հերոսիմա, ատոմային սպառնալիք:

«Արդի բրիտանական հասարակությունն այնքան ապաքաղաքական է, և Փիլիկյանն իր տեսակի մեջ միակ բանաստեղծն է լինելու, ուզում եմ ասել՝ արհստոֆանյան տիպի այն խիզախը, - գրում է Ք. Լոուրենսը, - որ հիշատակում է անունները և չի էլ ձգուում դրանք քողարկել: Մենք սարսափելիորեն կարիք ունենք իրեն նմանվող ավելի շատ բանաստեղծների, որ պեսզի մեր հասարակության մեջ ստուգենք ազատությունների մետաղը»²¹:

Գրողը դիմելով մարդկությանը՝ խնդրում է խելքի գալ, քանի դեռ աշխարհը հիմնահատակ չի կործանվել:

-Աղաչո՞ւմ եմ ձեզ, մարդի՞կ, արթնացե՞ք,
Արթնացե՞ք, այս փոքրի՞կ հողագնի սիրույն
Եվ մեր երեխաների՞ սիրույն...²²:

Բանաստեղծը հաճախ է ինքն իրեն հարց տախի՝ ինչ է պատերազմը, ինչ է խաղաղությունը, և գախս է հետևյալ եզրահանգումների՝ «Պատերազմը գեղեցիկի նկատմամբ ատելության գերագույն դրսւորումն է»²³, «Խաղաղությունը գեղեցիկի նկատմամբ սիրո բարձրագույն դրսւորումն է»²⁴: Փիլիկյանը միանգամայն ճիշտ է նկատել, որ մարդկության հազարամյա պատմության մեջ պատերազմն ու խաղաղությունը շաղկապված են և փոխնիփոխ լրացնում են մեկմեկու, առաջ մղում կյանքը՝ այն դարձնելով կյանքի և մահվան շարունակական պայքար:

²⁰ Էմին 1984, 491:

²¹ Pilikian 1980, 5.

²² Էմին 1984, 493:

²³ Pilikian 1980, 26.

²⁴ Pilikian 1980, 31.

Եզրակացություններ

Փիթեր Բալաբյանի և Հովհաննես Փիլիկյանի պոեզիայում տիրապետող տրամախոսություններով, արձակ պատումներով, վավերագրերով միաձուված քնարականությունն է, որը ոչ միայն պարզում է հեղինակային կողմնորոշումը, այլև նրանց զգացմունքային աշխարհը, որտեղ հորձանք են տախս բողոքը, վիշտը, ցասումը, կարեկցանքը, մանավանդ հեգնանքը, որ խոցում է անայլայլ թվացող արտահայտության միջից:

Որտեղ էլ լինեն օտարագիր հայ գրողները, նրանք իրենց ստեղծագործություններով հետամուտ են լինելու ազգային ինքնության, ազգային ոգու պահպանմանը, առանց որի սփյուռքում հայը, որն իր ոտքերի տակ չունի ազգային ենթահող, դարերով մշակված կենցաղ, ազգային միջավայր, ըղձական հայրենիքի տեսիլը, դատապարտված է ձուլման:

Գրականություն

Գարրիեյան Վ. 1987, Սփյուռքահայ գրականություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 373 էջ:
Սիհամանթ 1957, Ընտիր երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 252 էջ:

Բալաբյան Փ. 2008, Լուսի տիսուր օրեր, Երևան, ՀԳՄ հրատ., 156 էջ:
Փարթամյան Վ. 2005, Սփյուռքահայ օտարագիր բանաստեղծություն, Երևան,
«Մուղնի», 191 էջ:

Հայոց աշխարհ 2017, մարտի 2, հրատ. ԻԱ տարի:

Էմին Գ. 1984, Գիրք թարգմանությանց, Երևան, «Սովետական գրող», 445 էջ:
Balakian P. 1983, Sad Days of Light, New-York, Sheep Meadow Press, 85 p.

Pilikian H. 1980, 1915-An Armenian Symphony And other poems, London, Counter-Point Publications, 171 p.

ԵՂԵՌՆԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ՓԻԹԵՐ ԲԱԼԱԲՅԱՆԻ ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՓԻԼԻԿՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

Նելլի Գալստյան

Ամփոփում

Եղեռնի թեման առանձնակի տեղ է զբաղեցրել օտարագիր հայ գրողների ստեղծագործություններում: Սփյուռքում ազգային ինքնության դրսևորման հիմնական միջոցը եղել ու մնում են ցեղասպանության հիշողությունը, ազգային ոգին պահելն ու պահպանելը, ուստի պատահական չէ, որ անզիագիր գրողներ Փիթեր Բալաբյանը և Հովհաննես Փիլիկյանը իրենց պոեզիայում անդրադարձել են Եղեռնի թեմային, պատկերել ողբերգական, փորձություն-

ներով լի հայի կյանքն ու ողիսական ճանապարհը, նրա վայրիվերումներն ու հոգեկան ապրումները, հոյսն ու հավատը վաղվա օրվա հանդեա, նրա անկուտրում ազգային ոգին: Փ. Բալաբյանը «Լուսի տիսուր օրեր» բանաստեղծությունների ժողովածուում վերապրածի, ականատես-վկայի աչքերով պատկերել է եղեռնը, գաղթի դաժան ճանապարհը, սովահար և լկված մանուկներին, թուրքերի անմարդկային արագները, դաժանությունները, հայ ժողովրդի կրած տառապանքները, բայց նաև ազգային անկուտրում ոգին, աշխարհին ուղղված արդար պահանջը: Հովհաննես Փիլիկյանը իր «1915 - Հայկական սիմֆոնիան» պոեմում ոչ միայն պատկերել է եղեռնը, քննադատել այն, այլև սթափ հայացքով ներկայացրել է արդի քաղաքական կյանքը, դրա վայրիվերումները, քաղաքական գործիչների անարդար ու կողմնակալ վերաբերմունքը արդարություն տեսնչող ազգերի նկատմամբ, նրանց շարունակական անտարքերությունը ցեղասպանության, կոտորածների, մարդկային խոշտանգումների հանդեա:

Բանալի բառեր՝ հիշողություն, ազգային առանձնահատկություն, ազգային ինքնություն, սիյուռքահայ կյանք, դեպքերի ականատես-վկաներ, պատմական անարդարություն, պատմական իրողություն:

ТЕМА ГЕНОЦИДА И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПОЭЗИИ ПИТЕРА БАЛАКЯНА И ОВАНЕСА ПИЛИКЯНА

Нелли Галстян

Резюме

Тема Геноцида занимает особое место в творчестве зарубежных армянских писателей. Память о Геноциде была и остается главным средством выражения национальной идентичности в диаспоре, потрясений и душевных переживаний, надежды и веры в будущее, несокрушимого национального духа. В сборнике стихов «Печальные дни света» П. Балакян обращается к теме Геноцида и депортации армян, бесчеловечных действий турок, направленных на истребление армянского народа.

Тема геноцида легла и в основу поэмы Ованеса Пиликяна «1915-Армянская симфония», в которой автор критикует предвзятое отношение политиков к нациям, борющимся за справедливость.

Ключевые слова – память, национальная специфика, национальная идентичность, жизнь армянской диаспоры, свидетели-очевидцы событий, историческая несправедливость, историческая действительность.

THEME OF GENOCIDE AND NATIONAL IDENTITY IN POETRY OF PETER BALAKYAN AND HOVHANNES PILIKYAN

Nelly Galstyan

Abstract

The theme of the Genocide has a special place in the works of foreign Armenian writers. The memory of the Genocide has been and remains the main means of expressing national identity in the Diaspora, the upheavals and mental feelings, the hope and faith in the future, its unbreakable national spirit. In the collection of poems "Sad Days of Light" P. Balakyan portrayed the Genocide, the cruel way of migration, the starving children, the persecution of Armenians, the inhuman acts of the Turks, the cruelty, the immortal spirit of the Armenian people. In his poem "1915-Armenian Symphony" H. Pilikyan not only portrayed the Genocide, criticized it, but also soberly presented the modern political life, its collapse, the unjust and biased attitude of politicians towards nations seeking justice, their continuous indifference to genocide, massacres, human to torture.

Key words – memory, national identity, the life of the Armenian diaspora, witnesses of events, historical injustice, historical reality.

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐՎԵՏՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՇԵՔՍՊԻՐԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՅԵԼՈՒՄ.

**ՀՀ ԳԱԱ ԱՐՎԵՏՍԻ ԻՆՍԻՏՈՒՏԻ ՇԵՔՍՊԻՐՅԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ**

Անահիտ Բեքարյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4

Էլ. հասցե՝ abekaryan@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 25.09.2021, գրախոսվել է 12.04.2022,

ընդունվել է տպագրության 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-165

ՀՏԴ: 929:82 Շեքսպիր + 02(479.25)

Ներածություն

Հայ անվանի գրականագետ և արվեստաբան, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի հիմնադիր տնօրեն (1958-1987) Ռուբեն Զարյանի նախաձեռնությամբ ու ջանքերով 1964 թ. Արվեստի ինստիտուտում ստեղծվեց Խորհրդային Միությունում առաջին Շեքսպիրյան գրադարանը, իսկ 1966-ին՝ առաջին Շեքսպիրագիտության հայկական կենտրոնը:

Շեքսպիրյան գրադարան հիմնելու մտահղացումը

1964 թ. ապրիլի վերջին, ինչպես ամբողջ աշխարհը, այնպես էլ հայ ժողովուրդը մեծ շուրջով տոնեց անգիտացի հանճարեղ թատերգու, մարդկության մեծ բարեկամ Շեքսպիրի ծննդյան 400-ամյակը: Այդ օրերին կազմակերպվեցին բազմաթիվ հանդիսավոր երեկոներ, Գ. Սունդուկյանի անվան պետական ակադեմիական թատրոնն այդ առթիվ ապրիլի 19-ին, 20-ին, 22-24-ին ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, պետական մրցանակի դափնեկիր Վ. Աճեմյանի բեմադրությամբ ներկայացրեց «Ռոմեո և Ջուլիետ» երեք գործողությամբ ողբերգությունը (թարգմանիչ՝ Խ. Դաշտենց), հայ պարբերական մամուլում հրապարակվեցին մի շարք հոդվածներ Շեքսպիրի և

Շեքսպիրագիտության մասին¹: Այդ բոլոր միջոցառումների կիզակետը դարձավ 1964 թ. ապրիլի 25-ին Երևանի Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնում կայացած հանդիսավոր երեկոն: Մամովի վկայությամբ՝ «Ապրիլի 25-ին Երևանի Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական թատրոնը «գրավել էր» Շեքսպիրը: Այդ անունը այստեղ էր բերել մայրաքաղաքի արվեստի և գրականության գործիչների, նրա դրամատուրգիայի բազմաթիվ երկրպագուների, հանդիսատեսների...»²: Այդ երեկոյի ընթացքում փայլուն ելույթ է ունեցել նաև ինքը՝ անվանի արվեստաբան Ռուբեն Զարյանը: Ինչպես վերհիշում է արվեստաբան Լև Վագներն իր հակիրճ, բայց ընդգրկուն հոդվածում, որը Ռ. Զարյանի ծննդյան 60-ամյակի կապակցությամբ տպագրվեց «Երեկոյան Երևան» թերթի 1969-ի դեկտեմբերի 8-ի համարում, «Այդ ամենը սկսվեց 1964 թվականի ապրիլյան այն երեկոյից հետո, երբ Ռուբեն Զարյանը գեկուցում կարդաց Շեքսպիրի 400-ամյակին նվիրված նիստում: Օպերայի թատրոնում հավաքված Շեքսպիրի հարյուրավոր հայ երկրպագուները երկար պահեցին գիտնականին, որ նրանց առաջ բացել էր պատկերացումների ու զգացումների մի նոր աշխարհ»³:

Անվանի արվեստաբանը, ոգևորված Շեքսպիրի երկրպագուների ջերմու սրտառուց ընդունելությունից, զգալով, որ «իր խոսքը տպավորություն թողեց»⁴, վերստին համոզվեց, որ Շեքսպիրը մեր ժողովորդին շատ է անհրաժեշտ: «Ահա այդ օրը՝ երեկոյան», իր «տան մեջ, գիշերային խորին լրության մեջ ծնվեց **շեքսպիրյան գրադարան** (ընդգծումը մերն է – **Ա.Բ.**) ստեղծելու գաղափարը»⁵: Ինչպես վերհիշում է Ռ. Զարյանը, նա իր անձնական գրադարանից առանձնացրել է Շեքսպիրին վերաբերող գրքերը՝ նպատակ դնելով հավաքել շեքսպիրյան գրքեր և իր «տան գրապահարանի հիմա մի փեղկը, իսկ հետո՝ առանձին գրապահարան հատկացնել շեքսպիրյան գրքերին»⁶: Ունենալով շատ ծանոթներ արտասահմանում՝

¹ Տե՛ս, օրինակ, Ռ. Զարյան 1964 (Ադամյանը շեքսպիրագետ), Առաքելյան 1964 (Շեքսպիրի տաղանդավոր թարգմանիչը), Փափազյան 1964 (Շեքսպիրը), Սողոմոնյան 1964 (Հանճարեղ անգլիացին), Բորյան 1964 (Հավերժ ժամանակակիցը), Զարյան 1964 (Անշեղ հանճարը), Հովհաննիսյան 1964 (Հավերժ մարդկության հետ) և այլն:

² Մարդկության մեծ բարեկամը 1964:

³ Վագներ 1980, 22:

⁴ Զարյան 2012, 394:

⁵ Զարյան 2012, 394:

⁶ Զարյան 2012, 395:

Ռ. Զարյանը համոզված էր, որ ժամանակի ընթացքում կարող է ստեղծել շեքսափիրյան գրքերի հարուստ հավաքածու:

Նեռևս պատանեկության տարիներից Շեքսափիրի հանդեպ տաճած սերը, իսկ հետագայում մեծ ողբերգակ Վահրամ Փափազյանի՝ Շեքսափիրի հերոսների անզուգական մարմնավորումները և անվանի թարգմանիչ Հովհաննես Մասեհյանի՝ Շեքսափիրի ստեղծագործությունների սքանչելի թարգմանությունները պետք է որ արվեստաբանին «ստիպեին» հանգելու այդ մտքին: Հետևաբար Ռ. Զարյանի համար անձնական գրադարանում շեքսափիրյան գրքերի «մինի գրադարան» ստեղծելու գաղափարի իրականացումը միանգամայն օրինաչափ էր և սպասելի: Բայց, բարեբախտաբար, «այն, ինչ մտահղացված էր որպես անձնական հավաքածու, դարձավ հասարակական»⁷: Արվեստաբանը, խանդավառված իր նոր մտահղացմամբ, սովորության համաձայն, այն քննարկել է ընկերների հետ՝ ակնկալելով նրանց հավանությունն ու աջակցությունը: Ռ. Զարյանի վկայությամբ՝ նրանցից մեկը իր «ասածները հրապարակել էր որպես հարցազրոյց՝ հայտարարելով, թե իբր ստեղծվում է շեքսափիրյան գրադարան», և Ռ. Զարյանը դիմում է «ընթերցողներին ձեռք մեկնել այդ ազգօգուտ նախաձեռնության իրականացմանը»⁸:

Եվ այսպես, 1964-ին, հավանաբար մայիսին կամ հունիսին Հայկական ԽՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտում ստեղծվեց Խորհրդային Միությունում առաջին և աշխարհում չորրորդ շեքսափիրյան գրադարանը: Արվեստաբանը կատարեց առաջին քայլը՝ նորաստեղծ գրադարան հանձնեց իր անձնական գրադարանից առանձնացրած ամբողջ «շեքսափիրյան» գրականությունը՝ Շեքսափիրի երկերը և դրամատուրգի ու նրա ստեղծագործությունների մասին գրված գրքերը՝ ընդամենը 168 անուն գիրք⁹: «168 գրքից միայն մեկն էր անգլերեն՝ Ռուսական «Վկիյամ Շեքսափիր» ծավալուն աշխատությունը, որ նվեր էի ստացել 1963-ին Անգլիայի գիտության մինիստրի առաջին տեղակալ միստր Կվիրկից»¹⁰:

Շեքսափիրյան գրադարաններ

Հարկ է նշել, որ մինչ այդ աշխարհում գործում էին մի շարք շեքսափիրյան գրադարաններ: Դրանցից նշանավոր են՝

⁷ Զարյան 2012, 395:

⁸ Զարյան 2012, 395:

⁹ Զարյան 1967, 7:

¹⁰ Զարյան 1967, 8:

▪ **Վայմարի շեքսպիրյան գրադարանը** (*The Shakespeare Library in Weimar*), որը կազմում է Շեքսպիրի ծննդյան 300-ամյակի առթիվ դեռևս 1864 թ. ապրիլի 23-ին Գերմանիայի Վայմար քաղաքում հիմնադրված **Շեքսպիրագիտության գերմանական միության** (*Deutsche Shakespeare-Gesellschaft - German Shakespeare Societie*) բաղկացուցիչ մասը: Ցիշտ է, այն այնքան հարուստ հավաքածու չունի, բայց ուշագրավ է որպես շեքսպիրյան առաջին գրադարան, որն աշխարհում ավելի հայտնի դարձավ և մեծ համբավ ձեռք բերեց Շեքսպիրագիտության գերմանական միության գրեթե երկու հազար անդամների կատարած բեղուն գիտական հետազոտությունների և շեքսպիրյան տարեգրքերի հրատարակման շնորհիվ:

▪ **Շեքսպիրյան հուշարահ-գրադարանը** (*Shakespeare Memorial Room*) ստեղծվել է 1882-ին Անգլիայի Բիրմինգհեմ քաղաքի գրադարանին կից: Այստեղ պահպանվում է Մեծ Բրիտանիայում առկա ամենանշանակալից և լավագույն շեքսպիրյան հավաքածուն, որն իր ծավալով աշխարհում երկրորդն է: Այդ հուշարահում կան շատ հազվագյուտ ու թանկարժեք ցուցանմուշներ, այդ թվում՝ Շեքսպիրի առաջին հրատարակությունների մի քանի պատճեններ: Բիրմինգհեմյան հավաքածուն պարունակում է մեծ դրամատուրգի ստեղծագործությանը նվիրված ավելի քան 40 հազար կտոր գիրք (մոտ 100 լեզվով), ամսագրեր և տեսահոլովակներ, շեքսպիրյան թատերական ներկայացումների ավելի քան 6 հազար լուսանկար, 10 հազար ազդագիր ու ծրագիր և այլ նյութեր:

▪ **Ֆոլջերի շեքսպիրյան գրադարանը** (*Folger Shakespeare Library*) հիմնադրվել է ԱՄՆ-ի մայրաքաղաք Վաշինգտոնում 1932-ին: Դեռևս ուսանողական տարիներից ամերիկացի մեծահարուստ Հենրի Ֆոլջերը հետաքրքրվում է Շեքսպիրով և նրա ստեղծագործությամբ: 1885-ին Ֆոլջերը ձեռք է բերում շեքսպիրյան մեծածավալ գրքի (Փոլիո) ֆաքսիմիլային առաջին հրատարակությունը: Հաջորդ հինգ տարիների ընթացքում Հենրի Ֆոլջերը հավաքում է դրամատուրգի ստեղծագործությունների հազվագյուտ հրատարակություններ՝ ձեռք բերելով Շեքսպիրի չորրորդ մեծածավալ գրքի 1685 թ. թանկարժեք և հազվագյուտ հրատարակությունը: Ֆոլջերի գրադարանն ունի գրապահոց, ընթերցասրաններ և սեփական թատրոն: Ֆոլջերի գրադարանը ոչ միայն սովորական գրադարան է, այլև թանգարան՝ թեմատիկորեն կապված և՛ Շեքսպիրի, և՛ XVII դ. անգլիական իրականության, և՛ շեքսպիրագիտության հետ: Գրադարանում պահպանվում են ձեռագրեր, հին և ժամանակակից կահույք, մետաղադրամների

հավաքածու, պարբերական իրատարակություններ և ամսագրեր, գեղա-նկարներ, քանդակներ, թատերական զգեստներ, տարրեր տարիների շեքսափիյան թատերական ներկայացումների հազարավոր ծրագրեր և այլ արժեքավոր իրեր ու նյութեր (գրադարանում, ընդհանուր առմամբ, պահ-վում են ավելի քան 250 հազար գիրք, մոտ 50 հազար ձեռագիր, 250 հա-զար թատերական ազդագիր և այլ նյութեր):

Վաշինգտոնի և Բիրմինգհեմի շեքսպիրյան հավաքածուները կարծես թե լրացնում են մեկը մյուսին. Վաշինգտոնում է գտնվում հիմնականում XVI-XVII դր. հավաքածու, իսկ Բիրմինգհեմում XVIII-XX դր.:

Ինչ վերաբերում է <<ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի շեքսափիրյան գրադարանին, ապա այն զգալիորեն նպաստեց 1960-1980-ական թվականներին Հայաստանում Շեքսափիրի երկերի, դրանց հայերեն թարգմանությունների ու հայ թատրոնում դրանց բեմադրությունների ուսումնասիրության գործին: Իսկ այդպիսի հետազոտություններ կատարելու համար հայ իրականության մեջ կային բռնոր նախադրյալները և հիմքերը, քանի որ Շեքսափիրի թատերգությունների՝ Հովհաննես Մասեհյանի հրաշալի թարգմանությունները, ինչպես նաև հայ անվանի դերասանների (Գևորգ Զմշկյան, Պետրոս Արամյան, Սիրանոյշ, Հովհաննես Աբելյան, Արուս Ուկանյան, Վահրամ Փափազյան, Հրաչյա Ներսիսյան և որդիշներ) շեքսափիրյան կերպարների անկրկնելի ու փայլուն մարմնավորումները վաղորից ի վեր համարվում էին հայ թատերական արվեստի փառապանծ էջերը՝ դառնալով հայ մշակույթի բաղկացուցիչ ու անբաժանելի մասը: Այդ տարիներին շեքսափիրյան գրադարանից օգտվում էին բազմաթիվ գրողներ, գրականագետներ, թարգմանիչներ, դերասաններ, գիտաշխատողներ, ասափիրանտներ, ուսանողներ և այլք:

«Ծերսապիրյան» նվիրատվություններ

¹¹ Զդենեկ Ստրիբռնի (Zdenek Stribrny)՝ 1922-2014, Պրահայի Կարլի համալսարանի, Լու Անժելեսի Կալիֆորնիայի համալսարանի, Լեսթերի (Մեծ Բրիտանիա), Կոնստանցի և Գրայֆսվալդի (Գերմանիա) համալսարանների պրոֆեսոր, շեքսափ-

պարմական «դրամաները» գրքի մասին՝ Ռ. Զարյանը նամակով դիմում է չեխս շեքսպիրագետին, խնդրում ուղարկել այս՝ նրան տեղեկացնելով Երևանում շեքսպիրյան գրադարան ստեղծելու իր մտահղացման մասին։ Զդենեկ Ստրիբոնին ուղարկում է ոչ միայն իր գիրքը, այլև Շեքսպիրի ողբերգությունների չեխերեն թարգմանությունների միհատորյակը, ինչպես նաև 1883 թ. Պրահայում Յակով Մալի (Jakub Maly, 1811-1885) թարգմանությամբ չեխերեն լրյու տեսած «Անգոռնիու և Կլեոպատրա» ողբերգության հազվագյուտ հրատարակությունը¹²։

Իր մտահղացման մասին Ռ. Զարյանը նամակով հայտնել է նաև Համառուսական թատերական ընկերության գրադարանի տնօրեն Արտավազդ Աղարեկյանին՝ հայցելով նրա օժանդակությունը։ Նա «բարի ու մեղմ բնավորությամբ մարդ էր», «համեստ վերին աստիճանի» և «սիրով ընդառաջում էր իրեն դիմողներին, մանավանդ եթե խնդրասուն իր հայրենակիցներից էր»¹³։ Զարյանն Աղարեկյանին է ուղարկում Ռուսաստանում հեղափոխությունից առաջ լրյու տեսած «Շեքսպիրյան» գրքերի ցուցակներ, իսկ Աղարեկյանը կապվում է գրավաճառների հետ, անտրտունջ որոնում, գտնում է այդ գրքերը և ուղարկում Երևան՝ դա համարելով «իր պարտքը՝ ամեն կերպ օգնել, աջակցել այն օջախի բարգավաճմանը, որի անունը շեքսպիրյան գրադարան է...»¹⁴։ Նշենք, որ շեքսպիրյան գրադարանում առկա՝ նախահեղափոխական շրջանի ավելի քան 50 կտոր ոռւսերեն գրքերի մեծ մասն ուղարկել է Ա. Աղարեկյանը։

Ռ. Զարյանը իր մտադրության և կատարած առաջին քայլերի մասին նամակներով տեղեկացնում է ուկրաինացի բանաստեղծ, ՈՒԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Պավլո Տիշինային և ուկրաինացի թատերագետ, Կիևի թատերական թանգարանի փոխտնօրեն Իրինա Վանինա-Պոսուդովսկայային՝ խնդրելով ուղարկել Շեքսպիրի երկերի ուկրաիներեն թարգմանություններ։ Նրանցից յուրաքանչյուրը շեքսպիրյան գրադարանին է նվիրում Շեքսպիրի երկերի եռահատորյակը (ուկրաիներեն)¹⁵։

յան հետազոտությունների հիմնադիր Զեխիայում, Շեքսպիրյան միջազգային ասոցիացիայի գործադիր կոմիտեի անդամ։

¹² Զարյան 2012, 395-398։

¹³ Զարյան 2012, 398։

¹⁴ Զարյան 2012, 399։

¹⁵ Զարյան 2012, 399-400։

<<ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի շեքսպիրյան գրադարանի կայացմանն ու զարգացմանն զգալիորեն աջակցել ու նպաստել են աշխարհի տարբեր երկրներում ապաստանած Սփյուտքի մեր հայրենակիցները, որոնք, տեղեկանալով Ռ. Զարյանի նախաձեռնության մասին, տարբեր լեզուներով հրատարակված բավական մեծաքանակ «շեքսպիրյան» գրքեր են ուղարկել նորաստեղծ գրադարանի համար: Թերթելով շեքսպիրյան գրադարանի մատյանը՝ մենք կրկին ու կրկին համոզվում ենք, որ այդ գործընթացը կրել և կրում է շարունակական բնույթ (հաճախ նոյն անձը տարբեր ժամանակահատվածներում մի քանի անգամ տարբեր գրքեր է ուղարկել): Այսպես, փիլիսոփայության դոկտոր Արշակ Մեղրյանը՝ Գերմանիայի Ենա քաղաքից, ուղարկել է 1922-ին Մայնի Ֆրանկֆուրտում հրատարակված՝ գերմանացի փիլիսոփիա և գրող Գուտավ Լանդաուերի (1870-1919) Շեքսպիրի երկաստոր աշխատությունը, 1964-ին Վայմարում լոյս տեսած «Շեքսպիրի հորեցյանը - 1964» ժողովածուն, Շեքսպիրագիտության գերմանական միության 1948-1965 թթ. հրատարակած շեքսպիրյան տարեգրքերը, Շեքսպիրի «Դրամատիկական երկերի» տամիատորյակը (Լայցիգ, 1897) և այլն: Մեծաթիվ «շեքսպիրյան» գրքեր են ուղարկել ամերիկահայեր Սուրեն Սարգսյանը (Իլինոյս նահանգի Էվանսվորն քաղաքից՝ գրքասեր, անտիկվար խանութի սեփականատեր, որը, ի դեպ, շատ գրքեր է ուղարկել ոչ միայն շեքսպիրյան, այլև հանրային և երևանի պետական համալսարանի գրադարաններին) և Անդրանիկ Անդրեասյանը (Բոստոնից՝ գրող, «Պայքար» թերթի խմբագիր, 1909-1996): Իրանահայ բանաստեղծ և նկարիչ Դևը (Մարգար Ղարաբեկյան, 1901-1976) շեքսպիրյան գրադարանին է նվիրել Հ. Մասեհյանի «Հովհոս Կեսար» և «Կորիդուան» ողբերգությունների թարգմանությունների ձեռագրերը, Վենետիկի Միսիթարյանների հրատարակությունները¹⁶ (1962), ինչպես նաև 1962-ին Թեհրանում Հ. Մասեհյանի թարգմանությամբ ու Խմբագրությամբ լոյս տեսած «Ումեն և Զովիել» ողբերգությունը:

Շեքսպիրյան գրադարանի հիմնադրումից մի քանի ամս անց՝ նոյն 1964 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Հայաստանի Երգի-պարի պետական համույթը սփյուռքահայ «Նոր սերունդ» առաջադիմական կազմակերպութ-

¹⁶ Ի դեպ, «Կորիդուան» ողբերգության վենետիկյան հրատարակությունը գրադարանին է նվիրել թարգմանչի քոյլը՝ Զարուհի Քաջբերունի-Մասեհյանը՝ այն ուղարկելով Դևի միջոցով: Այդ մասին Զ. Քաջբերունին համապատասխան գրառում է կատարել գրքի տիտղոսաթերթի վրա՝ նշելով նաև ամսաթիվը՝ 01.01.1966:

յան¹⁷ հրավերով մեկնում է Երկարատև շրջագայության Սիրիա (Դամասկոս, Հալեպ, Հոմս) և Լիբանան (Բեյրութ, Տրիպոլի): Այդ շրջագայության ընթացքում հայկական պատվիրակության կազմում են եղել նաև Հայաստանի գրողների միության քարտուղար, բանաստեղծ Հրաչյա Հովհաննիսյանը, ՀԽՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, արվեստագիտության դոկտոր Ռուբեն Զարյանը և արձակագիր, լրագրող, «ՊրաՎդա» թերթի Հայաստանի թղթակից Գուրգեն Առաքելյանը, որոնք մի շարք հանդիպումներ են ունեցել տեղի հայկական կրթօջախների և մշակութային կազմակերպությունների, արաբ մտավորականության ներկայացուցիչների հետ, նրանց պատմել Խորհրդային Հայաստանի նվաճումների մասին:

Ո. Զարյանը, հանդիպելով ինչպես սփյուռքահայ մշակութային, կրթական, գործարար շրջանների, այնպես էլ արաբ մտավորականության ներկայացուցիչների հետ, նրանց նույնպես տեղեկացնում է իր ձեռնարկած գործի մասին: Ե'վ շրջագայության ընթացքում, և' դրանից հետո շեքսպիրյան գրադարանին շատ նվիրատվություններ են անում թե՛ մեր հայրենակիցները, թե՛ արաբները: Այսպես, հալեպահայ հայտնի ակնարոյժ, մեծ արվեստասեր և «Մարտիրոս Սարյան» ակադեմիայի հիմնադիր Ռոբերտ Ճեպեճյանը (1909-2000) իր տուն է հրավիրում Զարյանին՝ Հալեպի արվեստասեր մարդկանց հետ ծանոթացնելու և «մայր հայրենիքի մասին» «աշխոյց հարց ու զրոյց» ծավալելու նպատակով¹⁸: Ռոբերտ Ճեպեճյանը «իր տան հյուրերին» տեղեկացնում է Զարյանի «ծրագրի մասին, և, համարելով դա հայրենասիրական նախաճեռնություն», հայտնում է իր համոզմունքը, «թե ամեն մեկ հայի պարտքը լինի իր կարեցածին չափով օգնել այդպիսի շնորհակալ գործի հաստատմանը»¹⁹: Մի քանի օր հետո այդ հանդիպման մասնակիցներից մեկը՝ Պարգև Նազարյանը, Հալեպի «Լազար Նաճարյան-Գալուստ Կյուլպենլյան» վարժարանում՝ դասախոսություն կարդալու նպատակով հրավիրված Ո. Զարյանին է նվիրում Շեքսպի-

¹⁷ Նոր սերունդ՝ հայկական մշակութային միություն, ստեղծվել է 1955-ին Բեյրութում: Գործում է Հնչակյան կուսակցության հովանավորությամբ: 1956-1965 թթ. հրատարակել է «Արարատ» ամսագիրը, աչքի է ընկել «Արտավազը» և «Շիրվանզարե» թատերախմբերով, «Գարուն» երգչախմբով, հայկական ժողովրդական երգի-պարի համույթով, «Արեգ» մանկապատանեկան պարախմբով: Միության մասնաճյուղերը գործում են Դամասկոսում, Հալեպում, Կահիրեում, Սիրինեյում, Լոնդոնում, Տորոնտոյում, Լոս Անջելեսում և այլրու:

¹⁸ Զարյան 2012, 407-409:

¹⁹ Զարյան 2012, 412:

ոի երկերի արաբական թարգմանության չորս հատորը: Այդ հանդիպման մի ուրիշ մասնակից՝ Սուլեն Գալենտերը, ինչպես և Ռոբերտ Շեքսենդյանը, հետագայում բազմաթիվ գրքեր են նվիրում շեքսպիրյան գրադարանին:

Շեքսպիրյան գրադարանի հարստացման գործում առանձնապես մեծ ավանդ է ներդրել հալեպահայ գործարար, «Բարոն» հյուրանոցի²⁰ (որտեղ իջևանել էր հայկական պատվիրակությունը) սեփականատեր Գրիգոր (Գորո) Մազլումյանը, որի տանը Հայեպում նրան նվիրում է անգլերեն երեք գիրք՝ Շեքսպիրի մասին մենագրություններ: Մազլումյանի հանձնարարությամբ հետագայում Լոնդոնից և Օքսֆորդից շեքսպիրյան գրադարանի համար պարբերաբար բազմաթիվ գրքեր են առաքվել Ռ. Զարյանին, այդ թվում՝ «Շեքսպիրյան բարեգորի» (*Shakespeare Survey*) համարները: Շեքսպիրյան գրադարանի համար Գ. Մազլումյանը երկու հարյուրից ավելի գիրք է ուղարկել նաև Սիրիայից Հայաստան գաղթած հայերի հետ²¹:

Արվեստի ինստիտուտի շեքսպիրյան գրադարանը իհմնականում հարստացել է նվիրատվությունների շնորհիվ: Գրադարանին գրքեր են նվիրել և՝ առանձին կազմակերպություններ, և՝ մասնավոր անձինք: Այսպես, գրադարանը գրքեր է ստացել մոտ քսան կազմակերպությունից՝ Գերմանական շեքսպիրյան ընկերությունից (Վայմար), Բիրմինգհեմի շեքսպիրյան գրադարանից, Ամերիկյան շեքսպիրյան ընկերությունից, Գալուատ

²⁰ Սիրիայի ամենահին բարձրակարգ և ամենաշքեղ հյուրանոցներից է, որը հիմնել է հայ գործարար Արմենակ Մազլումյանը 1911-ին: Հետագայում այդ հյուրանոցը նրա որդու՝ Գրիգոր Մազլումյանի ջանքերի շնորհիվ դարձել է ոչ միայն Սիրիայի, այլև ողջ Միջին Արևելքի ամենահրաշալի և առաջատար հյուրանոցներից մեկը՝ անխափան գործելով ավելի քան հայուր տարի: Ժամանակին այն հյուրընկալել է շատ հայտնի ու բարձրաստիճան մարդկանց՝ տարբեր երկների ղեկավարների (Շաոլ Դր Գոլ, Գամալ Աբդել Նասեր, Հաֆեզ ալ Ասադ, Քեմալ Աթաթուր, Ֆեյսալ 1-ին թագավոր և այլք), քաղաքական և հասարակական գործիչների (Թեոդոր Ռուզվելտ, Դևիդ Ռոքֆելլեր և ուրիշներ), գրողների (Ագաթա Քրիստի, Լոուրենս Արաբացի (Թոմաս Էլվարդ Լոուրենս), Գրիգոր Չոհրապ, Արամ Անտոնյան և այլք), առաջին տիեզերագնաց Յուրի Գագարինին, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Սոս Սարգսյանին, առաջին անգամ Ասլանտյան օվկիանոսի վրայով միայնակ թոփք կատարող օդաչու Զարյա Լիդբերգին և շատ ուրիշների: Ի դեպ, Ազարա Քրիստին, որն ամուսնու՝ անգլիացի հնագետ Մաքս Մալուունի հետ հաճախ է այցելել Հայեպ, իր նշանավոր «Սպանություն Արևելյան ճեպընթացում» վեպի մի մասը 1930-ական թթ. գրել է այդ հյուրանոցում: Յավոր, «Բարոն» հյուրանոցը պատերազմի հետևանքով բավական տուժել է և այժմ չի գործում, իսկ դրա վերջին սեփականատերը՝ Արմեն Մազլումյան կրտսերը մահացել է 2016 թ. հունվարի կեսին:

²¹ Զարյան 2012, 418-419:

Գյուլբենկյան կոմիտեից (Լիսաբոն), Ռուսաստանի պետական գրադարանից (Նախկինում՝ Մոսկվայի Վ.Ի. Լենինի անվան գրադարան) և այլ կազմակերպություններից: Շեքսափիրյան գրադարանին գրքեր են նվիրել ավելի քան 300 անձինք, այդ թվում՝ ՀԽՍՀ ԳԱ նախագահ, ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, Էրմիտաժի տնօրեն, ակադեմիկոս Բորիս Պիոտրովսկին, հոնքարացի անվանի արևելագետ, հայագետ, <<ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Էղմոնդ Շյուտցը, ուկրաինացի գրողներ՝ Պավլո Տիչինան, Սեմյոն Ժուրավլյովը և թարգմանիչ Գրիգորի Կոչորդը, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստներ Գրիգորի Կոզինցևը (Լենինգրադ), Վարդան Աճեմյանը և Վահրամ Փափազյանը, խորհրդային ականավոր թատերագետ Գրիգորի Բոյաջիկը և շատ ուրիշներ:

Շեքսափիրյան գրադարանի համալրման համար Արվեստի ինստիտուտն իր միջոցներով ձեռք է բերել մոտ 350 գիրք: Նվիրատվություններ են արել նաև <<ԳԱԱ հիմնարար գրադարանը՝ ավելի քան 100 գիրք, Գալուստ Գյուլբենկյան կոմիտեն (Լիսաբոն)՝ մոտ 100, Լոնդոնի «Հայոցնը» ավելի քան 20, Գերմանական շեքսափիրյան ընկերությունը (Վայմար)՝ մոտ 20, Ռուսաստանի պետական գրադարանը՝ մոտ 20 գիրք և այլ կազմակերպություններ:

Բազմաթեզու Շեքսափիրը

Այժմ Արվեստի ինստիտուտի շեքսափիրյան գրադարանում պահպում է ավելի քան երեք հազար կտոր «շեքսափիրյան» գիրք՝ մոտ 40 լեզվով: Բացի Շեքսափիրի երկերի անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, հայերեն հրատարակություններից, գրադարանն ունի նաև լեհերեն, չեխերեն, ուկրաիներեն, լիտվերեն, էստոներեն, վրացերեն, արաբերեն, պարսկերեն, հինդի, եթովպերեն, վիետնամերեն, մոնղոլերեն և այլ լեզուներով տպագրություններ: Ցավոք, վերջին երկու տասնամյակում գրադարանը համալրվել է ընդամենը 70-80 գրքով:

Ընդհանուր առմամբ, շեքսափիրյան գրադարանը նաև թանգարան է, քանի որ այնտեղ, բացի գրքերից, պահպում են նաև հայ շեքսափիրագետների որոշ ձեռագրեր և իրեր: Ի մի բերելով՝ կարող ենք ասել, որ շեքսափիրյան գրադարանն ընդգրկում է հետևյալ բաղկացուցիչ մասերը.

▪ Շեքսափիրի երկերը, նրա կյանքին ու ստեղծագործությանը նվիրված անգլերեն աշխատություններ

- Շեքսպիրի երկերը՝ գերմաներեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, եվրոպական այլ լեզուներով, արևելյան լեզուներով, հայերեն
- Շեքսպիրի երկերի հայերեն թարգմանությունների ձեռագրեր
- Հայ շեքսպիրագետներին վերաբերող իրեր, փաստաթղթեր և նյութեր:

Շեքսպիրյան գրադարանում այժմ կան շատ արժեքավոր և հազվագյուտ գրքեր: Դրանցից առաջին հերթին արժե հիշատակել Շեքսպիրի առաջին մեծածավալ գրքից (ֆոլիո) «Հենրի Հինգերորդ» քրոնիկի լոնդոնյան ֆաքսիմիլյախն հրատարակությունը²² (տե՛ս շեքսպիրյան գրադարանի մատյանի 180-րդ գրանցումը), որը 1964-ին Բեյրութում Ռ. Զարյանին է նվիրել Բեյրութի ամերիկյան համալսարանի շրջանավարտ, «պատանի շեքսպիրագետ» (Զարյանի բնութագրմամբ) Հովհաննես Փիլիկյանը (ծնվ. 1942), որը «զարգացած երիտասարդ էր, բազմակողմանի պատրաստության տեր՝ գրականություն և արվեստ, պատմություն, փիլիսոփայություն, գեղագիտություն և այլն: Գիտելիքները շատ-շատ էին: Դատողությունները, իր տարիքի հետ համեմատած, հասուն էին ու երեսմն շատ տարօրինակ»²³: Հ. Փիլիկյանը, հետազայում ավարտելով դրամատիկական արվեստի թագավորական ակադեմիան, դարձել է հայտնի բեմադրիչ, թատերագետ և թարգմանիչ: Հետաքրքիր է, որ Ռ. Զարյանը, թեև գիտակցել է, թե այդ «հազվագյուտ հրատարակությունը» «ինչ արժեք է լինելու շեքսպիրյան գրադարանի համար», այնուամենայնիվ, չի համաձայնվել «Վերցնել այդպիսի թանկ նվեր», իսկ Հ. Փիլիկյանը արտահայտել է հետևյալ միտքը. «Եթե մարդուն հարգում ես, ուրեմն նվերդ էլ խանութից առած չաետք է լինի, որ ամեն ոք կարող է անել, այլ քո ունեցածից, այն, որից բաժանվելիս ափսոսանքի զգացում ունենաս»²⁴: Շեքսպիրյան գրադարանի հազվագյուտ և արժեքավոր գրքերից են Նոր սլրանդարդ (1-12 հատոր) և Բրիտանիկա (1-32 հատոր) հանրագիտարանները (*The New Standard Encyclopaedia*, edited by William A. Colledge, v. 1-12, New York, 1905; *The Encyclopaedia Britannica*, Eleventh Edition, v. 1-32, Cambridge, 1910), իսկ Շեքսպիրի ստեղծագործություններից արժե հիշատակել հատկապես հետևյալ հրապարակումները.

²² Ռ. Զարյանի գրքում սխալմամբ նշվում է՝ ««Լիր արքայի» անգլիական հազվագյուտ հրատարակություն» (հմմտ. Զարյան 2012, 441):

²³ Զարյան 2012, 441:

²⁴ Զարյան 2012, 441-442:

- Շեքսպիրի գործերի առաջին հայերեն հրատարակությունը՝ *Ռոմեո և Ջուլիետ* (1866, Զմյուռնիա, թարգմանիչ՝ Արամ Տետեյան (1822-1901))
- Իզուր դեղը մեծ աղմուկ (1888, Թիֆլիս, թարգմանիչ (գերմաներենից)՝ Հովհաննես Լալայան)
- Համեր (1889, Թիֆլիս, թարգմանիչ՝ Սենեքերիմ Արծրունի (1847-1920))
- Մակբեթ (1892, Թիֆլիս, թարգմանիչ՝ Ստեփան Մալխասյանց)
- Համեր, Ռոմեո և Ջուլիետ, Վենետիկի վաճառականը, Լիր արքա (համապատասխանաբար՝ 1894, 1896, 1897, 1898, Թիֆլիս, թարգմանիչ՝ Հովհաննես Մասեհյան)
- Օթելլո (1904, Գահիրե, թարգմանիչ՝ Գ.Հ. Փափազյան)
- Հենրի Հինգերորդ քրոնիկի ֆաքսիմիլային հրատարակությունը՝ առաջին մեծածավալ գրքից (անգլերեն՝ William Shakespeare, *Henry V*, A facsimile of *The First Folio* text, London, 1900)
 - Ինչպես կուզեք կատակերգության իին ուղղագրությամբ տարբերակը՝ 1623-ի առաջին մեծածավալ գրքից (անգլերեն՝ *The Old Spelling Shakespeare “As You Like it”, from The First Folio of 1623*, London, 1908)
 - Դրամագրիկական Երկեր (անգլերեն՝ *The Dramatic Works of William Shakespeare*, London-Paris-New York, 1836)
 - Երկեր (անգլերեն՝ *The Works of William Shakespeare*, London, 1868)
 - Երկեր, յոթ հատորով (անգլերեն՝ *The Works of William Shakespeare*, v. I-VII, Leipzig, 1868)
 - Երկեր, տասներկու հատորով (անգլերեն՝ *The Works of Shakespeare*, v. I-XII, Boston, 1885)
 - Երկերի յիակապար ժողովածու, ութ հատորով (անգլերեն՝ *The Complete Works of Shakespeare*, in eight volumes, New York, 1901 և բազմաթիվ այլ գրքեր:

Շեքսպիրի և նրա ստեղծագործությունների մասին գրադարանի հազվագյուտ և արժեքավոր գրքերից կարելի է առանձնացնել հետևյալ աշխատությունները.

- Պետրոս Հ. Աղամենան, Շեքսպիր եւ իլր Համեթ ողբերգութեան աղբիրն ու քննադապութիւնները, Թիֆլիս, 1887
- Էդուարդ Դաուդեն (1843-1913, իոլանդացի կենսագիր, բանաստեղծ, Դուրլինի Տրինիտի քոլեջի արոքեսոր, շեքսպիրագետ), Ակսնակ Շեքսպիրը (անգլերեն՝ Edward Dowden, *Shakespeare Primer*, London, 1877)

▪ Մարի Քոուլեն Կլարկ (1809-1898, անգլիացի շեքսպիրագետ) *Շեքսպիրի երկերի լիակատար համաբարբառ* (անգլերեն՝ Mary Cowden Clarke, *The Complete Concordance to Shakespeare*, London, 1879) և այլն:

Հատկանշական է, որ շեքսպիրյան գրադարանը, բացի «Շեքսպիրյան» գրքերից ու պարբերականներից, հավաքում և պահպանում է հայ շեքսպիրագետների ձեռագրեր և իրեր, ինչպես նաև շեքսպիրյան թեմաներով ստեղծված երաժշտական ստեղծագործությունների նոտաներ, ձայնապահակներ, սկավառակներ և այլ նյութեր: Դրանցից արժե հիշատակել Հովհաննես Մասեհյանի, Վարդգես Սոլթենյանցի, Եղիշե Զարենցի, Վահան Թոթովենցի, Խաչիկ Դաշտենցի, Հենրիկ Սևանի, Վահրամ Փափազյանի և այլոց՝ Շեքսպիրի ստեղծագործություններից կատարած թարգմանությունների ձեռագրերը, < Մասեհյանի երկու ակնոցը, ոսկեծայր գրիցը, ճապոնական բաժակը, մետաքսե թաշկինակը և այլն:

«Գիտության, արվեստագիտության, շեքսպիրագիտության կազմակերպիչ..., մի աննկուն նախաձեռնող ոգի» Ռ. Զարյանի (որն «անփոխարինելի դեր խաղաց շեքսպիրյան հազվագյուտ գրադարանի»²⁵ ստեղծման գործում մահից հետո՝ 1994-ին, այն վերանվանվեց նրա անունով՝ Ռ. Զարյանի անվան շեքսպիրյան գրադարան:

Արձանագրենք նաև, որ իրենց աշխատություններում շեքսպիրյան գրադարանին անդրադարձել են Ռ. Զարյանը²⁶, Ն. Գաբրիելյանը²⁷, Բ. Անդրեասյանը²⁸, Ա. Ասատրյանը²⁹ և այլ հեղինակներ:

Եզրակացություններ

«ՀԱԱ արվեստի ինստիտուտի Ռ. Զարյանի անվան շեքսպիրյան գրադարանը պատշաճ վերաբերմունքի և գրադարան-թանգարանի ցուցանմուշները հետազոտողին առավել մատչելի դարձնելու պարագայում կարող է դառնալ հայ երիտասարդ շեքսպիրագետների նոր սերնդի ուսուցման, դաստիարակման և ծևավորման կենտրոն, որտեղ նրանք կարող են իրականացնել նոր շեքսպիրագիտական ուսումնասիրություններ, կատարել թարգմանություններ, գրել աշխատություններ՝ շարունակելով, զար-

²⁵ Հախվերդյան 2000, 168:

²⁶ Զարյան 1967, 6-8, Զարյան 2012, 392-401, 412-419, 440-442:

²⁷ Գաբրիելյան 1967, 32-33:

²⁸ Անդրեասյան 1981, 4-9:

²⁹ Ասատրյան 2010, 226-229:

գացնելով և հարստացնելով Հ. Մասեհյանի, Ռ. Զարյանի և հայ մյուս շեքսպիրագետների թողած ժառանգությունը: Համոզված ենք, որ ապագայում կունենանք հայ շեքսպիրագետների նոր համաստեղություն՝ նոր Հովհաննես Մասեհյան, նոր Պետրոս Աղամյան, նոր Վահրամ Փափազյան, նոր Ռուբեն Զարյան, քանի որ «Շեքսպիրը կուոք չի եղել մեզ համար, ոչ էլ լոկ մշակութային երևույթ, այլ կենդանի իրականություն»³⁰:

Գրականություն

Անդրեասյան Բ. 1981, Շեքսպիրը հայերեն (մատենագիտություն), Սովետական գրող, Երևան, էջ 4-9:

Առաքելյան Վ. 1964, Շեքսպիրի տաղանդավոր թարգմանիչը, Գրական թերթ, 24 ապրիլ:

Ասատրյան Ա. 2010, <<ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ - 50, Երևան, «Գիտություն», էջ 226-229:

Բորյան Գ. 1964, Հավերժ ժամանակակիցը, Սովետական Հայաստան, 25 ապրիլի: Գաբրիելյան Ն. 1967, Շեքսպիրի արևելյան հայրենիքը, Սովետական Հայաստան, N 2, էջ 32-33:

Զարյան Ն. 1964, Անշեղ հանճարը, Գրական թերթ, 1 մայիսի:

Զարյան Ռ. 2012, Մայրամուտից առաջ. Ինքնապատում, հ. Երրորդ, Երևան, «Գիտություն», 528 էջ:

Զարյան Ռ. 1967, Աշխարհում չորրորդը՝ շեքսպիրյան հայկականը, Կովտուրլուսավորական աշխատանք, դեկտեմբեր, էջ 6-8:

Զարյան Ռ. 1964, Աղամյանը շեքսպիրագետ, Գրական թերթ, 24 ապրիլի:

Հախվերդյան Լ. 2000, Մենք և մեր դժվար օրերը, հողվածներ, Երևան, «ՎանԱրյան», 255 էջ:

Հովհաննիսյան Հր. 1964, Հավերժ մարդկության հետ. Գրական թերթ, 1 մայիսի:

Մարդկության մեծ բարեկամը 1964, Գրական թերթ, 1 մայիսի:

Սարյան Մ. 1966, Շեքսպիրական, հայկական շեքսպիրյան տարեգիրք, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 407 էջ:

Սոլոմոնյան Ս. 1964, Հանճարեղ անգլիացին, Սովետական Հայաստան, 25 ապրիլի:

Վագներ Լ. 1980, Այդպիսի մարդիկ չեն ծերանում. Ռուբեն Զարյան. Հայկական թատրոնական ընկերություն ՀԹԸ, Ժողովածու, կազմող և խմբագիր՝ Բարեկեն Հարությունյան, ՀԹԸ, 174 էջ:

Փափազյան Վ. 1964, Շեքսպիրը, Գրական թերթ, 24 ապրիլի:

³⁰ Սարյան 1966, 5:

ՇԵՔՍՊԻՐԸ ՀԱՄԱՉԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՅԵԼՈՒՄ. «Հ ԳԱԱ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍԻՏՈՒՏԻ ՇԵՔՍՊԻՐՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ

Անահիտ Բեքարյան

Ամփոփում

Ակադեմիկոս Ռ. Զարյանի նախաձեռնությամբ ու ջանքերով 1964 թ. Հայկական ԽՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտում հիմնվեց Խորհրդային Միությունում առաջին և աշխարհում չորրորդ շեքսպիրյան գրադարանը: Արվեստաբանը նորաստեղծ գրադարան հանձնեց իր ամբողջ «Շեքսպիրյան» գրականությունը՝ 168 անուն գիրը: Շեքսպիրյան գրադարանը նշանակալի դեր ունի 1960-1980-ական թթ. Հայաստանում Շեքսպիրի երկերի, դրանց հայերեն թարգմանությունների ու հայ թատրոնում դրանց թեմադրությունների ուսումնասիրության գործում: Գրադարանի հավաքածուն հարստացել է աշխարհի տարբեր ծայրերից ինչպես բազմաթիվ հայերի, այնպես էլ օտարազգիների կատարած ներդրումներ շնորհիվ, որոնք գրադարանին են նվիրել շատ արժեքավոր ու հազվագյուտ հրատարակություններ, ծեռագրեր և իրեր: Այժմ շեքսպիրյան թանգարան-գրադարանում պահվում է ավելի քան 3000 ցուցանմուշ՝ 40 լեզվով:

Բանալի բառեր՝ գրադարան, Ռ. Զարյան, Շեքսպիր, շեքսպիրյան գրադարան, ներդրումներ, գիրը, հավաքածու:

ШЕКСПИР В ЗЕРКАЛЕ МИРОВОЙ КУЛЬТУРЫ: ШЕКСПИРОВСКАЯ БИБЛИОТЕКА ИНСТИТУТА ИСКУССТВ НАН РА

Անայ Բեկարյան

Резюме

В 1964 г. академиком АН Армении Рубеном Заряном при Институте искусств АН Армянской ССР была создана первая в Советском Союзе и четвертая в мире шекспировская библиотека, которой академиком Р. Заряном из личной библиотеки было предоставлено 168 книг, имеющих отношение к Шекспиру и шекспироведению в целом. Эта ценная коллекция включала как творчество Шекспира, так и переводы его произведений на армянский язык, а также шекспироведческие исследования. Неоценима роль библиотеки в изучении художественного наследия Шекспира в Армении в 1960-1980 гг., чему во многом способствовали переводы произ-

ведений классика английской литературы на армянский язык и постановки его пьес на армянской сцене. Огромен вклад армян диаспоры, а также иностранцев в дело обогащения и комплектации фондов шекспировской библиотеки. Усилиями отдельных лиц библиотека пополнилась ценностными раритетными изданиями, рукописями и предметами. В настоящее время в библиотеке-музее хранится более 3000 единиц литературы почти на 40 языках мира.

Ключевые слова – библиотека, Зарян, Шекспир, шекспировская библиотека, вклад, книга, коллекция.

SHAKESPEARE IN THE MIRROR OF WORLD CULTURE: SHAKESPEAREAN LIBRARY AT THE INSTITUTE OF ARTS NAS RA

Anahit Bekaryan

Abstract

The paper addresses the background factors that encouraged academician Rouben Zaryan to found a Shakespearean library at the Institute of Arts, in the Academy of Sciences of Armenian Socialist Republic. The library was the first in its kind in the Soviet Union and the fourth in the world. The paper dwells on the Shakespearean collection of 168 pieces that Zaryan donated to the newly-founded library. The paper also elaborates on how the library contributed to the study and translations of Shakespearean works in Armenia between 1960 and 1980, as well as the staging of Shakespeare's plays in the Armenian theatre. In their intention to replenish the library, both Armenians and foreigners from different parts of the world made contributions and donations of valuable and exclusive publications to the library. At present Shakespearean library houses more than three thousand exhibits in 40 languages.

Key words – library, Zaryan, Shakespeare, Shakespearean library, exhibits, book, collection.

ÉTUDE DES PROPORTIONS GÉOMÉTRIQUES DU XAČ'K'AR DE MOMIK

Haroutioun Khatchadourian (France, Paris)

chercheur indépendant
E-mail: ha.khatchadourian@free.fr

le 17 juillet 2021

The article has been delivered on 17.07.2021, reviewed on 20.02.2021,

accepted for publication on 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-179

UDC:929:72 Momik(479.25) + 726.1/7 + 514

Introduction

Examiner la composition des xač'k'ar peut être un sujet à la fois simple et complexe. Le terme « composition » peut avoir plusieurs acceptations et peut se référer à l'iconographie, à l'épigraphie, à la métrologie¹, au partage du travail entre maître et élève, aux techniques et aux outils mais aussi à la géométrie. Il est d'ailleurs intéressant de constater que parmi tous les termes utilisés par les maîtres sculpteurs pour se nommer, kazmoł (կազմոլ) ou kazmič' (կազմիչ²) sont les deux titres les plus courants. En effet, S. Barxowdaryan³ a relevé plus de 118 occurrences sur 190 xač'k'ar qu'il a étudiés, soit 62%. Même si le nombre de xač'k'ar étudiés n'est qu'un sous-ensemble non représentatif, nous remarquons que la moyenne du nombre d'occurrences pour les 14 autres titres utilisés est égale à 5,5 donc très faible par rapport au titre kazmoł ou kazmič'.

Nous voyons donc que la « composition » peut nous conduire très loin et il est nécessaire de réduire le champ de la recherche même si cette étude est circonscrite à une seule pièce : le xač'k'ar « *Le Christ et les 12 Apôtres* » du sculpteur Momik. Si le décor iconographique, l'inscription et la qualité de la

¹ Science des mesurages et ses applications. La métrologie comprend tous les aspects théoriques et pratiques des mesurages, quels que soient l'incertitude de mesure et le domaine d'application (cf. Vocabulaire international de métrologie – Concepts fondamentaux et généraux et termes associés (OIML V 2-200, troisième édition). 3ème Édition

² Les deux substantifs désigne un titre et sont issus de la même racine. Le verbe dérivé « *Kazmel* » signifie créer, composer, arranger, former.

³ Բարխովդարյան 1963, 184:

facture de ce xač'k'ar ont été étudiées par différents auteurs⁴, il n'en va pas de même de la composition géométrique. Nous n'avons trouvé aucune étude à ce sujet. Aussi, pour aborder ce thème, on commencera par une brève introduction relative à Momik et à ce xač'k'ar, puis nous rappellerons les connaissances géométriques que pouvaient avoir les sculpteurs arméniens au Moyen Âge, enfin nous analyserons les caractéristiques géométriques remarquables qui confèrent à ce xač'k'ar une qualité de composition exceptionnelle. Précisons aussi que les démonstrations ou les solutions géométriques peuvent être quelquefois multiples et que celles que nous présentons ne sont peut-être pas exactement celles qui ont été utilisées par Momik.

Momik et le xač'k'ar « Le Christ et les 12 Apôtres »

Momik est l'une des figures les plus célèbres de l'art arménien médiéval. Il vécut au XIIIe siècle⁵ et il était à la fois, architecte, sculpteur et peintre-enlumineur. Stepanos Ôrbelyan (1250-1305), le fils du prince Tarsayič Ôrbelyan, a joué un rôle particulier dans la vie créative de Momik, en tant que mécène. Selon toute vraisemblance⁶, Momik et Stepanos Ôrbelyan ont étudié ensemble à l'Université Glajor, célèbre alma mater médiévale. Les descendants de la dynastie Ôrbelyan ont été les commanditaires de manuscrits et de xač'k'ar⁷ que Momik a créé. En 1308, T'amt'a xat'own, qui était l'épouse du fils de Tarsayič, Èlikowm Ôrbelyan, chargea Momik de réaliser un xač'k'ar à Noravank': c'est celui que nous analysons dans cet article. Il est conservé aujourd'hui au musée géologique de Ełegnajor mais était autrefois situé dans le complexe monastique de Noravank' dans la localité Amałow.

Ce xač'k'ar est brisé diagonalement (la date et les circonstances de la brisure nous sont inconnues). Sur le plan de la composition iconographique et ornementale, les éléments sont assez bien conservés. Dans chacun des encadrements latéraux, six losanges alignés verticalement intègrent le portrait des 12 apôtres, portant des vêtements similaires et tenant un livre dans leurs mains. Les livres du premier et du deuxième apôtre sur la gauche en haut portent les noms de Pierre et Andreas. Dans le couronnement se trouve un

⁴ Պետրոսյան 2008, 175, Բարխուդարյան 1967, 243:

⁵ il serait né entre 1260 et 1265 et mort en 1340 (et non 1333). Cf. Արքահամյան 1983, 45-47.

⁶ Արքահամյան 1983:

⁷ Շահինյան 1984:

arc polylobé à cinq lobes qui représente le « Christ en gloire ». Assis sur le trône, le Christ bénit de sa main droite, tandis que sa main gauche porte un livre. Des deux côtés du Christ sont représentés les symboles des évangélistes. Les visages du Christ et de tous les apôtres sont partiellement abimés. Il y a une inscription d'une ligne entrelacée d'ornements végétaux près du bord supérieur du couronnement et une autre dans la base du xač'k'ar formée de cinq lignes de part et d'autre d'un trou béant.

La géométrie en Arménie au Moyen Âge

Comment envisager la composition géométrique des xač'k'ar, sans évoquer le « Père » de la géométrie, Euclide d'Alexandrie ? Au Moyen Âge, que ce soit dans l'Europe chrétienne ou dans le monde musulman, les connaissances en géométrie sont basées essentiellement sur *les Eléments* d'Euclide, mathématicien grec qui vécut vers 300 avant notre ère. L'ouvrage d'Euclide comprend des définitions, des axiomes, des théorèmes avec leurs démonstrations. En Arménie, les écrits des philosophes et mathématiciens grecs de l'Antiquité semblent⁸ avoir été lus dès le Ve-VIe siècles de notre ère, via des traductions en langue arménienne comme en témoigne le philosophe Davit' Anhalt'⁹ (V^e-VIe siècles) ou le mathématicien Anania Širakac'i au VIIe siècle. Plus tard, d'autres traductions en arménien ont continué à exister jusqu'au XVIIe siècle¹⁰. Au XIe siècle, très exactement en 1051, le mathématicien arménien Grigor Magistros (vers 990-1058) commence à traduire les *Eléments* mais son travail reste inachevé¹¹. Le fragment¹² qu'il nous reste appartient au Livre 1 d'Euclide. Selon G. B. Petrosyan¹³ cette traduction a été faite à partir d'un texte grec¹⁴ en 1051 car le texte arménien comprend des mots grecs. Selon M. Leroy¹⁵ et Nicolas Adonz, l'examen de l'écriture *bolorgir* permettrait de le dater du XVe siècle. Toujours selon G.B. Petrosyan¹⁶ cette tra-

⁸ Պետրոսյան 1986:

⁹ Դավիթ Անհաղյօ 1980, 41:

¹⁰ Պետրոսյան 1986, 107-157:

¹¹ Պետրոսյան, Արքահամյան 1962:

¹² Պետրոսյան, Արքահամյան 1962:

¹³ Պետրոսյան, Արքահամյան 1962, 70:

¹⁴ Պետրոսյան 1945, 67:

¹⁵ Leroy 1936, 788.

¹⁶ Պետրոսյան, Արքահամյան 1962:

duction serait antérieure d'environ un siècle à la première traduction latine d'Europe occidentale faite à partir de l'arabe par le savant anglais, Adélard de Bath en 1120. Si nous retenons l'hypothèse de la date 1051, l'Euclide du Vatican (Vat. gr. 190, dit P), une version du texte grec datant du IXe siècle, aurait pu aussi servir au traducteur. Mais quelle que soit la traduction, il ne fait aucun doute, qu'Euclide est connu en Arménie depuis longtemps, puisque l'université de Glajor¹⁷, institution ecclésiastique et centre intellectuel du XIIIe-XIVe siècles, dans la région du Vayoc' Jor, intègre dans son enseignement¹⁸, comme en Europe occidentale, les sept arts libéraux, à savoir le *trivium* (la grammaire, la dialectique et la rhétorique) et le *quadrivium* (l'arithmétique, la musique, la géométrie et l'astronomie). Dans ce contexte, que l'enseignement d'au moins une partie des *Eléments* d'Euclide est été prodiguée à tous les élèves, dont Momik, cela ne fait aucun doute.

Mais la preuve la plus abondante est celle des ensembles d'objets dont les compositions résultent d'une connaissance en géométrie. Les églises construites et les xač'k'ar sculptés pendant le Moyen Âge, nous permettent d'affirmer que les architectes et les sculpteurs arméniens avaient des connaissances en géométrie, donc connaissaient les *Eléments* d'Euclide. Nous essaierons dans le paragraphe suivant de montrer que ces connaissances furent appliquées par Momik dans la composition du xač'k'ar « *Le Christ et les douze apôtres* » (fig. 1).

La composition géométrique du xač'k'ar

Par analyse géométrique, nous nous intéressons à la fois au processus de construction (les étapes, les traits) qu'au résultat final, apparent ou inapparent. Ce qui nous intéresse ici, c'est la composition des parties du xač'k'ar (xoran, couronnement, base, encadrement) et des éléments du xoran (croix, embase, cadre).

Chez Euclide, les livres I à IV des *Eléments*, traitent de la géométrie plane, mais les livres V et VI, qui traitent des proportions, peuvent être utiles ainsi que les livres VII, VIII et IX consacrés à la théorie des nombres (i.e. arithmétique) et le livre X. En ce qui concerne les xač'k'ar et en particulier leur composition, l'étude de ces livres suffisent. Pour passer de la théorie à la pratique sur la pierre, les outils utilisés peuvent être relativement simples : le

¹⁷ Աբրահամյան 1983, 15:

¹⁸ Խաչերյան 1973, 107:

compas et la règle non graduée étaient les deux outils de base des architectes européens au Moyen Âge. Eventuellement un autre outil, la corde à noeuds, pouvait être utilisé. Le compas servait à faire des cercles et des arcs de cercles, mais pas seulement, la règle servait à tracer des lignes droites. Nous pouvons faire l'hypothèse que cela était aussi vrai en Arménie. Toutes les compositions étaient donc réalisées avec ces deux outils. Ils permettent des constructions comme celles d'axe ou de centre de symétrie, médiatrice et bissectrice, de parallèle ou de perpendiculaire ainsi que des polygones. Est-ce que Momik connaissait *la division d'un segment en moyenne et extrême raison*¹⁹ encore appelé section d'or²⁰? Nous essaierons d'apporter des précisions. L'analyse de la composition présentera pour chaque partie ou élément du xač'k'ar les constats, le mesurage ainsi que les hypothèses et la construction géométrique.

Remarque: dans le cadre de l'analyse géométrique, les croquis présentés dans cet article sont réalisés à l'échelle 1/11,25 et l'unité par défaut est le cm. Par exemple, la largeur du xač'k'ar qui est égale à 90 cm est reproduite par un segment de 8 cm (noté 8 pour simplifier). Comme nous le verrons plus tard, le choix de cette échelle est justifié par le fait que la division d'un segment en deux parties égales a principalement été utilisée dans la composition de ce xač'k'ar. En géométrie cela revient à trouver la médiatrice, ou le point milieu d'un segment. Notons que la division par deux a été utilisée pendant très longtemps de l'Antiquité²¹ au Moyen Âge en arithmétique aussi. L'opération portait un nom, la dimidiation²², et faisait partie des opérations élémentaires au même titre que l'addition, la soustraction... Pour le croquis, il était donc plus simple de prendre une puissance de deux suffisamment grande mais inférieure à 10 pour représenter 90 cm. Précisons que les traits de construction sont représentés en pointillé, les résultats en trait plein. En ce qui concerne la précision et l'exactitude des mesures, les erreurs sont dues à l'état de la sculpture ou du xač'k'ar lui-même mais surtout au processus de mesurage basé sur la photographie du xač'k'ar et le nombre de points relevés.

¹⁹ Euclide 1990.

²⁰ Deux autres termes ont été utilisés *la divine proportion* par Luca Pacioli (vers 1445-1514), moine franciscain italien et mathématicien, ainsi que *le nombre d'or* vulgarisé par Matila Ghyka. (1881-1965), ingénieur, mathématicien, historien, diplomate et ministre roumain.

²¹ Michel 1960.

²² Waters 1929.

La morphologie du xač'k'ar

Les constats

Rappelons²³ que la surface sculptée du xač'k'ar, le champ, peut être divisée en quatre parties nommées xoran, encadrement, couronnement et base. Le xoran comprend trois éléments, qui sont la croix, l'embase et le cadre. Les ornements se répartissent sur tout le champ ... Selon notre terminologie, nous pouvons remarquer (fig. 2) que ce xač'k'ar a la morphologie suivante : un couronnement transverse ; une base transverse dont le centre est abimé et qui porte une inscription ; un encadrement latéral à première vue symétrique ; un xoran simple composé d'une croix curviligne avec des extrémités en paires de bourgeons ainsi que d'une embase en forme de calotte sphérique. Le couronnement inclus la composition linéaire inférieure, en forme de *double paires de lignes ondulées affrontées et croisées*, qui se trouve sous le tétramorphe.

Les mesures en vrai grandeur

Comme nous l'avons dit, le xač'k'ar est brisé diagonalement à mi-hauteur et sa hauteur visible, malgré la brisure, est d'environ 217 cm, sa largeur de 90 cm et son épaisseur de 24 cm en taille réelle.

Si la largeur et l'épaisseur du xač'k'ar sont mesurables et plutôt exactes²⁴, au moins dans le couronnement, il n'en a pas de même pour la hauteur. Il nous semble donc important de déterminer sa hauteur avec plus de précision afin d'aller plus loin dans l'analyse géométrique de la composition. Les mesures du couronnement, partie la moins abimée, nous donne une largeur de 8 et une hauteur de 4 en taille réduite²⁵. Nous remarquons donc que le couronnement est un rectangle formé par la juxtaposition de deux carrés **4X4**²⁶ (fig. 3). Ce carré est le « carré fondamental ». Par conséquent, le rapport entre la hauteur et la longueur du couronnement rectangulaire est de 1/2. Mais comment déterminer la hauteur du xač'k'ar malgré le fait qu'il soit brisé ? Commençons par déterminer la hauteur du xoran (ou des encadrements latéraux) par la mesure.

Comme le montre la fig. 2, le xoran est inséré entre les deux encadrements latéraux. La hauteur du xoran correspond à la hauteur des deux encadrements composés chacun de six losanges alignés verticalement et séparés par un petit espace. La hauteur moyenne d'un losange est de 22,9 cm et celle

²³ Khatchadourian, Basmadjian 2014 et 2019 (traduction arménienne), 41-57.

²⁴ Ces mesures sont à 5 mm près.

²⁵ En vrai grandeur : 45 cm.

²⁶ C'est-à-dire 4 cm par 4 cm.

de l'espace est de 1,1 cm. La hauteur de l'encadrement, donc du xoran, est de six fois la hauteur d'un losange plus six fois l'espace moyen entre les losanges puisque les losanges qui se trouvent aux extrémités sont à une distance moitié de la limite supérieure et inférieure de l'encadrement. La hauteur du xoran est de 144 cm²⁷. Nous voyons donc que le rapport entre la hauteur du xoran (144 cm) et la largeur du xač'k'ar (90 cm) est égal à 1,6.

Fig. 1. Le xač'k'ar « le Christ et les douze apôtres (Crédit photo : Areg Balayan, My Armenia Program, Musée d'histoire de Ełegnajor)

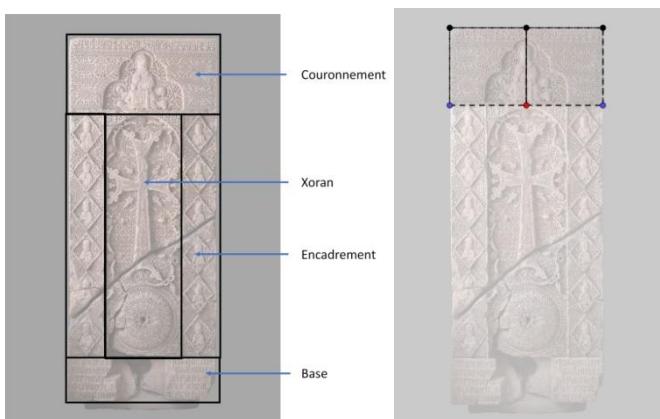

Fig. 2. Les parties du xač'k'ar

Fig. 3. Le couronnement

²⁷ En vrai grandeur : 22,90 cm x 6 + 1,10 cm x 5 + 1,1 cm soit 144 cm.

Fig. 4. Xoran et encadrement

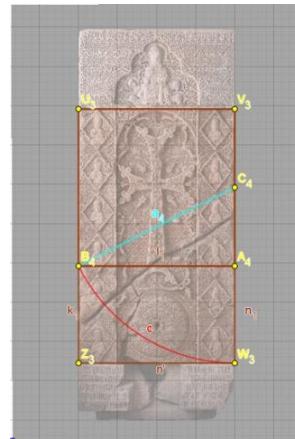

Fig. 5. Construction du rectangle d'or

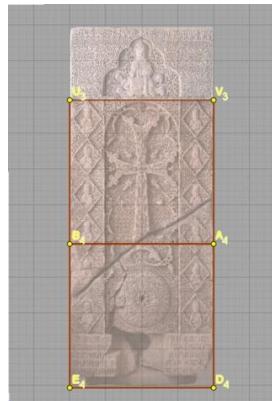

Fig. 6. Double carré

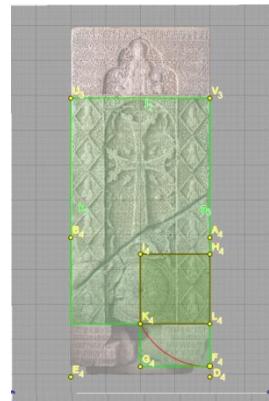

Fig. 7. Hauteur de la base

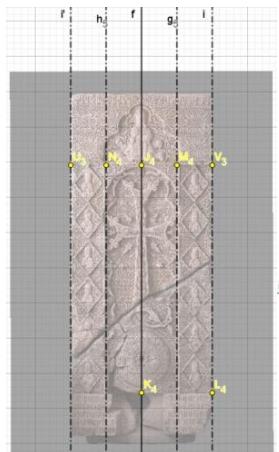

Fig. 8. Division de la largeur du xač'k'ar en quatre parties égales

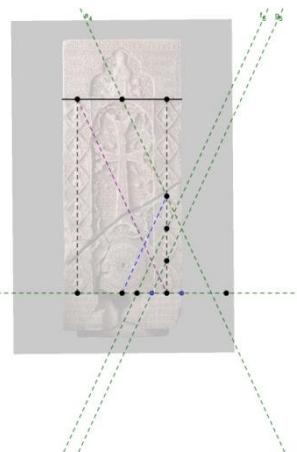

Fig. 9. Principe de la division de la hauteur de l'encadrement en six parties égales

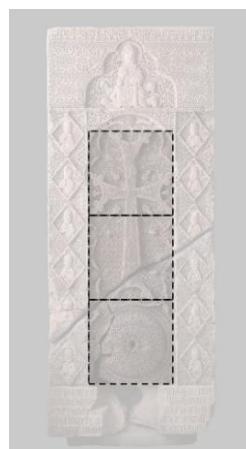

Fig. 10. Les trois carrés 4X4 du xoran

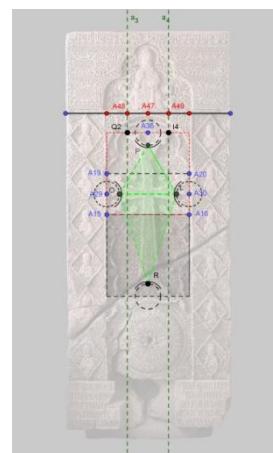

Fig. 11. La croix

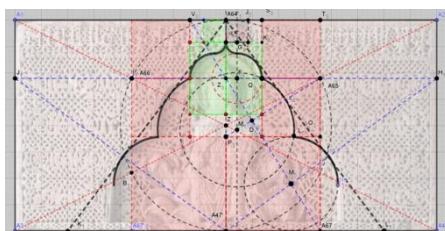
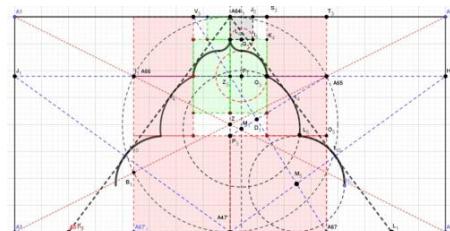

Fig. 12a, 12b. Géométrie du couronnement

Les hypothèses et la construction (échelle réduite)

Prenons pour hypothèse que Momik connaissait la proposition d'Euclide (livre VI, troisième définition ou livre II, proposition 11), c'est-à-dire l'opération géométrique qui consiste à couper une droite en extrême et moyenne raison²⁸ et qu'il l'a appliquée pour déterminer les proportions de ce *xač'kar*. Nous utiliserons le symbole φ pour désigner le nombre d'or égal à 1,618 approximativement.

La figure 4 représente le rectangle $U_3V_3W_3Z_3$ superposé au xoran et aux deux encadrements latéraux. Supposons que ce rectangle respecte la section d'or, alors $V_3W_3/U_3V_3 = 1,618$ très proche de la valeur 1,6 calculée précédemment à partir des mesures. La largeur U_3V_3 étant connu (8) alors la hauteur V_3W_3 sera égale à **8x1,618=12,944** à l'échelle réduite²⁹. La différence entre cette valeur théorique et la valeur moyenne mesurée puis calculée précédem-

²⁸ Le résultat de cette opération s'appelle aujourd'hui *la divine proportion, la section d'or ou le nombre d'or*.

²⁹ En vrai grandeur : 145,62 cm.

ment est de quelques millimètre³⁰, ce qui est négligeable compte tenu de ce que nous avons dit plus haut sur la précision et l'exactitude des mesures.

La construction de ce rectangle d'or est relativement simple si nous revenons à Euclide. En effet, tout rectangle d'or se divise en un carré et en un autre rectangle d'or plus petit comme le montre la figure 5. Son tracé est classique en géométrie. Il se fait à partir du carré **8X8** de côté U_3V_3 et d'un segment (rayon de l'arc) $[C_4B_4]$ entre le milieu d'un côté et le sommet du côté opposé.

Pour déterminer la hauteur du xač'k'ar - question initiale - il est nécessaire de trouver la hauteur de sa base. Deux approches complémentaires peuvent être étudiées. La première consiste à juxtaposer un second carré **8X8**, $A_4B_4D_4E_4$, au dessous du premier carré (fig. 6). Nous remarquons que le carré du bas dépasse la base du xač'k'ar mais le côté inférieur E_4D_4 est aligné avec le bas du tenon³¹ du xač'k'ar. Cela nous donne la hauteur « brute³² » du xač'k'ar, soit **20** (couronnement de 4 plus deux fois le côté du carré de 8). Mais ce qui nous intéresse particulièrement est la hauteur « nette », c'est-à-dire la hauteur du xač'k'ar sans le tenon. Le calcul de la hauteur de la base passe par le tracé du carré **4X4** $I_4H_4L_4K_4$ dont le côté inférieur se confond avec un demi-côté du grand rectangle d'or (fig. 7). Le tracé du petit rectangle d'or $I_4H_4F_4G_4$ est réalisé à partir de l'arc de cercle issu du carré $I_4H_4L_4K_4$. Selon la formule de la section d'or :

- Le segment $[L_4F_4]$ a pour longueur³³ : $4/\varphi = 2,472$
- La hauteur « nette »³⁴ du xač'k'ar est donc égale à

$$[Hauteur\ du\ couronnement + V_3L_4 + L_4F_4]$$
 c'est-à-dire à

$$4 + 8\varphi + 4/\varphi = 12\varphi \text{ soit } 19,416$$
 à l'échelle réduite.

Pour terminer cette première partie consacrée aux proportions des grandes parties du xač'k'ar, nous devons nous intéresser aux proportions qui divisent la largeur du xač'k'ar sur son axe horizontal en particulier dans le cas du xoran et des encadrements latéraux. La figure 8 montre quatre droites verticales : deux droites (i et i') aux extrémités qui délimitent les bords droit et gauche du xač'k'ar, une droite (f) au centre qui détermine l'axe de symétrie

³⁰ En vrai grandeur : 0,9 cm.

³¹ Le tenon du xač'k'ar est sa partie inférieure, moins large et moins épaisse, emboîtée dans la mortaise du socle afin de le maintenir debout. Le tenon est un élément mécanique qui n'est pas pris en compte dans l'analyse géométrique du décor.

³² En vrai grandeur : 225,00 cm.

³³ En vrai grandeur : $45,00\text{ cm} \times 0,618 = 27,81\text{ cm}$.

³⁴ En vrai grandeur : $27,81\text{ cm} + 145,62\text{ cm} + 45,00\text{ cm}$ soit 218,43 cm.

vertical du xač'k'ar et deux autres qui sont les médiatrices (h_5 et g_5) des segments $[U_3J_4]$ et $[J_4V_3]$. Nous remarquons que les médiatrices précédentes délimitent exactement les encadrements latéraux. Comme nous le verrons plus loin, la division d'un segment horizontal en deux parties (i.e. en prenant la médiatrice) a été principalement utilisé dans la composition de ce xač'k'ar.

Les premiers résultats que nous obtenons sur la morphologie du xač'k'ar sont les suivants :

- a. La morphologie des grandes parties du xač'k'ar ne sont pas aléatoires mais obéissent à des lois géométriques.
- b. Le « carré fondamental³⁵ » **4X4** de côtés.
- c. La largeur³⁶ du xač'k'ar est égale à **8**.
- d. La hauteur³⁷ « brute » du xač'k'ar est égale **20** et la « nette » à **19,416** c'est à dire (**12φ**).
- e. Le couronnement est formé de deux carrés fondamentaux **4X4** juxtaposés.
- f. Le xoran et les deux encadrements latéraux forment un rectangle d'or (**8x8φ**).
- g. La hauteur de la base a été construite à partir d'un rectangle d'or (**4x4 φ**).
- h. La division successive d'un segment horizontal en deux via la médiatrice est une des règles de composition de ce xač'k'ar.

L'encadrement

Les constats

L'ensemble des six losanges sont répartis uniformément sur toute la hauteur de l'encadrement. Le sommet supérieur du losange du haut et le sommet inférieur du losange du bas ne semble pas contigus à la bordure supérieure et inférieure de l'encadrement. Sur l'axe vertical, les losanges ne sont pas contigus et les sommets médians (petite diagonale horizontale) ne sont pas adjacents au bord extérieur de l'encadrement mais ils se trouvent sur une verticale éloigné de quelques millimètres, adjacents aux liserés extérieurs de l'encadrement.

³⁵ En vrai grandeur : côté de 45,00 cm.

³⁶ En vrai grandeur : 90,00 cm.

³⁷ En vrai grandeur : hauteur brute arrondie à 225 cm et « nette » 218 cm.

Les mesures moyennes

De manière générale la moyenne des écarts absolu des points de données par rapport à leur moyenne arithmétique est autour de 0,7 cm en ce qui concerne les diagonales des losanges. Pour les côtés la moyenne des écarts est de 0,13 cm.

- La mesure de la grande diagonale des losanges (axe vertical dans ce xač'k'ar) varie entre 1,93 et 2,10 avec une moyenne calculée sur dix valeurs de 2,03 en échelle réduite³⁸.
- La mesure de la petite diagonale (axe horizontal du losange dans ce xač'k'ar) varie entre 1,40 et 1,70 avec une moyenne³⁹ approximative basée sur ces dix valeurs de 1,61 cm.
- La mesure des côtés basée sur 37 points de données varie entre 1,18 et 1,54 avec une moyenne⁴⁰ de 1,32.
- La mesure du grand angle du losange basée sur 11 points de données varie entre 98,05° et 110,39° avec une moyenne de 103,15°.
- La fin liseré vertical en bordure de l'encadrement à une largeur⁴¹ d'environ 0,09.
- La distance de chaque sommet médian au bord extérieur de l'encadrement basée sur 8 points de données varie entre 0,13 et 0,16 avec une moyenne⁴² de 0,14.

Les hypothèses et la construction

Rappelons que la largeur⁴³ de l'encadrement est le quart de la largeur du xač'k'ar soit 2,00. Les deux encadrements latéraux ont chacun six losanges alignés verticalement et équidistants l'un de l'autre. Comment déterminer la hauteur et la largeur des losanges ? Comment diviser simplement un segment (dans notre cas la hauteur) par six ou mieux 12 afin de déterminer le centre des losanges en particulier ? Beaucoup de méthodes existent, la plus commune est sans doute l'utilisation du théorème de Thales (Euclide, livre VI). Le bord inférieur du couronnement ou le bord supérieur de la base peuvent servir de « règle graduée » (s'il a été tracé auparavant) car nous connaissons leur longueur et par division successive par deux nous pouvons avoir suffisamment de

³⁸ En vrai grandeur : 22,90 cm.

³⁹ En vrai grandeur : 18,10 cm.

⁴⁰ En vrai grandeur : 14,80 cm.

⁴¹ En vrai grandeur : 1,01 cm.

⁴² En vrai grandeur : 1,54 cm.

⁴³ En vrai grandeur : 22,50 cm.

segments égaux. Comme nous pouvons le voir, la frise inférieure du couronnement est constitué d'une *double paires de lignes ondulées affrontées et croisées*. Les points de croisements pourraient être utilisés⁴⁴. La suite est relativement simple: Il suffit de projeter ces points sur l'axe central de l'encadrement en traçant des parallèles (fig. 9). Le plus simple est sans aucun doute de diviser la hauteur de l'encadrement par deux sur l'axe central vertical puis à nouveau de diviser les deux segments ainsi obtenu en trois parties égales. Le résultat est une série de 12 points alignés verticalement: il s'agit d'une part des points médians entre les sommets supérieur et inférieur de deux losanges consécutifs (car les losanges ne sont pas contigus) et d'autre part des centres des losanges. Deux hypothèses intéressantes basées sur les constats précédents peuvent être considérées: la première est relative à la diagonale verticale des losanges dont la longueur supposée est de 2; la deuxième, les sommets de la diagonale horizontale des losanges se trouvent sur un axe vertical éloigné de 1/16ème (i.e. 0,125) de la largeur de l'encadrement par rapport au bord extérieur de l'encadrement⁴⁵. L'erreur entre les valeurs théoriques et les moyennes mesurée est de l'ordre du millimètre.

L'approche théorique géométrique basée sur ces deux hypothèses permet de tracer les losanges dont les caractéristiques sont :

- La hauteur de l'encadrement : $He = 8\varphi$
- L'encadrement est divisée en 6 sections, chacune de $(8\varphi/6)=(4\varphi/3)$
- Longueur de la grande diagonale $D = 2$
- Longueur de la petite diagonale $d = 2 - 2(2/16)$ soit 1,75
- Longueur « C » de chaque côté (par le théorème de Pythagore) :
 $C = \sqrt{1^2 + (1,75/2)^2}$ soit 1,328.
- Le grand angle « α » du losange peut être calculé via
 $\alpha/2 = \tan^{-1} (1/[1,75/2])$ soit $\alpha/2 = 48,81^\circ$ donc $\alpha = 97,62^\circ$

Enfin une curiosité mathématique, sans doute non volontaire de la part de Momik, le rapport $D/d = 1,[142857]$ peut s'écrire comme $(1+1/7)$ car 142 857 est le développement périodique de la partie décimale de la division $1/7$.

⁴⁴ Autre hypothèse à vérifier : nous pouvons aussi remarquer des « petits rectangles verticaux » sur la frise qui pourraient être une forme de graduation.

⁴⁵ Distance de $0,125 \times 11,25 = 1,46$ cm (théorie) contre 1,54 cm (mesure).

Le xoran, la croix et l'embase

Les constats

Le xoran est rectangulaire et la croix est aussi inscrites dans un rectangle. Il reste un espace résiduel pour atteindre le haut du xoran dans lequel se trouve l'arc. Le petit arc inversé entre les bourgeons de la branches supérieures ne semble pas être en plein cintre comme ceux des autres branches mais ressemble plutôt à un arc en mitre (ou angulaire). Le centre de la croix est à l'intersection des deux segments joignant les extrémités des bourgeons latéraux. L'axe des bourgeons des branches latérales ne passe pas par le centre de la croix.

Les mesures relevées

Les données suivantes ont été relevé sur la photo du xač'k'ar

- Le diamètre de l'arc supérieur est égal 4,106 et son centre est à 2,08 du sommet du xoran
- Les deux branches latérales et la branche supérieure de la croix forment un triangle équilatéral de côté égal à 2,82.
- La hauteur de l'espace résiduel est égale à 0,88
- L'intervalle entre les bourgeons : 2,16 (gauche), 2,09 (droite) et 2,19 (supérieur)
- La hauteur du rectangle circonscrit à la croix est de 8,24, sa largeur 4,11.

Les hypothèses et la construction

La construction du xoran va se réaliser à partir du bas (ligne séparatrice du xoran de la base) vers le haut. Un premier carré fondamental **4X4** va être placé entre les lignes délimitant les deux encadrement latéraux afin d'y inscrire le cercle de base de la calotte sphérique de l'embase. C'est le carré de l'embase. Un deuxième et un troisième carré **4X4** seront superposés au premier (fig. 10).

Nous considérons que la croix principale du xač'k'ar est inscrite dans un rectangle composé des deux carrés supérieurs, ce qui confère à la croix un rapport de $\frac{1}{2}$ entre sa largeur et sa hauteur. La hauteur totale du xoran sans le fleuron, c'est-à-dire les deux carrés **4X4** (central et supérieur) plus le rectangle résiduel du haut est égal à **8($\varphi - \frac{1}{2}$) ou $4\sqrt{5}$** . La largeur est égale à **4**. Cela peut être considéré comme une rectangle remarquable car la hauteur s'exprime en fonction de φ .

De plus, les médiatrices passant par les points A_{48} et A_{49} coupent le côté supérieur du carré supérieur respectivement aux points Q_2 et I_4 , points de tangence des bourgeons supérieurs et inférieurs des extrémités de la croix principale (fig. 11). La même construction peut être réalisée avec le côté inférieur du carré inférieur Mais comment tracer l'axe horizontal de la croix, la droite qui coupe horizontalement les bras latéraux en deux parties égales ? Les bras latéraux de la croix se trouvent dans un rectangle **4X2** occupant la moitié inférieure du carré supérieur. Ce rectangle est formé de huit carrés de côté **1**. A partir du milieu des points latéraux A_{29} et A_{30} , l'axe horizontal de la croix sera tracé. De plus, par construction, la hauteur $A_{36}A_{47}$ de l'espace résiduel du xoran est égale à **8($\varphi - 3/2$)** (Fig. 11).

La construction de la croix fait aussi appel à *la division en extrême et moyenne raison*. En effet, l'arc reliant les extrémités (latérales et supérieure) en paire de bourgeons de la croix sont issues des cercles de centre A_{29} , A_{30} , A_{36} situés sur le bord du carré supérieur et de rayon ($\varphi - 1$). La construction se fait aussi à partir de petits rectangles d'or. Ce qui est remarquable c'est le triangle équilatéral résultant qui est formé par les trois points L , O et P situés au milieu du segment incurvé liant les paires de bourgeons. Reste une subtilité. En effet, si nous prenons pour base du triangle le segment [OL] alors la longueur de chaque côté du triangle équilatéral est de **2(3 - φ)** car les points O et L se trouvent respectivement sur les cercles de centre A_{29} et A_{30} , de rayon ($\varphi - 1$). Par contre, le point P ne se situe pas sur le cercle de centre A_{36} et de rayon ($\varphi - 1$) mais légèrement en-deçà. Si P avait été sur le cercle en question la longueur du côté du triangle équilatéral qui est égale à la longueur de l'hypoténuse du triangle rectangle aurait été de $\sqrt{(3 - \varphi)^2 + (4 - \varphi)^2} = 2,753$ (Théorème de Pythagore) et non de **2(3 - φ) = 2,763**. La différence est de 0,010 donc indétectable à l'œil nu ! Théoriquement, c'est un triangle isocèle mais dans la pratique nous pouvons considérer que c'est un triangle équilatéral.

Autre originalité, l'extrémité des bras latéraux de la croix et l'extrémité du bas de la croix forme un triangle isocèle ORL dont les caractéristiques sont les suivantes :

- Longueur petit côté = **2(3 - φ)**
- Longueur de la hauteur = **(6 - φ)**
- Angle ORL = **$2 \tan^{-1} [(3 - \varphi)/6 - \varphi]$** soit **35°**
- Les deux autres angles ont pour valeur **72,5°**

Ce triangle est très proche du triangle d'or dont les angles sont : (72°, 36°, 72°).

Sur le plan des extrémités des branches de la croix, nous pouvons aussi remarquer sur le croquis que la médiatrice du bourgeon passant par A_{15} est la diagonale du carré de côté 1. Nous pourrions ainsi démontrer que la composition des bourgeons de la croix est basée sur un petit triangle équilatéral.

Enfin, le demi-cercle supérieur qui forme l'arc du cadre du xoran, est construit par symétrie axiale du cercle imaginaire qui nous a permis de construire la composition du couronnement.

Le couronnement

Les constats

Le couronnement comprend un arc polylobé avec cinq lobes. L'arc est centré sur l'axe vertical de la croix. Il repose sur la composition linéaire du bas du couronnement et le dernier lobe supérieur de forme lancéolé se raccorde à la base d'une fleur de lys dont le sommet semblent toucher la limite supérieure du couronnement. Le xač'k'ar étant légèrement usé, cette limite n'est pas clairement identifiable. La forme des lobes médians n'est pas très claire : il peut s'agir d'un demi-cercle placé entre les deux points de jonction ou d'un arc de cercle se terminant par un segment vertical. Chacun des lobes inférieurs est formé d'un segment surmonté d'un arc de cercle. Il semble que cet arc polylobé doit pouvoir s'unir avec un triangle. Nous noterons que l'intervalle entre les piédroits des lobes inférieurs ne correspond pas à la largeur du xoran mais il est légèrement plus grand.

Les mesures relevées

Les points de jonction des lobes peuvent être mesurés par rapport à la limite inférieure du couronnement.

- Hauteur du point de jonction des lobes inférieurs et des lobes médians : 1,74
- Hauteur du point de jonction des lobes médians et des lobes supérieurs : 2,86
- Intervalle entre les piédroits de l'arc polylobé : 4,23

Les hypothèses et la construction

Nous considérons que les lobes médians et supérieurs sont des arcs de cercle. Les lobes inférieurs sont des arcs de cercle complétés par des segments de droite.

Les deux diagonales du couronnement, le rectangle **4X8**, sont tracées. Le point d'intersection Z de ces diagonales est le centre du cercle de diamètre \mathbf{d} (hauteur du couronnement). Ce cercle couvre en grande partie les éléments du tétramorphe. L'intersection A_{65} du cercle et de la diagonale permet de tracer le rectangle d'or $Z_3A_{65}A_{67}A_{47}$. En effet, le segment $[A_3A_{65}]$ est divisé en moyenne et extrême raison par le point B_1 diamétralement opposé à A_{65} . La division de ce rectangle d'or en carré et rectangle d'or plus petit va couper l'arc polylobé au point au point Q_3 , point de jonction des deux lobes (médian et supérieur).

Le point A_{67} projection perpendiculaire du point A_{65} sur le segment $[A_2A_4]$ permet de tracer le segment $[A_{47}A_{67}]$ et le grand carré $P_3O_4A_{67}A_{47}$.

Le triangle isocèle $K_1A_{64}L_1$ dont les côtés sont tangents aux lobes, est formé de deux triangles rectangles remarquables « 3, 4, 5 » connu depuis l'Antiquité : les angles du triangle isocèle sont égaux à 53° , 74° , 53° .

L'arc de cercle du lobe inférieur peut être construit de la manière suivante. La droite $(A_{66}A_{65})$ coupe le bord du couronnement droit au point H_1 et gauche au point J_1 . Le triangle ainsi formé $J_1A_{47}H_1$ est un gnomon d'or (triangle d'argent) inapparent dont l'angle au sommet A_{47} est égal à 108° . Le point d'intersection M_5 est le centre du cercle du lobe inférieur. (fig. 12a, 12b).

L'arc lancéolé supérieur est construit par deux arcs de cercle : l'un autour du centre G_1 déterminé par double division par deux du segment $[L_4K_4]$ puis le deuxième à partir du centre F_1 .

Concernant le lobe médian, deux hypothèses peuvent être envisagées.

a) Le point d'intersection D_1 des deux diagonales Z_3A_{67} et P_3A_{65} est le centre du cercle du lobe médian. C'est aussi le centre de la spirale d'or (spirale logarithmique avec un facteur de croissance de φ). Contrairement aux carrés **1X1**, **4X4**, **8X8** que nous avons vu jusqu'à présent, ici les côtés du rectangle d'or $Z_3A_{65}A_{67}A_{47}$ sont fonction de φ . En effet, la longueur du petit côté Z_3A_{65} du rectangle est égale à $4/(2\varphi - 1)$ et celle du grand côté $A_{65}A_{67}$ est égale à $4\varphi/(2\varphi - 1)$ soit $2,894$ ce qui est relativement proche de la valeur mesurée $2,86$. **Cette hypothèse conduit à un cercle légèrement plus grand et non tangent au triangle « 3, 4, 5 ».**

b) Le point d'intersection M_1 de la diagonale Z_3A_{67} et de la médiatrice $A_{64}J_5$ est le centre du cercle du lobe médian.

Le couronnement est donc construit à partir de deux grands rectangles d'or verticaux (partie inférieure) accolés à deux rectangles d'or horizontaux plus petits (partie supérieure).

Conclusion

L'objectif de cet article n'était pas de prouver que *la division en moyenne et extrême raison* (la section d'or) se trouvait au centre des préoccupations de Momik comme élément structurant de la composition du xač'k'ar. Cela a pu être le cas. Notre intention était plutôt d'identifier les raisonnements géométriques qui ont guidé la construction de ce xač'k'ar.

Comme nous avons essayé de le démontrer, la base du processus de construction géométrique du xač'k'ar de Momik est le carré, la division par deux et la section d'or. Il nous semble que tout ce travail a pu être réalisé à l'aide du compas et de la règle non graduée. Ce qui est remarquable c'est que le triangle « équilatéral » et le triangle « isocèle d'or » formés par les branches de la croix sont les deux figures fondamentales non apparentes de tout le travail. Le cercle est une figure qui a servi dans le processus de construction mais qui apparaît comme résultante dans le fleuron et sous forme de demi-cercle dans le xoran. De manière générale il nous semble que les compositions internes à chaque partie du xač'k'ar sont indépendantes. En effet aucune relation géométrique n'a été trouvée entre les parties sauf le demi-cercle formant le cadre supérieur du xoran. Une fois la structure morphologique du couronnement, de l'encadrement, du xoran et de la base déterminée, les compositions internes sont propres à chaque partie et se suffisent à elle-même.

En ce qui concerne la symétrie, ce xač'k'ar semble symétrique sur le plan de la structure (dans les xač'k'ar la symétrie est principalement axiale par rapport à l'axe vertical de la croix), mais il existe une asymétrie subtile, à la fois en termes de décor figuré, d'ornementation fine et de sculpture. Sur le plan visuel, en particulier la place centrale du rectangle d'or (xoran et encadrement) à « hauteur d'homme » a peut-être intentionnellement choisi par Momik afin de créer un impact sur l'observateur. C'est peut-être aussi cela qui a guidé le choix des dimensions et des proportions du xač'k'ar.

L'utilisation conjointe des trois figures de base de la géométrie plane euclidienne – le cercle, le triangle et le carré – à la fois dans les traits de construction et dans le résultat prouvent que Momik avait à la fois une maîtrise

conceptuelle de la géométrie, une habileté et une sensibilité artistique unique et sans doute une connaissance de la symbolique des figures et des nombres. Comme dans le monde roman⁴⁶, la symbolique a sans doute été une composante importante qui a accompagné l'architecture des églises arméniennes (via la géométrie dans l'espace) et la composition des xač'k'ar (via la géométrie plane).

L'analyse qui a été proposée dans cet article n'est pas un aboutissement, mais un essai. D'autres solutions géométriques pourraient être envisagées. Reste enfin le décor figuré et l'ornementation qui pourraient être « radiographiés » de la même manière.

Bibliographie

- Աբրահամյան Ա. 1983, Գլածորի համալսարանը, Երևան, «Հայաստան», էջ 45-47:
- Բարխուդարյան Ս.Գ. 1963, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քար-գործ վարպետներ, Երևան, ԳԱԽ հրատ., 381 էջ:
- Բարխուդարյան 1967, Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Վայոց ձոր, Եղեգ-նաձորի և Ազգաբեկովի շրջան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱԱ հրատ., 428 էջ:
- Խաչերյան Լ.Գ. 1973, Գլածորի համալսարանը, Երևան, «Լոյս», էջ 107:
- Շահինյան Ա.Ն. 1984, Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձան-ները. IX-XIII դարերի խաչքարերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 112 էջ:
- Պետրոսյան Գ.Բ. 1945, Էվկլիդեսի երկրաչափական հայերեն հնագույն թարգ-մանությունը և նրա նշանակությունը մաթեմատիկայի պատմության համար, Հասարակական գիտություններ, N 1-2, Երևան, էջ 67:
- Պետրոսյան Գ.Բ., Աբրահամյան Ա.Գ. 1962, Էվկլիդեսի երկրաչափության հայերեն նոր թարգիրը, Պատմա-բանափրական հանդես, N 1, Երևան, էջ 148-170:
- Պետրոսյան Գ.Բ. 1986, Միջնադարյան Հայաստանի մաթեմատիկայի պատ-մությունից, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 160 էջ:
- Պետրոսյան Հ.Լ. 2008, Խաչքար, <<ԳԱԱ, Երևան, «Փրինթինֆո»>, 406 էջ:
- Դավիթ Անհաղթ 1980, Երկեր, թարգմանությունը, առաջարանը և ծանոթագրու-թյունները Ս.Ս. Արևատյանի, Երևան, «Սովետական գողով», 328 էջ:
- Davy, M.-M. 1977, *Initiation à la symbolique romane*, Paris, éd. Flammarion, 312 p.
- Euclide 1990, *Eléments*, trad. et commentaires de Bernard Vitrac, Paris, éd. PUF, 532 p.
- Khatchadourian H., Basmadjian M. 2014, *L'art des khatchkars, Les pierres à croix arméniennes d'Ispahan et de Jérusalem*, Paris, éd. Geuthner, 444 p.
- Leroy M. 1936, La traduction arménienne d'Euclide, *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, Mélanges Franz Cumont*, Paris, t. IV, p. 788.

⁴⁶ Davy 1977.

Michel P.-H. 1960, Vocabulaire et modes d'expression des géomètres grecs, Revue des Études Grecques, tome 73, fascicule 344-346, Janvier-juin, p. 217-223.

Waters E.G.R. 1929, Fifteenth Century French Algorism from Liege, Isis, vol. 12, № 2, p. 194-236.

ՄՈՄԻԿԻ ԽԱՅՔԱՐԻ ԵՐԿՐԱՉԱՓԱԿԱՆ ՀԱՄԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յարութիւն Խաչատուրեան (Ֆրանսիա, Փարիզ)

Ամփոփում

Ավելի քան հիսուն տարի է, որ խաչքարերը ուսումնասիրության նյութ են դարձել. ուսումնասիրվել են նրանց ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, խորհուրդը, տիպարանությունը և արձանագրությունները: Սպահանի և Երուսաղեմի խաչքարերի քանակական ուսումնասիրությունը (ծևայնացում և վիճակագրություն) թույլ է տվել բացահայտել դրանց կառուցվածքը և դասակարգել այնտեղ առկա զարդարանդակները: Մինչ օրս ոչ մի վերլուծական աշխատանք չի դիտարկել զարդարանդակների երկրաչափական հորինվածքը՝ ո՞չ կառուցողական ընթացքի և ո՞չ էլ արդյունքի առումով: Մոմիկի այն խաչքարը (XIII դ.), որտեղ պատկերված են Քրիստոսը և 12 առաքյալները, այժմ ցուցադրվում է Եղեգնաձորի երկրագիտական թանգարանում: Ներկայացնելով ընդհանուր տեղեկություններ Մոմիկի և Էվկիլիդեսի «Տարրեր» աշխատության մասին՝ քննել ենք խաչքարի երկրաչափական հորինվածքը, մասնավորապես նրա կապը «ոսկե հատման» հետ: Արդյունքները վերջնական կդառնան, երբ առաջարկված վերլուծական մեթոդը կկիրառվի Մոմիկի կերտած մյուս խաչքարերի առնչությամբ:

Բանալի բառեր՝ Մոմիկ, խաչքար, երկրաչափություն, Էվկիլիդես, ոսկե հատում, համամասնություններ, հորինվածք:

ИССЛЕДОВАНИЕ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ПРОПОРЦИЙ ХАЧКАРА МОМИКА

Арутюн Хачатуров (Франция, Париж)

Резюме

Свыше пятидесяти лет хачкары являются предметом многочисленных исследований, рассматривающих их происхождение, функции, иконографию, символику, типологию и надписи. Первое количественное иссле-

дование (типовое и статистическое), сделанное на основании хачкаров Исфахана и Иерусалима, ставило целью выявление их структуры и классификацию орнаментов. Во всех вышеназванных случаях ни одно исследование не рассматривало геометрические аспекты орнаментов как с точки зрения их конструкции, так и полученной композиции. Цель данной статьи – проанализировать хачкар Момика (XIII век), на котором изображены Христос и 12 апостолов (далее – «Христос и 12 апостолов»). Особый интерес представляет геометрическая композиция, в частности – ее связь с золотым сечением. Окончательные результаты станут известны тогда, когда предложенный метод анализа будет применен и на других хачкарах, высеченных Момиком.

Ключевые слова – Момик, хачкар, геометрия, Эвклид, золотое сечение, пропорции, композиция.

STUDY OF THE GEOMETRIC PROPORTIONS OF MOMIK'S XAČ'K'AR

Haroutioun Khatchadourian (France, Paris)

Abstract

Xač'k'ar have been the subject of numerous studies for more than fifty years: the origins, their function, iconography, symbolism, typology and inscriptions have been analyzed qualitatively. A first quantitative study (formal and statistical) was carried out with the xač'k'ar of Isfahan and Jerusalem, highlighting their structure and classifying their ornaments. In all cases, no study has analyzed the geometric aspects of the composition of the decorations both in terms of construction and result. The objective of this article is both to analyze Momik's xač'k'ar from the 13th century illustrating Christ and the 12 apostles (hereinafter called "Christ and the 12 apostles") as well as to propose an approach. After a general presentation of the xač'k'ar (now exhibited at the History Museum of Elegnajor) and of Euclid's work "The Elements", this article analyzes geometric composition, in particular its relationship with the golden section. The results will be final when the analytical approach will be applied to the other Momik's xač'k'ar.

Key words – Momik, xač'k'ar, geometry, Euclid, golden section, proportions, composition.

ՀԱՅԻ ՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

THE VERNACULAR EVIDENCE OF THE MALTESE ISLANDS: THE CASE OF THE ETHNIC *GIRNA* AND THE *HYBRID HOVEL*

George A. Said-Zammit (Malta, Valletta)

Doctor of Philosophy

Visiting Professor

Yerevan State University, Archaeology and Ethnography Institute

Yerevan 0025, Republic of Armenia, Charents str. 15.

Email: gsaidzammit@gmail.com

The article has been delivered on 17.07.2021, reviewed on 20.09.2021,

accepted for publication on 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-198

UDC: 72(458.2) + 39+902/904

Introduction

This paper focuses on two specific examples of native architecture in Malta: the *girna* (corbelled stone hut) and the hybrid hovel. The study is divided into four sections. The first two parts focus on the spatial and temporal context in which these ethnic houses are to be studied. It is through this background that one would acquire a more comprehensive picture of the significance of Malta's vernacular legacy. The third section focuses on native architecture in Malta, with special reference to the *girna* and the hybrid hovel. The concluding part focuses on the main protagonists who occupied these abodes: the house dwellers. On the basis of the available archaeological, historical and anthropological evidence, the author throws light on the various socio-economic activities that the household members carried out on a daily basis. These abodes were not only places of human habitation (or human and animal cohabitation), but also places that brought people together for various reasons, such as praying, socializing, and entertaining relatives or strangers. The dwellers made their utmost to maximize the use of the available physical resources to protect their abodes against any potential pilferers, to organize their house contents, and to secure - despite a life of hardship - their own survival.

The Maltese islands: the spatial dimension

The Maltese islands are roughly located in the central part of the Mediterranean Sea, approximately 93 km to the south of Sicily, 354 km to the north of Tripoli, and 290 km to the east of Tunisia (fig. 1). The archipelago, with a northwest to southeast orientation, has a total surface area of approximately 316 sq km. The three principal islands are:

- **Malta**: the main and most extensive island, with a surface area of about 246 sq km. Its capital city, Valletta, is situated in the Grand Harbour area and was founded in 1566;
- **Gozo**: the second largest island, with a surface area of about 67 sq km. Its main town is Victoria, situated in the centre of the island, and
- **Comino**: the third largest island, having a surface area of about 3.5 sq km. Today, less than five permanent residents live on Comino.

The smallest other islands of the archipelago, Filfla and St. Paul's Islands, are uninhabited. The Maltese islands are characterized by several naturally protected harbours, the most significant being the Grand Harbour and Marsaxlokk Harbour. The highest point in Malta is Ta' Dmejrek in the parish of Siggiewi, with an altitude of 253 m above sea level.

The Maltese islands have a sedimentary type of rock consisting of five superimposed layers. The lowest is the Lower Coralline Limestone, the earliest rock layer that was formed between twenty-eight to twenty-three million years ago. Above this lies the porous Globigerina Limestone, which is fundamental for the local building industry. Overlying this is the Blue Clay, occurring commonly in western Malta and in different parts of Gozo. This impermeable layer gives rise to the formation of the perched aquifers, ideal for field irrigation and domestic consumption. Upon the latter sits the porous Greensands layer, occurring only in small pockets of land. The most recent layer to have been formed locally is the Upper Coralline Limestone, vital for the local grit and concrete production.

Geologically, western and northern Malta consist of a chain of parallel hills and valleys, separated from the rest of the island by an extensive natural fault spreading from Madliena to Fomm ir-Riħ. In northern Malta the escarpment is sometimes abrupt and broken by deep embayments, while western Malta is characterized by deeply incised valleys and undercliff areas. Soil erosion on the hilltops of this part of the island hampers any type of agricultural

activity, however across the hill slopes the land permits crop cultivation and animal grazing. The valleys of this part of the island, protected as they are between these hills, are extremely fertile as they are irrigated by the springs stemming from the Upper Coralline uplands¹.

The valley systems of eastern Malta descend to the central plains. A tongue of high ground known as Sciberras peninsula, on which Valletta now stands, separates Marsamxett Harbour from the Grand Harbour. The most prevalent rock type that occurs here is the Globigerina Limestone. It is, in fact, in this part of the island where the most extensive surface quarries for the building industry are located.

Gozo and Comino are geologically similar to northern Malta. Across Gozo's flat-topped hills one finds several terraced fields and a series of valleys. The most common rock types on these two islands are the Globigerina and the Upper Coralline Limestone.

The urban sprawl and industrial development that occurred in these islands since the second half of the twentieth century have been two main causes for the decline in local agriculture. Statistical data confirm that, while in the mid-twentieth century agriculture occupied approximately 55% of the total land area, by the early years of the following one this decreased to 32%. The total urban fabric of the Maltese islands amounts to about 25% of their total land area. Urban areas are spread in different parts of the islands; however, the most extensive concentration of settlements lies in the Grand Harbour district, this being the most densely populated region in Malta. Certain coastal settlements, like Marsascala and St. Paul's Bay, which initially consisted of fishing hamlets, gradually developed into prime tourist resorts with the erection of several hotels, high-rise buildings, restaurants, shops, offices and new residential areas. On a general note, one observes that since the late twentieth century all local coastal and inland settlements have experienced extensive urban growth to the extent that this led to a massive conurbation process in different areas, particularly in the Harbour district and in central Gozo. Hence, the building of new arterial roads or bypasses became essential for better vehicle traffic management and to avoid potential gridlocks in the settlement centres. Malta has one of the highest population densities in Europe, with about 1,380

¹ Bowen-Jones, Dewdney and Fisher 1962, 235-288.

inhabitants per sq km. At present the local population is estimated to be approximately 443,134 inhabitants. Almost 20% of this figure consists of foreigners officially registered locally for employment and/or residential purposes.

Statistical records also demonstrate that since the last decade of the twentieth century land devoted to industry increased from about 3% to 7%, while forested areas and wetland constitute about 1.1% of the total land area. Industrial areas, situated in various localities, encompass the manufacture of a plethora of products for local or foreign consumption, such as food products, beverages, electronics, textiles and pharmaceuticals.

The Maltese Islands have a Mediterranean type of climate, consisting of cold and rainy winters and of hot and dry summers. During the coldest months of the year (January and February) the average temperature rises to approximately 13°C, while in the hottest months (July and August) it reaches about 27°C. Normally, rain falls in winter, especially between late October and late February, with an average annual precipitation of about 600 mm.

Malta in its temporal context

Due to its particular strategic geographical position, for many centuries Malta has been exposed to various external political and cultural influences, practically from the four corners of the Mediterranean region. These are manifested not only in local art and architecture, but even in the native language, religious devotion, and cultural traditions. For instance, the Maltese language is the only semitic language in the world written in the Latin alphabet. It is derived basically from Arabic, however through time, with the occupation of these islands by successive foreign dominations, and with the presence of foreigners hailing from different parts of Europe, North Africa and the Middle East, it was unavoidable for the country's ethnic language to adopt new vocabulary deriving from Latin and various European languages (such as Italian, Spanish, and French) and, since the 19th century, also from the English language.

The colonization of the Maltese islands harks back to the Prehistoric era, having been occupied by communities that followed a plethora of economic activities and characterized by different religious and socio-cultural backgrounds; it was the period which witnessed the rise and fall of the Temple Civilization, from approximately 3,600 to 2,500 BC. By the late 8th century, the

islands became a Phoenician and (later) a Carthaginian colony. In the year 218 BC they were annexed to the Roman Empire.

Malta's Medieval Period extends from the Byzantine Period (6th century AD) and the islands' occupation by the Knights Hospitallers of St. John in 1530. It is subdivided as follows:

- a) Byzantine Period 535 - 870
- b) Muslim Period 870 -1091
- c) Norman Period 1091 -1194
- d) Hohenstaufen Period 1194 - 1266
- e) Angevin Period 1266 - 1282
- f) Aragonese Period 1283 - 1530

The Knights of the Military and Hospitaller Order of St. John of Jerusalem, Rhodes and Malta occupied these islands for two hundred and sixty-eight years, between 1530 and 1798. It is one of the most extensive historical periods during which Malta was occupied by a foreign domination; this Order was expelled from its former territory, Rhodes, in 1523 by the Ottoman Sultan Suleyman I². The Knights' insistent petitions for support made to several European potentates of the time, with the objective of identifying a new permanent base for their *Convento*, finally prompted Emperor Charles V of Spain to donate to them the Maltese islands and the castle of Tripoli (in modern-day Libya) in perpetual fiefdom³.

The Order's members consisted of aristocratic knights who hailed from different European countries, mainly Italy, France and Spain, the three countries where the Order had most of its landed possessions⁴. The Order was organized into eight *Langues* (or branches) that represented the Knights' main nationalities⁵. These were those of Aragon, Auvergne, Castille (including León and Portugal), England (subsequently becoming the Anglo-Bavarian *Langue*), France, Italy, Germany, and Provence. The Order was governed by an elected Grand Master (*Magnus Magister*) who usually retained his office *ad vitam*. As head of government, the Prince Grand Master was assisted by a Grand Council and various departments that were responsible for specific areas or tasks⁶.

² Bonello 1970, 28, Luttrell 1999, 338.

³ Ellul 1970, 343.

⁴ Luttrell 1999, 354-355.

⁵ Freller 2010, 58.

⁶ Vassallo 2002, 8, Buttigieg 2003, 12-14.

Fig. 1. Map of the Maltese islands

Fig. 2. An ethnic *girna* situated in the limits of Mgarr, Malta

Fig. 3. A typical *razzett* in the outskirts of Qala, Gozo

Fig. 4. An *apagghiara* in the area of San Gregorio, Salento (Puglia). Courtesy of L. Belmonte

Fig. 5. An example of a *giren* cluster in the limits of Baħrija, Malta

Fig. 6. A hybrid hovel with a masonry façade and a troglodyte interior in the limits of Baħrija

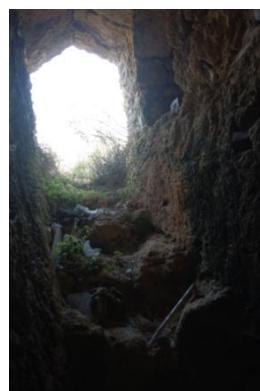

Fig. 7. A rock-cut flight of steps giving access to the interior of the same Baħrija hybrid hovel

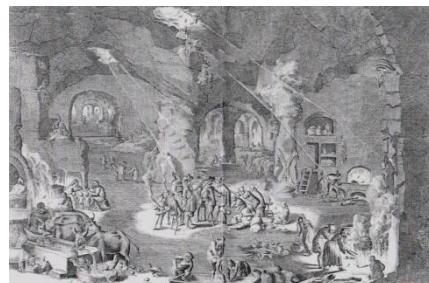

Fig. 8. Peter Van der Aa, *An Artist's Impression of Għar il-Kbir*, engraving, 18th century. MUŻA – The Malta National Community Art Museum, Valletta. Courtesy of Heritage Malta

Fig. 9. An illustration from *Cabreo Treasury Series B Volume 290, folio 59*, showing an agricultural estate in the limits of Qormi. The lower half portrays a peasant farmer in a 17th century native costume leading his cattle herd. Courtesy of the National Library, Valletta, *Malta Libraries*

Fig. 10. A rural church which originally formed part of the Hal Millieri hamlet in south-east Malta

The Order had its own Courts too, known officially as the *Magnae Curiae Castellaniae Melitensis*.

The Knights were expelled from Malta in 1798 by the French General Napoleon Bonaparte. However, French occupation in Malta lasted for only about two years, when in 1800 the archipelago became a British possession

until it gained political independence in 1964, the first time ever in its history to be a sovereign State.

In 1974, Malta became a Republic, with its first Maltese Head of State, paving the way for the elimination of all British military presence locally in 1979. In 2004 it became a Member State of the European Union, and four years later also joined the Eurozone. As a sovereign State, Malta is a member of various international organisations, such as the Council of Europe and the World Trade Organization. It also forms part of the Schengen Area (since 2007).

Ethnic architecture in Malta

The vernacular-built heritage of the Maltese islands has been under the lens of academics and experts for the last fifty years or so. It's really a pity that previously vernacular architecture in Malta and Gozo was not given its due significance to the extent that it was often neglected and left in a derelict state. The rising awareness about these ethnic structures, especially since the early years of the present century, has led to a higher degree of protection through the adoption of new, or the upgrading of current, national legislation. Vernacular buildings in the Maltese islands vary from religious structures, consisting essentially of wayside churches of various forms and sizes, to different types of habitations, such as the *razzett* (farmhouse), the *girna* (corbelled stone hut), the hybrid hovel, and the cave-dwelling. Other structures were concerned with more elaborate economic activities, such as the *mithnatar-riħ* (windmill). This paper focuses on two specific examples: the *girna* and the hybrid hovel.

The corbelled stone hut (*girna*)

The Maltese *girna* (plural *giren*) is an integral part of the local vernacular identity and forms an indelible part of the islands' natural landscape, occurring particularly in northern and western Malta. None of the native *giren* were ever discovered within an archaeological context, thus it is difficult to establish their precise age. Although there seems to have been a strong tradition of *giren* building in the 19th century⁷, the historical evidence suggests that this could have been a much more primitive structure, possibly dating back to late Medieval times (fig. 2).

⁷ Vella 2010, 214-15.

Insulae Melitae Descriptio, published in Lyons in 1536, is perhaps the earliest work about Hospitaller Malta. Authored by the French writer Jean Quintin d'Autun (1500-1561), this book covers in ample detail several key aspects: the geography of the islands, their antiquity, local archaeological monuments and artefacts, settlements, houses and people, the islands' defensive system, and Malta's economic state. Quintin also provides us with what appears to be one of the earliest maps of the Maltese islands, showing the distribution of local settlements by the time the Order of St. John had settled here.

In his descriptive account of the Maltese islands, Quintin refers to a specific type of rural dwelling, which was apparently small in size and simple in form⁸. He describes these dwellings as "*Africana magalia*" (African hovels). The author gives no further details, and such an ambiguous description can generate various interpretations. For instance, it is possible that this is simply a generic statement, intended as a broad reference to the rural farmhouses he noted in different hamlets, which were more or less of the same kind (fig. 3). Quintin was a keen traveller, and, besides Malta, he also visited countries like Syria and Palestine, where perhaps he observed similar structures. However, this description could indicate that the author witnessed something far less elaborate than the mature farmhouse (*razzett*). For example, the author could have been referring to the *girna*, which somehow resembles the mudbrick domed Berber huts of North Africa, for example those of Tataouine in Tunisia⁹. This resemblance between the native *giren* and the mudbrick domed Berber dwellings suggests that the Maltese corbelled hut could have been an inspiration from North African vernacular architecture, indicating that in the late Medieval Period there was in Malta a possible phase of lithicization of these Berber dwellings. The tradition of *giren* building could possibly have been introduced in Malta by Berber immigrants during the Middle Ages, being then consolidated by the native peasants. In the context of Mediterranean vernacular architecture, the *girna* also manifests strong similarities with the Apulian *pagghiare* in the Salento district (fig. 4).

The *giren* have a roughly circular plan and their diameter and height vary from one structure to the other. Some others have a rectangular plan in-

⁸ Quintin 1536, B2.

⁹ Hole, Grosberg and Robinson 2007, 120.

stead. The *girna* is generally speaking an introvert building, usually having a single entrance and a small window to permit some light and air ventilation. *Giren* occur as single free-standing units or in clusters, and often include features like tie-loops, sheds, mangers, recesses and double walls (fig. 5). *Giren*-complexes were usually surrounded by a dry wall precinct which served as a small paddock or a courtyard; it likewise served as a boundary that separated the inner space of the *girna* (or *giren* complex) from the outside environment. Hence, boundary walls were seemingly essential for security and shelter.

These corbelled hovels are usually associated with the storage of crops or the sheltering of animals. However, the archaeological and ethnographic evidence suggests that these could have also been places of human habitation. Such hypothesis is based on the following observations:

- a) several *giren* are usually substantially high so that a person can easily stand in an upright position;
- b) evidence of lampholes is a further clue that some *giren* were used for human habitation when it was dark or during the night;
- c) other examples are characterized by recesses which were probably utilized for the storage of personal items, hence once again for human use;
- d) certain *giren* were complemented by a rock-cut water cistern¹⁰;
- e) there is historical evidence that, until the 20th century, a few *giren* still served as a place of permanent habitation¹¹.

That *giren* clusters have features which are typically found in the native farmhouse and associated with human or animal habitation, has led scholars to retain that these could have been dwellings where animals and humans lived within the same complex, as happened elsewhere in the Mediterranean¹². On the basis of the available data, these scholars further contend that these could have possibly been the most primitive exemplars of proto-*razzett* which eventually, presumably in late Medieval times, paved the way for the evolution of the single-storey farmhouse¹³. However, our evidence does not exclude the possibility that during this period the *giren* and the earliest farmhouses could have existed concomitantly.

¹⁰ Vella 2010, 196-197.

¹¹ Fsadni 1992, 105.

¹² Buhagiar 1991, 17-18, Vella 2010, 234.

¹³ Jaccarini 2002, 6, Valentino 2006, 24, Dalli 2006, 294, Buhagiar 2007, 364; 2012, 161.

A sixteenth-century notarial contract refers to a certain tenement called *Corna hiren*, in the parish of Għarb, Gozo¹⁴. An etymological analysis of this placename suggests that this could have been a corruption of the toponym "Il-Girna ta' Herrin" (literally meaning the *girna* of Herrin). This hypothesis casts new light on the corbelled stone hut:

- a) *giren* were already in existence in the 16th century, suggesting that these could have possibly been late Medieval structures¹⁵. If the *giren* were truly inspired by the Berber mudbrick houses, then it is quite likely that they could have been even older, and
- b) they were also present in some localities in Gozo.

Therefore, on the basis of the above hypothesis, it is possible that the *giren* could have been synonymous with the 'African' huts mentioned by Quintin in the early 16th century.

The hybrid hovel

That simple hovels existed locally in late Medieval times is confirmed by several toponyms which include the words *gorboġ*, *għarix* and *newwila*, all of which mean a hut or a hovel¹⁶. These names could have been an alternative to the term *girna*, or they could have simply referred to a different type of structure. For instance, these placenames and/or Quintin's *descriptio* could have been a reference to a particular type of rectangular or irregularly-shaped huts, examples of which have survived in certain localities in western and northern Malta, for instance Baħrija, Mellieħa, and Mgarr. Their particular layout and building techniques likewise suggest a late Medieval date. A more precise dating for these native structures is not possible at the moment, since none of them were ever identified in an archaeological context.

The Baħrija example, characterized by a masonry exterior and a rock-cut interior, and perhaps one of the most elaborate, consists of two contiguous spaces, one of which was possibly the animals' quarters and the other served for human habitation (fig. 6). Access to this particular dwelling was through a flight of rock-cut steps (fig. 7). That this structure was probably utilized also for human habitation is supported by the presence of various features, for in-

¹⁴ Acts Ferdinando Ciappara 9-vi-1578: R185/4 f. 577v.

¹⁵ Jaccarini 2002, 6.

¹⁶ Wettinger 2000, Vella 2010, 214-215.

stance lampholes and rock-cut recesses. The former were essential to provide some sort of light, given that these structures hardly ever had a window to allow natural light to penetrate their interior spaces. On the other hand, rock-cut recesses were meant for the storage of different items, which included personal items, kitchenalia, and perhaps even foodstuffs. One can easily get an idea of this from an 18th century engraving by the Dutch artist Pieter Van Der Aa (1659-1733), which depicts the troglodyte settlement of Għar il-Kbir, in the parish of Siggiewi (fig. 8). In this *oeuvre-d'art*, the artist illustrates a real cave-dwelling which was inhabited by a peasant community for several centuries till practically the 19th century¹⁷. The significance of this engraving lies in the fact that the artist depicts not only a part of this troglodytic community, but also various component physical features of this settlement. For example, on the right-hand side one can notice a wood-burning oven as well as various rock-cut recesses of different forms and sizes¹⁸. One of these recesses has a timber door, possibly to keep its contents concealed, secured, or out-of-reach from certain members of that community. The artist based his work-of-art on a 17th century narrative authored by the Dutch Jesuit Athanasius Kircher (1602-1680), who visited Malta - and specifically this cave-dwelling - in 1637¹⁹.

A similar hybrid structure, forming part of a hamlet in the parish of Mellieħa, did not include any steps, with its entrance leading immediately to a natural cave. It is interesting to observe that these native dwellings with a flat roof are similar in style to the North African mudbrick huts, examples of which still occur in places like Tamerza, in Tunisia²⁰. Like the North African counterparts, these structures appear in isolation or in small clusters.

The façade of the hybrid hovels generally consisted of a masonry (dry rubble) wall²¹. It is usually low, and its only aperture consists of a doorway that provides access to the interior spaces. It is quite likely that, originally, the doorway had a wooden door or gate, similar to what occurred in cliff-facing troglodyte dwellings²².

¹⁷ Said-Zammit 2021, 213.

¹⁸ Said-Zammit 2021, 237.

¹⁹ Kircher 1678, 119.

²⁰ Oates 1954, 91-117, Lawless 1972, 129, Bechhoefer 1977, 19-22.

²¹ Said-Zammit 2016, 84-85.

²² Buhagiar 1997, 2002, Saliba, Magro Conti and Borg 2002.

Hybrid hovels took different forms, especially when considering that their interior was usually rock-hewn. This permitted the dweller to excavate the rock face according to his exigencies and create the space required for human habitation or for animal and human cohabitation. Certain hovels have a roughly circular plan, while many others are irregularly shaped. It is possible that part of the stone material excavated from the area for the formation of the rock-hewn dwelling was subsequently utilized to erect its dry rubble façade.

The *giren*, the hovels, and their occupants

For a long time experts have studied Maltese houses through a merely architectural perspective, often excluding the main protagonists who played an integral role within their domestic spaces on a daily basis: the dwellers. Through the available present evidence, the concluding part of this study attempts to formulate a more comprehensive picture about the people who, after all, occupied these dwellings: their economic endeavours, social aspirations, relationships, and lifestyle.

The *giren* and hybrid hovels referred to in this paper are both rural structures which, for several centuries, were inhabited by peasant families whose daily life depended entirely on land cultivation and/or pastoralism, in other words on the relationship with the physical environment surrounding their abodes. They lived a primitive, simple life in houses where furniture was practically non-existent and domestic spaces were shared with their animals. Due to these structures' limited space their occupants apparently had little room for privacy unless this was somehow negotiated between them. In such houses it was inevitable that the dwellers lived in a domestic environment characterized by a lack of natural light and proper ventilation, which hence made their life even more challenging.

Despite their primitive lifestyle, these peasants still had an active economic role in the society in which they lived. Their dependence on land for cultivation and/or animal breeding was crucial not only for their own living, but also to market their products (crops, animals, and animal products) in the islands' towns and larger villages. The historical evidence suggests that many of these families were self-sustaining, however those who worked in more extensive territories of cultivable land or owned more numerous herds seemingly

had a relatively easier access to the town and village markets²³. This implied that non-subsistent peasants probably had to travel on a regular basis, perhaps daily or weekly, from their hamlets to the more thriving settlements to carry out their daily business and earn their *panem quotidianum*²⁴.

The scarcity of land suitable for land cultivation in different parts of the Maltese islands, particularly in highly exposed areas where soil occurs in low levels, therefore hampering suitable cultivation, meant that the native peasants often depended on mixed farming²⁵. Such evidence emanates not only from historical records, but also from a set of interesting illustrations, datable to the 17th and 18th centuries, included in some of the *Cabrei* (or official inventories) of the Order of St. John. Apart from the fact that they provide details about the Order's real estates in Malta and Gozo (fiefs, land parcels, and dwellings), these illustrations depict peasants in native costumes leading their animal herds (fig. 9). From this perspective, these works-of-art are vital because they give us knowledge on the peasants' daily economic activities and on the way they dressed in public²⁶. They further suggest that, during this period, cattle herds in the Maltese islands were apparently more widespread.

The houses studied in this paper cast light on the peasants' primitive lifestyle in Malta through time. Considering that their particular size permitted little room for furniture, the house dwellers made the best use of the available physical resources. For instance, in the case of hybrid hovels, like what occurred in the more elaborate troglodyte houses, spaces of different sizes and forms were hewn in the walls to create storage areas for various items, including foodstuffs. These rock-cut cupboards were often complemented by shelves to allow a better organization of the family's private items stored within them. Occasionally, some had a timber door or a curtain either to conceal their contents or to keep them under lock and key. These features are locally referred to as *armarji* (*armarju* in the singular), literally meaning cupboards.

Another significant evidence of the peasant's dependency on the immediate environment and its physical resources is the presence of rock-cut water cisterns to allow rainwater storage. In a country like Malta, characterized by an

²³ Blouet 1993, 41-42, Said-Zammit 2016, 24.

²⁴ Vella 1984, 167, Said-Zammit 2016, 33.

²⁵ Wettinger 1982, 35-38.

²⁶ Said-Zammit 2016, 72-74, 2021, 45-53.

arid climate especially in the hot summer months of the year, rainwater storage in winter was a *sine qua non*. Water cisterns (locally referred to as *bir*) varied in form and size; many of them were bell-shaped, however others could have been deeper and of a more regular shape. The restricted size of these two types of abodes hampered the possibility to excavate the water cistern within their internal spaces. Unless these houses were complemented by a precinct wall, the *birwas* excavated outside, usually within a short distance from the dwelling itself.

Similar to other native houses, the *girna* and the hybrid hovel can be defined as introvert abodes. The lack of apertures on their exterior walls were inducive to poor ventilation and minimum natural light. However, the evidence also intimates that this phenomenon could have been specifically intended for security reasons, to deter potential pilferers from gaining access to the abode's interior spaces, particularly when this had no boundary walls²⁷. In the case of hybrid hovels, our analysis has demonstrated that their masonry-built façade usually had a single door and a small window. For security and protection, the doorway of these abodes was generally fitted by a timber door or gate²⁸.

An introvert type of dwelling like the *girna*, the hybrid hovel, the *razzett* and the cave-dwelling, collectively throw light on the mentality of the typical ethnic peasant family in the Maltese islands. Based on ethnographic studies in different Mediterranean countries, such as Greece, Sicily and South Italy, the Maltese rustic family seems to have also led an inward-looking lifestyle, where contacts with the outside world were kept to a minimum and to what was essential. It was a type of family that carried out most of its daily social and economic activities within the domain of its own abode and immediate environment²⁹.

As stated above, these families led a dominantly rural subsistent life, based mainly on land cultivation, animal herding, or a mixture of both. Their houses were not only intended for human habitation, but oftentimes also for the sheltering of their animals and the storage of crops and farming gear, particularly when such abodes afforded to have a small courtyard or paddock enclosed by a boundary wall. Animal cohabitation within vernacular houses was a widespread phenomenon which spanned over a long period of time, like what

²⁷ Buhagiar 1991, 20, Jaccarini 2002, 17, Said-Zammit 2016, 86-88.

²⁸ Buhagiar 1997, 54, 2002, 84, Jaccarini 2002, 15, Said-Zammit 2021, 57.

²⁹ Cassar 1993, 471-472, 2000, 140-146; Said-Zammit 2016, 138-140.

occurred elsewhere in the Mediterranean region and the Middle East³⁰. The commonest animals that were kept for consumption purposes included chickens, rabbits, sheep and goats, through which the house dwellers would consume certain products like eggs, milk and, of course, their meat. Given the particular location of the *giren* and hybrid hovels, both being situated in areas that were distant from the sea, insinuates that the peasants' diet was largely based on the consumption of bread, macaroni, meat, and vegetables³¹.

Despite their restricted domestic spaces and destitute interior, the *giren* and hovels were still a dwelling place that permitted social interaction between the family members as well as between household members and strangers, whenever the latter were present. They were places that brought the family members together to eat, communicate, pray and enjoy their leisure time. In the absence of furniture, such as tables and chairs, and on the basis of what occurred in other Mediterranean and Middle Eastern countries, it is conjectured that dining fashions were also of a primitive style, whereby family members generally sat on the floor in a squatting position round a communal dish to consume their meals. These moments also served as an occasion during which parents and children could socialize and enjoy some of their free time together³². Since in these houses it was difficult to enjoy one's privacy, it appears quite likely that during the night the household members slept together using hay mattresses. The evidence likewise suggests that, although the *giren* and hovels were examples of introvert dwellings, there was nothing to bar the family from welcoming relatives and strangers, even if on an occasional basis, either to barter goods or other social reasons.

Finally, their abodes were also a place of religious devotion and manifestation, where the family members gathered during certain parts of the day to pray independently or communally. In a country which for many centuries the Catholic Church influenced the life of the inhabitants *a cunis ad sepulcrum*, the people's beliefs in the spiritual world and the afterlife were immense³³. This is archaeologically and historically manifested by the many churches scattered all over the Maltese islands: in the urban settlements, villages, ham-

³⁰ Jaccarini 2002, 17, Sigalos 2003, 203-304, Bintliff 2012, 470, Said-Zammit 2016, 78-80.

³¹ Cassar 1988, 100, Fiorini 1993, 171, Said-Zammit 2016, 42-43.

³² Bintliff 2005, 130-131, Vionis 2008, 48-52.

³³ Ciappara 2001, 7, Said-Zammit 2016, 39.

lets, and in various remote rural areas³⁴ (fig. 10). Elaborate parish churches as well as simpler wayside chapels were all a place where the native Catholic communities gathered on a regular basis to worship God, conduct their private prayers, and manifest their religious devotion to Our Lady or a particular saint. Though today Maltese society has become more secularized, with the Church exerting less influence on the people, this sense of Catholic belonging - indeed a manifestation of Malta's unique historical past and identity - is still predominant³⁵.

Bibliography

- Bechhoefer W.B. 1977, Architectural Education in Developing Nations: Case Studies in Tunisia and Afghanistan, *Journal of Architectural Education*, N 30/4, p. 19-22.
- Bintliff J.L. 2005, Being in the (Past) World: Vermeer, Neural Networks and Archaeological Theory, Kienlin T.L. (ed.), *Die Dinge als Zeichen: Kulturelles Wissen und Materielle Kultur*, Bonn, "Habit", p. 125-131.
- Bintliff J.L. 2012, The Complete Archaeology of Greece: From Hunter Gatherers to the Twentieth Century AD, New York, "Wiley Publications", 544 p.
- Blouet, B. 1993, *The Story of Malta*, Malta, "Progress Press", 282 p.
- Bonello V. 1970, Introduzione Storica ai Lavori del Congresso, Bonello V. (ed.), *L'Architettura a Malta: Atti del XV Congresso di Storia dell'Architettura*, Malta, 11-16 Settembre 1967, Padova, "Tipografia Antoniana di Padova", p. 305-333.
- Bowen-Jones H., Dewdney J.C. and Fisher W.B. (eds.) 1962, *Malta: Background for Development*, Durham, "Durham University Press", 356 p.
- Buhagiar K. 1997, The Għar il-Kbir Settlement and the Cave-Dwelling Phenomenon in Malta, Unpublished BA Thesis, University of Malta, 286 p.
- Buhagiar K. 2002, Medieval and Early Modern Cave-Settlements and Water Galleries in North-West Malta South of the Great Fault: A Field Survey and Gazetteer, Unpublished MA thesis, University of Malta, 450 p.
- Buhagiar M. 1991, Post-Muslim Malta: A Case Study in Artistic and Architectural Cross-Currents, Fiorini S. and Mallia Milanes V. (eds.), *Malta: A Case Study in International Cross-Currents*, Malta, "Malta University Publications", p. 13-31.
- Buttigieg N. 2003, The Maltese Seventeenth-Century Urban Fabric: A Social Outlook, Unpublished MA thesis, University of Malta, 307 p.
- Cassar C. 1988, Everyday Life in Malta in the Nineteenth and Twentieth Centuries, Mallia Milanes V. (ed.), *The British Colonial Experience, 1800-1964: The Impact on Maltese Society*, Malta, "Mireva Publications", p. 91-126.

³⁴ Luttrell 1976, 20-22.

³⁵ Said-Zammit 2021, 215-220.

- Cassar C. 1993, Popular Perceptions and Values in Hospitaller Malta, Mallia Milanes V. (ed.), *Hospitaller Malta 1530-1798: Studies on Early Modern Malta and the Order of St. John of Jerusalem, Malta*, "Mireva Publications", p. 429-473.
- Cassar C. 2000, Society, Culture and Identity in Early Modern Malta, Malta, "Mireva Publications", 392 p.
- Ciappara F. 2001, Society and the Inquisition in Early Modern Malta, Malta, "Publishers Enterprises Group", 615 p.
- Ellul M. 1970, Francesco Laparelli di Cortona and the Fortifications of Valletta (Malta), Bonello V. (ed.), *L'Architettura a Malta: Atti del XV Congresso di Storia dell'Architettura, Malta, 11-16 Settembre 1967*, Padova, "Tipografia Antoniana di Padova", p. 343-352.
- Fiorini S. 1993, Malta in 1530, Mallia Milanes V. (ed.), *Hospitaller Malta 1530-1798: Studies on Early Modern Malta and the Order of St. John of Jerusalem, Malta*, "Mireva Publications", p. 111-198.
- Freller T. 2010, *Malta - The Order of St. John*, Malta, "Midsea Books", 360 p.
- Fsadni M. 1992, *The Girna: The Maltese Corbelled Stone Hut*, Malta, "Dominican Publications", 120 p.
- Hole A., Grosberg M. and Robinson D. 2007, *Tunisia*, London, "Lonely Planet Publications", 344 p.
- Jaccarini C.J. 2002, *Ir-Razzett: The Maltese Farmhouse*, Malta, "Jaccarini", 140 p.
- Kircher A. 1678, *Mundus Subterraneus*, t. 1, Amsterdam, "J. Janssonium a Waesberge et Filios", 165 p.
- Lawless R.I. 1972, The Concept of Tell and Sahara in the Maghreb: A Reappraisal, *Transactions of the Institute of British Geographers*, N 57, p. 125-137.
- Luttrell A. (ed.) 1976, *Hal Millieri: A Maltese Casale, its Churches and Paintings*, Malta, "Midsea Books", 143 p.
- Luttrell A. 1999, The Military Orders, 1312-1798, Riley-Smith J (ed.), *The Oxford History of the Crusades*, Oxford, "Oxford University Press", p. 323-362.
- Oates D. 1954, Ancient Settlement in the Tripolitanian Gebel II: The Berber Period, *Papers of the British School at Rome*, N 22, p. 91-117.
- Quintin J. 1534, *Insulae Melitae Descriptio*, Lyon, "Gryphius", 21 p.
- Saliba P., Magro Conti J. and Borg C. 2002, *A Study of Landscape and Irrigation Systems at Is-Simblja limits of Dingli*, Malta and Conservation Report, Malta, "Gutenberg Press", 220 p.
- Said-Zammit G.A. 2016, The Development of Domestic Space in the Maltese Islands from the Late Middle Ages to the Second Half of the Twentieth Century, Oxford, "Archaeopress Publishing Limited", 367 p.
- Said-Zammit G.A. 2021, Houses and Domestic Space in Seventeenth and Eighteenth Century Hospitaller Malta, London, "Routledge", 265 p.
- Sigalos E. 2003, Housing people in Medieval Greece, *International Journal of Historical Archaeology*, N 7, p. 195-221.

- Vassallo C. 2002, The Maltese Entrepreneurial Networks from the Seventeenth Century Onwards: a review of the work done so far, XIII Economic History Congress, Buenos Aires, p. 2-29.
- Vella A.P. 1984, Storja ta' Malta. vol. 2, Malta, "Klabb Kotba Maltin", 390 p.
- Vella E. 2010, A Landscape Archaeology Approach to the Study of the Maltese *Girna*: A Case Study Based on the Areas of Ix-Xagħra l-Hamra, Id-Dar il-Bajda and Ta' I-Għansar in Northern Malta, Unpublished MA thesis, University of Malta, 450 p.
- Vionis A.K. 2012, A crusader, Ottoman, and early modern Aegean archaeology: built environment and domestic material culture in the Medieval and Post-Medieval Cyclades, Greece (13th-20th Centuries AD), Leiden, "Leiden University Press", 424 p.
- Wettinger G. 1982, Agriculture in Malta in the Late Middle Ages, Proceedings of History Week 1981, p. 1-48.
- Wettinger G. 2000, Place-names of the Maltese Islands, ca. 1300-1800, Malta, "Publishers Enterprises Group", 645 p.

**ՄԱԼԹԱՅԻ ԿՂՋԻՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԷՇԼԻԿ ԳԻՐՆԱՅԻ ԵՎ ՀԻԲՐԻԴԱՅԻՆ ԽՐՃԻԹԻ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԸ**

Զորջ Ա. Սահիդ-Զամիթ (Մալթա, Վալետա)

Ամփոփում

Միջերկրական ծովի կենտրոնական հասլվածում գտնվող Մալթայի կղզիների գյուղական լանդշաֆտը բնորոշվում է եղակի ժողովրդական ժառանգությամբ, որը ներառում է տարրեր էթնիկ կառուցներ, որոնց թվում են ռազերը (ազարակատուն), միթհնաթառ-ռիհը (հողմաղաց), բազմաթիվ տրոգլոդիտային և այլ քարակերտ կացարանները, ճամփեզրի եկեղեցները և այլն: Դիտարկվում են բնիկ կառուցների երկու օրինակ՝ գիրնան (կերծ թառով քարե կառուց) և հիբրիդային խրճիթը. Վերջինս բաղկացած է երկու հիմնական մասից՝ քարակերտ ճակտոնից և տրոգլոդիտային ներքնամասից: Հնագիտական վկայությունները և պատմական գրառումները ցույց են տալիս, որ ուշ միջնադարից ի վեր երկու օրինակներն էլ, ըստ երևույթին, օգտագործվել են որպես կացարաններ, որտեղ մարդիկ և կենդանիները ապրում էին միևնույն կենցաղային տարածքներում: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գիրնան և հիբրիդային խրճիթը, չնայած իրենց ներքին սահմանափակ տարածությանը, եղել են մարդկանց սոցիալ-տնտեսական աշխույժ գործունեության միջավայր:

Բանալի բառեր՝ Մալթա, ժողովրդական ճարտարապետություն, գիրնա, հիբրիդային խրճիթ, սոցիալական տարածք, տրոգլոդիտային կացարաններ, էթնիկ կառույցներ:

НАРОДНАЯ АРХИТЕКТУРА МАЛЬТИЙСКИХ ОСТРОВОВ: ОБРАЗЦЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ГИРНЫ И ГИБРИДНОЙ ХИЖИНЫ

Джордж А. Сайд-Замит (Мальта, Валлетта)

Резюме

Для сельского ландшафта Мальтийских островов, расположенных в центральной части Средиземного моря, характерны различного рода этнические постройки, в частности, *razzett* (фермы), *mitħnatar-riħ* (ветряная мельница), троглодитовые жилища, многочисленные каменные жилища, церкви у обочины дорог и т.д. Предметом рассмотрения являются два конкретных образца аборигеновых построек – гирны (каменные хижины с выступом) и гибридные хижины, состоящие из двух основных частей – каменного фасада и троглодитового интерьера. Археологические данные и исторические свидетельства указывают о том, что начиная с позднего средневековья вышеназванные образцы, вероятно, использовались в качестве жилищ для людей и в том числе животных. Анализ этих архитектурных построек указывает на то, что гирны и гибридные хижины, при всей ограниченности их внутреннего пространства, служили активной средой для развития социально-экономической деятельности.

Ключевые слова – Мальта, народная архитектура, гирны, гибридные хижины, социальная среда, троглодитовые жилища, этнические постройки.

THE VERNACULAR EVIDENCE OF THE MALTESE ISLANDS: THE CASE OF THE ETHNIC GIRNA AND THE HYBRID HOVEL

George A. Said-Zammit (Malta, Valletta)

Abstract

The present paper reveals aspects of the rural landscape of the Maltese islands, situated in the central part of the Mediterranean Sea. This landscape is en-

dowed with a unique vernacular heritage which comprises a variety of ethnic structures including the *razzett* (farmhouse), the *mithnatar-riħ* (windmill), numerous troglodyte dwellings, an extensive number of masonry dwellings and wayside churches, amongst others. Two specific examples of native structures are considered: the *girna* (corbelled stone hut) and the hybrid hovel, the latter consisting of two principal parts: a masonry façade and a troglodyte interior. The archaeological evidence and historical records suggest that, since the late Middle Ages, both examples were apparently used as abodes, where humans and animals cohabitated the same domestic spaces. The analysis demonstrates that the *girna* and the hybrid hovel, despite their restricted internal spaces, were an arena of vibrant socio-economic human activity.

Key words – Malta, vernacular architecture, *girna*, hybrid hovel, social space, troglodyte dwellings, ethnic buildings.

АРГАНДЕНЕ – АРМЯНСКАЯ БОГИНЯ ЦАРСТВА КОММАГЕНЕ

Эмма Петросян

Доктор исторических наук

Институт археологии и этнографии НАН РА

РА, Ереван, Чаренца 15

Эл. адрес: emma.petrosyan.34@mail.ru

Статья представлена 18.12.2018, рецензирована 11.02.2021,

принята к публикации 07.03.2022

DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-217

УДК: 39(479.25) +292 + 902/904 + 947.925

Вступление

В лапидарной греческой надписи (G) страны Коммагене (163 г. до н.э. – 72 г. до н.э.) упоминается священная территория богини Аргандене в Арсамее-на-Евфрате, где жрецы почитают предков (θε-[α]ς' Αργ[α]νδηνής περιβόλῳ, οστὶς τεάν ύστερον)¹.

В основе имени Аргандене четко прослеживается армянское слово *argand* – чрево, утроба, что характеризует ее как Великую Матерь, Великую Утробу.

Если считать теоним Аргандене этниконом прихрамовой территории, как например, Сипилене (от горы Сипил), Диктина (от горы Дикта) и др., то община с армянским населением на прихрамовой территории Аргандене, гора (совр. Гергер) и пещеры-святилища должны были называться Арганд.

Поскольку античные боги имеютrudименты мифического прошлого, то реконструкцией метаморфоз можно выявить фетиши Аргандене – кувшин (чрево) и его символы, сакральные цветы, дублера богини куклу-невесту, определяющую «то, что предназначено», благовония и ритуальную пищу на праздник Матери цветов (*Tzagħkamor ton*)².

¹ Humann, Puchstein 1890, 359, Dittenberger 1903, 598, Jalabert, Mouterde 1929, 7-9.

² Ӧшաղկամոր տոն (Tzagħkamor ton, Праздник Матери цветов) – народное название христианского праздника Համբարձում (Hambarzum, Вознесение). Далее в тексте будем использовать народное название.

Полноводная река Евфрат – сакральная в истории армянской культуры. В ее долине возникли известные культовые центры: Тордан с храмом бога Баршамина, Ани (область Даранали) с храмом Зевса-Арамазда, Тил с храмом Нанэ, Багариндж в области Дерджан с почитанием Михра, Арсамея-на-Евфрате с почитанием Аргандене. По течению притока Евфрату Арацани известны храмовые общины: Аштишат с культом Вахагна, Анаит и Астхик, святилище Иннакнеан на горе Каркэ с культом Деметры и Гисанэ, Багаван –поселение бога³.

Царство Коммагене. Во времена Ванского царства Коммагене – область Куммаха/Куммух упоминается в летописи урартского царя Сардури II «Область Кум(м)ух(ху) – Куммаха следует локализовать в основном за Евфратом по соседству со странами Хат(т)е, Мелиду/ Мелитеа (совр. Малатия) и Гургум – в районе города Киштан и на сопредельных с ним территориях. Поэтому Кум(м)ух-Куммаха в специальной литературе отождествляется, как правило, с античной Коммагене⁴. В столице царства Куммух в Кархемыше **богиня Кубаба** названа **Великой царицей Кархемыша».**

В период эллинизма Коммагене была известна как древнеармянское царство в Малой Азии, основанное Птолемеем Коммагенским из армянской династии Ервандуни. Царство находилось на правой стороне Евфрата между собственно Великой Арменией, Каппадокией и Киликией⁵.

Богини и боги Коммагене упоминаются в лапидарных надписях, связанных с именем царя Митридата I Калинника и его сына Антиоха I (69–38 гг. до н.э.).

На склоне горы Немруд – на восточной и западной террасах – установлены скульптуры богов, сидящих на троне: Зевса-Оромазда, Аполлона-Митры-Гелиоса-Гермеса, Артагна-Геракла-Ареса, «кормилицы отечества Коммагене (πατρίδος παύτοφού Κομμαγηνης)» и самого Антиоха I Коммагенского. Их имена известны из надписи на обороте пье-

³ Капанцян 1947, 86, Периханян 1959, 8-9.

⁴ Арутюнян 1985, I, 122.

⁵ Саркисян 1960, 30, Тирацян 1956, 72.

десталов монументальных каменных статуй. В тексте также дважды упомянута богиня «новая судьба Тихе» (έμης τύχης νέας)⁶.

Во время экспедиции в Гергер в 1883 г. К. Хуманн и О. Пухштайн обнаружили и опубликовали в 1890 г. надпись Антиоха I в Арсамее-на-Евфрате. В шестом столбце сохранившегося фрагмента указано: «Которые почитаются (имеются в виду предки Антиоха – Э.П.) в Аршамейе в прихрамовой территории богини Аргандене»⁷.

Хотя Гергерская надпись была опубликована и имя богини присутствует также в *Encyclopedie Iranica*⁸, но на θε[α]ς' Αργ[α]νδηνής, богиню Аргандене никто из исследователей армянского пантеона, кроме А.Г. Периханян, не обратил внимания. Зарубежные ученые не этимологизировали ее имя, за исключением К. Хуманна, предложившего довольно сомнительную версию.

Поскольку сведения о богине Аргандене очень скучные, то благодаря методу реконструкции, в частности используя данные истории, мифологии, лингвистики и этноботаники, можно попытаться выявить некоторые стороны ее культа.

Лапидарная надпись (G) и публикации

В Гергерской наскальной лапидарной надписи (совр. село Нефси или Гергер-Кале), где проводились празднества в честь царских предков, Антиох упоминает богинь: «новую» Тихе, Геру и богиню Аргандене⁹ в священной прихрамовой территории (θε-[α]ς' Αργ[α]νδηνής περιβόλωι, οστις τεάν ύστερον). Ниже приводится текст и перевод, любезно предоставленный иранистом А.Г. Периханян¹⁰:

⁶ Маргарян 2013, 53.

⁷ Humann and Puchstein 1890, 359. Перевод докт. ист. наук, ираниста А.Г. Периханян.

⁸ *Encyclopedie Iranica* 1982, 54-56.

⁹ Humann, Puchstein 1890, 359. Позже к уточнению и переизданию Гергерской лапидарной надписи (G) обращались Диттенбергер (Dittenberger 1903), Джалаберт и Муттерд и др. (Jalabert, Mouterde 1929) и др.

¹⁰ Разбирая архив Сруби Лисициан, я обнаружила греческий текст Гергерской надписи и перевод на русский язык, которые были переданы ей иранистом А.Г. Периханян. Архив Сруби Лисициан и рукопись «О празднике Вардавар», в которой использован текст Гергерской надписи с основным акцентом на доказательство о существова-

«Из Гергерской надписи Антиоха I Коммагенского (середина I в. до н.э.)

III Нонос

12 Ἱερεύς ὅστις ὑπ' εἷμοῦ χαθέσται, βασιλέων προ-

13 γόνων ἐμών τῶν καθοσίω θεντῶν ἐν Ἀρσαμειᾳ [ἐν] Θε-

14 [α]ς' Αργ[α]νδηνής περιβόλῳ, οστὶς τεάν ύστερον¹¹... (и далее как в Немрудской надписи).

Это *единственное*, дошедшее до нас, упоминание имени богини Аргандене.

В Немрудской надписи:

Πατρίδος παντρόφου – один из эпитетов богини Коммагены – кормилица родины, отечества.

Перевод Гергерской надписи:

12. Жрец каждый мною учреждается царей

13. Предков моих, которые почитаются в Аршамейе в свя-

14. щенной округе богини Аргандене каждый, – то есть

«каждый жрец, который мною назначается (для культа) ца-
рей – предков моих, которые почитаются в Аршамейе в свяще-
нной округе богини Аргандене, каждый [в] последующем времени
(назначенный)».

Итак, Антиох I учреждал право жрецов на многие годы справлять культ своих предков-царей **именно** в священной округе, где почиталась богиня Аргандене. Значит, храм Аргандене по структуре был хра-
мом государственного значения и, следует полагать, что здесь сформи-
ровалась самая древняя и характерная для Малой Азии и Армении тео-
кратическая община – храмовое объединение со своим божеством¹².

нии в армянском пантеоне бога Варда как супруга Аргандене, находится в Государственном Национальном архиве Республики Армения.

¹¹ Humann , Puchstein 1890, 359, Dittenberger 1903, 598.

¹² Периканян 1959, 5. «Храмы Малой Азии ...можно разделить на три основных типа: 1. храм – теократическая община; 2. храм в городе; 3. храм государственного (царского) культа».

В *Encyclopedia Iranica* (1982) в статье *Commagene* назван «участок местного божества богини Аргандене» (*the precinct a local deity the goddess Argandene*)¹³.

К. Хуманн, наряду с прочтением, что Аргандене, вероятно, богиня города или региона поблизости горы Гергер, высказал также другую версию, что есть также поселение Аргана или *Argana Maden* – современная Аргана у Тигра. Он предположил, что, может быть, имеется в виду город Арганте в Индии, в таком случае Аргантенос – этникон¹⁴.

Е.С. Голубцова считает, что богиня Аргандене могла быть покровительницей означенной территории в районе Арсамеи и, соответственно, почитаться местным анатолийским населением¹⁵.

Поскольку теоним Аргандене – этникон прихрамовой территории, как например, Пессинунтида (гора Пессинунт), Диндимена (гора Димдим), Диктина (гора Дикта) и др., то прихрамовая община и поселение в священной территории Аргандене в Арсамее-на-Евфрате, а также гора (совр. Гергер), пещеры-святилища должны называться Арганд. А Аргандене, как горную богиню, можно поставить в ряд таких богинь, как Кубаба из Кархемыша, Кибела и другие Великие Матери.

Лингвистический анализ

«В основе термина *шրғашың* лежит корень *arg**, который, по Г. Карапаняну, является и.е. *arg* – плод, урожай. Основа *arg* встречается также в слове *arganak* – храм, статуя, истукан»¹⁶. Еще одно значение основы *arg* – дело, работа, что можно толковать как творение или сотворение плода. «Термину *argand* соответствуют синонимы *tog phore* – живот матери, *zavakatun* – дом ребенка, *tznaman* – посуда как вместилище для рождения (плода)¹⁷. Гр. Ачарян приводит мнение հԱնիքյան, полагающего, что в слове *argand* корень *arg* – плод, урожай, а *and* – это частица. Согласно Карсту, шумер. *ark* – сотворить, родить дитя.

¹³ *Encyclopedia Iranica* 1982, 54-56.

¹⁴ Humann, Puchstein 1890, примеч. 2, 359.

¹⁵ Голубцова 1977, 21-26.

¹⁶ ՀԱՐ 1, 302-303, սլեպ արգանդ:

¹⁷ ՀԱՐ 1, 302-303:

Термину *argand* соответствует древнегреческое *δελφύς* (ύστερα) – матка, чрево¹⁸ и святилище Дельфы. Но в округе Арганд в Арсамеена-Евфрате почиталась армянская богиня Аргандене, а не эллинский Дельфин(а) или священная территория Дельфы.

Фетиши Аргандене

Как все богини и боги, так и Аргандене почиталась в виде разных фетишей. В понятиях многих народов форма матки ассоциировалась с посудой, в частности, с кувшином (горшком). В некоторых армянских диалектах маленький кувшинчик назывался *serrik* – от основы *serr* – пол, что подразумевает чрево, утроба¹⁹. И не случайно, что при археологических раскопках в разных периодах встречаются кувшинные захоронения людей в скорченном состоянии.

Кувшинные или карасные захоронения встречаются на территории Армении при проведении многих археологических раскопок. Так, в селе Нор-Армавир – территория урартского города Аргиштихинили – в 1989 и 2013 были обнаружены карасные захоронения VIII–VII вв. до н.э.²⁰.

В армянской традиции вплоть до наших дней используются кувшины, изображающие женскую фигуру, в центре кувшина имеется отверстие («на животе»). Эти кувшины служили и служат солонками. Такая антропоморфная солонка была обнаружена археологом А. Хачатряном во время раскопок пещерного поселения в Айкадзоре в 2005 г.²¹. Солонка датируется средними веками. На ней в круговом танце изображены 6 человеческих фигур. У всех, кроме самого маленького, над головой имеется диск, напоминающий лунный. Такая солонка могла исполь-

¹⁸ Дворецкий 1958, 351, см. *δελφύς* (ύστερα). Интересную версию высказал Норберт Тромпиш (www.dolphinswim.net/ru/resears/: «Дельфин может быть истолкован как «новорожденный младенец» из-за того, что крик дельфина похож на крик ребенка.

¹⁹ Петросян 1964. Полевые материалы, с. Шаумян, Араратский район.

²⁰ Հմայակյան, Տիրացյան, Հմայակյան 2018, 178-179:

²¹ Խաչատրյան 2006, 80:

зоваться в культе плодородия. Антропоморфные солонки-кувшины подробно представлены в монографии В. Бдояна²².

Календарная мифология

В разных армянских регионах праздник Амбарцум имел народные варианты названий. Приведем те, которые имеют отношение к нашей теме: Tzagħkamor ton – Праздник Матери цветов, Vitchki ton – Праздник определения жребия (судьбы), Vitchak – Жребий (Судьба), Spitak tzagħki ton – Праздник белого цветка, Tzagħkamor kiraki – Воскресенье Матери цветов, Tzagħkaqagħi ton – Праздник сбора цветов, Tzagħik govelu or – День восхваления цветка. Поскольку обязательной ритуальной пищей на праздник была молочная каша, то праздник Амбарцум также называли Katnapri or – День молочной каши.

Основное содержание **Праздника Матери цветов** – сбор цветов девушками и гадание с целью определения судьбы – Tchakatagħir (букв. надпись на лбу) – предначертанности Судьбы (Тихе, Фортуны) девушки, участвующей в обряде. Но главное «действующее лицо» ритуала – сама богиня в виде куклы. Поэтому рассмотрим распорядок праздника, в котором, по всей видимости, сохранились элементы былого прихрамового священнодействия в честь богини-матери Аргандене.

Организационные работы начинаются с вечера вторника. Обычно собираются в доме, в котором есть святой уголок. Считается, что в этом помещении обитали дэвы, но их убили, и дом стал чистым, святым. С этого дня в течение всего праздника он получает название Vitchki tun – Дом жребия или Phndja tun – Дом украшений, где будут совершаться основные обряды, связанные с цветами. Тем самым помещение становится сакральной территорией (святилище, храм).

Здесь же решается, кто будет тянуть жребий. Для этого выбирают девочку лет девяти, невинную (неполовозрелую), из благополучной семьи. На все дни праздника она получает прозвище Hars – Невеста или Vitchki Hars – Невеста, определяющая «долю» (судьбу), или

²² Բդյան 1986: Некоторые солонки представлены в виде многогрудой (рис. 21, 29, 77) или беременной (рис. 1, 15) женщины.

Vitchki Arus) – Арус, определяющая судьбу. Прорицательницы указывают, что Невеста или Арус решает «долю» (тихе) каждой девушки. Причем избранница должна держать обет ритуального молчания. Для этого старшая в доме женщина – руководительница обряда (resp. жрица) острым стеблем надрезает девочке кончик языка, чтобы появилась капелька крови, что напоминает имитацию дефлорации – акта посвящения (или жертвоприношения) божеству плодородия. Девочку наряжают как невесту.

С вечера выбирают красивый кувшин, с которым засветло, молча, не оглядываясь назад и ни с кем не здороваясь, пойдут в горы, чтобы набрать семь пригоршней воды, нарвать семь разноцветных цветов, семь камешков из семи родников.

Второй день праздника Tzagħkakagh – Сбор цветов. Если село небольшое, то число непосредственных участников обряда доходит до пятнадцати. Если большое, то собирается несколько групп.

Набрав воду из родников, собрав цветы и опустив в кувшин камешки, девушки молча возвращаются в Дом жребия и ставят кувшин в святой угол. Теперь уже можно разговаривать. Весело напевая, танцуя с кувшином в руках, расхваливая его и цветы, они вяжут букеты, складывая их в сито. Количество букетиков должно соответствовать числу домов, которые они должны посетить и подарить их. Отдельно вяжут большие букеты и сплетают веночек для Невесты и для украшения сакрального кувшина.

Тогда же на скалку для раскатывания теста привязывают попerek небольшую кочергу и получается крест, который наряжают, как невесту. Затем погружают этот крест в кувшин с собранной в горах водой так, чтобы часть скалки оказалась в кувшине. Скалка – предмет женского обихода, непосредственно связанный с выпечкой хлеба и мучных изделий. Она, как торс куклы, является дублером богини плодородия.

Итак, кувшин становится нижней частью торса куклы, ее чревом, а камешки в воде символизируют семя. Ее длинное платье скрывает кувшин («живот»). Имя куклы, как и девочки, тоже Vitchki Arus, просто

Vitchak или Vitchki hars. Фактически кукла – дублер девочки-невесты, «сниженный» образ богини.

Кувшин с куклой на ночь ставят на кровлю дома, чтобы в воде отразились звезды. Но прежде пространство окуривают ладаном, благовониями из сухих цветов, напр. бессмертника, чтобы разогнать злых духов. Следует обратить внимание на то, что отражение звезд в кувшине должно быть приурочено к ночи четверга, т.е. ко дню Громовержца. Тогда общение куклы-невесты с небом может восприниматься как священный брак, «небесная свадьба» в схеме «основного индоевропейского мифа».

Ночь на Праздник матери цветов считается таинственной и волшебной: встречаются и целуются некогда разлученные влюбленные, превращенные в звезды. Вселенная замирает, горы сдвигаются со своих мест, травы и цветы начинают разговаривать, земля и небо встречаются друг с другом, что можно охарактеризовать как акт Зачатия²³.

В четверг с утра девушки с песнями и плясками, высоко держа в руках кувшин с куклой, начинают обходить дома, останавливаясь перед каждым из них. Танцуя, кувшин передают из рук в руки. Пением куплетов визитеры возвещают о празднике. Из дома выходят женщины с подарками для Арус (яйца, мука, масло и проч.), а взамен получают букет. Одна из девушек, членов семьи, опускает в кувшин колечко либо какой-то другой предмет (фант) для участия в обряде гадания по поводу своей доли (судьбы).

Завершив обход домов, девушки и присоединившиеся к ним парни собираются в роще. Каждая девушка поочередно распевает куплет, а Невеста достает жребий. Так определяется то, что предназначено для участниц обряда. Окончив гадание, куклу раздевают, порвав одежду, выбрасывают скалку подальше, кувшин разбивают (имитация расправы), сакральную воду выливают под дерево, а из собранных припасов устраивают совместную трапезу (жертвоприношение).

²³ Если считать, что Амбарцум символизирует мифологическое Зачатие, то Вардавар (Преображение – это переход из зачаточного состояния в рождение) можно трактовать как акт Творения.

Богиня Участи

Кого олицетворяет Vitshki Arus или просто Vitshak – Участь, Жребий, Доля?

Гр. Ачарян считает основу *шрпти* (*arus*) индоевропейской со значением блестящая, светоносная. Заря – Арусяк – предрассветная планета, лат. Венера. Семантика *шрпти* (*arus*) – от пехл. *arūs* – белая, зендск. *argua* – белая, блестящая, санск. *arua* – блестящая, белая звезда. Гр. Ачарян приводит также перс. *aruse* – невеста от араб. *arūs* и мнение Г. Эмина, что Арусеак – Богиня утра²⁴.

Если суммировать все значения, которые, на наш взгляд, не исключают друг друга, то получим семантический ряд: блестящая, белая, невеста, богиня рассвета. Тогда Vitshki Arus можно условно перевести как светоносная звезда, богиня участи/доли. Функцию Vitshki Arus можно сравнить также с греческой Мойрой – буквально – доля, участь, которая уготовлена каждому со дня рождения, а именно – богиня судьбы, Тихе.

Эти значения совпадают с армянским *vitchak* – жребий и с армянским обрядом Амбарцум, когда через гадание изрекается девушкам то, что им суждено. Фактически, кувшин-чрево, невеста (богиня) и кукла Арус соответствуют метаморфозам богини Аргандене как Великой Матери.

На реверсе монет армянского царя Тиграна II Великого, современника Антиоха I, часто изображается эллинская Тихе, сидящая на скале в зубчатой короне (*corona muralis*), с пшеничным колосом в руке или с рогом изобилия либо с пальмовой ветвью. Значит, у армян богиня Тихе также персонифицировалась как богиня судьбы.

В связи с соответствием функций армянки Аргандене и малоазийской эллинки Тихе приведем мнение Т.А. Синклера, полагавшего, что под «кормилицей отечества Коммагене» подразумевается Фортуна или Тихе (судьба)²⁵.

В классическое время Тихе идентифицировалась с Фортуной – Богиней судьбы, счастливого случая, плодородия, с *Mater Matuta* –

²⁴ СИР, 333, *шрптишы*:

²⁵ Sinclair 1990, 48.

древнеиталийской богиней утра, впоследствии – Левкотеей – Белой богиней. Как уже было отмечено, в пехл. *arūs* – это белая, блестящая. Несомненно, что все определения – белая, блестящая, невеста, заря, звезда, жребий-судьба – позволяют характеризовать и Аргандене, и Тихе как *Terra Mater* – Великая Матерь-Чрево.

Мифологема растений (травная магия)

В армянской флоре зафиксированы растения, названия которых являются производными от трансформаций или функций богини Аргандене. Определенные цветы и травы девушки собирали на *Tzagħkamtor ton* – Праздник Матери цветов. Сбор растений – лекарственных и съедобных трав – прерогатива женщин, и не случайно названия некоторых цветов стали женскими именами: Арусяк, Шушаник, Нуник, Манушак, Амаспюр и др.

Приведем номинации некоторых сакральных растений. Следует отметить, что в разных регионах одно и то же растение может иметь иную номинацию. *Aprim-merrnim, eritsuk deghatnayin* – ромашка аптечная. Применяется при лечении гинекологических заболеваний²⁶. Несомненно, благодаря исцелению женских органов она должна иметь прямую связь с Аргандене. Отрывая лепестки ромашки (*aprim-merrnim* – жизнь или смерть), гадали о судьбе²⁷.

Основным цветком, который собирали на Праздник Матери цветов (*Hambardzum*) был желтый цветок –*hambardzman tzaghik*, которому соответствует *oshindr* – полынь кустарниковая, *bardzvenyak*, лат. *Artemisia abrotanum*²⁸. Номинация цветка Артемиды и сбор цветов на праздник указывают на то, что он является сакральным растением. Ар-

²⁶ *ЛРЦ*, № 321: Альбрехт фон Галлер (1708-1777) впервые ромашку назвал. *Matricaria chamomile*. от лат. *matrix* – матка, самка в связи с лечением гинекологических заболеваний, соответственно анг. *matricary*, вариант *Santa Maria*, нем. *Mutterkamille* – маточная трава. См. ru.wikipedia.org/wiki/Ромашка_аптечная, от 9 октября 2019. В словаре Казаряна приведен *eritsuk deghatnajin* – ромашка аптечная как *arganda khot* – маточная трава, ромашка по определению Галлера.

²⁷ *ЛРЦ*, № № 50, 317: Текст гадания русских девушек: «Любит – не любит, к сердцу прижмет – к черту пошлет».

²⁸ *РР*, № 1287ш:

мяне собирали пахучую полынь также на Вардавар и хранили дома как приносящую благополучие. «Язычники итальянцы считают его аналогом Анайт и называют Матерью всех растений»²⁹.

В регионе Себастиа на праздник Матери цветов девушки собирали желто-золотистый цветок Bassin d'or, Ranunculus acris, плели из него веночки и украшали кувшин, называя vitshaki tzaghik – цветок жребия или по названию праздника – Hambardzum³⁰.

В ритуале Матери цветов девочку, олицетворявшую богиню судьбы, которая вынимала из кувшина жребий, как уже было сказано, называли Невестой – Hars. Ее цветком мог быть harsnatsaghik – цветок невесты, pogaharsnuk – цветок новобрачной³¹. К. Габикян полагает, что вариант названия этого цветка Nunik восходит к имени дохристианской Матери-богини Нанэ/Нунэ³².

Harsnamatn – «пальцы невесты» или shushan – лилия речная, белая, haverzhahars – нимфея³³. Все виды лилий похожи на кувшин и часто называются кувшинка.

Harsnu tzaghik – цветок невесты, noraharsnuk – молодуха³⁴. или rut – полевой мак, лат. Papaver rhoeas, мак- самосейка, анг. corn poppy. По Габикяну, harsnuk соответствует ptuk kotrogh, tzaphkotruk – маку полевому, а из цветов khatunik – harsnuk.

Из лепестков и стебля растения khatunik – госпожа или harsnuk – молодуха дети плетут **куколку** и ходят с нею по домам³⁵. Несомненно, это дубликат Аргандене, как и кукла Невеста Арус.

Harsnamat spitak – «белые пальцы невесты», кувшинка белая, водяная лилия, лат. Nimphea alba, water-lily³⁶. Этот же цветок назывался arusik, wasserrose – уменьшительная форма от арус, водяная роза – семантически это девочка-невеста Арус/Арусиk и кукла.

²⁹ *ՀՓ № 501:*

³⁰ *ՀՓԱ № 897:*

³¹ Эти же названия приводятся в *ՀՓ № 1656:*

³² *ՀՓԱ № 1742:*

³³ *ՀՓ № 1655:*

³⁴ *ՀՓ № 1656, ԲԲ № 529:*

³⁵ *ՀՓԱ № 493:*

³⁶ *ԲԲ № 683:*

Названия растений *khatunik* (госпожа), *arusik*, *nunik*, *shushan* (в апокрифах Св. Дева), лилия – все они являются также прозвищами богинь. В верованиях и обрядах эти цветы наделялись магическими свойствами, чаще всего как обереги, покровительницы семьи.

В основе диалектных номинаций растений *khatunik* – госпожа, *harsnuk* – молодуха, *ktshutsh* – кувшин, *ptuk kotrogh* – разбивающий кувшин, лат. Адонис³⁷, *tzaphkotruk* – разбивающий глиняный горшок, *amankotruk* – ломающий посуду, *gavkotruk* – разбивающий кубок, *ka-kach inqnatsan* – мак- самосейка, *put* – мак, *khashkhash* – мак, *kotran* – то, чем разбивают (*satani achk*, око сатаны) – основная метафора, переданная образами госпожи-невесты, ее противника-жениха, разбивающего сосуд – дефлорация и мак – наркотик, используемый как воскурение.

Рассмотрим номинацию цветка *ptku mer* – мать кувшина в регионе Васпуракан (Ван). Согласно верованию, если дети внесут в дом букет из этих цветов, то посуда растрескается³⁸. По другой версии, если растение пересадить в горшок, то, вырастая, оно его разбивает³⁹. Повторяется та же мифологема: женские и мужские цветы – супруги.

Поскольку семантика горшка связана с чревом, то латинское название того же цветка *адонис* соответствует имени финикийско-сирийского периодически умирающего и воскресающего божества Адониса. В его честь в горшки сажали цветы, известные в мифологии как «сады Адониса», которые потом быстро увядали. Можно предположить, что это сюжет в свернутом виде: горшок (невеста) и растение адонис – (мужское начало), он же разбивающий горшок (дефлорация) и быстро увядвающий (оскопление или смерть?).

Shushan spitak – лилия белая, анг. white lily, Madonna lily, нем. *Madonnenlilie*, франц. *Marienlilie*⁴⁰. Сакральность цветка *шушан* подтверждается номинациями Мадонна, Мария в английском, немецком, фран-

³⁷ *ЛРУ* № 1549, *РР* № 643:

³⁸ *ЛРУ* № 1549:

³⁹ *ЛР* № 1182:

⁴⁰ *ЛР* № 2014:

цузском. Шушан как Св. Дева упоминается в евангельском сюжете в паре невеста и жених, где жених – Христос. В живописи часто Св. Марию изображают как непорочную невесту, а в сюжете Благовещения её изображают с лилией. Это дает возможность привести в качестве символа богини Аргандене как Великой Матери также ряд растений, связанных с именем Св. Марии, опять-таки матери-роженицы.

Maremay tzaghik – белая лилия, брабион, *Origanum mayoran*⁴¹.

Maremay khot, maremkhöt, maremay khot – трава Марии. Есть поверье, что если олень заболеет, то съев это растение, выздоровеет. В Италии собирают его как выющееся растение, сажают у стен. Это растение цветет мелкими белыми розочками, срывают их на Амбарцум или на Успение Богородицы, собирают букеты и вешают в спальне на стену, несомненно, для обеспечения плодовитости. Во Франции его называют *Marie-bregne*. В Европе есть много цветов, которые называют именем Богородицы⁴².

Согласно Г. Алишану, *Mariam khot* – трава Марии, *Astvatzamor tzaghik* – цветок Богородицы или *khnkatzaghik* – это пахучий белый ладанный цветок, который воскуривают с целью изгнания зверей, пресмыкающихся и птиц. Согласно греческому мифу: «Царица Кипра несла чашу с ладаном, но уронила, и чаша разбилась. Она испугалась, растерялась и выронила из рук младенца. Он упал и мгновенно превратился в растение *amarak*»⁴³.

В лапидарной надписи из Арсамеи-на-Нимфе упоминается, что на алтарях воскуривали фимиам и ароматические коренья⁴⁴. Разумеется, что в храме Аргандены также имелись алтари для почитания предков, и там раскуривали благовония цветами Богородицы, изгоняя нечисть.

Как благовоние использовались разные пахучие растения под общим названием *khnkatzaghik*, например, бессмертник, душица (майоран,

⁴¹ *ՀՓ* № 2014:

⁴² *ՀՓ* № 2015:

⁴³ *ՀՓ* № 1076:

⁴⁴ Цит. по Маргарян 2003, 59. Номос 115 Арсамейской надписи.

zvirak). По словарю Казаряна – это Mariam khot, Mariam tzaghik, khnkoghkuzak – трава Марии, цветок Марии, трава Св. Григория, дубровник белый, лат. *Teucrium polium*, англ. *cat thyme, hulwort*, нем. *Berggamander*⁴⁵. В античном мире критская душица применялась как средство, помогающее при родах, и ее вплетали в гирлянды, предназначавшиеся для богини Илифии, покровительницы родов, а лилию в качестве целительного средства использовали для прекращения менструаций⁴⁶.

Илифия – титул Артемиды, означает помощница при родах, покровительница рожениц. Она могла задержать роды, скрестив пальцы и ноги, а чтобы помочь роженицам, простирала над ними руки⁴⁷. Можно сравнить с Mariam mor dzerrq – руки Богородицы в скрещенном виде, которые означали помощницу при родах⁴⁸. Считается, что скрещенные на груди руки символизируют нечто негативное, а при трудных родах следует открыть окна, двери, развязать узлы на одежде.

В словаре Габикяна упоминается растение antarram tzaghik – бессмертник и его диалектные варианты – khnkatzagħik – ладанный цветок и merroni tzaghik, цветок мирра – цветок, выросший из слез Марии – матери. По другому преданию, когда младенца Иисуса купали, то на месте, куда пролилась вода, вырос благоухающий бессмертник – antarram tzaghik⁴⁹. Оба предания связаны с образом разрешившейся от бремени Марии и объясняют происхождение сакрального растения как метаморфозы: слезы Марии – это цветок, выросший из сакральной воды.

Mariami tzarr – розмарин, лат. *Rosmarinus*⁵⁰. Армяне использовали его как ладан, а в европейских странах розмарин входил в состав свадебного букета невесты. Не исключено, что на праздник Амбарцум

⁴⁵ РР № 483:

⁴⁶ Томсон 1958, 214. Латона долго мучилась родами, так как Гера не позволяла Илионе прийти на помощь.

⁴⁷ Грейвс 1992, 338.

⁴⁸ ЦРУ № 1154:

⁴⁹ ЦРУ № 27:

⁵⁰ ЦР № 911:

кувшины тоже украшали розмарином для благовония, наравне с ладанным цветком.

С именем Марии-матери связана ритуальная пища из сакрального растения *spitkuk* – это белая тонкая сушеная трава, похожая на волосы Марии. На Рождество армяне варили *Mayrama tshash* – обед Марии, в состав которого входили *спиткүк*, горох и чечевица⁵¹.

Maremay khot, лат. *Origanum* – по Г. Алишану называется *zuirak*. Фактически, одно и то же растение в разных регионах имеет разные названия, но наличие в них имени Марии указывает на то, что все эти растения сакральные.

Mayram korkot – крупа Марии. Кашу из нее варили на Рождество с добавлением белой сушеной травы, видимо, *spitkuk*, масла и пшеничной крупы *korkot*. Считалось, что когда Иисус родился, то Мария сварила этот обед⁵². В народе известен и другой вариант: так как в яслях не было еды, то Мария собрала сухие комочки козьего кала и сварила обед.

Растение *Marem phush* – колючка Марии, *katnaphush* – колючка, молочай – расторопша, англ. *Milk tishtle* – чертополох-молочай, *Saint Mary tishtle* – чертополох, колючка Марии, нем. *Mariendistel* – колючка Марии⁵³. Можно предположить вариант вышеупомянутого сюжета: когда Мария родила в пещере, то, чтобы сварить кашу, собрала колючки.

Заключение

Семантика и этимология имени Аргандене, а также исторические, мифологические, этнографические, этноботанические и лингвистические данные дают возможность расширить характеристику древнеармянской богини. Приведенная мотивация названий выявила ряд трансформаций-кодов, в которых в свернутой форме отражены мифологические сюжеты.

Геологический код – сакральная гора Арганд; **календарная обрядность** – праздник Матери цветов (Амбарцум); **растительный код**:

⁵¹ Петросян 2011, 32.

⁵² *ՀՊ* № 721:

⁵³ *ՀՊԱ* № 525:

цветы – ромашка, полынь; **символика утвари** – кувшин, солонка, скалка; **цветовой код** – белый (кувшинка, лилия), красный (мак); **аст-ральный код** – предрассветная звезда Арусяк; **сниженный образ, дублер** – кукла Арус, Судьба (Тихе, Мойра); **социальный статус** – невеста; **фетиш** – жребий; **одористический код** – благовония, ладан, мак-наркотик; **медицинский код** (врачевание) – родовспомогательница; **сакральный образ** – Мария Богородица; **гастрономический код** – обрядовая каша, обед Марии.

Приведенные выше трансформации-коды позволяют утверждать:

1. Богиня Аргандене – Великая Мать, родовспомогательница, древнеармянская богиня плодородия растительного и животного мира.
2. Богиня Аргандене – самая архаичная среди всех богинь Коммагенского царства: Тихе, Геры Телейи и Артемиды Диктины, поскольку семантика ее имени **արգանդ-argand-матка** (чрево, лоно) указывает на то, что это не прозвище, а сам предмет почитания.

Литература

- Ալիշան Ղ. 1895, Հայրուսակ կամ հայրուսաբառություն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 697 էջ:
- Աճառյան Հր. 1971, Հայերեն արմատական բառարան (далее ՀԱԲ), Աղայան Է. (խմբ.), հ. I, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 698 էջ:
- Բդյան Վ. 1986, Հայկական աղամաններ, Երևան, «Սովետական գրող», 163 էջ:
- Գարիկեան Կ. 1968, Հայ բուսաշխարհ (далее ՀԲԱ), Երուսաղեմ, Տպարան Հակոբեանց, 277 էջ, 12 աղ.:
- Խաչատրյան Հ. 2006, Հայկածորի քարանձավային բնակավայրի պեղումները 2005 թ., Գիտական աշխատություններ, IX, էջ 76-80:
- Հմայակյան Ս., Տիրացյան Ն., Հմայակյան Մ. 2018, Արգիշտիհնիլիում 2016 թ. պեղված կարասային և կավարկության թաղումները. նախնական հաղորդում, Արագածի թիկնոնքում, Երևան, էջ 175-181:
- Ղազարյան Ռ. 1981, Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարան (далее ԲԲ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 180 էջ:
- Արутյոնյան Հ. 1985, Топонимика Урарту. Хурриты и урарты, I, Ереван, изд. Академии наук Армянской ССР, 307 с.
- Голубцова Е. 1977, Культура и идеология сельского населения Малой Азии I-III вв. н.э., Москва, «Наука», 239 с.
- Грейвс Р. 1992, Мифы древней Греции, Москва, «Прогресс», 620 с.

- Дворецкий И. 1958, Древнегреческо-русский словарь, Соболевский С. (ред.), т. 1, Москва, «Государственное издательство иностранных и национальных словарей», 1043 с.
- Капанцян Гр. 1948, Хайаса – колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, изд. Академии наук Армянской ССР, 290 с.
- Маргариан Е. 2013, Риторика в горах Тавра. Критика и семиотика, 2 (19), Новосибирск, Новосибирский государственный университет, с. 31-84.
- Петросян Э. 1964, Полевые материалы, с. Шаумян, Ааратский район.
- Петросян Э. 2011, Праздники армян в контексте европейской культуры, Ереван, «Тигран Мец», 247 с.
- Периханян А. 1959, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н.э. – III в. н.э.), Москва, «Восточная литература», 186 с.
- Саркисян Г. 1960, Тигранакерт, Москва, «Восточная литература», 159 с.
- Тирацян Г. 1956, Страна Коммагена и Армения, Известия общественных наук, N 3, с. 69-74.
- Томсон Дж. 1958, Исследования по истории древнегреческого общества, Москва, «Иностранная литература», 569 с.
- Dittenberger W. 1900, Orientis Graeci Inscriptiones Selectae: Upplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum, Hitzel S. (ed.), v. 2, Leipzig, 825 p.
- Encyclopedia Iranica 1982, vol. VI, Coffehouse_Dara-Pro Quest, Edited by Ehsan Yarhatter, Costa Mesa, Calif.; Mazda Publisher.
- Humann K., Puchstein O. 1890, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband mit lxx Ubbildungen, Berlin, Verlag von Dietrich Reimer, 432 S.
- Jalabert L., Mouterde R. 1929, Inscriptions Grecques et latines de Syrie, v. I, Commagene et Cyrrhestique, Paris, P. Geuthner, 135 p.
- Sinclair T. 1990, EasternTurkey: An Architectural and Archaeological Survey, v. IV, London, Pindarpress, 536 p.
- Weiskopf M. 1992, Commagene, Encyclopedia Iranica, Ehsan Yarshater (ed.), v. VI, Coffechous-Daro, Costa Mesa, California, Mazda Publishers, 678 p. www.dolphinswim.net/ru/resears/ (01.04.2015).

ԱՐԳԱՆԴԵՆԵ՝ ԿՈՄՄԱԳԵՆԵ ԹԱԳՎԱՌՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅ ԱՍՏՎԱԾՈՒՀԻ

Էմմա Պետրոսյան

Ամփոփում

Կոմմագենե թագավորության հունարեն լապիդար արձանագրությունում (G) հիշատակվում է Արգանդենե աստվածուհու սրբազն տարածքը Արսամեյա Եփրատի ափին. Արգանդենե անվան արմատն է արգանդ, որը նրան բնու-

թագրում է որպես Մեծ Մայր: Եթե Արգանդենե անունը սրբազան տարածքի էթնիկոնն է (հմտ. Սիկիլենե՝ Սիկիլ լեռից, Դիկտինա՝ Դիկտա լեռից և այլն), ապա հայ համայնքը Արգանդենե նահանգում, լեռը (այժմ՝ Հերհեր) և սրբավայր քարանձավները կոչվելու էին *Արգանդ:*

Վերակառուցման եղանակով վերականգնել ենք Արգանդենեի այլակերպումները: **Երկրաբանական ցուցիչ՝** սրբազան լեռ Արգանդ, **տոնական համակարգ՝** Ծաղկամոր տոն, Համբարձում, **բույսեր՝** Երիցուկ, Համբարձման ծաղիկ, **սպասը՝** կճուճ, աղաման, **գունային ցուցիչ՝** սպիտակ շուշան, կարմիր կուժկոտրուկ, **աստղային ցուցիչ՝** Արուսակ աստղ, **աստվածուհու կրկնօրինակ՝** վիճկի Արուս, տիկնիկ, **կարգավիճակ՝** վիճկի հարս, **հավատայիք՝** ճակատագիր, վիճակ, **սրբազան ծխանի՝** խնկածաղիկ, **բուժիչ օգնություն՝** ծննդկանների հովանավոր, **պաշտամունքի՝ կերպարներ՝** Արգանդենե, Մարիամ Աստվածածին, **ծիսական ուտեսու՝** Մայրամա ճաշ:

Փոխակերպման ցուցիչները թույլ են տալիս եզրակացնել՝

1. Արգանդենե աստվածուհին Մեծ Մայր է, ծննդկանների հովանավոր, պատղաբերության աստվածուիի:

2. Արգանդենե աստվածուիին Կոմմագեն բոլոր աստվածուիների շարքում՝ Տիխե, Հերա Թեկեյիա և Արտեմիս Դիկտինա, ամենահնագույնն է, քանի որ նրա անվան իմաստը՝ *արգանդ,* նշում է, որ սա ոչ թե մականուն է, այլ պաշտամունքի առարկա:

Բանալի բառեր՝ Արգանդենե, Կոմմագեն, արգանդ, կճուճ, հարս, վիճակ, պաշտամունք:

АРГАНДЕНЕ – АРМЯНСКАЯ БОГИНЯ ЦАРСТВА КОММАГЕНЕ

Эмма Петросян

Резюме

В лапидарной греческой надписи (G) страны Коммагене упоминается священная территория богини Аргандене в Арсамее-на-Евфрате, где почитаются предки Антиоха I.

Если считать теоним Аргандене этниконом прихрамовой территории, как например, Сипилене (от горы Сипил), Диктина (от горы Дикта) и др., то община с армянским населением в округе Аргандене, гора (совр. Гергер) и пещеры-святыни должны были называться Арганд.

Мотивация номинаций выявила ряд трансформаций-кодов.

Геологический код – сакральная гора Арганд; **символика утвари** – кувшин, солонка; **календарный цикл** – праздник Матери цветов (Амбар-

цум); **цветовой код** – белый (лилия), красный (мак); **растительный код** – ромашка, полынь (Hamardzman tzaghik); **социальный статус** – невеста; **фетиш** – жребий, судьба; **дублер богини** – кукла Арус, судьба; **astralnyy kod** – звезда Арусяк; **одористический код** – благовония; **медицинский код** (врачевательная функция) – родовспомогательница; **сафральныy образ** – Аргандене, Мария Богородица; **гастрономический код** – обрядовая каша.

Трансформации-коды позволяют утверждать:

1. Богиня Аргандене – Великая Мать, покровительница рожениц, древнеармянская богиня плодородия.

2. Богиня Аргандене – самая архаичная среди всех богинь Коммагенского царства: Тихе, Геры Телейи и Артемиды Диктины, поскольку семантика ее имени *արգանդ-argand-матка* (чрево) указывает на то, что это не прозвище, а сам предмет почитания.

Ключевые слова – Аргандене, Коммагене, чрево, кувшин, невеста, жребий, культ.

ARGANDENE: AN ARMENIAN GODDESS OF THE KINGDOM KOMMAGENE

Emma Petrosyan

Abstract

The goddess Argandene is mentioned in the lapidary Greek inscription (G) of Arsameia on the Euphrates of the country of Commagene, where the ancestors of Antiochus I were worshiped. If the theonym Argandene is the ethnicon of the temple territory, such as Sipilene (from Mount Sipil), Diktina (from Mount Dikta) etc., so the community with the Armenian population in Argandene district, the mountain (now Herher) and sanctuary caves could be called Argand. The motivation for the nominations reveals a number of transformation-codes.

The geological code is the sacred mountain Argand; **the calendar cycle** is the celebration of the Mother of Flowers (Hambardzum); **the plant code** are the flowers chamomile, wormwood; **the symbolism of utensils** are the jug, the salt shaker; **the color code** are the white (a water lily), the red (a poppy); **the astral code** is the star Arusyak; **the double of the goddess** are the doll Arus, Fate; **the social status** is Bride of lot; **the fetish** are the lot, the fate; **the odoristic code** are incenses; **the medical code** (the function) is obstetric assistant; **the sacred image**

are Argandene, Virgin Mary; **the gastronomic code** are Mary's dinner, the ritual porridge and etc.

The above transformation of codes allow to state:

1. Goddess Argandene - is the Great Mother, patroness of women in labor, the ancient Armenian goddess of fertility.

2. The goddess Argandene is the most archaic among all the goddesses of the Commagene kingdom (Tyche, Hera Teleiya and Artemis Dictina), since the semantics of her name *արգանդ* (argand) is the womb indicates that this is not a nickname, but an object of veneration.

Key words – Argandene, Commagene, uterus, jug, bride, condition, worship, cult.

ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՀԱՇՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ «ՍԱՍՆԱ ԾՈԵՐ» ՀԵՐՈՍԱՎԵՊՈՒՄ (կոնֆլիկտ, ագրեսիա, հանդուրժողականություն)

Թամար Հայրապետյան

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր
<<ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
<<, Երևան, Զարենցի 15
Էլ. հասցե՝ tamar.hayrapetyan@gmail.com
<ողվածը ներկայացվել է 11.08.2021, գրախսովել է 20.10.2021,
ընդունվել է տպագրության 07.03.2022
DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-236
ՀՏԴ: 891.981-13 + 398.22

Ներածություն

Մեր հնագոյն վիպական ավանդությունը սկսվել է առասպելներով՝ վաղնջական ընդհանուր հավատալիքների ու պաշտամունքի հիման վրա ծևափրելով հայ էթնոսի համախմբումը (կոնսոլիդացիա) և վաղ պետական կազմավորումների ստեղծումը: Հենց այդ ժամանակներից է սերել ցեղային որոշակի մշակույթ կերտող հայոց էթնիկ նախնիների դյուցագնացումը, որոնց մասին հյուսված վիպական գրուցների գերակշիռ մասը ծևափրելով է յուրահատուկ կոնֆլիկտի՝ հնդեվրոպական հիմնական առասպելի՝ վիշապի և վիշապամարտիկի ամպրոպային կրովի հիման վրա:

Այսպես, առասպելները տեղայնացել են, պատմավիպականացել, աստիճանաբար վերածվել ազգային վեպի՝ էպոսի¹ համակցվելով Բաղդադի արաբական խալֆայության (VII-XI դդ.), ինչպես նաև վերջինիս հաջորդած Եգիպտոսի կամ Մսրա մելիքների Եյուբական արար տիրակալների (XII-XIII դդ.) դեմ մեր ժողովորդի մղած պայքարին՝ հանուն տեսակի գոյատևման և կենսատարածքի պահպանման:

Սույն աշխատանքը նպատակ ունի անդրադարձ կատարելու «Սասնա ծոեր» հերոսավեպի չորս սերնդի դյուցազունների՝ ծննդից մինչև մահ կատարած արարքների և նրանց մղած ազատագրական պայքարի վիպական պատմությանը՝ ըստ համամարդկային ընդհանրական վարքի

¹ Մ. Աբեղյանն իրավամբ «Սասնա ծոեր» հերոսավեպի պատմական հիշողությունների հարակցման, ժամանակագրական-աշխարհագրական փուլայնացման և վերջնաձևավորման ժամանակահատված է համարում VII-XIII դարերը (Աբեղյան 1966, 347-348, 380):

(սովորական)՝ հակամարտական և հաշտարարական դրսևորումների (առասպելական երկվորյակներ, հայրեր և որդիներ, յուրային-օտար, այլ-ազգի-այլակրոն, խաչապաշտ-կռապաշտ տարբերակվածություն, ագրեսիա՝ տեսակով պայմանավորված կանխակալ սերնդագործության, կենսական տարածքի, սննդային ստրատեգիաների, ռեսուրսների և այլնի նկատմամբ)՝ նպատակ ունենալով բացահայտել հաշտեցման հնարավոր եղությ գտնելու կամ չգտնելու՝ իրավիճակային, ռազմավարական ու մշակութային գործոնները:

Վիշապամարտ

Վիշապասպան հերոսները երեքն են՝ Սանասար, Բաղդասար, մասամբ էլ՝ Մեծ Միեր: Առաջին երկուաը ջրային ծագմամբ առասպելական երկվորյակներ են², վերջինը Սանասարի որդին է, որի անվան հետ է կապվում վիշապամարտի ընդամենը երկու պատում, մեկը ամբողջական³, մյուսը՝ թերի: Վեպի 47 պատումներից վիշապամարտը հանդիպում է միայն վեցում, որոնց ընդհանրական դիպաշարի համաձայն՝ վիշապը մարդկանց գրկում է ջրից և միայն առջիկ կուլ տալուց հետո է ջուր բաց թողնում⁴: Մշակութակերտ երկվորյակ եղբայրները մի անձանոթ քաղաքում կովում են ջրարգել վիշապի դեմ, սպանում նրան, բացում քաղաք Եկող աղբյուրի ակը: Նրանցից մեկն ամուսնանում է վիշապի երախից ազատված աղջկա հետ, մյուսն էլ, տարբեր պատումների համաձայն, գնում է Պղնձե, Օծ կամ այլ քաղաքներ, սպանում է թևավոր վիշապին կամ Քարլաբայան հրեշին, կայծակե թրով քերթում կաշին և ամուսնանում Քառասուն Ճող Շամի կամ Քառասուն Շամ Գոհարի հետ⁵: Առասպելական այդ դրվագներում վիշապն ընկալվում է իբրև այլազգի, օտար, իսկ վիշապամարտիկը՝ յուրային:

Դյուցազնավեպում հերոսների ամուսնությունը միշտ ուղեկցվում է կովով, իսկ վիշապների դեմ մղված կովի առասպելույթը նախորդում է ամուսնությանը՝ իբրև կանխապայման՝ կա'մ աղջկա կողմից, կա'մ նրա հոր:

² «Սասնա ծոերի» Մոկաց պատումներում երկվորյակ եղբայրներն ունեն գերբնական՝ ջրային ծագում, մինչդեռ Մշո պատումներում՝ բնական, իրական (Սահակյան 1975, 104):

³ Սասունցի Դավիթ 1981, 80-82:

⁴ Սասնա ծոեր 1936, 842-844, Սասնա ծոեր 1951, 557-558:

⁵ Սասնա ծոեր 1936, 987-992:

Սանասար և Բաղդասար

«Սասնա ծոեր» հերոսավեաի հենց առաջին՝ «Սանասար և Բաղդասար» ճյուղը սկսվում է արաբների տիրապետության ժամանակաշրջանը բնութագրող հարկահանությամբ, որն էլ առիթ է դառնում Բաղդադի խալիֆայի և Հայոց Գագիկ թագավորի միջև հակամարտության (կոնֆլիկտ) ծագման: Խալիֆայի հարկահանները պատահաբար տեսնում են Գագիկ թագավորի դուստր Շովինարին ու, խելքահան եղած նրա հիասքանչ կերպարանքից, շտապում են Բաղդադ՝ հորդորելով խալիֆային ինչ գնով էլ լինի՝ տիրանալ նրան: Խալիֆան Հայոց թագավորից պահանջում է Շովինարին, որը արական ագրեսիայի դրսնորման ծն է, և չտալու դեպքում սպառնում է պատերազմի դուրս գալ:

Ագրեսիայի և հանդուրժողականության մշակույթը հատուկ է բոլոր հանդուրժներին: Այն տեսակի պահպանման համամարդկային դրսնորմ է, որի էվոլյուցիոն պատմությունը առավել կապակցված է արտահայտվում սննդային, սեռային և կենսատարածքային մարտավարությունների ժամանակ⁶:

«Հանդուրժողականության պրոբլեմի ծագումը կապված է անհատի ազատության հարցի հետ՝ դասակարգերի, ազգային և կրոնական խմբերի պառակտված հասարակության պայմաններում, որոնց շահերը և պատկերացումները մշտապես բախվում են միմյանց՝ լուծում պահանջող կոնֆլիկտների ձևով»⁷: Սոցիոլգիական տիպաբանությամբ հստակորեն առանձնացվում են հանդուրժողականության երեք ձևեր՝ մշակովային, սոցիալական և կրոնական:

Հանդուրժողականությունը հաճախ հանդես է գալիս որպես համբերատարության յուրահատուկ հոմանիշ⁸, որի քրիստոնեական ըմբռնումը կարծես թե կոչված է մեղմելու անհաջող սոցիալական հակասությունները և ենթադրում է ներում, չարին բռնությամբ չհակադրվել⁹, բայց հանդուրժողականությունը¹⁰ չի նշանակում սոցիալական անարդարության և

⁶ Добровольская 2005, 13-17, 325-326.

⁷ Բարյագիտական բառարան 1985, 242:

⁸ The Concise Oxford Russian Dictionary 1998, 951-952.

⁹ Բարյագիտական բառարան 1985, 242-243:

¹⁰ Նոյեմբերի 16-ը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից հռչակված է որպես հանդուրժողականության միջազգային օր, որը հաստատվել է 1995 թվականին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 28-րդ գլխավոր կոնֆերանսում (N 5.61 բանաձև) և դիտարկում է անհանդուրժողականու-

բռնության նկատմամբ հաշտվողական վերաբերմունքի, խորթ աշխարհայացքի կամ կենսակերպի ընդօրինակում, չի ենթադրում իրաժարում սեփական իրավունքներից և, բնականաբար, հերոսավեպում խաչապաշտ արքան մերժում է իր աղջկան բռնությամբ տիրանալո՛ կրապաշտ խալիֆայի պահանջը.

Թագավորն ասաց. – Ես հայ եմ, դու՛ արաք, / Ես խաչապաշտ, դու՛ կրապաշտ,

Ի՞նչ բան է, որ ես իմ աղջկի տամ քեզ: / Ես իմ աղջկի չեմ իտա քեզ¹¹:

Հայտնի է, որ համաշխարհային պատմության մեջ առաջին անգամ *Բուղդան* է հոչակել հանդուրժողականության սկզբունքը՝ որպես կրոնական հանդուրժողականություն, որի համաձայն՝ ոչ ոք չի կարող պարտադրել կրոնական գաղափարներ, որքան էլ դրանք բարձր և ազնիվ թվան:

Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ Մսրամելիքի մահից հետո, երբ Մեծ Միերն իր կողջը հայտնուած է Խամիլ Խաթունի մոտ տեղափոխվելու և նրան տիրություն անելու մասին, Արմաղանն ընդդիմանում է, ոչ թե այն պատճառով, որ ամուսինն ուրիշ կին է առնում, այլ վրդովկում է, որ նա տաճիկ է.

Տիւ ինչ՝ կ' երթաս. Էն տաճիկ ի, դու խայ-քրիստոնայ իս.

Ինչ՝ կ' երթաս Էնու խետ կը ին մեկ ենիս¹²:

Բաղդադի խալիֆայի՝ Ծովինարին կնության առնելու պահանջի մերժմամբ հերոսավեպում հայ-տաճիկ, խաչապաշտ-կրապաշտ էթնիկ-այլակրոն տարբերակվածությունը զարգանալով արագորեն վերածվում է կրոնաազգային անհանդուրժողականության, մանավանդ որ Բաղդադի խալիֆային հարկատու Հայոց արքան փորձում է նվազեցնել բռնություն կիրառող կողմի անարդարացի առավելությունից (իշխող-հարկատու) բխող բացահայտ սոցիալական ազրեսիան, որը պայմանավորված է «շահերի, ռեսուրսների և ուժի միջև իրական տարբերություններով, կարծրատիպերով և անարդարության ընկալումով»¹³:

Զայրացած խալիֆան զորք է ուղարկում Հայաստան՝ զորապետներին հրամայելով ավերել Կապուտկողը և բերել Ծովինարին:

թյան հետևանքով մարդկությանը սպառնացող վտանգներն ու առաջարկում անհանդուրժողականության դեմ պայքարի մեթոդներ ու ծրագրեր:

¹¹ Սասունցի Դավիթ 1981, 4-5:

¹² Սասնա ծոեր 1936, 252:

¹³ Փիրսոն 2007, 103:

Հարկահավաքների՝ Ծովինարին տեսնելու միջադեպով «լատենտ (դեռևս չդրսեսորված) կոնֆիլկտը, որը դիտարկելի չէր անգամ կոնֆիլկտի մասնակից կողմերի համար»¹⁴, խալիֆայի պահանջով տեղափոխվում է անձնային և ներհոգեկան (խալիֆա-Ծովինար), իսկ հետո՝ հասարակական և միջազգային (Բաղդադի արաբական խալիֆայություն-Հայոց Երկիր) մակարդակներ¹⁵: Իբրև գերիշտող կողմ՝ խալիֆան ոտնահարում է իրեն ենթակա հայերի շահերը, ինքնության և անգամ բուն գոյության իրավունքը¹⁶:

Եվ հարկադիր ամուսնությամբ Երկիրն ասպատակությունից փրկելու վիճական դրվագով Ծովինարը անձնային և ներհոգեկան մակարդակներում որոշում է ենթարկվել բռնություն կիրառող կողմից պահանջին, որպեսզի «բացասական խաղաղության»¹⁷ կողմնորոշումով կանխի «դեստրուկտիվ կոնֆիլկտի»¹⁸ հետևանքը՝ պատերազմը:

Իրականում հանդուրժողականությունը, որպես մարդու իրավունքների հիմնարար համընդհանուր սկզբունք, կամային մեծ ակտ է, որը ենթադրում է բարյացակամություն, հարգանք, խաղաղասիրություն, կարեկցանք, ազատախոհություն, բարի կամք, երկխոսություն և համագործակցության պատրաստակամություն: Սակայն Ծովինարն ընտրում է հանդուրժողականության անհատական ձևը, որի հիմքում սոսկ զրիհությունն է: Լսելով աղջկա վճիռը՝ Հայոց թագավորը համաձայնում է նրան ուղարկել խալիֆայի մոտ: Սակայն Ծովինարը ամուսնական կյանքից հրաժարվելու պայման է դնում՝ պահանջելով, որ խալիֆան մի ամբողջ տարի (տարբեր պատումներում ժամկետները փոփոխվում են) չմոտենա իրեն: Այլակրոն ամուսինը Ծովինարին հասնելու համար համաձայնվում է արքայադաստեր առաջադրած պահանջին, կնոջ համար հատուկ դյոյակ է կառուցել տախս՝ հայ քահանայի հետ իր Աստծոն կանչելու, իր խաչը

¹⁴ Sandole 1999, 16-17.

¹⁵ Դենիս Զ.Դ. Սանդոլին մշակել է տարբեր մակարդակներում կոնֆիլկտային գործնարանների տիպաբանությունը, որը բնութագրվում է սկզբնավորվելու, էսկալացիայի, վերահսկող ընթացքի, դեսկալացիայի և որևէ ձևով դադարելու, օրինակ՝ կարգավորվելու, լուծվելու փուլերով (Սանդոլի 2007, 69):

¹⁶ Սասնա ծուեր 1936, 309:

¹⁷ Սանդոլի 2007, 82:

¹⁸ Կոնֆիլկտի սկզբնապատճառը ակնհայտորեն անձնային է՝ պայմանավորված մարդկային բնույթով և սոցիալական իրավիճակներով կամ կառուցներով, որը Բաղդադի խալիֆայի՝ «հնարավոր դեստրուկտիվ վարքագծից փաստացի դեստրուկտիվ վարքագծի անցնելու գործողություն է» (Ուութինշտեյն (Ա) 2007, 87-89):

պաշտելու համար, իսկ ինքն էլ շարունակում է իր կուտքերին երկրպագել: Խալիֆայի ժամանակավոր հանդուրժողականությամբ՝ կոնֆիլկտը մտնում է վերահսկվող ընթացքի մեջ:

Իրավացիորեն նկատված է, որ հայկական երկվորյակներն իրենց միջազգային գուգորդների նման տարբերվում են կամ սեռով, կամ գորությամբ, կամ բնավորությամբ:

Սանասարն ու Բաղդասարը թեպետ միասեռ, բայց ուժով և բնավորությամբ հակառիր են, որը պատճառաբանվում է նրանց ծագման տարբերությամբ: Բաղդադ գնալուց առաջ Ծովինարը վերջին անգամ գրունում է հայրենի «աղբրների վրա» և ծարավելով խմում է ժայռի միջից հրաշքով բխած Կաթնաղբյուրի ջրից: Սանասարը սերում է մոր խմած մեկ ամբողջական բուռ ջրից, իսկ Բաղդասարը՝ կիսարոից:

Բաղդադում, երբ Խալիֆան իմանում է Ծովինարի հիյության մասին, որոշում է սպանել նրան: Կանխարգելված կոնֆիլկտը նորից վերաճում է բռնության, բայց Ծովինարի խնդրանքով վճոի կատարումը հետաձգվում է մինչև ծննդաբերություն: Խալիֆան տասը տարի ժամանակ է տալիս, որ մայրը սնուցի ու մեծացնի երեխաներին: Ժամանակը լրանալուն պես, երբ դահիճները գալիս են Ծովինարին գլխատելու, ջրածին եղբայրները մարտնչում են նրանց դեմ, հաղթում խալիֆայի զորքին:

Ծնողների ու երկվորյակների միջև հակասությունը նոյնպես բնորոշ է երկվորյակների առասպելներին: Խալիֆան, տեսնելով եղբայրների հզորությունը, համոզվում է նրանց մոր անմեղության մեջ և որոշում առերես հաշտվել նրա հետ:

Խալիֆան կրկին հարձակվում է Հայաստանի վրա, յոթ տարի պատերազմում և տարբեր պատճառներով (նրանց ապօրինի ծննդի կամ պարզապես իր կուտքերին նրանց գրիաբերելու խոստումով) կամենում է սպանել երկվորյակ զավակներին: Աստծո կամոք, Ծովինարը երազի մեջ խմանում է այդ ամենի մասին և, տղաներին Բաղդադից հեռացնելով, կանխում է նրանց գրիաբերությունը:

«Որոշ տեսաբաններ հավատացած են, որ ագրեսիվությունը հիմնարար բնազդ է, որը էվոլյուցիոն ճնշումների ազդեցության տակ գենետիկորեն ծրագրավորվել է մեր մեջ»¹⁹ դրդված բարոյական կանոնները խախտելու մարդկանց անուղղելի հակվածությամբ: Ագրեսիվության վերա-

¹⁹ Ռուբինշտեյն (Ա) 2007, 89:

բերյալ այս տեսակետը (որը համընկնում է խալիֆայի ազրեսիվ վարքագծի հետ, և որի պատճառով Եղբայրների կյանքին վտանգ է սպառնում) ակտիվորեն շրջանառում է հատկապես Կ. Լորենցը²⁰:

Ծնողների կամ երկվորյակների միջև ծագած հակասությունը, ի վերջո, միջազգային գուգահեռների պես հանգում է նույնատիպ տրամաբանական հետևողական՝ երկվորյակները պատժվում են և արտաքսվում իրենց տնից կամ հայրենիքից, հալածվում հոր կամ հայրացուի զորքերից: Եղբայրները, բազում փորձություններ հայթահարելով, հասնում են Մուշ, Արգրում, որոնց թագավորներն ու ամիրաները, իմանալով, որ նրանք Բաղդադի խալիֆայի որդիներն են, իրաժարվում են նրանց տեր լինել՝ ասելով. «Հա՛յ, հա՛յ, հա՛յ, մենք էդոնց մեռելներուց կը փախնինք, էդոնց կենդանո՞ւն ռաստ կը գանք»²¹:

Եղբայրները հասկանում են, որ պետք է իրաժարվել հայրացուից, գիտակցում են, որ իրենք որբ են²²:

Կոնֆլիկտային վարքը դրսնորվում է նաև երկվորյակների անձնական կյանքում, երբ Դեղձունի՝ Սանասարին ուղղված՝ «Արի ինձի ա՛ռ, արի ինձի տա՛ր» սիրառատ նամակը պատահաբար հայտնվում է Բաղդասարի ձեռքում: Վերջինս վրդովվում է, բանից անտեղյակ Եղբոր անկեղծությունը կասկածի տակ դնում, թե ինչու Քաջանց թագավորի աղջիկը նամակում Սանասարին երկու անգամ է բարև ուղարկել, իսկ իրեն՝ մեկ²³:

Շրջի մեջ տեսնելով Դեղձունի պատկերը՝ Բաղդասարը ուշաթակվում է մինչ այդ անձանոթ զգացմունքից²⁴:

Անվստահության հողի վրա նրանց միջև խոռվություն է ծագում, և բանը հասնում է ֆիզիկական ընդհարման՝ մենամարտի: Սանասարն առավել ամբողջական է, ողջախոհ, Բաղդասարը՝ թերի, տաքարյուն ու խոռվկան: Բաղդասարը «սրտանց կը գարնի», իսկ Սանասարը, որ մի քանի անգամ (որոշ պատումներում՝ յոթ անգամ) ուժեղ է Բաղդասարից, խնայում է Եղբորը, «հանաք կ'անի»²⁵: Սանասարի թեթևակի զարկից Բաղդասարը կորցնում է գիտակցությունը, որի գրանում տեսնելով

²⁰ Lorentz 1974, 5-11.

²¹ Սասունցի Դավիթ 1981, 27:

²² Սասունցի Դավիթ 1981, 28:

²³ Սասունցի Դավիթ 1981, 58:

²⁴ Սասունցի Դավիթ 1981, 56:

²⁵ Սասունցի Դավիթ 1981, 59:

Դեղօնի նկարը՝ Եղբայրը հասկանում է ամեն ինչ. «Սանասար նստավ, չուր լուս էլաց»²⁶: Լույսը բացվելուն պես Սանասարը Դեղօնին զիջում է Եղբայրը: Բայց Բաղդասարը իրաժարվում է՝ խոստովանելով, որ Եղբայրն իրենից կտրիմ է, կովում ինքն է հաղթել, մանավանդ որ Դեղօնն էլ նամակում Սանասարին է «էրկու դիր բարև գրե»²⁷: Կոնֆլիկտն ավարտվում է բախում-հաշտեցումով:

Ես քո պստիկ աղբեր, դու իմ ջոց աղբեր.

Ինչ որ ասեմ՝ ես քեզ կը լսեմ²⁸:

Սանասարն ամուսնանում է Դեղօնի հետ, իսկ Բաղդասարը՝ ջրարգել վիշապից ազատված՝ Դեղօնի քրոջ հետ:

Երկվորյակ մշակութակերտ Եղբայրներն ապաստանում են լեռնուտ մի երկրում, բարակ, բայց հզոր ջրի ակունքի մոտ հիմնում Սասնա բերդն ու քաղաքը և վերադառնալով սպանում են իրենց բռնակալ հայրացուին, ազատում մորը, որը դարձյալ քողարկված կերպով աղերսվում է մի կողմից՝ հերոսավեպի առաջին ճյուղի վիշապասպանության առասպելովյան, մյուս կողմից՝ «հայրեր և որդիներ» համամարդկային ընդհանրական կոնֆլիկտին. դա ինքնահաստատման և սոցիալիզացիայի մարտավարության տեսանկյունից²⁹ ավարտվում է տղաների հաղթանակով, Սասնա տան հիմնադրմամբ և նոր կարգի հաստատմամբ:

ՄԵԾ ՄԻԵՐ

Երկրորդ ճյուղում հակամարտությունը ծագում է օտար նոր բռնակալի՝ Մսրամելիքի և Սանասարի կրտսեր որդու՝ Մեծ Միերի միջն, մանավանդ, երբ Սասունը հարկատու է դառնում Մսրամելիքին:

Մեծ Միերը յոթ տարի սասունցիներին պահում է իր որսած կենդանիներով. կոնֆլիկտի սկզբնավորման ընթացքում նա պատռում է Սասուն տանող ճանապարհը փակող ահոելի առյուծի երախը³⁰, սասունցիներին ազատում սովամահությունից՝ լուծելով երթևեկության, առևտրի, սննդային ստրատեգիաների խնդիրը:

²⁶ Սասունցի Դավիթ 1981, 62:

²⁷ Սասունցի Դավիթ 1981, 89:

²⁸ Սասունցի Դավիթ 1981, 89:

²⁹ Բյուօսկա 2004, 159-161.

³⁰ Սասնա ծոեր 1944, 59:

Այդ օրվանից *Առյուծաձև³¹* Մհեր կոչված Սասնա նոր հերոսը սպանում է նաև Խլաթա թագավոր, Զրարդել Ճերմակ դևին և ամուսնում նրա ամրոցում գերեվարված չնաշխարհիկ արքայադատեր՝ Արմաղանի հետ:

Լսելով Սանասարի մահվան լուրը՝ Մսրա Մելիքը նորից «խարջի տակ է դնում» Սասոնը: Մհերը հրաժարվում է հարկ վճարել Մսրա Մելիքին, որն էլ կոնֆլիկտը հասցնում է իրավիճակի սրացման (Էսկալացիայի): Մենամարտում Մեծ Մհերը հաղթում է Մսրա Մելիքին.

Էն ինչ Մհերն էր, ուժով էր,

Էն ինչ Մըսրա Մելիքն էր՝ խորամանկ էր, ֆանդով էր³²:

Տեսնելով, որ անհնար է հաղթել Մեծ Մհերին՝ Մելիքը հաշտվում է նրա հետ, հրաժարվում հարկերից, «ախազերանում է» Մհերի հետ:

Շատ դեպքերում փոխհարաբերությունները, որոնք բնութագրվում են ազրեսիայի բարձր մակարդակով, իրականում կարող են մոտ լինել համագործակցությանը: Մեծ Մհերն ու Մսրա Մելիքը խաղաղության, փոխադարձ օգնության և անկախության ուխտ են կնքում, իսկ կոնֆլիկտն էլ դադարում է, կարելի է ասել՝ առերևույթ լուծվում.

Մատներ կտրին, արոն արնի խառնեցին,

Պայման դրին, էղան աղբեր:

Մըսրա Մելիք էս բան մաքուր սրտով չ'ասաց.

Էն Մհերից վախցավ, կեղծավորցավ³³:

Բայց Մսրամելիքի մահից հետո նրա կինը՝ Իսմիլ Խաթունը, մի քաջ զավակ ունենալու մտադրությամբ, Մհերին կանչում է իր մոտ, քաղցր խոսքով ու թունդ գինով յոթ տարի արբեցնում է քաջին, կենակցում նրա հետ ու ծնում կրտսեր Մսրամելիքին՝ որպես Սասնա գլխավոր հակառակորդ: Պատահաբար լսելով մանուկ Մելիքին ներշնչող Իսմիլ Խաթունի՝ «Մըսրա օջախ կանգնացուցես, հայու օջախ փչացուցես»³⁴ խրատը՝ Մհերը վրդովվում է.

–Իսմիլ, եդ ի՞նչ խրատ կտաս էդոր,

Էդիկ ձըվից դեռ դուրս չ'էկած

³¹ Հետագա ուսումնասիրողների կարծիքով՝ առյուծաձևն մակուրը Մհերին ավելի շատ բնութագրում է որպես տոտեմ՝ առյուծի ձև, կերպարանք ունեցող, քան առյուծ պատառող (Զաքարյան 2004, 164):

³² Սասոնցի Դավիթ 1981, 113:

³³ Սասոնցի Դավիթ 1981, 113:

³⁴ Սասոնցի Դավիթ 1981, 120:

Հիմիկվընե դու չարությո՞ւն կը սորվեցում³⁵:

Երոսավեաի այս դրվագը խոսւմ է Դ. Սանդոլիի մատնանշած կոնֆլիկտային գործընթացների այն մակարդակի մասին, որը թեև նախասկզբնական է, բայց արդեն գոյություն ունի³⁶:

Գիտակցելով իր սխալը՝ Մհերը վերադառնում է Սասուն կնոջ՝ Արմաղանի մոտ: Իմանալով Արմաղանի ուխտի մասին, որ երեխա ունենալու դեպքում երկուավ կփոխհատուցեն մահվամբ, Մհերը, հանուն ցեղի շարունակության, գնում է ինքնազոհորդության:

Սասունցի Դավիթ

Ծնվում է Դավիթը: Եթե ծնողներն իրենց երդմնազանցությամբ պատճառ են դառնում Դավիթի որբության, ապա որդին էլ իր ծննդով՝ ծնողների մահվան: Սա «հայրեր և որդիներ» կոնֆլիկտի ծայտված դրսևություն է, որի կողմերը հերոսավեպում թեև անմիջականորեն չեն հարաբերվում, բայց մեծապես տուժում են (հմմտ. Սասնա ծոերի անհայր մանկությունը՝ համամարդկային ընդհանրական վարքի տեսանկյունից):

Ծնված պահից որբ Դավիթին հորեղբայրները չեն կարողանում խնամել, ուստի սնուցելու համար ուղարկում են Խամիլ Խաթունի մոտ:

Զորջ Մերդոկի մատնանշած համամարդկային վարքի շուրջ 70 ընդհանրականների շարքին է պատկանում երեխային կրծքով կերակրելն ու կրծքից աստիճանաբար կտրելը³⁷: Բայց մանուկ Դավիթը պատումների գերակշռող մասում իրաժարվում է խորթ, օտար կնոջ կրծքից սնվելուց: Կրտսեր Մարա Մելիքը Դավիթի համառության մեջ վտանգ է տեսնում կապված Սասնա տան ինքնության, տոհմային շահերի հետ և հանդիմանում է մորը.

–Էղա ազգ հաստակող են, մարե, –

Էնի մեր գլխուն ցա'վ տ' ըլնի:

Էնի հայ է, մենք արաք ենք,

Քո ծիծ մի՛ տար էնոր³⁸:

Որբացած Դավիթի սնուցման կոնֆլիկտը լուծվում է՝ նրա համար Սասունից բերված յուղ ու մեղրով, իսկ զորացումը՝ Կաթնաղբյուրի ջրով:

³⁵ Սասունցի Դավիթ 1981, 120:

³⁶ Սանդոլի 2007, 69:

³⁷ Կրավչենկո 2003, 31.

³⁸ Սասունցի Դավիթ 1981, 131:

Ըսդհանրապես որբությունը ուղեկցում է դյուցազնավեափի բոլոր սերունդներին: Որքան էլ նրանք որբության դաժան հետևանքները փորձում են հաղթահարել բնությունից ժառանգած ֆիզիկական հզոր ուժի և արգասավորող ջրային տարերքի հակազդեցությամբ, այնուամենայնիվ, երեխաներ են, որոնք հայրական սիրո ու հովանավորության կարիք ունեն.

Իշավ Դավիթ, տեսավ՝ հրողբեր հալա քնած:

Նստավ իր տեղ, կանչեց, ասաց.

—Հրողբե՛ր, քո անուշ քնից վե՛ր էլի,

Տո հրողբե՛ր, մեղնե՛մ քեզ, հրողբեր,

Ես տեր չ'ունեմ, դու ինձ արա տերություն³⁹:

Թվում է, թե Սասուն-Մըսըր կոնֆիկտը գնում է դեպի վերահսկվող ընթացք, սակայն դեէսկալացիան խաթարվում է, քանի որ սկիզբ է դրվում մի նոր հակադրության՝ Դավիթ և կրտսեր Մսրամելիք: Վերջինս Դավիթի հոր ապօրինի զավակն է, Դավիթ եղբայրն ու եղդվյալ թշնամին: Նա մանուկ Դավիթին փորձում է կրակով ու ոսկով և ցանկանում է խորամանսկրեն սպանել նրան:

Մանկուց Դավիթը չի հանդուրժում բռնությունը և ոչ մի կերպ չի հնազանդվում Մսրամելիքին: Հատկանշական է Մսրամելիքի՝ հոլի առջևից չհեռանալը, նրա նետած մկունդը բռնելն ու դեն շարտելը, նրա թրի տակով անցնելուց հրաժարվելը, քարին քսված ճկույթից կրակ թռնելը, որը անձնականից վերաճում է ազգային և սոցիալական սուլ կոնֆիկտի:

Դավիթը սպանում է հարամի դսերին, իր հոր պես լուծում ժողովրդի կենսաապահովման և սննդի խնդիրը, Սասնա ամբարները լցնում գանձերով ու բարիքներով, իսկ իր համար ընդամենը մի ծի է վերցնում: Կաթնաղբյուրի ջրից հզորացած Մեծ Միերի որդի Դավիթն աստիճանաբար ապահուասելականացվում է, և նրա ծեռք բերած բարիքներն էլ ստանում են ոչ թե տիեզերական, այլ տոհմի համար սոցիալական բարօրության արժեքը: Ի տարբերություն Մսրամելիքի, որը նենգ է ու դավադիր, Դավիթն անպատվաբեր է համարում արգելանոցում փակված կենդանիներին որսալը. «Մարդն էլ գերին զարկի»⁴⁰:

Մսրա Մելիքը բռնությամբ Սասունը հարկի տակ է դնում, կին ու աղջկ գերեվարում, կողրպտում է Մարութա վանքն ու կրտորում միաբանությանը: Նա իր հպատակ երկրներից հավաքած մեծաքանակ զորքով

³⁹ Սասունցի Դավիթ 1981, 188:

⁴⁰ Սասունցի Դավիթ 1981, 185:

պաշարում է Սասունը, որը խմում և ցամաքեցնում է Բաթմանա գետը՝ սասունցիներին մատնելով ծարավի: Մասնավորապես այս վերջին գործողությամբ Մսրա Մելիքը համադրվում է հերոսավեաի առաջին ճյուղի ջրարգել վիշապին:

Քնած տեղը թշնամուն սպանելը Դավիթը համարում է ամոթ ու նախատինք: Թե՛ Մսրամելիքին, թե՛ նրա քնած զորքին Դավիթը սարի գլխից որոտաձայն գոչում է իր հարձակման մասին.

Չասեք Դավիթ գող-գող էկավ,

Գող-գող գընաց⁴¹:

Այնինչ կրվից առաջ Մսրա Մելիքը Դավիթին խարդավանքով գցում է հորը, ջրաղաքարով ծածկում, իսկ կրվի ժամանակ, երբ հարվածներ տալու հերթը հասնում է Դավթին, Մելիքը վախից խախտում է մենամարտի պայմանները: Թշնամու դեմ ելնում է Դավիթը՝ Քեղի թորոսի և նրա 39 որդիների հետ: Զարհուրելի ջարդը կանգ է առնում արար ծերունի զինվորի նախաձեռնությամբ, որը գործի է դնում կոնֆլիկտների լուծման ավանդական մեխանիզմը՝ Դավիթի հետ խոսակցություն ծավալելով առ այն, որ ժողովուրդները մեղք չունեն, որ իր յոթ որդիներին Մելիքը գոհով է բերել կոհիվ, որ պատերազմները թագավորներն են սանձազերծում՝ սեփական շահերից ելնելով.

Պատասխանեց. –Մեզ ի՞նչ մեղք կա.

Մըսրա Մելիքն է գոհովվեն բռնե բերե.

Մըսրա Մելիքն է քո դուշման,

Գնա իր հետ կոհիվ արա⁴²:

Սա ժողովրդական դիվանագիտության և վեճերի լուծման սովորության մեթոդներից ամենատարածվածն է, երբ մի շարք հասարակություններում մարդիկ դեռևս շարունակում են օգտագործել գյուղի տարեցների կամ հոգևոր առաջնորդների հեղինակությունը՝ իրենց անձնային, ընտանեկան կամ դրացիական կոնֆլիկտները լուծելու համար: Ք. Բլեքը սոցիալական փոփոխությունների գործընթացները կոչում է «արդիականացում», որոնք վիճարկելի են դարձնում ավանդական մեթոդների օրինականությունն ու լիարժեքությունը⁴³: Իսկ «ժամանակակից կոնֆլիկտների լուծմամբ զբաղվողները հաճախ ներշնչանք, իսկ երբեմն էլ պրակտիկ

⁴¹ Սասունցի Դավիթ 1981, 230:

⁴² Սասունցի Դավիթ 1981, 231:

⁴³ Black 1966, 21-23.

օժանդակություն են գտնում՝ այս կամ այն հասարակությունում հայտնաբերելով վեճերի լուծման ավանդական մեթոդներ և փորձելով դրանք օգտագործել կողմերի միջև վեճը լուծելու համար»⁴⁴:

Մելիքի մայրն ու քոյրը երկու անգամ կանխում են Դավիթի հարվածները՝ իիշեցնելով մանուկ ժամանակ նրան խնամելու և զբաղեցնելու մասին: Երրորդ հարվածով Դավիթը հորում թաքնված Մսրամելիքին երկու կես է անում, վերջ դնում հակամարտությանը և խաղաղությամբ ազատ է արձակում Մելիքի զրոբը՝ նախազգուշացնելով, որ այլև «հանդարտ մնան».

Մեկ էլ չ' էլնեք ու գաք վեր Սասնա:

Մեկ էլ որ զենք առնեք մեր դեմ,

Թե որ դուք կովի գաք վեր մեզ՝

Քառսուն գազ խոր հորում ըլնեք,

Թե ջաղացի ջոջ քարի տակ,

Տ 'էլնի ձեր դեմ Սասնա Դավիթ,

Տ 'էլնի ձեր դեմ Շուր Կեծակին:

.....

Ասին. –Դավիթ իր հոր ուխտ արավ՝

Մըսրա Մելիք սպանեց,

Սասուն ազատեց⁴⁵:

Կոնֆլիկտ-հաղթանակ-սեփական կենսատարածք. ահա հայոց ավանդական մշակույթում հայրենիքի գաղափարի բաղդավի ալգորիթմը:

Դավիթի մեջ խտացված են բոլոր հնարավոր համամարդկային կոնֆլիկտները: Դավիթը ցեղը պահպանող, չարին հակադրվող, բարին պաշտող, նենգ եղբայրացուի և հանդուգն որդու հետ հակամարտող, մեղք գործող և կնոջ դավով նահատակվող հերոս է: Անձնական մակարդակում Դավիթը կոնֆլիկտ ունի նաև իր նախկին նշանած Զմշկիկ Սովթանի հետ, որին լքելով կին է առնում արքայադուստր Խանդութին: Ծնվում է Փոքր Մհերը:

Փոքր Մհեր

Փոքր Մհերը յոթ տարվա բացակայությունից հետո որոշում է գտնել հորը: Ճանապարհին հայր ու որդի առանց իրար ճանաչելու մենամար-

⁴⁴ Ռուբինշտեյն (Բ) 2007, 236:

⁴⁵ Սասունցի Դավիթ 1981, 241-243:

տում են: Դավիթը, Մհերի բազկին տեսնելով իր ապարանջանը (բազբանդը), նրան հասկացնում է, որ իր որդին է:

Տղան իրիշկեց վեր իր թևին, / Տեսավ՝ ոսկի բազբանդ կապած է.

Լացեց, հասավ Դավթի ձեռք պագեց, ասաց. / -Իմ հեր դո՞ւն ես, ես քե մեղա⁴⁶:

Բայց չներելով իր հետ մենամարտած որդու հանդգնությունը՝ Դավիթը նրան անիծում է. «Անմա՞հ ընես, անժառանգ»⁴⁷, որը մեր հին վեպից՝ «Վիպասանքից» է գալիս, ինչպես Արտավազդի փակվելը Մասիսի մեջ:

Դավիթը գնում է Զմշկիկ Սովթանի հետ կովելու, որտեղ և դավադրաբար սպանվում է իր ապօրինի աղջկա թունավոր նետից⁴⁸, որի պատճառը մի կողմից՝ հոր և դստեր սառեցված հարաբերությունների հետևոնֆլիկտային վարքն է⁴⁹, մյուս կողմից՝ Զմշկիկ Սովթանի իգական կոնֆլիկտի վրեժը:

Երբ սպանված Դավթի գենքերը բերում են Սասուն, Մհերը դառնագին ողբում է նրանց վրա, որն առավելագույն արտացոլում է որ-բության դառնությունը.

Էլաց ու վեր քիթ ու բերնին ընկավ գետին...

Մհերի արտսունք գետին արեց խանդակ, գնաց:

Իրեք օր որ թամամավ, Մհեր նոր շիտկավ, ասաց.

«Աչքեր, դուք կուրանայիք, տղա-տղա չ'որբանայիք...»⁵⁰:

Անիծված Փոքր Մհերը, այնուամենայնիվ, իր հոր վրեժը չի թողնում գետնին. քաջաբար կովում և հաղթում է իր հոր թշնամի յոթ թագավորներին, սպանում է Զմշկիկ Սովթանին, որից հետո բազում քաջագործություններ անելով՝ ամուսնանում է գեղեցկուիի Գոհարի հետ:

Մհերը հակամարտության մեջ է աշխարհի և անգամ Աստծո հետ: Նա լուանցքային գոտում հայտնված հերոս է, որի կողմից սոցիալական փորձի, գիտելիքների, վարքի նորմերի յուրացում տեղի չի ունենում, քանի որ սոցիալիզացիայի գործընթացն սկսվում է մանկուց, ավանդույթ-

⁴⁶ Սասունցի Դավիթ 1981, 285:

⁴⁷ Սասունցի Դավիթ 1981, 285:

⁴⁸ Իմ ցեց իմ անձից է, էղ իմ սերմն էր, որ ինձ սպանեց (Սասունցի Դավիթ 1981, 288):

⁴⁹ Ինքնության և ճանաչման հիմնարար պահանջմոնքները չբավարարված մնալու դեպքում ավելի շուտ են դրսնորվում բռնության տեսքով, քան նյութական պահանջմոնքները կամ ցանկությունները: Ուշադրության չարժանացած երեխային ծնողի մերժումը, ամենայն հավանականությամբ, կրերի բռնության պողոթկման (Ռուբինշտեյն 2007, 91):

⁵⁰ Սասունցի Դավիթ 1981, 296:

ների ու սովորույթների ընկալումից և շարունակվում ողջ կյանքի ընթացքում⁵¹, այնինչ Մհերը ծնված պահից որբ է, սոցիալական, կենցաղային հմտություններից օտարված, ժամանակի և տարածության մեջ կողմնորոշումը կորցրած: Աստծո գինյալ հրեշտակների դեմ նրա անարդյունավետ կոիվը նույնպես ասվածի վկայությունն է: Հոր անեծքը կատարվում է, հողը զառամում ու թուլանում է Մհերի ոտքերի տակ:

Մհերը Սասնա տան բոլոր անցավորների համար «Էլավ քառսուն պատարագ էտու անել»⁵²: Իր անմահությունից պատուհասված հսկան այցելում է հարազատների շիրմներին, երեխայի պես ձայն տալով աղերսում մորն ու հորը, որ ուղի ցուց տան իրեն, որովհետև ինքն «անմաս է մնացել Սասնա Զող տնեն»: Ծնողները գերեզմանից խորհուրդ են տալիս Մհերին գնալ «Ագռավու քար»⁵³: Եվ անմահ ու անժառանգ Մհերը փակվում է Վանա կամ Ագռավու քար կոչված ժայռի մեջ, որով էլ ազդարարվում է առասպելի վախճանաբանական ավարտը.

–Որ աշխարք ավերվի, մեկ էլ շինվի,

Եբոր ցորեն էլավ քանց մասուր մի.

Ու գարին էլավ քանց ընկուզ մի,

Էն ժամանակ հրամանք կա, որ էլնենք էդտեղեն⁵⁴:

Այն, որ Մհերի քարայրի դուռը բացվել է կամ ժամանակավորապես նա քարայրից դուրս է եկել տարին մեկ անգամ (Համբարձում, Վարդավառ, Զատիկ, Ծնունդ կամ Փոքր Զատիկ), հատկապես այն տոններին, որոնք համապատասխանել են հայոց հին նոր տարվա փոփոխվող օրերին, Ս. Հարությունյանի դիտարկմամբ, «ցուց են տալիս, որ Մհերի հիշյալ առասպելը հնում կապված է եղել նոր տարվա ծիսակարգին: Նա քարայրից ըստ երևույթին դուրս է եկել յուրաքանչյուր նոր տարվա սկզբին, երբ նորացած ու թարմացած է եղել տարեվերջին իր քայլայման եզրին հասած հին աշխարհը»⁵⁵:

Փոքր Մհերը «հայրեր և որդիներ» համամարդկային կոնֆլիկտի ցայտուն օրինակ է: Երբ դրացի երեխաները Մհերին պոռնկորդի են անվանում, նա գնում է հորը որոնելու, բայց նրան տեսնում է մի խորոտ

⁵¹ Կրավченկո 2003, 120-121.

⁵² Սասունցի Դավիթ 1981, 312:

⁵³ Սասունցի Դավիթ 1981, 313:

⁵⁴ Սասունցի Դավիթ 1981, 315:

⁵⁵ Հարությունյան 2000, 456:

աղջիկ իր ձիու գավակին առած, որի համար Մհերը հանդիմանում է ծերունի Դավթին⁵⁶ և կովում նրա հետ, ամենայն հավանականությամբ, իր մոր անպատվության վրեժն առնելու համար:

Որդին հոր անեծքով քարի մեջ գտնում է իր մահը (անպտղություն) և, միաժամանակ, քարի մեջ փակվելով՝ անմահանում է՝ հակամարտությունը քողարկելով սոցիալական առավել բարվոք կեցության և արդարության հնարավորություններ որոնելու մեջ:

Աշխարհը, իհարկե, կատարյալ չէ: Բայց Սասնա տան ծոերն էլ են խոտորվում իրենց իսկ Տանը սահմանած կարգ ու կանոնից:

Երդմնազանց են լինում և՛ Դավթիթը, և՛ Մեծ Մհերը, և՛ իր կինը: Դավթիթը, լսելով Խանդութի գեղեցկությունը գովաբանող աշուղներին, դրժում է Զմշկիկ Սոլքանին տված ամուանության երդումը և գնում Խանդութի մոտ՝ միաժամանակ խոստանալով Կապուտկողի իշխանի աղջկան էլ առնել:

Մեծ Մհերը, ընդառաջ գնալով Խսմիլ Խաթունի հրավերին, երկար ժամանակով հեռանում է իր կնոջից ու երկրից և անգամ ամուսնանում Խսմիլի հետ: «Երդումակոտոր լինելու» պատճառով Դավթին սպանում է օտար կնոջից սերված իր աղջիկը: Դավթի անեծքով իր իսկ որդին դառնում է անմահ ու անժառանգ:

Դյուցազնավեպի հերոսները, որքան էլ ցասումով են լցված թշնամիների դեմ, ամենակին էլ դաժան ու անհոգի չեն ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ: Բայց Փոքր Մհերը թշնամու քաղաքների վրա հարձակվելիս հիմնահատակ ավերում է ամեն ինչ, օրինակ՝ Խլաթում կտրում է քաղաքի վերջին ծուխը, սպանում վերջին պառավին և անգամ վերջին կատվին:

Նա չարաչար պատմելով՝ սպանում է որսն իր ձեռքից խլած վեց քերիներին⁵⁷, ովստադրժորեն սպանում է շահադիտական նպատակներով իրեն օգնության ձեռք մեկնած խորամանկ պառավին ու նրա տգեղ ու տձև աղջկան⁵⁸ կորցնելով կապը դյուցազնական սերունդների ավանդույթների հետ:

Փոքր Մհերը հստակորեն ձևավորված որոշակի արժեքային պահանջմունքների ու կողմնորոշումների կրող չէ: Նա մեկուսացած է, և ինչպես մասնագիտական գրականության մեջ է նշվում, նման հերոսները

⁵⁶ Սասունցի Դավթի 1981, 283:

⁵⁷ Սասնա ծոեր 1951, 299-300:

⁵⁸ Սասնա ծոեր 1951, 217-219:

չեն կարողանում բնակության միջավայրը հարմարեցնել իրենց, փոփոխության ենթարկել սեփական պահանջմունքներին համապատասխան, ստեղծել գոյության արիեստական պայմանների պաշտպանական շերտ⁵⁹:

Դյուցազունների ծռությունն ու կոպիտ խաղը

««Սասնա ծոերի» ծռության թեման սերտորեն կապված է մանկության հետ. մանկական միամտությունը կարծես դառնում է նրանց բնավորության գիտավոր գծերից մեկը»⁶⁰, որը դարձյալ կրնֆիլիկտի պատճառ է դառնում:

Նրանք արագ են մեծանում. եթե ուրիշները տարով են մեծանում, ծոերը՝ ամսով ու ժամով: Նրանց մանկական խաղերն ու չարությունները կոպտության պատճառով մարգինալ բնույթ են կրում: «Քաղըի մեծերը», Քաղդադի ավագանին, պատուհասված «լաճերի հերերն ու մերերը» գանգատ են գնում Խալիֆայի, Մսրամելիքի կամ Ձենով Հովանի մոտ.

–Էն շան որը մեր ճժեր խեղեց:

Մենք տ’էրթանք, Դավթին սպանենք,

Դավիթ ինչի՞ մեր տըղաներու վիզ ծոեց⁶¹:

Ծոերին ստիպված փակում են տանը և քնած թողնում, դարձնում են գառնարած կամ հորթարած, որպեսզի հնարավորինս մեկուսացնեն շրջապատից.

Ճժեր էղան յոթ տարեկան:

Օր մի կը խաղային հետ էն մեկել ճժերուն.

Սիլա մի զարկեց Սանասար վազրի լաճուն,

Վիզըն ծովեց, մնաց ծուռ:

Վազիր գնաց Խալիֆայի մոտ գանգատ,

Ասաց. –Էս ի՞նչ Աստծո պատիժ է.

Մեզ ճիժ չթողին սալամաթ:

Խալիֆան ասաց. –Իրավունք ունին.

Ես գիտեմ՝ էնոնք որ ջոշանան,

Տի կախվեն իմ մորուսից:

Կա՛ց, էնոնց համար բան մի կ’անենք⁶²:

Մահմետական Արևելքում մորուքը ավանդաբար եղել է իշխանության խորհրդանիշ, իսկ մորուքի ամբողջականությունը խախտելը՝ ծգելը,

⁵⁹ Կրավչենկո 2003, 19-22.

⁶⁰ Եղիազարյան 1999, 168:

⁶¹ Սասունցի Դավիթ 1981, 158:

⁶² Սասունցի Դավիթ 1981, 13:

պոկելը, հավասարագոր է ամենամեծ անարգանքի⁶³, ինչը տեսնում ենք նաև *Մուհամմադ մարգարեի կյանքի* տարբեր դրվագների մասին պատմող հադիսներում: Խալիֆան արդեն իսկ վախեցել էր երկվորյակների խոշոր չափերից, կոպիտ խաղից և իր մորուքից կախվելու հավանականությունից, ինչից երկյուղում է: Ֆիզիկական հզրությամբ օժտված քաջազնուները, այնուամենայնիվ, երեխաներ են, բայց ստիպված են հրաժարվել խաղալու բնական ցանկությունից, քանի որ նրանց խաղը չի ստացվում, ինչպես Դավիթ՝ ծառով «դրոնգով» խաղալու դրվագը, երբ հսկա բարդու կատարը իշեցնում է, տարեկիցներին շարում վրան, որ «ձի քշեն», իսկ երբ ձեռքը հոգնում է, տղաները ականջ չեն դնում և չեն իշում ճյուղերից, որի պատճառով ծովում են նրանց վզերը, դուրս են ընկնում ոտքերն ու ձեռքերը կամ էլ անդառնալիորեն պատուհասվում են.

Էղոնց հերեր էկան, լցվան Մելիքի դուռ,

Բողոք բարձրացուցին, ասին.

–Թագավոր, է՞տ ծուռ Դավիթ հեռացուր.

Թէ չէ՝ կը քոչենք, կ' էրթանք էս էրկրեն⁶⁴:

Մյուս կողմից էլ մանկություն չունեցող Սասնա ծոերը դժվարությամբ են հրաժարվում մանկությունից, որը, շեղվող, արտասովոր երևույթ լինելով, ծովություն է հաղորդում նրանց արարքներին: Բայց այդ ծովությունը հավասարագոր է պատվախնդրությանը. դա բնութագրական է հատկապես «Ազնանց ջրնսի» համար: Դավիթը գերադասում է մենակ կովել և պատվով մեռնել, քան հանդուժել, որ թշնամին հատի Սասունի սահմանները կամ իր հայրենիքը «խարջի» տակ դնի. «Ծուռ է կոչվում, ուրեմն, սասունցին ընդհանրապես և սասունցի հերոսը մասնավորապես նրա համար, որ իր անձնական իրավունքն է պաշտպանում և ոչ թե ստրկորեն տանում հարստահարության լուծը: Բայց այդպիսի ծուռը միանգամայն և քաջի, կտրիճի նշանակություն է ստանում»⁶⁵:

«Ազնանց» կամ «ֆերզի» (իմա՝ դյուցազուն կամ հրեղեն) տոհմի Սասնա ծոերը հայթանդամ են, ուժեղ, բայց երեխայի պես պարզասիրտ ու անօգնական:

Իբրև անցյալի մի ազնիվ, գերբնական և մարմնական բարեմասնություններով ու չափակցությամբ օժտված սերունդ՝ այդ հսկաները

⁶³ Esposito 2004, 200, Ալ-Բոհար 2003.

⁶⁴ Սասունցի Դավիթ 1981, 133:

⁶⁵ Աբեղյան 1966, 449:

ամեն ինչ ուժով են անում, սովորական մարդիկ՝ խելքով: Բաղդասարը քառասուն լիտր գարով լի տոպրակը ձեռքով է բարձրացնում, որ ձիուն կերակրի, իսկ մարդը բաց է անում տոպրակի բերանը, որ ձին, գարին տեսնելով, մոռությունի մեջ ավելին, մարդը տոպրակի պարանը ծգում է ձիու ականջների հետևը, ձին, գլուխը բարձրացնելով, տոպրակն էլ հետև է բարձրացնում: Բաղդասարը զարմանում է, որ ինչ ինքը զոռով էր բարձրացնում, մարդը խելքով բարձրացրեց: Մայրը բացատրում է հսկայի և մարդու տարրերությունը.

Ասավ.-Վորդի՛, դուք ջրից եք բահամ եկե,

Դուք ֆերզի ազգ եք, ձեր բանը զոռով ա.

Ըդոնք խելքով կ' ապրին⁶⁶:

«Միերն իր բոի, կոպիտ, բուն մարմնական ուժով է ապրում, մինչդեռ նրա մոտ՝ Տնսպան քարայրը մտնող հովիվը (տոպրակը բարձրացնելու պատմությունը կա նաև Միերի ու մի հովվի վրա) «աշխարհը խելքով է ուտում»: Միերը, սակայն, հին, շատ հին սերնդի ներկայացուցիչ է, նրա ուժը թաղված է գետնի մեջ, նա փակված է այրի մեջ. նրան փոխանակել է մարդկանց նոր սերունդը, որ մարմնով թույլ է, բայց մտքի ուժով է գործում և ապրում: Հսկան ուժեղ է, մարդը՝ հանճարեղ»⁶⁷:

Եզրակացություններ

Արաբների հարկային ծանր քաղաքականության (Բաղդադի խալիֆա, Մսրա Մելիք) վիպական պատմությունը «Սասնա ծոեր» հերոսավեպի կենտրոնական թեմաներից մեկն է, ուստի դյուցազնաշրջանի ամեն մի սերունդ ավելի ու ավելի մեծ սիրագործություններ է կատարում՝ ձգտելով հանգուցալուծել ժամանակաշրջանի համար խիստ բնորոշ կամայական հարկահանության կոնֆլիկտը՝ համամարդկային ընդհանրական վարքի՝ հակամարտության և հաշտեցման մշակույթի տեսանկյունից:

Իշխող - հարկատու «հիերարխիայից» բխող բացահայտ սոցիալական ազրեսիան, շահերի, ուսուլսների և ուժի միջև իրական տարրերություններն ու անարդարությունը հանգեցնում են էթնիկ - այլակրոն տարրերակավածությամբ կրոնազգային անհանդուրժողականության, Մըսր - Սասնան հարաբերությունների ճգնաժամի:

⁶⁶ Սասնա ծոեր 1951, 241:

⁶⁷ Աբեղյան 1966, 405-406:

Սասնա հերոսները, լինելով իրենց տոհմի նախնիներ և Հայոց տիեզերքի կերտողներ, թեև պատերազմ չեն հրահրում, արյուն հեղել չեն ուզում, բայց ստիպված են կովել հանուն տեսակի գոյատևման և կենսատարածքի պահպանման:

Վեպի՝ ժառանգական հերթագայությամբ բաղադրված չորս սերունդները, անկախ նախնիների հրաշալի ծագումից, աստիճանաբար ինչ-որ չափով պապարբայնացվում են՝ ձեռք բերելով որոշակի մարդկային կերպարանք ու հատկանիշներ, սակայն Փոքր Միերը, ընդիակառակը, դառնում է դյուցազնավեպի ամենաառասպելականացված և ծիսականացված հերոսը:

«Փոքր Միեր» ճյուղով վիպական սերնդավիտխությունն ընդհատվում է, հերոսավեպը վերջանում է, բայց Սասնա վերջին դյուցազնը շարունակում է մնալ հակամարտության մեջ՝ թե՛ իր, թե՛ աշխարհի հետ, քանի դեռ արդարություն ու բարօրություն խորհրդանշող հացահատիկների՝ ֆիզիկական չափերի աննախադեպ մեծացումը շարունակում է մնալ ժայռից դուրս գալու առասպելաբանական նախապայման՝ իին աշխարհի կործանման ու նորի վերաշնման համար, որը դարձալ կոնֆլիկտ է՝ բանականի (ռացիոնալի) և ոչ բանականի (իռացիոնալի) կարգավորման միջև:

Հասարակությունը բանական է այն չափով, ինչ չափով նա օգտագործում է մարդկության մշակութային գենոֆոնի արժեքային ձեռքբերումները, որոնք ինչպես մեր, այնպես էլ նմանատիպ այլ հերոսավեպերի պարագայում հարուցում են կոմունիկատիվ ծների ու եղանակների մշակութային յուրացման որոշակի հաղորդակցային և նորմատիվ (բարոյականություն և իրավունք) խնդիրներ:

Գրականություն

Աբեղյան Մ. 1966, Երկեր, հ. Ա, հատորի խմբագրությունը, նախաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Ղանալանյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 571 էջ:

Բարոյագիտական բառարան 1985, թարգմ. Ռ.Գ. Ավելյանի, խմբ. Ի.Ս. Կոնի, «Հայաստան», 456 էջ:

Եղիազարյան Ա. 1999, «Սասնա ծոեր» էպոսի պետիկան, պատասխանատու խմբ., թ.գ.դ. <.Գ. Բախչինյան, Երևան, «Գիտություն», 281 էջ:

Զաքարյան <.Լ. 2004, ժողովրդական ստուգաբանություններն ու ստուգաբանական ավանդությունները «Սասնա ծոերում», Հայկական «Սասնա ծոեր» էպոս և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը,

- Միջազգային գիտաժողովի գեկուցումներ, Ծաղկաձոր, 4-6 նոյեմբերի, Երևան, էջ 161-166:
- Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպ., 527 էջ:
- Ռուբինշտեյն Ռ.Ե. (Ա) 2007, Սկզբնապատճառները, Կոնֆլիկտ (Խմբ.' Ս. Զելդիլին, Դ. Դրաքման, Լ. Ֆասթ), Երևան, «Զանգակ-97», Հայաստանում ԱՍՌ դեսպանություն, էջ 87-102:
- Ռուբինշտեյն Ռ.Ե. (Բ) 2007, Ինստիտուտները, Կոնֆլիկտ (Խմբ.' Ս. Զելդելին, Դ. Դրաքման, Լ. Ֆասթ), Երևան, «Զանգակ-97», Հայաստանում ԱՍՌ դեսպանություն, էջ 229-252:
- Սահակյան Ա. 1975, «Սասնա ծոերի» պատումների քննական համեմատություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 190 էջ:
- Սանդոլի Դենիս Ջ.Դ. 2007, Տիպարանությունը, Կոնֆլիկտ (Խմբ.' Ս. Զելդելին, Դ. Դրաքման, Լ. Ֆասթ), Երևան, «Զանգակ-97», Հայաստանում ԱՍՌ դեսպանություն, էջ 68-86:
- Սասնա ծոեր 1936, հ. Ա, ընդհանուր խմբ.' պրոֆ. դր. Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, «Հայպետհրատ», 1128 էջ:
- Սասնա ծոեր 1944, հ. Բ, մաս Ա, խմբագրեց ակադեմիկոս Մանուկ Աբեղյան, Երևան, «Հայպետհրատ», 405 էջ:
- Սասնա ծոեր 1951, հ. Բ, մաս Բ, Ընդհանուր խմբագրությամբ ակադեմիկոս Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, «Հայպետհրատ», 1004 էջ:
- Սասունցի Դավիթ 1981, Հայ ժողովրդական հերոսավետ, Երևան, «Լույս», 367 էջ:
- Փիրսոն դե Էսթիլե Թ. 2007, Դինամիկան, Կոնֆլիկտ (Խմբ.' Ս. Զելդելին, Դ. Դրաքման, Լ. Ֆասթ), Երևան, «Զանգակ-97», Հայաստանում ԱՍՌ դեսպանություն, էջ 103-128:
- Аль-Бухари М. Сахих аль-Бухари 2003 [Свод хадисов имама аль-Бухари] (Муҳтасар полныи варант), пер. с араб. В.А. Нирша, № 5892, Москва, «Умма», 960 с.
- Бутовская М.Л. 2004, Тайны пола, мужчина и женщина в зеркале эволюции, Фрязино, «ВЕК 2», 368 с.
- Добровольская М.В. 2005, Человек и его пища, Москва, «Научный мир», 368 с.
- Кравченко А.И. 2003, Культурология, Москва, Академический проект, «Трикста», 496 с.
- Black C.E. 1966, The Dynamics of Modernization: A Study In Comparative History. Princeton, NJ, Princeton University Press, 210 p.
- Esposito J.L. 2004, The Islamic World: Past and Present, Oxford, University Press, 744 p.
- Iorenz K. 1974, On Aggression. New York, Harcourt Brace, 306 p.
- Sandole D.J.D. 1999, Capturing the Complexity of Conflict: Dealing with Violet Ethnic Conflicts of the Post-Cold War Era, London, Pinter, 320 p.

The Concise Oxford Russian Dictionary 1998, Revised Edition, Oxford University Press, p. 951-952.

**ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՀԱՇՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ
«ՍԱՍՆԱ ԾՈԵՐ» ՀԵՐՈՍԱՎԵՊՈՒՄ
(կոնֆլիկտ, ագրեսիա, հանդուրժողականություն)**

Թամար Հայրապետյան

Ամփոփում

«Սասնա ծոեր» հերոսավեպը բավական մանրամասն ուսումնասիրվել է բանագիտության և առասպելաբանության դիտանկյունից:

Էպոսի չորս ճյուղերի սերնդակցությամբ կապված վիպական հերոսներին կոնֆլիկտային իրավիճակներում դիտարկելը (երկվորյակներ, ծնողներ և զավակներ ընդհանրական հակամարտություն, յուրային-օտար էթնիկ տարբերակվածություն՝ կրոնական հատկանիշի ընդգծմամբ, հակառակրողի կողմից կանխամտածված սերնդագործություն, ագրեսիա՝ տեսակի, կենսական տարածքի ու ուսուրսների, սննդային ստրատեգիաների նկատմամբ և այլն) հնարավորություն է ընձեռում բացահայտել հերոսների՝ հակամարտությունից դուրս գալու և հաշտեցման հնարավոր եղբեր գունելու կամ չգունելու՝ իրավիճակային, ուզումավարական ու մշակութային գործոնները:

Բանալի բառեր՝ բանահյուսություն, առասպել, հերոսավեպ, կոնֆլիկտ, ագրեսիա, հաշտարարություն, մշակույթ:

**ԿУЛЬТУРА КОНФЛИКТА И ПРИМИРЕНИЯ В ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ
«САСУНСКИЕ УДАЛЬЦЫ»
(конфликт, агрессия, толерантность)**

Տամար Այրապետյան

Резюме

Героический эпос «Сасунские удальцы» был довольно детально исследован с точки зрения филологии и мифологии. Характеристика эпических героев четырех ветвей эпоса, связь между их поколениями, поведение в конфликтных ситуациях (близнецы, родители и дети – общий конфликт, свой – чужой, этническая дифференциация с точки зрения религии, преднамеренное истребление поколений противником, агрессия

в отношении жизненного пространства и ресурсов и т.д.), толерантность выявляет ситуативные, стратегические и культурные факторы, при помощи которых герои находят выход из конфликтных ситуаций.

Ключевые слова – фольклор, миф, эпос, конфликт, агрессия, примирение, культура.

**THE CULTURE OF CONFLICT AND RECONCILIATION IN THE EPIC
«DAREDEVILS OF SASOUN»
(Conflict, Aggression, Tolerance)**

Tamar Hayrapetyan

Abstract

The Armenian heroic epic «Daredevils of Sasoun» has undergone rather detailed examination from the point of view of philology and mythology. The aim of this article is to study the heroes of the epic from the four branches and their generations in conflict situations (twins, parents and children – a common conflict, ethnic differentiation, with emphasis on religion and generations, aggression against each other, living space and resources, etc.). An attempt has been made to identify the situational, strategic and cultural factors of the heroes' attempts for finding a way out from conflict and its reconciliation.

Key words – folklore, myth, heroic epic, conflict, aggression, reconciliation, culture.

ՀՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

О КОНВЕРГЕНЦИИ В ФОРМАХ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ: ВОПРОСЫ «ФИЛОСОФСКОГО КИНОИСКУССТВА» И ОСМЫСЛЕНИЕ ПРОЯВЛЕНИЙ КОНВЕРГЕНЦИИ В СМИ

Сурен Оганесян

Доктор философских наук
Российско-Армянский университет
РА, Ереван, ул. Овсепа Эмина 123
Эл. адрес: suren.oganesyan@inbox.ru

Арман Сафарян

Аспирант кафедры журналистики
Российско-Армянский университет
РА, Ереван, ул. Овсепа Эмина 123
Эл. адрес: arman.safaryan1@rau.am

Статья представлена 18.02.2022, рецензирована 22.02.2022,
принята к публикации 07.03.2022
DOI:10.53548/0320-8117-2022.1-256
УДК: 130.3 + 778.5 + 070

Вступление

Понятие «конвергенции» используется как в естественных, так и гуманитарных науках¹. В частности, в биологии термином «конвергенция» обозначают «сходжение признаков в процессе эволюции неблизкородственных групп организмов, приобретение ими сходного строения в результате существования в сходных условиях...»². Ныне термин широко используется в философии и гуманитарных науках с целью обозначения феноменов «взаимопереходов» и проявления «синтеза» разных форм духовной культуры.

Дискуссия на тему существования философского кинематографа является актуальной проблемой на «стыке» киноведения и философии кино. Исследователи часто отождествляют термины «авторское

¹ Большая советская энциклопедия 1973, т. 12, 612-613.

² Большая советская энциклопедия 1973, 612.

кино» и «артхаус» с категорией «философского кино»³. Для более детального рассмотрения данной проблемы, на наш взгляд, следует обратиться к специфике философии и истории воплощения философских идей в художественной форме.

Из истории философии становится очевидным стремление философов воплотить свои идеи посредством разных форм духовной культуры, в частности искусства⁴. «Поэтичность» античной философии часто аргументируется родством философии с мифом, хотя многие философы и по сей день используют литературную форму для «имплементации» своих философских взглядов. В науке получило распространение предположение о том, что художественная форма творчества препятствует развитию философского мышления, поскольку за образами и метафорами трудно уловить логику и смысл. Мартин Хайдеггер (1889-1976) же считал, что философия должна занимать место между поэзией и наукой⁵.

В философии преобладает мировоззренческий императив: философы, как и деятели искусства, выражают свое личностное видение, оценку мира и общества в контексте своей эпохи, чем и объясняется субъектность философии, и в этом смысле философия «близка» к искусству. Философия и искусство «сходны» своей «авторской индивидуальностью», но искусство, в отличие от философии, не нуждается в логическом обосновании. Объекты искусства являются об-

³ Следует отметить, что теория авторского кинематографа возникла в 1950-х годах во Франции: «Идеологами» данной теории являлись в частности А. Базен (1918-1958) и Ф. Трюффо (1932-1984). Они считали, что ряд фильмов, несмотря на множество их создателей, имеют конкретных авторов, в качестве которых выступают режиссеры этих фильмов. Артхаусом (букв.: дом искусства) же в 1940-ых годах в США стали называться кинотеатры, специализирующиеся на показе фильмов либо неамериканского, либо довоенного и независимого производства. Понятию артхаус противоставилось понятие мейнстрим (букв.: основное течение). И по сей день под понятием «артхаус» подразумеваются фильмы, предназначенные не для большинства, противоположные же фильмы входят в рамки понятия «мейнстрим». Следует отметить, что возможен переход конкретных фильмов из одной категории в другую (исходя из пространственно-временных категорий), а отождествление же понятий «артхаус» и «авторское кино» является не корректным.

⁴ См. подробнее Оганесян, Сафарян 2018, 142-149.

⁵ См. подробнее Хайдеггер 1991, 134-145.

разами и существуют в чувственно-наглядном виде, а объекты философии являются мысленными конструкциями. В конечном итоге целью искусства является создание искусственного мира, который соответствовал бы пониманию прекрасного, а поскольку это понимание у людей разное, следовательно, и в искусстве преобладает субъективность (вспоминается общеизвестное изречение Ф.М. Достоевского «Красота спасет мир» и возникает вопрос: «Какая красота?»).

Сложность определения философии обусловлена и тем, что в разных философских системах существуют разные дефиниции философии. Среди философов нет единодушия и в выявлении рамок философии. Сама этимология термина «философия» подразумевает «любовь к мудрости», границы которой трудно начертить, так как это приводит к бесконечному «полету мыслей». Многое, ранее считавшееся философией, впоследствии вышло из понимания философии и стало восприниматься как самостоятельная сфера духовной жизни человека. На протяжении исторического периода своего развития в философию были вовлечены разные элементы духовной культуры: науки, религии, искусства. И по сей день не существует четкого разграничения предметной области философии, так как одна из специфических ее черт выявляется в том, что она может существовать в разных «ипостасях». Существует немало примеров «гегемонии» философии в переломные исторические вехи. В философии отражаются диктуемые временем перемены: в средневековье философия находилась в тесной связи с религией, тогда как в Новое время – с наукой. Разные философы находили разные «территории» для существования философии в системе духовной культуры (например, Б. Рассел считал, что философия – это ничейная земля между наукой и теологией⁶). В философии и в методологии науки духовную культуру и ее формы определяют как результат человеческой деятельности, творческого процесса, отображающего разные сферы жизни.

⁶ См. подробнее Рассел Б., История западной философии, 7. <http://adebiportal.kz/upload/iblock/e56/e56222dcbfd097cc148f6e8e08a41eea.pdf>

Диалоги Платона, переполненные художественными образами и не ограниченные «сухой» аргументацией, представляются читателям и как произведения искусства. Феномен философского романа эпохи Просвещения не был бы возможен без интереса к античной философии, присущего эпохе Возрождения. По сути, философские романы «созвучны» диалогам Платона, воплощающим в жизнь социально-философскую мысль через художественно-образную форму. Выдвигая свои философские идеи, просветители основывались на чувственном опыте, одновременно пытаясь сделать их не противоречащими разуму, что и легло в основу уникального синтеза философии и художественной литературы (впоследствии подобный синтез станет основным приемом для французских философов-экзистенциалистов). Вышеупомянутый синтез позволяет, как бы, дополнить рациональность европейской философии иррациональностью искусства. Становится очевидным, что использование художественного инструментария для некоторых философов являлось излюбленным методом воплощения своих идей, начиная еще с Античности.

О феномене «философского киноискусства»

После появления кинематографа философы рассматривали и его как своеобразный способ для имплементации своих философских взглядов: «Мы осознали существование кинематографа лишь тогда, когда он уже давным-давно стал нашей насущной потребностью», – утверждал Жан-Поль Сартр, написавший сценарий биографического фильма о Зигмунде Фрейде⁷.

В двадцатом веке были экranизированы классические «литературные и философские памятники» – произведения многих философов: Вольтера («Кандид или оптимизм», 1960, реж. Н. Карбонно и др.), Ж.Ж. Руссо («Веселая наука», 1969, реж. Ж.Л. Годар), Д. Дидро («Монахиня», 1966, реж. Ж. Риветт), А. Камю («Посторонний», 1967, реж. Л. Висконти, «Чума», 1992, реж. Л. Пуэнсо, «Первый человек», 2011, реж. Дж. Амелио) и др. В 1949 году был экранизирован роман

⁷ Фрейлих 2015, 461.

основательницы философии рационального индивидуализма Айн Рэнд (урождённой – Алисы Розенбаум), которая выступила и в качестве сценариста фильма – «Источник» (роман впервые опубликован в 1943 году). Фильм, основанный на идеологической борьбе колlettivизма и индивидуализма, по сей день представляется как один из ярчайших примеров «философского кинематографа» – выражения художественных идей в форме киноискусства.

Особо стоит отметить фильм «Затворники Альтоны» (1962) режиссера Витторио де Сики – экранизацию одноименной пьесы Ж.П. Сартра (1960). Пьеса становится особо интересной именно в трактовке итальянского режиссера, работающего в жанре неореализма и отличившегося своими антифашистскими взглядами, в атмосфере послевоенной Италии. Фильм – результат гармоничного синтеза французского экзистенциализма, с первых дней «противостоявшего» нацистам, и итальянского неореализма, стремящегося разоблачить фашистские преступления и переосмыслить прожитые десятилетия, пропитанные духом итальянского фашизма, – становится своеобразной кульминацией культурного движения 1940-1960 годов.

Интересна история экранизации романа известного философа и культуролога-медиевиста Умберто Эко «Имя розы» (данное произведение было экранизировано Ж.Ж. Анно еще в 1986 году). Фильм не понравился Эко, и в дальнейшем он запретил экранизации своих романов, отказав, в том числе, и легендарному Стэнли Кубрику⁸.

Философия как мировоззрение может «живь» и внутри искусства. Деятели искусства как бы «вкладывают» в свои творения «свою философию». В истории культуры немало случаев, когда исследователи или поклонники говорят о мировоззрении деятелей искусства как о своеобразной «философии», хотя последние, конечно же, не являются философами в классическом понимании. Исследуя данный феномен, следует снова обратить внимание на философский роман эпохи Просвещения. На формирование этого жанра оказали влияние все-

⁸ См. Трахимович В., Как снимали фильм «Имя розы» по роману Умберто Эко <http://www.kp.ru/daily/26175.7/3067880/>

мирно известные английские писатели Д. Дефо и Дж. Свифт (творческое наследие которых трудно назвать «философским» в понимании классическом). Шедеврами жанра философского романа являются «Философские этюды» Бальзака (примечательны слова Карла Маркса о том, что он «глубже и ярче познакомился с капиталистическим обществом, читая Бальзака, нежели произведения профессионалов-экономистов»⁹). Ряд ученых склонны утверждать, что между философией и художественной литературой есть больше общего, чем различий. Эта общность особенно хорошо прослеживается в своеобразном синтезе философии с искусством, которая существует у французских философов-экзистенциалистов и для которых художественные произведения служат также образными иллюстрациями – дополнением к их «чисто-философскому» творчеству: «Хочешь быть философом – пиши романы», – заявлял А. Камю, а Ж.П. Сартр утверждал, – «Все мы писатели – философы»¹⁰. Киноведы же склонны утверждать о существовании «философского кино», возможности своеобразного синтеза философии и кинематографа. Формирование жанра некоторые исследователи связывают со второй половиной 1950-х годов¹¹. Термином «философское кино» киноведы обозначают как кинофильмы, в которые режиссер как бы «вкладывает свою философию». «Великие кинорежиссеры сравнимы не только с живописцами, архитекторами и музыкантами, но еще и с мыслителями. Основа их мышления не понятие, а образ...», – подчеркивал известный философ двадцатого века Жиль Делез (1925-1995), – «кино словно говорит нам: со мной вы не сможете избежать шока, который пробудит в вас мыслителя»¹². Делез, в частности, проводит параллели между философией Ф. Ницше и творчеством американского кинорежиссера О. Уэллса (1915-1985): «Подобно Ницше, Уэллс непрестанно боролся с системами суж-

⁹ Бессонов 2009, 7.

¹⁰ Бессонов 2009, 6.

¹¹ См. Разлогов 2016, 364-365.

¹² Делез 2016, 13, 418.

дения: не существует ценности выше жизни; жизнь не следует ни судить, ни оправдывать; она невинна, ей присуща «невинность становления» по ту сторону добра и зла...»¹³.

Хичкоковский фильм «Веревка» (1948), долгое время считавшийся неудачным экспериментом, не имевшим успеха ни у публики, ни у критиков, сегодня рассматривается как один из примеров «философского кино». Сюжет фильма, основанный на реальных событиях, построен вокруг размышлений о ницшеанстве (в частности, об идее сверхчеловека). ««Веревка» состоит из одного-единственного плана, поскольку ее образы являются всего лишь хитросплетениями одной-единственной цепи рассуждений», – пишет Ж. Делез¹⁴.

Следует отметить творчество режиссера Ингмара Бергмана («Седьмая печать» (1957), «Земляничная поляна» (1957), «Персона» (1966)), который является основоположником жанра «экзистенциальная драма». Как и философы-экзистенциалисты, И. Бергман затрагивал в своих картинах проблемы человеческой жизни – одиночества, смысла жизни. Экзистенциальные проблемы в творчестве режиссера пересекаются и с теорией психоанализа. Часто поиск решения проблем личности уводит героев бергмановских фильмов в дебри детских воспоминаний. Это переплетение философской мысли с кинематографом позволяет открыть диалог о Бергмане и как о философе, воплощающем свои идеи посредством кинематографического инструментария.

Стоит отметить, что философским кинематографом также имеются фильмы Л. Бунюэля, О. Уэллса, М. Антониони, П.П. Пазолини, А.Тарковского, Л. фон Триера и др. О творчестве А. Тарковского Д. Салынский пишет: «Андрей Тарковский был не только режиссером, но и философом, свое понимание законов мироздания он воплощал в кинообразах по определенной системе, и это тоже герменевтика, но средствами кино, где режиссер – исследователь, а не объект исследования»¹⁵. «История трагична. Так говорили Гегель и Маркс.

¹³ Делез 2016, 396.

¹⁴ Делез 2016, 230.

¹⁵ Салынский 2011, 5.

Мы же в последнее время почти не говорим об этом, рассуждая о прогрессе и забывая о невозместимых потерях. «Иваново детство» напоминает нам об этом самым ненавязчивым образом», – комментируя фильм А. Тарковского «Иваново детство» (1962), пишет Ж.П. Сартр¹⁶.

В истории советского кинематографа в качестве философского кино охарактеризованы такие фильмы как «Тени забытых предков», «Цвет граната», «Легенда о Сурамской крепости» и «Ашик Кериб» Сергея Параджанова, «Застава Ильича», «Июльский дождь» и «Послесловие» Марлена Хуциева, антиутопия «Кин-дза-дза» Георгия Данелия и другие.

В истории культуры, на протяжении разных эпох, существовало множество теорий, концепций, философских систем и идей, обосновывающих различные системы ценностей. Аксиологические рассуждения также вырисовываются в произведениях искусства. Естественно в большинстве кинокартин затрагивается тема морали и ценностей. В одном из своих интервью А. Тарковский, сопоставляя свою картину «Зеркало» с фильмом Ф. Феллини «8 1/2», указывает на то, что, в отличие от феллиневской классики, где основной является проблема творчества, в центре его фильма стоит моральная проблема. Он отмечает: «Мне кажется, что эта проблема выходит за рамки эстетических – в моральную сферу»¹⁷.

Стоит, однако, отметить, что и раннее творчество Ф. Феллини («Белый шейх», «Маменькины сынки», «Дорога», «Сладкая жизнь»), как и весь ранний неореализм, также основывается на этических рассуждениях. Неореалисты пытались осмыслить ценностные потребности послевоенной Италии и этим достигнуть нового культурного расцвета. Антифашистскими настроениями и проблемой «маленького человека» переполнены фильмы «Рим – открытый город» (1945, реж. Р. Росселлини), «Похитители велосипедов» (1948, реж. В. де Сика), «Рим

¹⁶ Письмо Жана-Поля Сартра редактору газеты «Унита» Марио Аликате // Фрейлих 2015, 450-457.

¹⁷ Интервью А. Тарковского телевидению Латвийской CCP <https://www.youtube.com/watch?v=T7RtQzzvwNQ>

в 11 часов» (1952, реж. Дж. де Сантис) и др. Итальянский неореализм черпал свое вдохновение, в частности, из произведений французских режиссеров эпохи «поэтического реализма». Фильмы «Атала́нта» (1934, реж. Ж. Виго) и «Набережная туманов» (1938, реж. М. Карне) сегодня стали классическими примерами фильмов из истории кинематографа о смысле человеческого существования и человеческих взаимоотношений. Невозможно также обойти творчество Ч. Чаплина, который, создав в своих картинах «Малыш» (1921), «Золотая лихорадка» (1925), «Огни большого города» (1931) вышеупомянутый образ «маленького человека», одним из первых заставил задуматься о кинематографе как о своеобразном виде искусства.

В двухтомнике «Кино» Ж. Делез, наоборот, в некоем смысле противопоставляет искусство и мораль. «В своих последних фильмах Росселлини теряет интерес к искусству, которому ставит в упрек инфантильность и жалостливость, то, что оно сетует на утрату мира: он хочет заменить искусство моралью, которая возвратила бы нам веру, способную увековечить жизнь. Несомненно, Росселлини еще сохраняет идеал знания, и от этого сократического идеала он никогда не откажется. Но у него имеется потребность обосновать его религией, простой верой в человека и мир»¹⁸.

Еще одним интересным ареалом соприкосновения философии и кинематографа является «кино о философии и философах», что ошибочно отождествлять с термином «философское кино». Жизнь, биография философов часто становится темой для кинокартин. Можно перечислить некоторые из них – «Сократ» (1971, реж. Р. Росселлини), «Августин из Иппоны» (1972, реж. Р. Росселлини), «Декарт» (1974, реж. Р. Росселлини), «Последние дни Иммануила Канта» (1994, реж. Ф. Коллин), «По ту сторону добра и зла» (о Ф. Ницше, 1977, реж. Л. Кавани), «Дни пребывания Ницше в Турине» (2001, реж. Ж. Брессан), «Витгенштейн» (1993, реж. Д. Джармен), «Деррида» (2002, реж. К. Дик и Э.З. Кофман), «Сартр, годы страстей» (2006, реж. К. Горетта),

¹⁸ Делез 2016, 434.

«Любовники Кафе де Флор» (о Ж.П. Сартре и С. де Бовуар, 2006, реж. И.Д. Коэн), «Альбер Камю» (2010, реж. Л. Жауи) и др.

Философия как сфера человеческой жизнедеятельности также может быть своеобразным центром и линией сюжета кинофильма. В этом контексте следует отметить фильм «Иrrациональный человек» (2015, реж. В. Аллен). В фильме Аллена главный герой – преподаватель философии, жизнь которого пронизана философскими переживаниями. Фильм переполнен диалогами о сущности философии и ее предназначении в жизни человека. Примечательно, что «рассуждения» о философии занимают большое место не только в кинематографическом творчестве режиссера. Вуди Аллен, известный также своими рассказами, неоднократно возвращается к философской тематике и в своих литературных произведениях¹⁹.

Классифицировав феномены культуры, традиционно воспринимаемые «двоюко» (и как философские, и как художественные), можно прийти к выводу, что конвергенция (а также «синтез» или «симбиоз») двух самостоятельных форм духовной культуры – философии и искусства, лежит в основе как философского романа (или философской повести), так и философского кинематографа (или кинематографического жанра «экзистенциальная драма» и др.). Возможна также «имплементация» философии в художественной форме (в частности, посредством специфического «инструментария» кинематографа).

О проявлениях конвергенции в СМИ

На протяжении последних лет в научной литературе подчеркивается возникновение и развитие новых форм журналистской деятельности в связи с использованием интернета как площадки распространения информации, чем обусловлено употребление терминов «интернет-журналистика» (цифровая журналистика), «конвергентная журналистика» и «мультимедийная журналистика». Понятие «конвергентности» распространилось в теории журналистики в связи с интеграционными процессами информационных и коммуникативных средств

¹⁹ См. в частности Аллен 2017.

(традиционных форм СМИ и компьютерных технологий), что позволило распространять информацию посредством разных носителей и «вещателей» (как аналоговых, так и цифровых)²⁰. Понятие «конвергентной журналистики» взаимосвязано с категорией «мультимедийной журналистики» – распространения информации с одновременным использованием текстовых (газета, журнал, онлайн форматы), аудиальных (радио, онлайн радио), визуальных (телеvisãoение, онлайн телевидение) и т.н. онлайн (как вышеупомянутые форматы, созданные на основе слияний традиционных форм и интернета, так и другие, появившиеся с распространением интернета – например – блогосфера) платформ распространения информации. Следует отметить, что вышеупомянутые термины не являются тождественными, так как для формирования «конвергентной журналистики» необходим «синтез» разных форм распространения информации, для существования «интернет-журналистики» и «цифровой журналистики» необходимы процессы интернетизации или диджитализации, а «мультимедийная журналистика» как сфера журналистской деятельности возникает лишь с появлением новых жанрово-форматных решений – творческого синтеза новых форм журналистской деятельности (в отличие от механического слияния разных каналов распространения коммуникации, присущего конвергентной журналистике). С появлением и распространением интернета множество СМИ прибегли к конвергентным и мультимедийным форматам, одновременному использованию разных (аудиальных, визуальных и печатных) каналов и форматов вещания. Несмотря на то, что для развития конвергентной и мультимедийной журналистики бесспорным фактором являлось распространение интернета, еще задолго до этого некоторые информационные корпорации (такие как BBC²¹) прибегали к слиянию существующих форм вещания.

²⁰ См. подробнее Вартанова Е.Л., К чему ведет конвергенция в СМИ? <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/bpa/b59df6463a315de4c32568fd0038da32>

²¹ Британская корпорация BBC с 1936 года (с момента запуска телеканала BBC Television Service, который до 1955 года оставался единственным телеканалом в Велико-

Общеизвестно, что еще античные риторы (ораторы), не ограничиваясь вербальными формами коммуникации, использовали также и невербальные средства общения (язык тела, мимику, жесты), религиозная проповедь сопровождалась музыкой и визуальными (архитектурно-иллюстративными) феноменами, а письменная (позже печатная) коммуникация (текст) – иллюстрациями. Первые примеры печатной прессы также использовали подобную «конвергенцию» – слияние текстовых и иллюстративных практик, однако в силу технологического развития рассуждать о синтезе визуальных и аудиальных каналов распространения информации в журналистике можно лишь с появлением аудиальных и аудио-визуальных медиа²². До появления специфических жанров радиожурналистики «проходил процесс механического объединения прессы и радио» – дикторы «зачитывали» газетные новости, происходил обзор печатных публикаций²³. С появлением телевещания работники телевидения также начали использовать «инструментарий» радио и печатных форм распространения информации в своей деятельности (вспомним западные «мыльные оперы», характерные для радиоэфира до популяризации на телевидении). Одновременно подчеркивается вопрос об «унаследовании» телевидением кинематографического инструментария (в частности, фактор сценария)²⁴. Примечательно, что процессам конвергенции и мультимедиазации в СМИ сопутствует поиск новых жанрово-форматных решений²⁵, однако можно вспомнить критику традиционной системы классификации жанров профессора В.Т. Третьякова с позиций «чистой журналистики». Аргументируя свою критику положением, что не все, что печатается в газетах или же транслируется по телевидению, является журналистикой, он выделяет четыре жанра журналистики («информация», «репортаж», «интервью» и «статья»), считая остальные –

britannии) одновременно использовала радио- и телеформаты вещания. См. подробнее: http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/september/22/newsid_3131000/3131477.stm

²² Мультимедийная журналистика 2017, 44-46.

²³ Зиновьев 2012, 82.

²⁴ Երիցյան 2007, 41:

²⁵ Սահմանյան 2021, 225-236:

их производными²⁶. На наш взгляд, процессы мультимедиазации и конвергенции в журналистике, модус адаптации творческой личности к современным технологическим вызовам в ближайшей перспективе также станут объектом философского-методологического переосмысления.

На постсоветском пространстве, на фоне коренных социокультурных трансформаций актуализируются вопросы академического переосмысления этико-эстетической ценности произведений литературы и искусства. Неизбежно, на наш взгляд, академическое переосмысление «предметных полей» с включением в университетские программы феноменов культуры, по тем или иным причинам, находившихся под табу в советский период (спецификой проблематики научно-образовательных систем постсоветского пространства является предстоящая «амнистия» многих феноменов культуры, «репрессированных» в советский период), и их пропаганда с использованием «инструментария» конвергентной и мультимедийной журналистики²⁷.

Перефразируя же высказывание Ж. Делеза о возможности раскрытия концепта кино лишь посредствам философского «инструментария», на наш взгляд, нельзя не согласиться также с классическим утверждением, что феномены культуры наиболее полно раскрываются при выявлении широкого спектра взаимосвязей форм духовной культуры.

Литература

- Երիցյան Ս.Ս. 2007, Հեռուստահաղորդում. Մտահղացումից մինչև Եթեր (Հեռուստալրազրության տեսության և պրակտիկայի հարցեր), Երևան, «Էղիք Պրինտ», 363 էջ:
- Սաֆարյան Ա.Ա. 2021, Լրագրության ժանրաձևաչափային դասակարգման առանձնահատկությունները մովսիմեդիային տրանսֆորմացիաների դարձությանում, Գրականագիտական հանդես, N 2, Երևան, էջ 225-236:
- Аллен В. 2017, Побочные эффекты, Москва, «АСТ», 256 с.
- Бессонов Б.Н. 2009, Философия и литература: общее и особенное, «Философия и литература: линии взаимодействия» (Сборник научных статей), отв. ред. И.А. Бирич, Москва, «МГПУ», 232 с.

²⁶ См. подробнее Третьяков 2004, 263-264.

²⁷ См. также Сафарян 2018, 19-27.

- Большая советская энциклопедия 1970-1978, третье издание, Москва, «Советская энциклопедия».
- Вартанова Е.Л., К чему ведет конвергенция в СМИ? http://emag.iis.ru/arc/info_soc/emag.nsf/bpa/b59df6463a315de4c32568fd0038da32 (дата верификации: 17.12.2021).
- Делез Ж. 2016, Кино, Москва, «Ад Маргинем Пресс», 560 с.
- Зиновьев И.В. 2012, Возможности мультимедийной журналистики на современном этапе развития российских масс-медиа, Знак: проблемное поле медиаобразования, изд. Челябинского государственного университета, N 1(9), с. 82-85.
- Мультимедийная журналистика 2017, Учебник для Вуз-ов, под общ. ред. А.Г. Качкаевой, С.А. Шомовой, Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики», Москва, изд. дом Высшей школы экономики, 413 с.
- Оганесян С.Г., Сафарян А.А. 2018, Об особенностях изложения философских идей в художественной форме, Вестник общественных наук, N 2 (653), НАН РА, Ереван, с. 142-149.
- Разлогов К.Э. 2016, Кинопроцесс XX – начала XXI века (искусство экрана в социодинамике культуры: теория и практика), Москва, «Академический проект», 640 с.
- Рассел Б., История западной философии, <http://adebiportal.kz/upload/iblock/e56/e56222dcbfd097cc148f6e8e08a41eea.pdf> (дата верификации: 28.03.2022).
- Салынский Д.А. 2011, Киногерменевтика Тарковского, Москва, «Квадрига», 574 с.
- Сафарян А.А. 2018, О некоторых проблемах ценностных ориентиров научно-образовательных систем стран ЕАЭС и СНГ, 21-ый век, информационно-аналитический журнал, N 4 (49), Ереван, с. 19-27.
- Трахимович В., Как снимали фильм «Имя розы» по роману Умберто Эко, <http://www.kp.ru/daily/26175.7/3067880/> (дата верификации: 17.12.2021).
- Третьяков В.Т. 2004, Как стать знаменитым журналистом: курс лекций по теории и практике современной русской журналистики, Москва, «Ладомир», 623 с.
- Фрейлих С.И. 2015, Теория кино: от Эйзенштейна до Тарковского, учебник для ВУЗ-ов, 8-е издание, Москва, «Академический проект», 512 с.
- Хайдеггер М. 1991, Что значит мыслить? Разговор на проселочной дороге (Избранные статьи позднего периода творчества), Москва, «Высшая школа», с. 134-145.

**ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԵՎԵՐԻ ԿՈՆՎԵՐԳԵՆՑԻԱՅԻ ՄԱՍԻՆ.
«ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԿԻՆՈԱՐՎԵՍՏԻ» ՀԱՐՑԵՐԸ ԵՎ ԶԼՄ-ՆԵՐՈՒՄ
ԿՈՆՎԵՐԳԵՆՑԻԱՅԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ**

Հովհաննիսյան Սուլեն, Սաֆարյան Արման

Ամփոփում

Հոգևոր մշակույթի ձևերում կոնվերգենցիայի դրսևորումները մասնավորապես արտահայտվում են «փիլիսոփայական կինոարվեստի» ֆենոմենում և կոնվերգենտ լրագրության ժամանակակից գործիքակազմում: Կոնվերգենցիայի հասկացությունը օգտագործվում է փիլիսոփայության և հոմանիտար գիտությունների մեջ՝ «փիլիսանցումների» ֆենոմենների և մշակույթի տարրեր ձևերի «համադրության» դրսևորումների բնորոշման նպատակով: Փիլիսոփայության հայեցակարգերում բացահայտվում են փիլիսոփայական կինեմատոգրաֆիայի ժանրային առանձնահատկությունները: ԶԼՄ-ներում կոնվերգենցիայի և մովստիմեղիզացիայի գործընթացներին ևս բնորոշ են ժանրաձևաչափային փոխակերպումները:

Բանալի բառեր՝ մշակույթի ձևերի կոնվերգենցիա, փիլիսոփայական կինոարվեստ, էքփիստենցիալ դրամա, կինոյի փիլիսոփայություն, կոնվերգենտ լրագրություն, մովստիմեղիզային գործիքակազմ, ժանրաձևաչափային մոտեցումներ:

**О КОНВЕРГЕНЦИИ В ФОРМАХ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ: ВОПРОСЫ
«ФИЛОСОФСКОГО КИНОИСКУССТВА» И ОСМЫСЛЕНИЕ ПРОЯВЛЕ-
НИЙ КОНВЕРГЕНЦИИ В СМИ**

Сурен Оганесян, Арман Сафарян

Резюме

Конвергенция в формах духовной культуры, в частности, проявляется в феномене «философского киноискусства» и в современном инструментарии мультимедийной журналистики. Понятие конвергенции используется в философии и гуманитарных науках с целью обозначить феномены «взаимопереходов» и проявления «синтеза» разных форм культуры. В концепциях философии кино выявляется жанровая специфика фи-

лософского кинематографа. Для процессов конвергенции и мультимедиации в СМИ также характерны жанрово-форматные трансформации.

Ключевые слова – конвергенция форм культуры, философский кинематограф, экзистенциальная драма, философия кино, конвергентная журналистика, мультимедийный инструментарий, жанрово-форматные подходы.

ON CONVERGENCE IN THE FORMS OF SPIRITUAL CULTURE: ISSUES OF "PHILOSOPHICAL CINEMATOGRAPHY" AND COMPREHENSION OF MASS MEDIA CONVERGENCE

Suren Hovhannisyan, Arman Safaryan

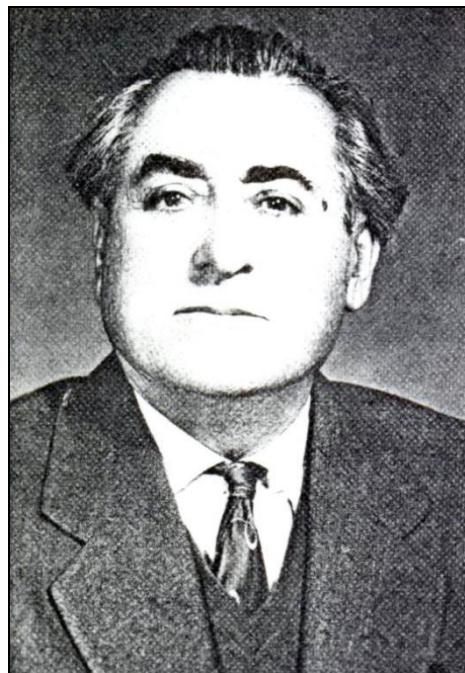
Abstract

The concept of convergence in forms of spiritual culture focuses in this contribution on phenomena of "the philosophical cinematography" and the modern format of convergent journalism. This idea is used in both the humanities and philosophy by means of "mutual transition" and a "synthesis" of various forms of culture. The processes of convergence and multimedisation in mass media are correlated with genre-format transformations.

Key words – convergence of cultural forms, philosophical cinematography, existential drama, philosophy of cinema, convergent journalism, multimedia tools, genre-format approaches.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

БИОГРАФИИ УЧЕНЫХ В ДОКУМЕНТАХ

Седрак Бархударян

Заслуженный ученый–арменовед, археолог, историк, основоположник изучения лапидарных надписей в Советской Армении Седрак Бархударян родился 8 (20) марта 1898 г. в селе Автван Салмастского уезда Персии в семье крестьянина-середняка. В начале Первой мировой войны вместе с отцом Геворгом он переселился в Тифлис, где поступил в семинарию Нерсисян. После ее окончания С. Бархударян уехал в Ереван и с 1924 по 1928 гг. учился на историко-филологическом факультете Ереванского государственного университета. Затем до 1931 г. учительствовал в Ереване и Нор-Баязете. В 1932-1937 гг. в качестве научного сотрудника Государственного исторического музея Армении принимал участие и руководил археологическими экспедициями по исследованию материальной культуры нашей республики. До 1938 г. Бархударян по совместительству являлся научным сотрудником – археологом в Комитете по охране древностей и в Институте истории культуры Армении.

В 1935 г. аттестационная комиссия при Наркомпросе ССРА «присудила ему звание старшего научного сотрудника – доцента».

В годы культа личности С. Бархударян подвергся необоснованным репрессиям. 6 февраля 1938 г. был арестован органами НКВД «по обвинению в шпионской деятельности в пользу одного из иностранных государств и в организованной контрреволюционно – дашнакской работе, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 63, 67 и 68 УК Армянской ССР», поскольку до 1932 г. являясь иранскоподданным, якобы, поддерживал подозрительную связь с иранским консулом, состоял в нелегальной дашнакской организации в Нор-Баязетском районе Армянской ССР и среди своего окружения вел антисоветскую агитацию. Постановлением от 5 января 1939 г. обвинения Бархударяна в шпионской деятельности были сняты как необоснованные и решением Особого совещания при НКВД ССР от 29 мая 1939 г. он был осужден к 5 годам заключения с отбыванием срока в исправительно-трудовом лагере.

В 1943 г. С. Бархударян был освобожден и до конца 1946 г. работал сапожником в Колыме. С начала 1947 г., по возвращении в Ереван, стал работать в Государственном историческом музее Армянской ССР в качестве младшего научного сотрудника, а с 1954 г. – в Институте истории Академии наук. В 1956 г. защитил диссертацию на тему «Средневековые армянские архитекторы и мастера – каменщики», получив степень кандидата исторических наук.

Судебная коллегия по уголовным делам Верховного суда АрмССР 7 марта 1956 г., рассмотрев протест заместителя прокурора АрмССР, вынесла решение отменить постановление Особого совещания при НКВД от 29 мая 1939 г. в отношении Бархударяна Седрака Геворковича. За недоказанностью обвинения дело было закрыто и С. Бархударян был оправдан.

В 1960 г. С. Бархударяном был создан отдел лапидарных надписей в Институте археологии АН АрмССР. Его перу принадлежат ценные труды по археологии и истории армянского народа, а также по истории сопредельных стран, в частности «Страна Великуха», «Две арамейские надписи», «Памятники материальной культуры Советской Армении», «Исторические памятники Советской Армении: Гарни – Гегард», «Два памятника пятого века в Сюнике», «Правовое положение армянской женщины в средние века», «Княжества Арцаха, Шаки и Фарисоса в IX–X веках», «Сборник армянской литографии» в 4-х выпусках и др.

Седрак Бархударян умер 8 мая 1970 г. в Ереване.

Ниже впервые публикуются автобиография С. Бархударяна на армянском языке и его Заявление на имя прокурора Армянской ССР.

СТЕПАН ГАРИБДЖАНИН
Кандидат исторических наук

Սեղրակ Բարխուտարյանի ինքնակենսագրությունը

22 հոկտեմբերի 1947 թ.
Երևան

Ես՝ Սեղրակ Գևորգի Բարխուտարյանս, ծնվել եմ Իրանի Սալմաստ գավառի Հավթվան գյուղում 1898 թ. մարտի 8-ին, միջակ գյուղացու ընտանիքում: 1914 թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գաղթել և ընտանիքով հաստատվել եմ Թրիլիսիում, որտեղ տնտեսական սուր պայմանների պատճառով ստիպված եմ եղել թողնել դպրոցը և պարապել արհեստով՝ կոշկարությամբ: 1920 թվին նորից մտել եմ դպրոց, 1924 թ. էքստեռն քննություններ տալով, ավարտել այն և նոյն թվին ընդունվել Երևանի պետհամալսարանի պատմագրական ֆակուլտետը, որը և ավարտել եմ 1928 թվին:

1928-31 թվերին երեք տարի պարապել եմ ուսուցչությամբ՝ մեկ տարի Երևանում և երկու տարի Նոր-Բայազետում: 1931 թ. Լուսժողկոմատի կողեզրիայի որոշմամբ տեղափոխվել եմ Երևան՝ Պետական պատմական թանգարան՝ որպես ավագ գիտաշխատակից: 1931-38 թվերին աշխատել եմ Պատմական թանգարանում, Հնությունների պահպանության կոմիտեում և Կոլլուգայի պատմության ինստիտուտում՝ որպես գիտաշխատող՝ հնագետ:

1935 թ. Լուսժողկոմատին կից հանրապետական որակավորող հանձնաժողովը ինձ շնորհել է ավագ գիտաշխատողի՝ դոցենտի կոչում:

1938 թ. ձերբակալվել եմ և Հատուկ Խորհրդակցության կողմից դատապարտվել աքսորի՝ իինգ տարի ժամանակով: 1943 թ. ազատվել եմ կալանքից և մինչև 1946 թվի վերջը աշխատել Հեռավոր Արևելքում՝ Կալիմայում: 1947 թ. սկզբից վերադառնալով Երևան՝ աշխատում եմ Պետական պատմական թանգարանում՝ կրտսեր գիտական աշխատակից պաշտոնով:

Ս. Բարխուտարյան (ստորագրություն)
ՀԽՍՀ ԳԱ արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 420, թ. 7, ինքնագիր:

Прокурору Армянской ССР
тov. Ионнисяну

Научного работника Института
истории Академии наук АрмССР
Бархударяна Сетрака Геворковича
(Ереван, ул. Московская, 91-б,
квартира Маркаряна).

16 мая 1955 г.
г. Ереван

Заявление

6 февраля 1938 г. я был взят под арест органами НКВД АрмССР. Следствие вели изверги – следователи НКВД Гурген Мурадян, Инаекян и Дорохин, которые с великим усердием и азартом применяли в отношении меня самые зверские, инквизиторские приемы следствия, несовместимые с советским правосудием и коммунистическим человеколюбием. В их миропонимании человек не драгоценный капитал, а жалкая тварь, созданная для их успешной и быстрой карьеры. Периодические избиения сменялись длительными стойками, физкультурными упражнениями-многократными приседаниями на цыпочках, сопровождающимися побоями металлическими и деревянными орудиями и т.д. и т.п.

За шестимесячный период «следствия» мне не было предъявлено никакого конкретного обвинения. Конкретизирование моей вины было возложено лишь на меня. Я должен был вымыслить такую вину, изложить им и подписать мой приговор.

Звериное усердие моих следователей не увенчалось успехом. Я не был в состоянии возложить поклоны на себя и на других, также без всякой вины взятых под стражу моих товарищей по совместной работе в вузе и научно-исследовательском институте.

Несмотря на это, «следствие» решило во что бы то ни стало подвести меня под какую-нибудь к/р статью. По окончании «следствия» следователь дал мне ознакомиться с «делом», состоявшим лишь из четырех клочков бумаги - доносов, датированных по недосмотру следователей датой намного позже окончания следствия. Следовательно, мой арест был не следствием этих

материалов-доносов, а материалы были пост-фактум приведены для обоснования моего незаконного ареста...

На основании упомянутого «материала» ОСО при НКВД Союза ССР своим постановлением от 29 мая 1939 года приговорило меня за участие в А/с организации (какая организация? - неизвестно!) к 5 годам ИТЛ со дня ареста. Я был этапом выслан в Сев-Вос-лаг (Колыму), где отбыл свое наказание вплоть до 1943 г., затем работал вольнонаемным, а в 1947 году мне разрешили вернуться в Армению с отметкой в паспорте (ст. 39 положения о паспортах).

Не имея возможности обосноваться в Ереване, я выехал в Абхазию. По Указу Президиума Верховного Совета от 1953 года с меня была снята судимость, и я получил возможность переехать в Ереван и отдать любимому, на 16 лет прерванному, делу изучения исторического прошлого родной советской страны. Ныне, работая в Институте истории Академии наук АрмССР, я подготовил свою диссертацию на соискание учёной степени кандидата исторических наук (звание доцента я имел еще до ареста) и намерен в ближайшем будущем поставить на защиту.

Молча и покорно перенёс я все мучения в продолжении многих лет, лежа в глубине сердца лишь одну надежду, что наступит час и моей полной реабилитации, ибо никогда и ни при каких случаях не чувствовал себя правонарушителем Советской страны, напротив всегда считал себя честным, скромным тружеником советской науки и по мере сил моих развивал ее по линии своей специальности.

Исходя из вышеизложенного, прошу Вас пересмотреть мое «дело» и восстановить мое имя, мои права, попранные следователями – приспешниками разоблаченных врагов народа.

(Бархударян С. Г.)

**Национальный архив Армении, ф. 571, оп. 5, д. 620, л. 3-5.
Копия. Машинопись**

БИОГРАФИИ УЧЕНЫХ – В ДОКУМЕНТАХ

Вазген Чалоян

Основоположник научной школы исследователей истории армянской философской мысли в Советской Армении, доктор философских наук, профессор, член – корреспондент АН Армянской ССР, заслуженный деятель науки, лауреат премии имени Месропа Маштоца Вазген Карапетович Чалоян родился 7 (20) января 1905 г. в г. Александрополе (ныне Гюмри).

Начальное образование получил в родном городе, затем переехал в Ереван, где окончил школу им. Х. Абовяна. В 1923-1928 гг. учился на обществоведческом факультете Ереванского государственного университета. В течение нескольких лет преподавал в вузах республики.

Окончил аспирантуру Московского института по специальности «История философии». Почти полвека, с 1938 г. и до конца жизни В. Чалоян работал в Армянском филиале АН СССР и Академии наук АрмССР. В 1939 г. защитил кандидатскую диссертацию и первым в Советской Армении был удостоен ученой степени кандидата философских наук. Он был также первым

доктором философских наук (1946) в нашей республике, первым из армянских философов, избранным членом-корреспондентом АН Армянской ССР (1965).

Перу В. Чалояна принадлежат свыше 100 научных работ, из которых 15 монографий. Они посвящены истории древней и средневековой армянской философии, общим теоретическим и культурологическим вопросам, анализу взаимопроникновения культурных связей Востока и Запада. Главный труд В. Чалояна – «История армянской философии» – плод многолетних научных изысканий ученого, где основные проблемы рассматриваются в тесной связи с мировой философской мыслью. В ряде исследований по проблеме армянского Возрождения В. Чалоян преследовал цель доказать, что в Армении оно началось намного раньше (X–XIII вв.), чем в Западной Европе и знаменовало собой новый этап в развитии культуры Армении, характеризующийся также изучением вопросов истории распространения древнегреческой философии на Ближнем Востоке, преемственности в истории культуры, роли арабской философии в общей истории философии. Результаты многолетних изысканий были обобщены в интересном труде «Восток – Запад», который дважды был издан в Москве (1968, 1979) на русском языке, а в 1980 г. – в Варшаве, на польском языке.

В середине 1930-х годов В. Чалоян вместе с учителем армянского языка Григором Макаровичем Нерсесяном подвергся репрессиям, был арестован 7 октября 1935 г. и приговором Спецколлегии Верховного суда АрмССР от 31 декабря 1935 г. осужден сроком на 5 лет тюремного заключения. Отсидев в тюрьме 20 месяцев, был амнистирован, 7 мая 1937 г. – освобожден из-под ареста, а в январе 1951 г. Верховным советом АрмССР с него была снята также судимость. Позднее, по протесту заместителя прокурора АрмССР К.С. Калантаряна Президиум Верховного суда АрмССР 25 декабря 1954 г. отменил приговор от 31 декабря 1935 г., и дело было прекращено за отсутствием в действиях В.К. Чалояна состава преступления.

Нижепубликуемые два документа из следственного дела В.К. Чалояна хранятся в фонде прокуратуры Национального архива Армении.

СТЕПАН ГАРИБДЖАНЯН
Кандидат исторических наук

РЕСПУБЛИКАНСКОМУ ПРОКУРОРУ

Тов. Калантару

В октябре 1935 г. Органы государственной безопасности арестовали меня за критические высказывания в частной беседе, направленные против доклада Берия об истории закавказских организаций большевиков.

Моя критика исходила из ленинских позиций партии и была направлена против фальсификации истории, против той весьма реальной политики, которая вытекала из этого доклада Берия. Я считал, что Берия как в изображении хода исторических событий Закавказья, так и в практике по руководству партийных и советских органов нашего края преднамеренно создает привилегию одной нации в отношении другой, провоцирует недовольство между народами Закавказья.

Разумеется, эти мои мысли выражались не в такой форме, что содержали в себе нечто криминальное. И все же я подвергся репрессиям: был арестован и 31-го декабря 1935 г. спецколлегией Верховного Суда АрмССР был осужден сроком на пять лет. Следователем моего дела был Егпайр Никогосян, а председателем суда – Терпакалов, грязные и злые враги нашего общества.

Однако мне пять лет сидеть в тюрьме не пришлось. Вскоре был разоблачен Буду Мдивани, тот главный злодей, против которого было направлено мое выступление, которого, как я высказался, Берия демагогически критиковал, а фактически покровительствовал хотя бы потому, что он этого отъявленного шовиниста, всем хорошо известного врага Советской власти оставил на руководящей работе Закфедерации. После расстрела Буду Мдивани я был амнистирован, освобожден из-под ареста 7-го мая 1937 г., присидев в тюрьме ровно двадцать месяцев. Позднее, в январе 1951 г. Верховным Советом АрмССР была снята с меня также судимость.

Теперь я прошу пересмотреть мое дело и поставить вопрос о моей полной реабилитации, оправдать меня в моих высказываниях, направленных против врага народа Берия.

I/XII-1954 г. Подпись Профессор ЧАЛОЯН Вазген Карпович
Адрес: Ереван, ул. Баграмяна, 50-а, кв. 10

Национальный архив Армении, ф. 571, оп. 5, д. 423, л. 2-2 об. Подлинник. Машинопись.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆՑ

ԲՈՂՈՔ ՀԱԿՈՂԱԿԱՆ ԿԱՐԳՈՎ

Ըստ գործի – ըստ մեղադրանքի Վազգեն Կարապետի
Զալոյանի և Գրիգոր Մակարի Ներսիսյանի քր.
օր-ի 67 հոդ. 1-ին մաս.

Հայկական ՍՍՈՒ Գերագույն դատարանի հատուկ կոլեգիայի 31/12-35 թ. դատավճռով քր. օր-ի 67 հոդ. 1-ին մաս. դատապարտվել են՝

1/ Վազգեն Կարապետի Զալոյանը, 1905 թ. ծնված. ծնվել է Լենինական քաղաքում, մանր առևտրականի ընտանիքում, ամուսնացած, մինչ կալանավորվելը եղել է Մոսկվայի համալսարանի ասպիրանտ, Համկ/թ/Պ-ի անդամության նախկին թեկնածու, հեռացվել՝ պարտիայի 1935 թ. պարտ. փաստաթղթերի ստուգման ժամանակ, այն բանի համար, որ նա թաքրել է պարտիայից այն հանգամանքը, որ նա 1918-1922 թ. եղել է բոլտուական «Սոկոլ» կոչված սպորտ-ընկերության անդամ, ազգությամբ հայ, ՍՍՈՒ քաղաքացի: Կալանավորվել է 1935 թ. հոկտեմբերի 7-ին, ազատազրկման 5-տարի ժամանակով:

2/ Գրիգոր Մակարի Ներսիսյանը 1894 թ. ծնված. ծնվել է Աշտարակի շրջանի Փարափ գյուղում, դաշնակցական պարտիայի նախկին անդամ /1915-1923 թիվը/, սոց. դրությամբ՝ ծառայող, ամուսնացած, ազգությամբ հայ, ՍՍՈՒ քաղաքացի, մինչ կալանավորվելը աշխատել է որպես հայոց լեզվի դասասուու. ազատազրկվել է երեք տարի ժամանակով:

Զալոյանը և Ներսիսյանը դատապարտվել են այն բանի համար, որ 1935 թ. ամռանը ժելեզնավողսկի սանատորիայում եղած ժամանակներում, երբ լոյս է տեսել ժողովողի թշնամի Բերիայի գիրքը, նրանք քննադատել են այդ գիրքը և կարծիք են հայտնել այն մասին, որ այդ գրքում կա նացիոնալիզմը: Բացի այդ, Զալոյանը նաև այն բանի համար, որ դեռևս 1933 թ. մի շարք կոմունիստների հետ միասին նա այն կարծիքն է հայտնել, որ ժողովողի թշնամի Բերիան, լինելով Անդրերկոմի քարտուղար, տանում է նացիոնալիստական քաղաքականություն. այդ կարգի խոսակցություններ նա ունեցել է նաև Մոսկվայում համալսարանում սովորելու ժամանակ:

Գտնում եմ, որ Հայկական ՍՍՈՒ Գերագույն դատարանի հատուկ կոլեգիայի 31/12-35 թ. դատավճիռը Զալոյանի և Ներսիսյանի նկատմամբ ճիշտ չէ, այն ենթակա է բեկանման և կարճման՝ հետևյալ պատճառաբանությամբ:

Գործի տվյալներից երևում է, որ Զալոյանի և Ներսիսյանի արտահայտությունները չեն կրում հակասովետական բնույթ և այդպիսով ուղղված չեն եղել ոչ սովետական իշխանության, ոչ կոմունիստական պարտիայի և ոչ էլ վրաց ժողովրդի դեմ, այլ այդ արտահայտություններն ուղղված են եղել ժողովրդի թշնամի Բերիայի և նրա նացիոնալիստական գործողությունների դեմ: Ինչպես այժմ է պարզված, իսկապես ժողովրդի այդ թշնամի Բերիան տարել է նացիոնալիստական քաղաքականություն և աշխատել է ՍՍՌ-ի եղբայրական ժողովուրդներին հանել միմյանց դեմ:

Ենելով վերը շարադրվածից և ղեկավարվելով քր. դատ. օր-ի 4-րդ հոդվածի 5-րդ կետով՝

ՄԻՋՆՈՐԴՈՒՄ ԵՄ՝

Դատապարտյալներ Վազգեն Կարապետի Զալոյանի և Գրիգոր Մակարի Ներսիսյանի նկատմամբ Հայկական ՍՍՌ-ի Գերագույն դատարանի հատուկ կոլեգիայի 31/12-35 թ. դատավճիռը բեկանալ և նրանց նկատմամբ գործը կարճել քր. դատ. օր-ի 4-րդ հոդ. 5-րդ կետով:

Կցվում է գործը մեկ հատորից:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԴԱՏԱԽԱՉԻ ՏԵՂԱԿԱԼ, ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՐՐՈՐԴ ԴԱՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ
/Ք.Ս. ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ/**

**Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 571, ց. 5, գ. 423, թ. 5-6 շրջ.:
Պատճեն: Մեքենագիր:**

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՄԱՐԻԱՄ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Հայ գաղթականների և որբերի հիմնախնդիրները Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթում (1918-1923 թթ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2020, 191 էջ:

ՀՀ ԳԱԱ Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և մամովի պատմության բաժնում կատարված կարևորագույն ուսումնասիրություններից է բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող Մարիամ Հովսեփյանի «Հայ գաղթականների և որբերի հիմնախնդիրները Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթում (1918-1923 թթ.)» աշխատությունը: Այն տպագրվել է Պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ: Գրքի խմբագիրն է ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արեն Խառատյանը:

Կ. Պոլսում հրապարակված «Ճակատամարտ» օրաթերթը գաղափարական շարունակությունն էր նոյն քաղաքում 1909-1915 թթ. լույս տեսած ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնական օրգան «Ազատամարտի»: Աշխատության հեղինակը առաջարանում նշում է, որ «Ճակատամարտ» պարբերականի փորձառու աշխատակազմի շնորհիվ նրա հրապարակումներն ամենօրյա պարբերականությամբ իրական պատկերացումներ էին տալիս Առաջին աշխարհամարտի ավարտից՝ Մուտքոսի զինադադարից հետո Թուրքիայում ստեղծված իրավիճակի, Հայկական հարցին առնչվող զարգացումների, արևմտահայության բեկորների օրիհասական գոյապայքարի, Հայաստանի Առաջին հանրապետության անցուղարձի և այլ երկրների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների, աշխարհաքաղաքական ընթացիկ փոփոխությունների վերաբերյալ:

Հայ բազմահազար տարագիրների և որբերի ծանր կացությունն ու զանազան հիմնախնդիրները լուսաբանվում էին «Ճակատամարտ» պարբերականի մի քանի խորագրերի ներքո («Վերապրողները», «Գավառի ձայներ»,

«Հայկական կյանք», «Մեր խոսքը»): Ըստ թերթի դիտարկումների, որոնք հմտորեն վերլուծել է հեղինակը, պատերազմի ավարտից հետո 1918-1919 թվականները, ըստ էության, նմանվում էին 1908 թ. հովհանքի Թուրքիայում կատարված հեղաշրջմանը հաջորդած ժամանակահատվածին: Այդ առումով տեղին է մեջբերված Կ. Պոլսի «Ազատամարտի» և նրա իրավահաջորդ «Ճակատամարտի» պատասխանատու խմբագիր, արևմտահայ հայտի գրող և հրապարակախոս Հակոբ Սիրունու խոսքը. «Գինովութեան նոր շրջան բացուեր էր: Ճիշտ՝ ինչպէս որ եղեր էր 1908 թ. յովիսին: Հիմա ալ ազատութիւնը եկեր էր, բայց ի՞նչ սպանդէ մը յետոյ» (էջ 6):

Այս՝, ազատությունը նորից հայտնվել էր օսմանյան Թուրքիայի երկնակամարում, սակայն հայ ժողովրդի, հայ ազգաբնակչության մեծագույն մասի ողջակիզումից հետո: Եվ այդ չակերտավոր ազատությունը երևութական էր, քանզի պարտադրվել էր դաշնակիցների կողմից (Անգլիա, Ֆրանսիա), և շուտով, շատ շուտով այն իսպան վերանալու էր:

Ուստինասահրության հեղինակը փաստարկում է, որ սույն պարբերականը 1918-1922 թթ. գրեթե բոլոր համարներում ամենայն հետևողականությամբ անդրադարձել է Թուրքիայում հայ գաղթականների ունեցողկման և հայ որբերի ուժացման խնդիրներին:

Գաղթականների ծանր, անելանելի կացությանն ու հենց «հայ գաղթական» հայկացությանը թերթի տված սույն ընդհանրական բնորոշումն է այս ծևակերպումը. «Գաղթակա՝ն... Անոնն է այս այն անհարմար բազմութիւններուն, որոնք աշխարհի աշխարհ, քաղաքի քաղաք ման կուգան կապոցներով, որպէս զի շնչելու տեղ մը գտնեն: Անոնն է այն բիրահազար դժբախտներուն, որոնք իրենց հայրենիքին մեջ անգամ չունեցան անկիւն մը կամ ողջ մնալու ապահովութիւն և ափ կառնեն ուր որ կրնան: Գաղթական է, մեկ խօսքով, մայր-երկրի բնակչութիւնը կէս առ կէս, եթէ ոչ աւելի» (էջ 7):

Մ. Հովսեփյանը օրաթերթի համարներում առկա բազմառատ նյութերի համադրությամբ հստակ և համոզիչ կերպով է ներկայացնում այն տեսակետը, որ Մուդրոսի գինադադարից հետո, արդեն խաղաղ ժամանակ թուրքական իշխանությունները իրենց հայրենի օջախները վերադարձող արևմտահայության բեկորների հանդեպ կիրառեցին նոյն դաժան ու նողկայի քաղաքականությունը, ինչը որ կիրառել էին հայ ժողովրդին դեպի արարական անապատներ աքսորելիս:

Տարագիր հայերի վերադարձի ճանապարհին թուրք պաշտոնյաները հարուցում էին հնարավոր բոլոր արգելվներն ու խոչընդոտները: Բազմաթիվ փաստեր են բերվում, թե ինչպէս հայերին օրերով և շաբաթներով պահում էին տարբեր կայարաններում, բաց երկնքի, անձրևի և ձյան տակ: Նպատակը պարզ

Էր: Գաղթականները ուժասպառ էին լինում, հիվանդանում և մահանում ցրտից ու սառնամանիքից կամ սովամահ լինում տունդարձի ճանապարհներին:

Շերտում գետեղված նյութերը վկայում են, որ արևմտահայերն ու նրանց քաղաքական պատասխանատունները սխալվել էին՝ կարծելով, թե զինադադարից հետո իրենց համար ստեղծվելու էր բնականոն ու տանելի իրավիճակ:

Շուրջքական իշխանությունների դաժանությունը ընդունում էր անգամ զավեշտայի բնույթ: Այսպես, 1919 թ. օգոստոսին «Ճակատամարտը» տեղեկացնում էր կառավարության այն որոշման մասին, որով գավառային իշխանություններին հրահանգ էր տրվել տասանորդի տուրք գանձել բոլոր հայկական բնակավայրերից, որոնցում դեռևս նոր-նոր էին պատսպարվել գաղթից վերադարձած հայ տարագիրները: Այս առումով անչափ բնութագրական է թերթի դիտարկումը. «Այս պատկերին առջև մարդ կը մնայ ապշած. մի՞թէ աշխարհի վրայ կը գտնուի կառավարություն մը, որ ըլլայ այնքան անողորմ, որ մտքն անցնէ տասանորդի տուրք գանձել այնպիսի ժողովուրդէ մը, որ վերջին 5-6 տարիներու ընթացքին յայտարարուած էր օրենքէ դուրս, անոր մեծ մասը մարդ գազաններու և վայրենի գազաններու կեր դարձած է, թափառած է պետութեան զանազան մասերը, առանց գործի, առանց բնակարանի, կորսնցուցած ամեն բան, մերկ վերադարձած է իր աւերուած օջախը» (Էջ 19-20):

Աշխատության էջերում լուսաբանվել են բազմազան ու բազմաբնույթ խնդիրներ: Դրանք վերաբերում են հայ գաղթականների վերադարձի և նրանց կողմից լրկած գոյցերին առնչվող խնդիրներին, բռնի իսլամացված հայ որբերի և հայուհիների ճակատագրին, որբերի ստացած կրթության որակին ու մակարդակին, գաղթականների և որբերի խնամատարության համար Հայաստանի Սուածին հանրապետության կիրառած ջանքերի լուսաբանմանը, հանուն որբերի գոյատևման հայրենիքի տուրքի ներդրման գաղափարին և այլն:

Խորապես ուսումնասիրելով Կ. Պոլսում հրապարակվող պարբերականի 1918-1923 թթ. համարները (ի դեպ, դա ահոելի աշխատանք է՝ հեղինակը վերջաբանի փոխարեն հրապարակում է իր ուսումնասիրության արդյունքները, որոնցից առավել կարևոր են.

1. «Ճակատամարտը», ուշադրության կենտրոնում պահելով գաղթականների և որբերի հիմնախնդիրները, ոչ միայն պարզապես նկարագրել է վերջիններիս կացությունը, ոչ միայն ներկայացրել է նրանց կենսապայմանների և ապելակերպի պարզ նկարագրությունը, այլև վերհանել է այս խավին պատկանող մարդկանց առջև ծառացած բազում խնդիրներն ու դրանք ծնող պատճառները:

2. Պարբերականը բացահայտ կերպով խոսել է թուրքական իշխանությունների կողմից հայ գաղթականների և որբերի նկատմամբ ուղղորդված, վերջիններիս ֆիզիկական ոչնչացմանը միտված հայսապան քաղաքականության մասին:

3. «Ճակատամարտը» պատմության դատաստանի առջև կոնկրետ փաստերով և օրինակներով վկայել է ցեղասպանությունից մազապուրծ եղած հայ գաղթականների ունեցրկման, նրանց, ինչպես նաև հազարավոր որբերի բռնի կրոնափոխման՝ թուրքացման մասին:

4. Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրումից հետո այդ երկրում առավել հակահայկական ու հայացինց պետական քաղաքականության ընդունումից հետո օրաթերթը դադարել է սեփական հրապարակումներով հանդես գլամ մասնավորապես հիշյալ կարևոր հիմնահարցերի վերաբերյալ՝ բավարարվելով լոկ խորհրդային Հայաստանի պարբերականներից արտատպումներով:

5. Սեփական հրապարակումների միջոցով լրագիրը ճշմարտացի պատկերացում է տվել ոչ միայն Թուրքիայում հայ գաղթականների և որբերի հանդեպ եղած վերաբերմունքի և տարվող պետական քաղաքականության, այլև Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում և հետագայում կազմավորված Խորհրդային Հայաստանում մշակված և իրագործված քաղաքական ու տնտեսական ծրագրերի մասին:

6. Պարբերականի տեսադաշտից չեն վրիպել նաև հայկական գանազան գաղթօջախների կողմից հանուն եղեռնապուրծ հայ գաղթականների և որբերի արված ձեռնարկները, որոնք բնավ չեն խանգարել «Ճակատամարտի» խմբագրակազմին մատնանշել և քննադատել նկատվող բացերն ու թերությունները, կատարել անհրաժեշտ առաջարկություններ:

Որպես այս ամենի ամփոփում նշենք, որ Մարիամ Հովսեփյանի կատարած բարձրարժեք աշխատանքն աչքի է ընկնում շարադրման գեղեցիկ ու հստակ ռեժիմի: Կ. Պոլսում XX դարասկզբին լույս տեսած «Ճակատամարտի» հավաքածուն հայ պատմաբան Մ. Հովսեփյանի համար ծառայել է որպես կարևոր ու լիարժեք սկզբնադրյուր հայ գաղթականների ու որբերի հիմնախնդիրները քննական վերլուծության և արժևորման ենթարկելու համար:

Այո՛, դա անվերապահորեն այդպես է, քանզի «Ճակատամարտի» էջերում հրապարակվել են Հայ դատին ու մասնավորապես հայ գաղթականների ու որբերի հիմնախնդիրներին առնչվող բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք ունեն սկզբնադրյուրային վավերականություն ու նշանակություն:

Վաստակաշատ պատմաբանի սույն աշխատությունը նախատեսված է պատմաբանների, հասարակագետների ու քաղաքագետների, հայ մամուլի և հասարակական մտքի արգասիքներով հետաքրքրությունների համար:

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԳԻՏԱԿԱՆ ԼՐԱՏՈՒ

ՀՀ ԳԱԱ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԾ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմաբ ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչությունը 2021 թ. լոյս է ընծայել ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, արվեստագիտության թեկնածու Մերի Կիրակոսյանի «ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի կազմակերպած գիտական միջոցառումները» գրքովկը (գիտ. խմբ.՝ արվեստագիտության դոկտոր Աննա Ասատրյան):

Մ. Կիրակոսյանը օգտվել է մասնավորապես Արվեստի ինստիտուտի արխիվից, որտեղ պահպանվել են տարբեր տարիների գիտական միջոցառումների հրապարակումները, գիտական և արխիվային նյութեր՝ նամակներ, գրություններ, հուշեր:

Արվեստաբանը, անդրադարձ կատարելով ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի կազմակերպած գիտական նստաշրջաններին ու սեմինարներին, մեկտեղել է տարբեր տարիների գիտական միջոցառումներին առնչվող պատմական փաստերն ու ժամանակագրությունը: Նկատենք, որ մինչ այդ նմանատիպ աշխատանք չի հրականացվել:

Եթինակը կազմել է նաև վերոնշյալ միջոցառումների մասին ակադեմիական ու պարբերական մամուլում տպագրված արձագանքների գիտական լրատուն և այդ միջոցառումների վերաբերյալ նյութերի հրատարակված ժողովածուների մատենագիտությունը՝ ժամանակագրական և այբբենական կարգով:

Մանրամասն ներկայացվում են տարբեր տարիների գիտական նստաշրջանների ընթացքում արձարձված կարևորագույն թեմաները, անդրադարձ է արվում դրանց բացառիկ դերին ու նշանակությանը:

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գործունեության ընթացքում կազմակերպվել են տասնյակ գիտական նստաշրջաններ, սիմպոզիումներ և սեմինարներ: Այդ ամենի սկիզբը դարձավ 1961 թ. Ազակերդի քաղաքում բացված գիտական սեմինարը, որին հաջորդեցին մի շարք նստաշրջաններ, որոնք ընդգրկեցին արվեստի գորեթե բոլոր ճյուղերը՝ կերպարվեստ, երաժշտագիտություն, ճարտարապետություն, դեկորատիվ կիրառական արվեստ, դիզայն, թատերական արվեստ և կինոարվեստ:

Ետագայում Արվեստի ինստիտուտը գիտական միջոցառումներ կազմակերպեց թե՝ Հայաստանում Ալավերդիում, Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր), Ղափանում (այժմ՝ Կապան) Նոյեմբերյանում, Երևանում, Արգական գյուղում, և թե՝ նրա սահմաններից դուրս՝ Թբիլիսում, Մոսկվայում, Իտալիայում:

Միջազգային համագործակցության տեսանկյունից Մ. Կիրակոսյանը կարևորել է հայ-հիտալական կապերի հաստատումը: Միլանի հայ մշակույթի ուսումնասիրության և վավերագրման կենտրոնի և ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի գործակցության կարևոր արդյունքներից էին հայ արվեստին նվիրված միջազգային սիմպոզիումները (1975, 1977, 1981, 1985, 1988): Դրանք խթանեցին հայագիտական մտքի առաջընթացը, նպաստեցին տարբեր երկրների գիտնականների միջև համագործակցության ամրապնդմանը:

Միջհանրապետական գիտական նստաշրջանների ընթացքում հատուկ կարևորություն ստացան 1970-ական թթ. սկիզբ առած հայ-վրացական գիտական շիումները, Հայաստանի և Վրաստանի արվեստի հիմնահարցերին նվիրված համատեղ գիտական կոնֆերանսները (1979, 1981, 1989):

Կարևոր է նաև անդրադարձը հայ արվեստի մեծանուն ներկայացուցիչների հորեայաններին նվիրված գիտական միջոցառումներին: Ականավոր հորեայարներից էին, օրինակ՝ Արամ Խաչատրյանը, Ալեքսանդր Սպենդիարյանը, Կոմիտասը, Տիգրան Չուփաճյանը, Առն Բաբաջանյանը, Հովհաննես Չերթյանը, Սայաթ-Նովան, Մոմիկը, Ռուբեն Դրամբյանը, Մարտիրոս Սարյանը, Հակոբ Հովհաննեսյանը, Ժանսեմը, Հովհաննես Այվազովսկին, Վարդգես Սուլեյնյանը և այլք:

Մերի Կիրակոսյանը մանրամասն անդրադարձել է նաև Արվեստի ինստիտուտի երիտասարդ արվեստաբանների խորհրդի գործունեությանը, որը սկիզբ է առել 2004 թ. Երիտասարդ արվեստաբանների խորհրդի ստեղծմամբ: Այն երիտասարդ արվեստաբանների համար հնարավորություն ընձեռեց մասնակցելու տարբեր գիտական միջոցառումներին: Հարկ է նշել, որ Երիտասարդ արվեստաբանների խորհրդը Արվեստի ինստիտուտի օգնությամբ կազմակերպել է արդեն 14 գիտական նստաշրջաններ, որոնց մասնակցել են Հայաստանի մի շարք բուհերի և գիտական կենտրոնների երիտասարդ արվեստաբաններ, ինչպես նաև օտարերկրացի մասնագետներ՝ Իրանից, Վրաստանից, Ռուսաստանի Դաշնությունից, Ֆրանսիայից: Երիտասարդ արվեստաբանների գիտական նստաշրջաններին հաջորդել են դրանց գիտական նյութերի ժողովածուների հրապարակումները:

«ՀԱՅ արվեստի ինստիտուտի և այլ գիտակրթական հաստատությունների համագործակցության վերաբերյալ տեղեկատվության մեջ նշվում է, որ Արվեստի ինստիտուտը կազմակերպել է 84 գիտական նստաշրջան:»

Մերի Կիրակոսյանի աշխատանքը արժեքավոր է արվեստագիտության ոլորտում պատմական աշխատավայրական տվյալների և նյութերի մեկտեղման առումով:

ՄԱՐՏԻՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Արվեստագիտության թեկնածու

ՄԵՐՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ ՏԱՐԱՆԴՎՈՐ ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ ԵՎ ՄԱՆԿԱՎԱՐՃԸ

«ՀԱԱ թղթակից անդամ, «Հ մշակույթի վաստակավոր գործիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Աելիտա Դոլուխանյանը ծնվել է 1942 թ. փետրվարի 14-ին Երևանում, ՀԿԿ Ազգաբեկովի (այժմ՝ Վայք) շրջկումի առաջին քարտուղար Գուրգեն Դոլուխանյանի և շրջկենտրոնի միջնակարգ դպրոցի ուսմասվար Աղավնի Սարուխանյանի ընտանիքում, որն էլ մեծապես նպաստեց ապագա գիտնական-մանկավարժի կայացմանը։ Կանցնեն տարիներ, և «Եվրոպացի հայագետներ» մատենաշարի չորրորդ՝ «Էդուարդ Դյուլորիեն հայագետ», հատորը (2004) Ա. Դոլուխանյանը կնվիրի իր «ընտանեկան սրբությունների» հոր՝ Գուրգեն Դոլուխանյանի, մոր՝ Աղավնի Սարուխանյանի և եղբոր՝ Լևոն Դոլուխանյանի պայծառ հիշատակին։

Ա. Դոլուխանյանը 1959 թ. գերազանցությամբ ավարտել է Երևանի Շահումյանի անվան հ. 1 միջնակարգ դպրոցը և ընդունվել Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմալեզվագրական ֆակուլտետը, որը գերազանցությամբ ավարտել է 1964-ին՝ ուսումնառության տարիներին լինելով Լենինյան կրթաթոշակառու։

Ա. Դոլովսանյանը 1964 թ. ընդունվել է նոյն ինստիտուտի ասպիրանտուրա՝ «Հայ հին գրականություն» մասնագիտությամբ (գիտական ղեկավար՝ Ասատոր Մնացականյան): 1968 թ. ավարտել է ասպիրանտուրան և աշխատանքային գործունեությունն սկսել հարազատ բուհում, որը շարունակվում է ցայսօր: Ա. Դոլովսանյանը 1969 թ. ինստիտուտի ասպիրանտուրայի բաժնի վարիչն էր, այնուհետև անցել է դասախոսական աշխատանքի նախ՝ որպես Հայ գրականության ամբիոնի դասախոս (1969-1970), ավագ դասախոս (1970-1975), ապա՝ դոցենտ (1975-1979):

1972 թ. պաշտպանել է ատենախոսություն՝ «Ներսես Մոկացի» թեմայով և ստացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

1979-1989 թթ. Ա. Դոլովսանյանը <ՊՄԻ-ի Մայրենի լեզվի և գրականության ֆակուլտետին առընթեր մասնագիտացված խորհրդի գիտքարտության էր:

1989 թ. պաշտպանում է «Հոգու և մարմնի պրոբլեմը միջնադարի հայ քնարերգության մեջ» թեմայով ատենախոսությունը և ստանում բանասիրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան, իսկ 1990-ին՝ պրոֆեսորի գիտական կոչում:

1990-ին Ա. Դոլովսանյանն ընտրվում է <ՊՄԻ Հայ գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի (2013-ից՝ Հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի) նորաստեղծ ամբիոնի վարիչ:

Անվանի գրականագետող 2000-ին ընտրվում է Հայաստանի գրողների միության անդամ՝ հետագայում ակտիվորեն մասնակցելով <ԳՄ աշխատանքներին: Երկար տարիներ է, ինչ նա <ԳՄ «Գրական թերթի» խմբագրական խորհրդի անդամ է: 2008 թ. «Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայագետ» աշխատության համար արժանացել է <ԳՄ «Նիկոլ Աղբայան» մրցանակին:

Գրականագիտության ասպարեզում ծանրակշիռ վաստակի համար Ա. Դոլովսանյանը 2010-ին ընտրվում է <<ԳԱԱ թղթակից անդամ՝ «Գրականագիտություն» մասնագիտությամբ՝ դառնալով <<ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժնմունքի պատմության մեջ առաջին կին գիտնականը: Ա. Դոլովսանյանի գրականագիտական հետաքրքրությունների ոլորտում մշտապես եղել են ինչպես հայ հին, միջնադարյան, նոր և նորագույն գրականության ուսումնասիրության հարցերը, այնպես էլ հայագիտության խնդիրներն ու բնագրագիտական և աղբյուրագիտական աշխատանքները: Գիտնականը մեծ ուշադրություն է դարձրել նաև գրականության տեսության և հայ գրականության ժանրային համակարգին վերաբերող հարցերին: Նա հեղինակ է 33 գրքերի ու մենագրությունների, շուրջ 675 գիտական և գիտահանրամատչելի հոդվածների, որոնք հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, լեհերեն և սերբերեն լեզուներով լույս են տեսել Հայաստա-

նում, Ռուսաստանում, Լեհաստանում և Չեռնոգորիայում հրատարակվող գիտական ժողովածուներում ու պարբերականներում, գրականության հարցերին նվիրված հանրագիտարաններում։ Դեռևս ուսանողական տարիներից զեկուցումներով հանդես է եկել միջազգային, միութենական և հանրապետական բազմաթիվ գիտաժողովներում։

Ա. Դոլովսանյանը էական ներդրում ունի հայ հին և միջնադարյան գրականության ուսումնասիրության մեջ։ Ինչպես նշել է Անուշավան Զաքարյանը, Ա. Դոլովսանյանը «մեր օրերի նշանավոր միջնադարագետներից է» («Հանրաճանաչ հայագետ-մանկավարժը», 2017)։ Նա զբաղվել է հայ միջնադարյան գրականության խնդիրների ուսումնասիրությամբ։ «Հոգու և մարմնի արորթեմը միջնադարի հայ քնարերգության մեջ» աշխատությունը (1987), որը հիմք դարձավ վաստակաշատ հայագետի դոկտորական ատենախոսության համար, նոր խոսք էր միջնադարյան հայ քնարերգության ուսումնասիրության պատմության մեջ, և առաջին հետազոտությունն էր, որտեղ «ամբողջացված է ինչպես տեսական և փիլիսոփայական, այնպես էլ բանահյուսական և գրական ողջ նյութը՝ պատմական զարգացման փուլերի և ուրիշ ժողովուրդների փիլիսոփայության ու գրականության մեջ եղած համանման երևույթների բացահայտմամբ»։ <<ԳԱԱՍ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի գիտխորհրդի որոշմամբ հրատարակված «Պրօբլեմու դաշտ և տեղային պատմությունների համար»>> աշխատությունը (2008) նպաստեց հայագետի երկարամյա ուսումնասիրության արդյունքների միջազգայնացմանը՝ դրանք ներկայացնելով ուսալեզու ընթերցողին։

Գիտական հետազոտություններին զուգահեռ՝ միջնադարի հայ գրականության բնագրերի բնագրագիտական, տեքստաբանական և ձեռագրագիտական աշխատանքների շնորհիվ անվանի միջնադարագետը հրատարակել և գիտական շրջանառության մեջ է դրել մի շարք արժեքավոր բնագրեր, այդ թվում՝ բանաստեղծ, կրթական-լուսավորական գործիչ, փիլիսոփա Ներսես Մոլացու (1575-1625) «Բանաստեղծությունները» (1975, 1985) և հայ բանաստեղծ, մշակութային գործիչ Խաչատուր Կեչառեցու (մոտ 1260-1331) «Տաղերը» (1988)։

Ա. Դոլովսանյանն անդրադեմ է նաև նոր շրջանի հայ գրականությանը։ <ՊՄՀ գիտխորհրդի երաշխավորությամբ հրատարակված «Նորայր Աղայանի ստեղծագործությունը» (2011) աշխատության մեջ մանրամասն ներկայացված է նրա՝ որպես արձակագրի, դրամատուրգի, հրապարակախոսի և գրականագետի վաստակը։

Ժամանակակիցներին նվիրված հետազոտությունների յուրահատուկ ուղղություններից է սփյուռքահայ անվանի գործիչների պոեզիայի ուսումնա-

սիրությունը: «Շառլ Ազնավուրը բանաստեղծ» (2002) գրքում ընթերցողի առջև հանունում է հանճարեղ շանսոնիեի սիրո աշխարհը: Ֆրանսերենի նրբություններին քաջատեղյակ գրականագետը բացահայտում է Ազնավուրի ստեղծագործության ակնհայտ հարազատությունը շարականներին, ինչպես նաև ազգային պատկանելության կարևոր դերը Վերջինիս կենսափիլիսոփայության ձևավորման գործում:

Արգենտինահայ բանաստեղծութի, <<ԳԱԱ պատվավոր դոկտոր Ալիսիա Կիրակոսյանի ծննդյան 80-ամյա հոբելյանի կապակցությամբ Գրականության ինստիտուտի գիտխորհրդի որոշմամբ հրատարակվեց Ա. Դոլուխանյանի հեղինակած «Ալիսիա Կիրակոսյանի քնարերգությունը» (2016)¹ բանաստեղծությունու պոեզիայի հետազոտությանը նվիրված հայերեն առաջին ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Վերջին տարիներին բազմավաստակ հայագետի գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում է Եվրոպական, մասնավորապես ֆրանսիական հայագիտության պատմության ուսումնասիրությունը՝ ֆրանսիական դասական հայագիտության սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը: Այս ասպարեզում նրա կատարած հետազոտությունների հանրագումարը դարձավ 2000 թ. «Եվրոպացի հայագետներ» մատենաշարի ստեղծումը, որը ճանապարհ հարթեց հայագիտության նոր ճյուղի ուսումնասիրության համար և գիտական հանրությանը ներկայացրեց հայ մշակույթին անուրանալի նպաստ բերած Եվրոպացի հայագետներ Ֆելիքս Նևի («Ֆելիքս Նևի և հայ քրիստոնեական մատենագրությունը», 2001), Մարի Ֆելիխսիտե Բրոսսե («Մարի Ֆելիխսիտե Բրոսսեն հայագետ», 2002), Վիկտոր Լանգլուայի («Վիկտոր Լանգլուան հայագետ», 2003), Էդուարդ Դյուլորիեի («Էդուարդ Դյուլորիեն հայագետ», 2004), Ֆրեներիկ Ֆեյրի («Ֆրեներիկ Ֆեյրին հայագետ», 2008), Ֆրեներիկ Մակլերի («Ֆրեներիկ Մակլերը հայագետ», 2011) և Սեն-Մարտենի («Ա.-Ժ. Սեն-Մարտենը հայագիտության հիմնադիր», 2014) գիտական վաստակն ամբողջացնող հետազոտությունները: Ուշագրավ է, որ վաստակաշատ հայագետն անդրադարձել է նաև մեր ժամանակակցին՝ XX դ. վերջին քառորդի և մեր օրերի ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ, կովկասագետ, արևելագետ և լեզվաբան Ժան-Պիեռ Մահեի («Ժան-Պիեռ Մահեն հայագետ», 2020) հայագիտական ժառանգության ուսումնասիրությանը:

Գրականության ինստիտուտի գիտխորհրդի որոշմամբ հրատարակված «Ֆրանսիացի հայագետներ (19-20-րդ դարեր)» ստվարածավալ մենագրությունը (2018), որտեղ ներկայացված է XIX-XX դդ. ֆրանսիացի նշանավոր հայագետների հայագիտական ժառանգությունը, բացադիկ է իր նշանակությամբ, քանի որ ոչ հայ, ոչ արտասահմանյան գրականության մեջ

Նման խորությամբ ու ծավալով անդրադարձ դեռևս չէր եղել: Թեև ֆրանսիացի հայագետներ շատ կան, սակայն աշխատության մեջ հեղինակն ընդգրկել է ամենանշանավորներին, նրանց, ովքեր մեծ ներդրում են ունեցել հայ գրականությունն աշխարհին ներկայացնելու գործում, հայ գրականությունը, պատմությունն ու մշակույթը կապել են համաշխարհայինին և ցույց տվել հայ ժողովրդի դերը բոլոր ժամանակներում: Աշխատությունն առանձնահատուկ նշանակություն ունեցավ նաև հեղինակի գիտական կենսագրության մեջ՝ դառնալով հայ ժողովրդի գրականության և պատմության վերաբերյալ վաստակաշատ հայագետի մտորումների և երկարատև աշխատանքի հանրագումարը:

Ա. Դոլուխանյանի բազմալար գործունեության կարևոր ուղղություններից մեկն էլ թարգմանչական արվեստն՝ Է՛ թարգմանությունները ֆրանսերենից ու անգլերենից, որը, մի կողմից, արտասովոր է հետազոտող գիտնականի ու մանկավարժի համար, բայց մյուս կողմից է՝ միանգամայն տրամաբանական ու բնորոշ բանաստեղծական նույր զգացողությամբ օժտված գրականագետի համար: Նրա թարգմանչական գործունեության պսակը դարձավ Սոնյա Վայցի «Խոստացա, ես կպատմեմ» գրքի հայերեն թարգմանությունը:

Նշանակալի է մանկավարժի աստվածատուր ձիրքով օժտված գիտնականի ներդրումը երիտասարդ կադրերի պատրաստման գործում: Նրա դեկավարությամբ պաշտպանվել է թեկնածուական տասնչորս ատենախոսություն: Ա. Դոլուխանյանի մանկավարժական գործունեության կարևոր ասպարեզն է ուսումնական և ուսումնամեթոդական ձեռնարկների, այդ թվում՝ «Հայ գրականության դասավանդման մեթոդիկա» (2006), «Հայ գրականության պատմություն» (2006), «Հայ գրականության տեսություն» (2006), «Հայ ժողովրդական բանահյուսություն» (2008), «Դրվագներ հայ գրաքննադատական մտքի պատմությունից» (2009), «Հայ միջնադարյան գրականության հիմնական ուղղություններն ու ժանրերը» (2012), «Գեղարվեստական գրականության վերլուծման մի քանի սկզբունքներ» (2013), «Ծրագիր հայ ժողովրդական բանահյուսության» (2014), «Ծրագիր հայ հին և միջնադարյան գրականության» (2014), «Հայ ժողովրդական բանահյուսության դասավանդման մեթոդիկա» (2014), «Հայ հին և միջնադարյան գրականություն» (2014) և այլ աշխատանքների հրատարակումը:

Վերջին տարիներին Ա. Դոլուխանյանը սերտորեն համագործակցում է ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի հետ՝ իր գիտական գործունեությամբ զգալիորեն նպաստելով միջգիտակարգային հետազոտությունների ծավալմանը: 2012 թ. հունիսի 21-ին Արվեստի ինստիտուտը գումարեց Սայաթ-Նովայի ծննդյան 300-ամյակին նվիրված հոբելյանական գիտական նստաշրջան, որի

աշխատանքներին «Զարլզ Դառևերթի «Սայաթ-Նովա» աշխատությունը» ուշագրավ գեկուցումով մասնակցեց Ա. Դոլովսանյանը: Նոյն թվականին հրատարակվեց նստաշրջանի գեկուցումների ժողովածուն, որի խմբագրական խորհրդի կազմում ընդգրկվեց նաև ճանաչված գրականագետը: 2014 թ. դեկտեմբերի 12-ին Արվեստի ինստիտուտում տեղի ունեցավ «Տիգրան Չուխանյանի ստեղծագործությունը» գիտական նստաշրջանը: «Արշակ Երկրորդ» օպերայի գովակյանական լիբրետոն» գեկուցման մեջ անվանի հայագետը խոր վերլուծության ենթարկեց հայոց անդրանիկ օպերայի գովակյանական լիբրետոն հայ և օտար պատմիչների թողած աղբյուրների ուսումնասիրության համատեքստում: 2015-ին հրատարակվեց սույն գիտական նստաշրջանի նյութերի ժողովածուն. Ա. Դոլովսանյանը վերստին ընդգրկվեց խմբագրական խորհրդի կազմում:

Վաստակաշատ հայագետն իր ծանրակշիռ խոսքն է ասել Կոմիտասագիտության ասպարեզում ևս: 2019-ին լրացավ Կոմիտասի ծննդյան 150-ամյա հորեանը: <<ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտն այդ տարեդարձը նշանավորեց ինչպես Մոսկվայում և Երևանում կայացած գիտական նստաշրջաններով, այնպես էլ «Կոմիտասականի» երրորդ հատորի հրատարակմամբ: Ի տարբերություն նախորդ հատորների (1969, 1981), ժողովածուն ուներ միջգիտակարգային բնույթ և համախմբել էր ինչպես երաժշտագիտության, այնպես էլ կերպարվեստագիտության, գրականագիտության և բալետագիտության ոլորտների առաջատար մասնագետներին: «Ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը Կոմիտասի մասին» ուսումնասիրության մեջ Ա. Դոլովսանյանը գիտական շրջանառության մեջ դրեց Մակլերի՝ Կոմիտասի անձին ու գործին տվյալ գնահատականները, որոնք «կոմիտասագիտության համար մշտապես արդիական են»: Նշենք, որ 1909 թվականին ֆրանսիացի արևելագետ-հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերն այցելել է Էջմիածին, անձամբ ծանոթացել Կոմիտասի հետ և նրա մասին բացարիկ հուշեր թողել իր ճամփորդական ուղեգրության մեջ, ինչպես նաև «Երաժշտությունը Հայաստանում» արժեքավոր գրքույկում: Ա. Դոլովսանյանը դարձյալ ընդգրկված էր «Կոմիտասականի» երրորդ հատորի խմբագրական խորհրդի աշխատանքների մեջ:

Հայ Առաքելական Ուղղափառ Սուրբ Եկեղեցու Ռուաստանի և Նոր Նախիջևանի թեմը 2019 թ. սեպտեմբերի 20-22-ին Մոսկվայում գումարեց «Национальная классика в мировом художественном контексте» խորագրով միջազգային գիտական կոնֆերանսը՝ նվիրված Հովհաննես Թումանյանի և Կոմիտասի ծննդյան 150-ամյա հորեաններին: Լիազումար նիստում Ա. Դո-

լուսանյանը հանդես եկավ «Յնամենիտայ ֆրանցուսկի արմենօվեդ Փրեդերիկ Մակլեր օ Կոմիտաս» արժեքավոր գեկուցմամբ:

Արվեստի ինստիտուտի կոմիտասագիտական հոբելյանական միջոցառումների եզրափակիչ ակորդը դարձավ ինստիտուտի և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի համատեղ, << ԿԳՄՍ նախարարության Գիտության կոմիտեի ֆինանսավորմամբ, 2019 թ. նոյեմբերի 29-30-ին իրավիրած «Կոմիտաս – 150» գիտական նստաշրջանը, որտեղ Ա. Դոլուսանյանն անդրադարձավ Ֆրեդերիկ Մակլերի և Կոմիտասի մարդկային ու ստեղծագործական առնչություններին:

Զգայի է գիտականի ներդրումը սպենդիարյանագիտության ասպարեզում: 2021 թ. նոյեմբերի 1-ին լրացավ հայ ականավոր կոմպոզիտոր, դիրիժոր և երաժշտական-հասարակական գործիչ Ալեքսանդր Սպենդիարյանի ծննդյան 150-ամյա հոբելյանը: << ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտը 2021 թ. դեկտեմբերի 14-16-ին Երևանում հեռավար ծնաշակով գումարեց «Ալեքսանդր Սպենդիարյան – 150» միջազգային գիտական եռօրյա նստաշրջանը, որի աշխատանքներին մասնակցեցին Հայաստանի, Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Լատվիայի, Նիդեռլանդների և Շվեյցարիայի գիտական համայնքների շուրջ 40 ներկայացուցիչները: Միջգիտակարգային գիտական նստաշրջանի լիազումար նիստում առաջինը հանդես եկավ Աելիտա Դոլուսանյան՝ “Լիբրետո օպերա «Ալմաստ» Ալեքսանդր Սպենդիարյան և պոեմա «Վզյաւ Տմկաբերդ» Օվաննեսա Տումանյան” հետաքրքիր ու արժեքավոր գեկուցումով:

Հատկապես ուզում եմ նշել Ա. Դոլուսանյանի համագործակցությունը Արվեստի ինստիտուտի գիտական պարբերականի և ակադեմիական արվեստագիտության առաջնեկի՝ «Արվեստագիտական հանդեսի» հետ: 2021 թ. Երկրորդ համարում տպագրված «Ալեքսանդր Սպենդիարյանի «Ալմաստ» օպերայի լիբրետոն և Հովհաննես Թումանյանի «Շմկաբերդի առումը» պոեմը» հոդվածում հեղինակը բացահայտեց, որ «Ալմաստ» օպերայում տեղ են գտել հատվածներ, որոնք Պարնոկը քաղել է «Անուշ» օպերայից: Ի դեպ, հանդեսի 2022 թ. 1-ին համարում կտպագրվի վաստակաշատ գիտնականի անգերեն հոդվածը՝ Արշիլ Գորկու նամականու վերաբերյալ: Սխալված չեմ լինի, եթե ասեմ, որ վերջին տարիներին Ա. Դոլուսանյանը հայ արվեստագիտության մեջ, տասնամյակների ընդմիջումից հետո, շարունակում է այն գործը, որն իր ժամանակին նվիրումով ու բարձր մակարդակով կատարում էր հայ գրող, քննադատ, բանասեր, լրագրող և հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանը:

Խորհրդանշական է, որ իր ուսումնասիրությունների ընթացքում հայագետն անդրադարձել է նաև Չոպանյանի՝ հայ հին գրականության արժևորմանը նվիրված աշխատություններին: «Արշակ Չոպանեանը եւ հայ հին գրա-

կանութիւնը» հետազոտության մեջ (2004) Ա. Դոլովսանյանը քննության է առել հայ հին և միջնադարյան գրականության խնդիրները Զոպանյանի նամակներում, անդրադարձել Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործության՝ նրա վերլուծությանը: Ինչպես նկատել է Վարդան Դերիկյանը, «հիշյալ գրքույկը կարելի է համարել Եվրոպական հայագիտությանը դիմելու նրա (Ա. Դոլովսանյանի – Ա.Ա.) նախաքայլը» (Նշվ. հոդվ.):

Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի և Ռուսաց լեզվի ու մշակույթի կենտրոնի նախաձեռնությամբ և բազմատադանդ գիտնականի ջանքերով 2021 թ. հրատարակվեց «Встречи с русской литературовой в Армении» գիտական հոդվածների ժողովածուն, որը կարևոր քայլ դարձավ հայ-ռուսական գրական առնչությունների գիտական ուսումնասիրության ասպարեզում: Նշանակալի է բազմավաստակ գիտնականի ներդրումը գիտական արժեքավոր հոդվածների ժողովածուներ կազմելու և հրատարակելու ասպարեզում: 2013-ից սկսած՝ նա հայ միջնադարի գորոդների և մատենագիրների, նոր և նորագոյն շրջանների հայ գրականության և գրականագիտության երևելի ներկայացուցիչների, գրական կոթողների ու հայագիտության առաջընթացի գործում մեծ դեր կատարած օջախների հոբելյանների կապակցությամբ կազմել և իր հեղինակած հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն առաջարաններով հրատարակել է գիտական հոդվածների 14 ժողովածու՝ «Անանիա Շիրակացի», 2012, «Հովհաննես Շիրազը և հայ ժողովրդական բանահյուսությունը», 2014, «Հովսեփ Օրբելին և «Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական էպոսը», 2015, «Հովսեփների ժողովածու, նվիրվում է Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում Մխիթարյան միաբանության հաստատման 300-ամյա հոբելյանին», 2021, «Սիլվա Կապուտիկյանի մանկավարժական ու բարյախոսական դասերը», 2018, «Հավերժ արդիական Ամենայն Հայոց բանաստեղծը», 2019, ««Սասունցի Դավիթ» էպոսի համահավաք բնագիրը և Հովսեփ Օրբելին», 2019, «Ղևոնդ Ալիշանը հանրագիտակ», 2020, «Նիկողայոս Արդուցը միջազգային ճանաչում ունեցող բյուզանդագետ և հայագետ», 2021, «Նաղաշ Հովսարան», 2022:

Տասնամյակներ շարունակ Ա. Դոլովսանյանը գիտական ու գիտամանկավարժական արդյունաշատ աշխատանքը հաջողությամբ գուգակցել է հասարակական ակտիվ գործունեության հետ, որպես իր երկրի ապագայով մտահոգ անհատականություն՝ միշտ ունեցել հստակ քաղաքացիական դիրքորոշում:

Ա. Դոլովսանյանն ընդգրկվել է «Գրականության և արվեստի բնագավառում գրականության ոլորտի ՀՀ պետական միջանակների շնորհման» և «Հանրապետության նախագահի մրցանակների շնորհման» գրականության

հանձնախմբերում: Նա Խ. Աբովյանի անվան <ՊՄՀ գիտխորհրդի և կառավարման խորհրդի, Գրականության ինստիտուտում գործող գիտական աստիճանաշնորհման «Գրականագիտության» 003 մասնագիտական խորհրդի, ինչպես նաև <<ԳԱԱ «Պատմաբանասիրական հանդեսի», <<ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի «Գրականագիտական հանդեսի», <<ՊՄՀ «Գիտական տեղեկագիր», «Հայագիտական հանդես» և «Մանկավարժության և հոգեբանության հիմնախնդիրներ» պարբերականների ու «Մանկավարժական համալսարան» պաշտոնաթերթի խմբագրական խորհուրդների անդամ է: 2021-ին ընտրվել է <<Հումանիզմի պրոբլեմների ակադեմիայի իսկական անդամ:

Հայրենիքը բարձր է գնահատել բազմատաղանդ գիտնականի գիտական և գիտամանկավարժական ծանրակշիռ վաստակը, որի համար նա արժանացել է <<մշակույթի վաստակավոր գործչի պատվավոր կոչմանը (2012), պարգևատրվել «Մովսես Խորենացի» մեդալով (2003), <<Կրթության և գիտության նախարարության «Ուկե հուշամեդալով» (2012), Ֆրիտյոֆ Նանսենի ոսկյա հուշամեդալով (2007), Խ. Աբովյանի անվան <<ՊՄՀ «Խաչատուր Աբովյան» մեդալով (2007), <<ԳՄ Գրական վաստակի համար մեդալով (2007), <<Ազգային ժողովի պատվիրակություն (2015, 2017) և այլն:

Ավարտելով խոսք՝ ուզում եմ ևս մեկ անգամ շնորհավորել մեր հմայիչ գործընկերոջը և նրան մաղթել արևշատություն, անձնական երջանկություն, նորանոր նվաճումներ ու ծեռքբերումներ գիտական, մանկավարժական ու հասարակական գործունեության մեջ՝ ի նպաստ գրականագիտության և արվեստագիտության, ի շահ հայագիտության առաջընթացի:

ԱՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ Արվեստագիտության դոկտոր

**ՎԱԶԵ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ԳՐԱՀԱՅԱՐԱՎԿՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՍՏԱԿԱՇԱՏ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉԸ**

«Հ գիտությունների ազգային ակադեմիան աշխարհին ներկայանում է իր մտքի արգասիքներն ամփոփող գիտական հրատարակություններով և տպագիր խոսքի մատուցման տեխնիկական ու ժանրային տարատեսակ միջոցներով։ Այս ասպարեզում անկրկնելի վաստակ ունի ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչական-արտադրական պետական փակ բաժնետիրական ընկերության գլխավոր տնօրեն, պատմական գիտությունների թեկնածու, «Հրագրողների միության անդամ Վաչե Խաչիկի Հովակիմյանը, որ բոլորեց իր ծննդյան 70-ամյակը։

Վ. Հովակիմյանը ծնվել է 1951 թ. նոյեմբերի 7-ին Երևանում՝ մտավորականների ընտանիքում։ Հայրը՝ Խաչիկ Հովակիմյանը, հեղինակավոր և խորապես հարգված հասարակական և պետական գործիչ էր, որ տարիներ շարունակ գլխավորել է հանրապետության առաջատար «Խորհրդային Հայաստան» թերթը, Հայաստանի լրագրողների միությունը և պետական ու կուսակցական այլ կառույցներ։ Միջնակարգ դպրոցում իր ուսումնական նախասիրությունները ծնավորած պատանին ընդունվում և 1973 թ. գերազանցության դիպլոմով ավարտում է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը։ Խմացական մղումները շրջանավարտ Վ. Հովակիմյանին

տարան դեպի գիտության կանչող ճանապարհներ: 1973 թ. նա կենսագրական ընթացքը շարունակում է ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ասպիրանտուրայում՝ մասնագիտանալով Հայաստանի նոր դարի պատմության հիմնահարցերում, իսկ 1979 թ. պաշտպանում է ատենախոսություն՝ «Գյուղացիական շարժումներն Արևելյան Հայաստանում XIX դ. վերջին քառորդին» թեմայով: 1976 թվականից երիտասարդ գիտական աշխատում է ԳԱ պատմության ինստիտուտում՝ լինելով նախ գիտաշխատող, իսկ 1981 թվականից՝ ինստիտուտի գիտական քարտուղար: 1981-1987 թթ. Վ. Հովակիմյանը կատարում էր այդ ինստիտուտին առընթեր գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտացված խորհրդի գիտական քարտուղարի պարտականությունները: Եվս մեկ ճանաչում գիտական ասպարեզում՝ 1984 թ. ԽՍՀՄ ԲՈՀ-ը նրան շնորհում է ավագ գիտական աշխատողի գիտական կոչում՝ «Պատմություն» մասնագիտությամբ:

Պատմաբան Վ. Հովակիմյանն անուրանալի ներդրում ունի XIX դ. վերջերի Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների և գյուղացիության պատմության հիմնահարցերի գիտական ուսումնասիրության անդաստանում: Ընդսմին, առաջին անգամ մեր պատմագիտության մեջ նա է լուսաբանել նշված թեմային անմիջապես առնչվող՝ ժամանակի հայ իրականության մեջ բանվորական շարժումների սկզբնավորման հիմնահարցերը: Վ. Հովակիմյանի մենագրությունը (1984 թ.)՝ «Գյուղացիական շարժումներն Արևելյան Հայաստանում (1880-1890-ական թվականներ)», ամրագրում էր հիմնահարցի ընդլայնման հեղինակային մտահղացումները: Հիմնականում նոյն թեմայի գիտական մշակումների արդյունքն են երեք տասնյակից ավելի նրա գիտական աշխատությունները: Այստեղ հավելենք գիտական հետաքրքրությունների ընդլայնման այլ դրաստրումները, երբ նա հանդես եկավ իբրև մի շարք այլ գրքերի և հրապարակումների համահեղինակ:

Վ. Հովակիմյանի կենսագրության համար 1985 թվականը եղավ թեկումնային էջ, զգացնել տվեց նրա մյուս նախամիրությունը, որ սերտորեն առնչվում էր պատմաբանի գիտական որոնումների ու աշխատանքի հետ, այն է՝ չմարող հետաքրքրությունն ու դեռևս չարտահայտած ասելիքը գրատպության ու գրահրատարակչության նկատմամբ: Այդ տարի նա ընդունեց ոչ այնքան անսպասելի առաջարկը՝ աշխատելու Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության գլխավոր խմբագիր: Այնուհետև՝ 1991-2000 թթ., Վ. Հովակիմյանը որպես տնօրեն ղեկավարում էր նոյն հրատարակչությունը արդեն փորձառու և աշխատանքային այն ակնառու շնորհներով, որոնք ոչ միայն ստեղծագործական միջավայրին, այլև հենց իրեն ակնհայտորեն համոզում էին, որ ինքը կոչված է լինելու ակադեմիական գրքի հրատարակու-

թյան առաջատարը մեր հանրապետությունում և միաժամանակ պատվով ներկայացնելու այդ գիրքը երկրի սահմաններից դուրս: Նրա մասնագիտական նվիրումը գնահատելու վկայությունն էր այն, որ 2000 թ. նշանակվեց <<ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչական-արտադրական պետական փակ բաժնետիրական ընկերության գլխավոր տնօրեն, որ նույն եռանդով շարունակում է ղեկավարել ցայսօր:

Habent sua fata libelli՝ գրքերն ունեն իրենց ճակատագիրը, ինչպես ասված է վաղուց, և այն սկսվում է դրանց լուս ընծայվելուց ընդհուած առաջ հրատարակչական գործի տիրույթներում, երբ միահյուսվում են, կցանկանայի ընդգծել, գրքի և իր՝ հրատարակչի ճակատագրերը: Իսկ 1990-ականներն իսկապես ճակատագրական էին և՝ հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի, և՝ դրա կառույցների, այդ թվում և հրատարակչության համար, հատկապես պետության մեկ ծևից մյուսին անցնելու փուլի հեղիեղուկ և հեղաբեկող պատկերացումների հորձանուտներում: Աշխարհահոչակ աստղաֆիզիկոս Վիլսոն Համբարձումյանին փոխարինած <<ԳԱԱ նախագահների՝ ականավոր գիտնականներ Ֆարեյ Սարգսյանի և Ռադիկ Մարտիրոսյանի, ինչպես և հանրապետության լուսամիտ հանրային դիրքորոշման շնորհիվ հնարավոր եղավ պահպանել Գիտությունների ակադեմիան՝ հաջողությամբ շրջանցելով ստորագրյա խութերն ու խոչընդոտները: Ակադեմիայի հրատարակչությունը լիովի կիսեց նշված տասնամյակից ավելի տևած այս դժվարությունները, իսկ ինքը՝ հրատարակչության տնօրենը, եղավ այս իրադարձությունների ժամանակակիցն ու գործուն մասնակիցը: Վ. Հովակիմյանն այդ բարդ ու հակասական պայմաններում չխնայեց իր ուժերն ու կարողությունները անսպասելիորեն հայտնված և իր օրենքներն ու կարգուկանոնը թելարդող գրքի շուկայում Ակադեմիայի հրատարակչությանը կենսունակություն ներարկելու և դրա արդյունքները հանրությանը հասցնելու: Այստեղ հարկ է ավելացնել նրա անձնական նախաձեռնությունները կառույցի պահպանությունն ապահովելու գործում, որ պարտադրված շախմատային գամբիտի հետ կարելի է համեմատել՝ թեթև ֆիգուրների կամ զինվորի զոհաբերության գնով (աշխատատեղերի մասնակի կրճատումներ, ֆինանսական տագնապներ և անրավարար չափեր, գրահրատարակչական կարողությունների սահմանափակումներ և այլն) հնարավոր եղավ տակավ առ տակավ ընդույնել ԳԱԱ հրատարակչության տեղն ու տարածքը անխուսափելի մրցակցության պայմաններում անդրդվելի և օրավոր անզիջում դարձող գրաշուկայում:

Չի կարելի շրջանցել Վ. Հովակիմյանի՝ որպես հրատարակչի անհատական դերակատարությունն ու գործուն մասնակցությունը «Գիտություն»

հրատարակության կողմից ազգային դասականների ստեղծագործությունների ակադեմիական լուսընծայման ասպարեզում: Հրատարակության տնօրենը գիտնականի բժախնդրությամբ է մոտեցել Ռաֆֆու, Հովհ. Շումանյանի, Դ. Ալիշանի, Ավ. Խսահակյանի, Լ. Շանթի և այլ հեղինակների գործերի հրատարակական ու խմբագրական հղկումներին և հատկապես գրքերի ձևակորման արվեստին: Ճաշակով մատուցված և գիտահրատարակչական արդիական պահանջներին համահունչ ակադեմիական հրատարակությունների խստությունը մեղմացնող դյուրամատչելի նմուշներն առինքնում են ընթերցողին՝ անկախ մասնագիտական գրադարանքից: Կարելի է ասել, որ երեք տասնամյակից ավելի հարատևած իր հրատարակական գործունեությամբ Վ. Հովհակիմյանը մեծապես նպաստել է ազգային գրահրատարակչական մշակույթի արդիական զարգացմանը: << ԳԱԱ նախագահությունն ըստ արժանվույն և բարձր է գնահատել Վ. Հովհակիմյանի անբասիր գործունությունը ակադեմիայի համակարգում. շնորհավորական ուղերձում մասնավորապես նշված է. «Ծանրակշիռ է Ձեր վաստակը ակադեմիական գրահրատարակության ոլորտի զարգացման գործում: Երեք տասնամյակ դեկավարելով ԳԱԱ հրատարակությունը՝ Դուք գիտական և ընթերցող լայն հանրությանն եք ներկայացրել հազարավոր գրքեր և գիտական հանդեսներ, որոնք լուրջ ներդրում են հայ գիտության մեջ: Դրանցից լավագույններն արժանացել են << նախագահի, << մշակույթի նախարարության, Գիտությունների ակադեմիաների միջազգային ասոցիացիայի մրցանակներին ու դիպլոմներին: Գնահատելի է նաև Ձեր ներդրումը հայ դասականների երկերի ակադեմիական հրատարակության ուղղությամբ:

Դուք երկար տարիներ Գիտությունների ակադեմիաների միջազգային ասոցիացիայի գրահրատարակչական խորհրդի, «Հայռակա հանդեսի միջազգային խմբագրական կոլեգիայի, Դ.Ս. Լիխաչովի անվան ամենամյա մրցանակներ շնորհող փորձագիտական հանձնաժողովի, ինչպես նաև գիտական մի շարք հանդեսների խմբագրական խորհուրդների և Հայաստանի ժուռնալիստների միության անդամ եք:

Ձեր մասնագիտական կարողությունների և գործի հանդեպ անմնացորդ նվիրումի շնորհիվ Դուք մեր հանրապետության գրահրատարակության բնագավառի երախտավորներից եք, որի լավագույն վկայությունը գրահրատարակության զարգացման գործում ներդրած ավանդի համար Ձեզ շնորհված «Մովսես Խորենացի» մեդալն է:

Մենք բարձր ենք գնահատում ակադեմիական համակարգում շուրջ կեստարյա Ձեր արդյունավետ աշխատանքը: Հղելով մեր հոբեյանական շնորհավորանքները՝ սրտանց ցանկանում ենք Ձեզ երիտասարդական ավ-

յուն և հետագա բեղմնավոր աշխատանք, քաջառողջություն և բարեկեցություն»:

Մեզ մնում է միայն յուրովսանն միանալ այս մաղթանքներին և շնորհավորել մեր անդադրում գործընկերոջը՝ ակադեմիական տպագրապետ Վաչե Հովակիմյանին իր հոբելյանի առթիվ. լիահույս, որ նրա ապրած տարիները նոր խթան կդառնան առջևում սպասվող իր աշխատանքային ու ստեղծագործական բերկրանքների համար:

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

«ԳԱԱ թղթակից անդամ
«Բանքեր հայագիտության» հանդեսի գլխավոր խմբագիր

Հ.Գ.

Ճակատագրի նախախնամությամբ մեզ բախտ է վիճակվել ճանաչել և աշխատել Վաչե Հովակիմյանի հետ, մի անհատի, որի մարդկային և պրոֆեսիոնալ հատկանիշները անգնահատելի են:

Չտարյուն մտավորական և ճշմարիտ քաղաքացի Վաչե Հովակիմյանի գիտական առաջին հոդվածները տպագրվել են «Լրաբերի» էջերում: «Լրաբերը» դարձավ այն արահետը, որը երիտասարդ գիտնականի առջև ճանապարհ բացեց ոեափի գիտության անծայրաձիր ու բերկրայի աշխարհը:

Վաչե Հովակիմյանի կյանքի ուղին կանխորոշված է եղել գենետիկորեն, և նա հավատարիմ մնաց դրան ամբողջ կյանքում՝ ծառայելով մարդկային մտքի առկայօնումները սերունդներին փոխանցելու շնորհակալ գործին:

Կյանքի ու ժամանակի ելաչումները չսասանեցին նրա սկզբունքայնությունն ու մարդկայնությունը:

«Լրաբերի» աշխատակազմը շնորհավորում է հանդեսի խմբագրական խորհրդի պատվավոր անդամ Վաչե Խաչիկի Հովակիմյանին՝ մաղթելով արևատություն և մտահեցումների իրականացում:

«Լրաբերի» աշխատակազմ

ԽՈՍՔ ՀԻՇԱՏԱԿԻ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱՆԴԱՇԱՏ ՏԵՍԱԲԱՆԸ ԵՎ ԱԶՆՎԱՐՅՈՒՆ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆԸ

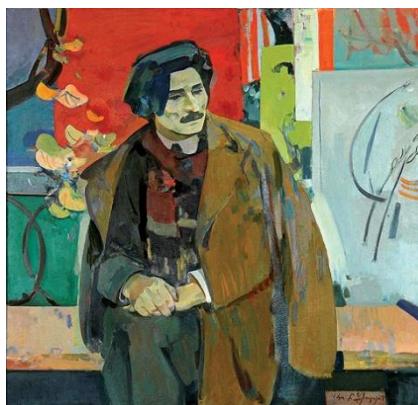
Դժվար է գրել հրամեշտի խոսք, որը հերթական անգամ մարդուն իիցնում է կյանքի անցողիկության մասին, ու վերստին հիշում ես Հին Կտակարանում գետեղված «Ժողովողի» խոսքերը. «Ունայնություն ունայնության. ամեն ինչ ունայն է: Ի՞նչ օգուտ ունի մարդ իր ողջ չաշչարանքից, որ տանջվում է արեգակի ներքո»¹: Սրանք խոսքեր են, որոնք անցել են քրիստոնեական համաշխարհային գրականության մեծերի՝ Շեքսպիրի, Գրիգոր Նարեկացու գլուխգործոցներով: Ի պատասխան սրա՝ կա միսիթարական ու լուսավոր իրողություն՝ մարդու գործը: Ի՞նչ թողեց մարդն իրենից հետո: Սա առաջին պարտադիր հարցադրումն է, իսկ երկրորդը՝ ինչպես որսևորեց իր վարքագիծն իրական կյանքում:

Այս երկու հարցադրումներին ի պատասխան՝ ունենք պատկառելի ու կարևոր գրականագիտական գրքեր, որ թողել է Արամ Պարույրի Գրիգորյանը, և մի լուսավոր կերպար, որն իր բնավորությամբ խիստ ինքնատիպ էր ու առինքնող:

Արամ Գրիգորյանը ծնվել է 1930 թ. սեպտեմբերի 28-ին Թիֆլիսում: Նա ազգակցական կապեր ուներ հայ բանաստեղծական խոսքի շրջադարձային

¹ «Ժողովող», 1, 2-3:

դեմք Վահան Տերյանի և նախկին Խորհրդային Միության մեջ շատ հայտնի գրող, թարգմանիչ, կինոսցենարիստ, կոմպոզիտոր ու բարդ Բովատ Օկուզավայի հետ՝ մոր՝ Աշխենի գծով։ Աշխենը 1937-ին բռնադատվել է և աքսորվել Ղազախստանի **Ալժիր** կոչվող կանանց ճամբար։ 2019-ի հուլիսին ես տեսել եմ այդ սարսափելի տանջարանը, որի թանգարանում կախված է Աշխենի և մանուկ Բովատի գեղեցիկ նկարը։ Նշենք նաև, որ տաղանդաշատ գիտնականը անվանի գրականագետ Լևոն Ներսիսյանի մերձավոր ազգականն էր։

Արա Բեքարյան, Վահան Տերյանի դիմանկարը

Բովատ Օկուզավան մոր՝ Աշխենի հետ

Ազգակցական կապերն իրենց հրաշալի կնիքն էին դրել Արամ Գրիգորյանի կերպարի ու վարքագծի վրա։ Մտերիմները նրան փաղաքուշ ծնուվ Արիկ էին ասում։ Նա միջնակարգ կրթությունը ստացել է Թիֆլիսում, այնուհետև ընդունվել և 1953-ին ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի ուսու բանասիրության ֆակուլտետը։

1954-1958 թթ. աշխատել է ուսանեցու «Կոմունիստ» թերթում՝ որպես գրական աշխատող։ Այնուհետև նրա կյանքն ընդմիշտ կապվում է <<ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հետ, որտեղ սկսել է

կրտսեր գիտական աշխատողի պաշտոնից ու 1970-ին դարձել նոյն ինստիտուտի գրականության տեսության բաժնի վարիչը:

Բեղմնավոր է եղել նրա աշխատանքը Գրականության ինստիտուտում: 1958 թ. «Եղիշե Զարենցի պոեզիան» թեմայով պաշտպանել է ատենախոսություն ու ստացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի աստիճան: Աստենախոսությունը բարձրարժեք ու տարրողունակ էր: Դրա հիման վրա հրատարակվեցին Զարենցի ստեղծագործությունը՝ լուսաբանող երկու գրքեր, երկուսն էլ ոռաւալեզու: «Հոկտեմբերի երգի Եղիշե Զարենցը» լույս տեսավ Մոսկվայում 1959-ին, իսկ «Եղիշե Զարենցի պոեզիան՝՝ Երևանում 1961-ին:

Երիտասարդ գրականագետը Հայաստանի ոռաւալեզու պարբերական-ներում եռանդրուն հանդես էր գալիս գրականության տեսությանը վերաբերող հոդվածներով: Սա հիմք դարձավ նրա մուտքին ԽՍՀՄ գրողների միության Հայաստանի մասնաճյուղ 1967 թվականից:

Հայաստանի գրողների միությունը խիստ կենսունակ կազմակերպություն էր ու սերտ կապերի մեջ էր ԽՍՀՄ մյուս համապետությունների ու հատկապես Մոսկվայի գրողների միության հետ: Կապն ընթանում էր ոռաւերենով, փոխադարձ այցելություններով ու համատեղ ձեռնարկներով: Հարկավոր էր Հայաստանի գրողների միության դեկավարության մեջ ունենալ բազմագիտակ, բարեկիրթ, ոռաւերենին քաջ տիրապետող գրող կամ գրականագետ: Ընտրությունը կանգ է առնում Արամ Գրիգորյանի վրա, ու նա 1979-ից մինչև 1987-ը հաջողությամբ վարում էր Հայաստանի գրողների միության վարչության քարտուղարի կարևոր պաշտոնը:

Երբ ծանոթանում ես Արամ Գրիգորյանի տեսական գրականագիտական գրքերին, համոզվում ես, որ նա ծանոթ էր և ուսումնասիրել էր Արիստոտելի «Պոետիկան», հիանալի գիտեր Բուալոյի կլասիկիզմի տեսությունը, ուսումնասիրել էր Հեգելի, Լեսինգի, Գյոթեի ու Եվրոպական ուրիշ նշանավոր մտածողների գրականությանը վերաբերող աշխատությունները, որոնք հիանալի թարգմանված են ոռաւերեն: Քաջատեղյակ էր Ալեքսանդր Պուշկինի, Լև Տոլստոյի, Անտոն Չեխովի, Մաքսիմ Գորկու, Վիսարիոն Բելինսկու և իր ժամանակի նշանավոր ռուս գրական տեսաբանների՝ հատկապես Յուրի Լոտմանի կառուցվածքաբանական վերլուծական մեթոդը ներկայացնող հոդվածներին: Բնականաբար, նրա համար հայ գրական տեսաբաններ Միքայել Նալբանդյանը, Եղիշե Զարենցը, Էդվարդ Ջրբաշյանը և մյուսները նոյնական եղել են ուղենիշներ:

Այդ հիմքի վրա մեկը մյուսի հետևից լույս են տեսնում Ա. Գրիգորյանի գրքերը՝ «Գեղարվեստական ոճի պրոբլեմները», «Գեղարվեստական ոճ և պատկերների կառուցվածք», «Գրական ստեղծագործության կառուցվածքի

վերլուծությունը»: Ահա այս երեք գրքերի գնահատականը դարձավ Հայկական ԽՍՀ պետական մրցանակը, որը գրականագետը ստացավ 1985-ին:

Գրականության տեսության դրույթները ուշագրավ ծևով արտահայտված են նաև 1974-ին Երևանում լույս տեսած «Գրականությունը և տեսությունը» գրքում:

Գրիգորյանի արժեքավոր աշխատություններից են նաև «Քննադատությունը և գրական պրոցեսը» (1979), «Ոճային որոնումները և գրական զարգացումը» (1987) և 2004-ին լույս տեսած՝ նորաշունչ «Գրական սեղի ամբողջականությունը» գիրքը: Արամ Գրիգորյանը իր վաստակի ու գրականության տեսության բնագավառի ձեռքբերումների համար 1996-ին արժանացել է Հայաստանի Ազգային ակադեմիայի ակադեմիկոսի պատվավոր կոչման:

Բնավորությամբ թեթևաշունչ անձնավորություն էր, բարյացակամ շրջապատի ու գործնկերների նկատմամբ: Շատ սրամիտ էր: Վերջին տարիներին այցելում էր հայաշատ Լու Անժելես, սիրում էր զվարճակ պատմություններ պատմել Հայաստանից Լու Անժելես գնացած հայերի առօրյայից: Գրականագետը ունեցել է ծանր կորուստներ: Վաղաժամ կորցրել էր սիրելի կնոջը այնուհետև որդուն: Սակայն շրջապատի նկատմամբ հարգանքից ելնելով՝ նա երբեք չէր ցուցադրում իր մեծ վիշտը: Ինչպես ասում է ժողովրդական իմաստությունը՝ «Սև ներս էր անում, սպիտակը՝ դուրս»:

Արամ Գրիգորյանին հիշում եմ այն ժամանակներից, երբ Հայաստանի կոմերիտմիության կենտկոմին կից գործում էր Երիտասարդ գիտաշխատողների խորհուրդ, ես դու անդամն էի: Այն կազմակերպում էր գանազան միջոցառումներ: Նա՝ որպես ավագ տարիքի գիտնական, մշտապես ներկա էր լինում այդ հավաքներին՝ ուրախ ու խոսքաշատ մասնակցություն բերում դրանց:

Երիտասարդական նոյն ավյունով Արամ Գրիգորյանը մնաց մինչև կյանքի վերջը, երբ արդեն ես էլ դարձա <<ԳԱԱ հայագիտության ու հասարակական գիտությունների բաժնամունքի անդամ: Նա իր կենդանի խոսքով աշխաժացնում էր շրջապատին՝ մնալով նոյն Արիկը:

Այդպիսին կիշենք նրան՝ ժախտը դեմքին, Երիտասարդական քայլվածքով, չերացող ու բարի էությամբ:

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈՒՌԻԽԱՆՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, <<ԳԱԱ թղթակից անդամ

P.S.

Об Араме Паруйровиче Григоряне можно писать и писать: о его неизменном личностном обаянии, неизменных во времени и пространстве высоких

ких человеческих качествах, о его таланте ученого и исследователя и, наконец, о главном таланте – быть человеком и жить, не поступаясь собственной сущностью.

Арам Паруйрович, как никто другой, был наделен даром бережного отношения к людям, столь необходимым в наше непростое время. И этому способствовали тонкий природный юмор, генетическая доброта и непрекращающая устремленность, как говорили в старину, к споспешествованию окружающим – друзьям, коллегам и просто добрым знакомым.

Энциклопедическая эрудиция, максимальное погружение в самые глубинные слои исследуемого материала, профессиональный вкус и присущая ему изящная манера изложения создали особое качество его научных работ, в которых пульсирует животворящая сила мысли. Научным исследованиям Арама Григоряна присущи тонкий анализ, свежесть трактовки рассматриваемых проблем и художественных явлений и глубина обобщений.

Его пытливая научная мысль не останавливалась на протяжении десятилетий, и о чем бы он ни писал, будь то кино, театр, литература, обо всем он писал сердцем – проникновенно и честно. Работы Арама Григоряна пронизаны мыслями и чувствами не только научного, но и творческого вдохновения. Его книги давно обрели свои судьбы, ибо в них живет душа автора – ценителя и глашатая Разумного, Доброго, Вечного.

Многолетняя и искренняя дружба связывала моего отца, известного и всенародно любимого драматурга Жору Арутюняна, и Арама Григоряна. Дружба, основанная на взаимном доверии, благоговении и почитании, дружба, проверенная годами, событиями и обстоятельствами, высшим проявлением которой было то, что нередко они могли встретиться, чтобы просто помолчать, однако в сущности это была самая многословная беседа, беседа с пожизненным другом, которого Жора Арутюнян за глаза называл «кристальным человеком».

Имя Арама Паруйровича Григоряна – литературоведа, доктора филологических наук, академика НАН РА золотыми буквами вписано в историю армянской науки и культуры.

ГԱՅՆՅ ԱՐՈՒՅՈՆՅԱՆ

ԱՆՎԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԳԵՏԸ ԵՎ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆԸ

Հայ գիտական հանրությունը մեծ կրուստ կրեց: Կյանքի 65-րդ տարում կյանքից հեռացավ վաստակաշատ և ազնիվ գիտնական, մտավորական, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի երկարամյա տնօրեն Վլադիմիր Լիպարիտի Հարությունյանը:

Վլ. Հարությունյանը ծնվել է 1957 թ. մայիսի 21-ին Լոռու մարզի Քարինջ գյուղում: 1979 թ. գերազանցությամբ ավարտել է Երևանի ժողովրդական տնտեսության ինստիտուտը, ապա ընդունվել ասպիրանտուրա: Զբաղեցրել է պատասխանատու պաշտոններ ֆինանսական, հարկային, բանկային, արտադրական ու գիտական ոլորտներում: Դոկտորական ատենախոսությունը պաշտպանել է 2004 թ., իսկ պրոֆեսորի կոչում ստացել է 2007 թ.: Պրոֆեսոր Հարությունյանի հետաքրքրությունների շրջանակը լայն էր: Նա թողեց գիտական մեծ ժառանգություն:

2010 թ. ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ: Դասախոսել է ՀՊՏՀ-ում և ԵՊՀ-ում: 2013 թ. պարգևատրվել է «Մովսես Խորենացի» մեդալով, 2014 թ., 2016 թ. և 2018 թ. «Արյունավետ գիտաշխատող» մրցույթների հայտնող է: 27 մենագրության և ավելի քան 140 գիտական հոդվածների հեղինակ է: ՀՀ կառավարություն է ներկայացրել 15 կիրառական առաջարկություններ: Նրա դեկանավարությամբ շուրջ 5 տասնյակից ավելի ասպիրանտներ ու հայցորդներ պաշտպանել են գիտական ատենախոսություններ: Գիտնականի պատաս-

խանատվությամբ նախապատրաստվել և հրապարակվել է գիտական հոդվածների 21 ժողովածու:

Վլ. Հարությունյանը գիտականորեն հիմնավորել է հետևյալ դրույթները՝ բյուջեի եկամուտները դասակարգել ըստ հարկ վճարողների խմբերի, ըստ հարկման օբյեկտների ու բազաների և ըստ ոլորտների. մոտեցումներ, որոնք հարկային օրենսդրությամբ դրված են հարկման մեխանիզմների հիմքում: Դրանք իրենց արտացոլումը չեն գտել «Բյուջետային համակարգի մասին» և ամեն տարի ընդունվող «Պետական բյուջեի մասին» <<օրենքներում:

Նա առաջարկել է համապատասխան փոփոխություններ կատարել հարկային օրենսդրության մեջ, որոնք որոշակիացված են ինչպես ըստ առանձին հարկատեսակների մասին <<օրենքների, այնպես էլ ըստ դրանց համապատասխան հոդվածներում կատարվելիք փոփոխությունների՝ հնարավորություն ընձեռելով ընդլայնելու առանձին հարկատեսակների հարկման բազաները և բարձրացնելու հարկման արդյունավետությունը:

Առաջարկել է նոր մոտեցումներ բյուջետային միջոցների ծախսման արդյունավետության բարձրացման ուղիների վերաբերյալ, որոնք կարող են կիրառական նշանակություն ունենալ հանրապետությունում իրականացվող հարկաբյուջետային քաղաքականության կատարելագործման բնագավառում:

Նրա համոզմամբ՝ կարենի է մինչև 30 տոկոսի հասցնել հարկերը / <ՆԱ տոկոսային հարաբերակցության ցուցանիշը և այն դիտարկել որպես մակրոտնտեսական ցուցանիշ, հրաժարվել հարկային օրենսդրությունում հաճախակի ու մասնակի փոփոխություններ կատարելու պրակտիկայից, և առաջարկել է դրույթներ, որոնք կնպաստեն՝

- անուղղակի և ուղղակի հարկերի հարաբերակցության փոփոխմանը՝ հօգուտ երկրորդի, քանի որ անուղղակի հարկերը ներառվում են ապրանքների ու ծառայությունների գների մեջ՝ հարկային բեռը տեղափոխելով սպառողների վրա

- պրոգրեսիվ հարկման մոտեցումների գործնականում կիրառմանը. մոտեցումներ, որոնք կիրառվում են զարգացած երկրներում

- միասնական հարկի ծևավորման ու գործնականում կիրառման ճիշտ մոտեցումներ արմատավորելուն, բայց ոչ այնպես, ինչպես կատարվել է «պարզեցված հարկի» և հաստատված վճարների պարագայում, որոնք չեն բխում հարկման արտերկրյա փորձից ու հարկման տեսություններից

- հարկային բերի ինչպես արդարացի, այնպես էլ համաշափ բաշխմանը:

Վերջինս ենթադրում է օրենքի առաջ հարկատուների հավասարության սկզբունքի ֆիսկալային կենսագործում: Ընդ որում, հարկային բերի բաշխման հիմքում ֆիզիկական անձանց պարագայում անհրաժեշտ է դնել ընտանիքի

անդամների, իսկ իրավաբանական անձանց պարագայում՝ վերջիններիս համախառն եկամուտը:

Նա վերլուծել է ՓՄՁ-ների դասակարգման ցուցանիշները, ներկայացրել մոտեցումներ դրանց վերանայման ուղիների վերաբերյալ, ինչպես նաև առաջարկություններ արել ՓՄՁ-ների գործունեությունը խթանող հարկային և վարկային խթանների վերաբերյալ:

Վլ. Հարությունյանը ուսումնասիրել է տնտեսության առաջընթացի ապահովման գործում վճռորոշ ազդեցություն ունեցող հարկային և մաքսային մարմինների գործունեության զարգացման հիմնախնդիրները, հարկային վարչարարության բարելավման տեսական և մեթոդաբանական մոտեցումները, տարածաշրջանային ինտեգրման ազդեցությունը հարկային և մաքսային համակարգերի վրա, միջազգային լավագույն փորձի հիման վրա հարկային և մաքսային ծառայողի վարվելակերպի արմատական վերափոխման հնարավոր ուղիները:

Միջազգային փորձի ուսումնասիրության հիման վրա նա բացահայտել է հարկային և մաքսային մարմինների գործունեության կատարելագործման օպտիմալ ուղիները՝ շեշտադրելով նաև կազմակերպչական կառուցվածքի բարեփոխումը և հարկային և մաքսային ծառայողի վարվելակերպի կանոնների բարելավագումը:

Վլ. Հարությունյանի տնօրինության 1,5 տասնամյակի ընթացքում ինստիտուտը տարեկան հրատարակել է 1-2 գիտական հոդվածների ժողովածու՝ «Սոցհալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում» խորագրով: Հոդվածներից յուրաքանչյուրը պարունակում է ինչպես գիտական նորույթ, այնպես էլ կիրառական առաջարկություններ, որոնք կիրառելի են եղել տնտեսության տարբեր ոլորտներում:

Ինստիտուտի հետազոտությունների հիման վրա պարբերաբար փոփոխություններ են կատարվել ՀՀ տարբեր օրենքներում, ինչպես նաև տնտեսության տարբեր ոլորտների զարգացման հայեցակարգերում: Ինստիտուտը պարբերաբար հրապարակում է կատարված վերլուծությունների արդյունքները, որոնք, մասնավորապես, ներառում են տնտեսության թիրախային ոլորտների հիմնախնդիրների լուծմանն ուղղված կիրառական առաջարկություններ:

Ինստիտուտն ակտիվորեն համագործակցել է ՀՀ կառավարության հետ՝ ներկայացնելով կիրառական առաջարկություններ, որոնց մի մասի հաշվառմամբ ուժը կորցրած է ճանաչվել հարկային երկու օրենք, իսկ մի մասն էլ հաշվի է առնվել Ենթաօրենսդրական ակտերում: Կան նաև կիրառական առաջարկություններ, որոնք անուշադրության են մատնվել, սակայն պահպանում

Են իրենց արդիականությունը և տարբեր ստորաբաժանումների ռազմավարական խնդիրները լրիծելիս կարող են օգտակար լինել գործող կառավարությանը:

Այս տարիներին ինստիտուտն ակտիվորեն համագործակցել է օտարերկրյա գիտական կազմակերպությունների հետ, որոնցից են՝ ՌԴ ԳԱԱ հասարակական գիտությունների տեղեկատվության ինստիտուտը և ՌԴ ԳԱԱ Դաշտանի գիտական կենտրոնի սոցիալ-տնտեսագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, հայաստանյան բուհերի հետ՝ ԵՊՀ-ն, ՀԱԱՀ-ն, ՀՊՏՀ-ն և Հայաստանի Պետական պահանջման տնտեսագիտական համալսարանի երևանյան մասնաճյուղը, Ֆրանսիական համալսարանը և այլն:

Վերջին երկու տարիներին հրատարակվել են աշխատություններ՝ ակնկալելով, որ դրանցում կիրառված գործիքակազմները և հիմնուղիները կարող են օգտակար և ուսանելի լինել Հայաստանի գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների համար. մասնավորապես, «Տնտեսական հեղափոխության հիմնարար ուղենիշերը Հայաստանի Հանրապետությունում» (2019 թ.) խորագրով գիտական հոդվածների ժողովածուն, ինչպես նաև «Տնտեսական հրաշքները. գործարկման ուղիները Հայաստանում» (2020 թ.) կոլեկտիվ աշխատությունը, որն ամփոփում է XX դարում «տնտեսական հրաշքներ» իրականացրած եվրոպական (Գերմանիա, Իտալիա, Իռլանդիա, Իսպանիա, Ֆինլանդիա, Լեհաստան, Իսլանդիա), ասիական, խաղաղօվկիանոսյան (Չինաստան, Սինգապուր, Ճապոնիա, Մալայզիա, Ինդոնեզիա, Հարավային Կորեա, Հնդկաստան) և այլ տարածաշրջանների (Վրաստան, Իսրայել) ավելի քան երկու տասնյակ պետությունների տնտեսավարման առաջավոր փորձը:

Ընդհանուր առմամբ, այդ տարիներին ինստիտուտը հրատարակել է 2000-ից ավելի գիտական հոդված, այդ թվում՝ 1000-ից ավելին արտասահմանյան գրախոսավոր հանդեսներում, և 200-ից ավելի գրքեր, որոնց մասին մանրամասն ներկայացված է << ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի 2006-2020 թթ. գիտական և գիտակազմակերպչական գործունեության հիմնական արդյունքների մասին 480-էջանոց գիրք-հաշվետվությունում (<< ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ, Ե., 2020):

<< գիտական հանրությունը խոր կսկիծով սգում է Վլադիմիր Հարությունյանի անժամանակ մահը և վշտակցում նրա հարազատներին ու մտերիմներին:

**<< ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունք
<< ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ**

Հայերեն նյութերի բաժնի խմբագիրներ՝ **Մելանիա Միքայելյան**
Սեղա Քովիեյան
Ռուսերեն նյութերի բաժնի խմբագիր՝ **Գայանե Հարությունյան**

Редакторы армянского отдела – **Мелания Микаелян**

Седа Купелян

Редактор русского отдела – **Гаянэ Арутюнян**

Editors of Armenian part **Melania Mikaelyan**

Seda Kupelyan

Editor of Russian part **Gayane Harutyunyan**

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ **Արմինե Պետրոսյանի**

Компьютерный дизайн и пагинация – **Армине Петросян**

Computer design and pagination **Armine Petrosyan**

Հրատ. պատվեր N 1162

Ստորագրված է տպագրության 18.04.2022 թ.:

Տպագրական 21.5 մամուլ: Տպաքանակը՝ 200:

ՀՀ ԳԱԱ տպարան, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4:

Հեռ.՝ 581902:

Подписано к печати 18.04.2022 г.

21.5 л. Тираж – 200. Типография НАН РА,

Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24.

Адрес редакции: 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4.

Тел. 581902

Signed for printing 18.04.2022

21.5 print. sheets. Printed copies – 200. NAS RA Press,

Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24.

Editorial office address: 0019, Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24/4.

Tel. 581902

Հանդեսի պաշտոնական կայքը՝ <http://lraber.sci.am>

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ lraber@sci.am

Официальный сайт журнала: <http://lraber.sci.am>

Электронная почта журнала: lraber@sci.am

Official site of the Journal: <http://lraber.sci.am>

E-mail of the Journal: lraber@sci.am